

*150-Й РІЧНИЦІ
ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА»
ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ*

Підготовлено до друку у Центрі дослідження історії освіти Поділля
29013, м. Хмельницький, вул. Проскурівського підпілля, 139
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія
E-mail: kgpa_nauka@ukr.net

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія
Хмельницька обласна організація
Національної спілки краєзнавців України
Хмельницьке обласне об'єднання товариства
«Просвіта» імені Тараса Шевченка

Віктор Адамський

**«ПРОСВІТИ» ПОДІЛЛЯ
В ДОБУ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
(березень 1917–квітень 1918 рр.)**

ДОСЛІДЖЕННЯ • ДОКУМЕНТИ • МАТЕРІАЛИ

Хмельницький
ФОП Цюпак А. А.
2018

УДК 061.23(477.43):3.075.1(477)«1917-1918»
А28

Рекомендовано до друку вченою радою
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
(протокол № 10 від 25 жовтня 2018 р.)

Рецензенти:

Л. В. Баженов – доктор історичних наук, професор
О. М. Завальнюк – доктор історичних наук, професор
Ю. В. Телячий – доктор історичних наук, професор

Адамський В. Р.

А28 «Просвіти» Поділля в добу Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2018. 478 с.

ISBN 978-617-513-575-4

У книзі аналізується культурно-освітня та державотворча діяльність просвітницьких осередків Поділля доби Української Центральної Ради. У другій частині видання публікуються документи і матеріали товариств «Просвіта», а також праці відомих у регіоні просвітян з різних актуальних проблем національного відродження.

Видання розраховане на викладачів, студентів, учителів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією України.

УДК 061.23(477.43):3.075.1(477)«1917-1918»

Видано коштом Товариства Української Мови Чикаго (США)

Голова Товариства проф. Віра Боднарчук

© В. Р. Адамський, 2018

© К. Г. Кравчук,

художнє оформлення, 2018

ISBN 978-617-513-575-4

ТОВАРИСТВО «ПРОСВІТА» - 150 РОКІВ ІСТОРІЇ

В історії української національної культури наймасовіша громадська організація «Просвіта» займає знаменну сторінку. Заснована 8 грудня 1868 року у Львові. Вона об'єднала селян і вчителів, інженерів і робітників, молодь і людей старшого віку. Переконливим словом несе в народ знання української мови, історії, традицій та звичаїв рідного народу, знання про віру, культуру, свою націю. *«Кожний народ, що хоче досягти самостійності, мусить передусім дбати про те, щоби нижчі верстви суспільності, народні маси піднеслися до того ступеня просвіти, щоб ця народна маса почула себе членом народного організму, відчула своє міщанське й національне достоїнство й узнала потребу існування нації як окремої народної індивідуальності, бо ніхто інший, а маса народу є підставою усього»*, – ці слова Андрія Січинського, промовлені при створенні «Просвіти», в загальному, можна вважати програмою просвітянської праці.

Засновниками подільської «Просвіти» стали у 1905 році дворяни, вчителі, лікарі, священики: Юхим Січинський, Кость Солуха, Сергій Іваницький, Йосип Доронович, Кирило Стиранкевич, Олексій Білоусов, Трохим Павловський, Олімпіада Пащенко, Михайло Завойко, Віталій Стиранкевич, брати Олексій та Віктор Приходьки. Членами «Просвіти» були відомі в Україні діячі-мовознавці Григорій Голоскевич, Степан Дложевський, Федір та Антон Шумлянські, Сергій Іваницький; мистецтвознавці Віктор Приходько, Володимир Січинський, батько адмірала флоту Микита Горшков; письменники Григорій Костюк, Володимир Герасименко, Микита Годованець.

Подільське крайове товариство «Просвіта» очолювали лікар Кость Солуха (1906-1917), вчитель Євген Шманкевич (1918-1919), вчитель Євген Кондрацький (1919-1920), вчитель Антон Шумлянський (1920-1923). Секретарями «Просвіти» працювали В. Стиранкевич, В. Січинський. П. Бутовський був заступником голови у 1918-1920 рр.

Нова хвиля просвітницького руху відродилась у 1989 році, коли було створено Хмельницьке обласне товариство української мови «Родовід» (головами були у 1989-1990 рр. – Микола Магера та у 1990-1992 рр. – Василь Горбатюк). Обласну організацію «Просвіта» очолювали Василь Горбатюк (1992-1994), Віталій Мацько (1994-2005),

Ніна Шмурикова-Гаврилук (2005-2013), Віталій Міхалевський (з 2013).

«Просвіта» на Хмельниччині виникла як супротив тотальній русифікації українського населення. Утворилися товариства у Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Ізяславі, Шепетівці, Волочиську, Славуті та інших містах. Зараз обласне об'єднання має у своєму складі 11 районних осередків.

Подільська «Просвіта» не стоїть осторонь важливих справ: щороку різноманітними засобами вшановує пам'ять Тараса Шевченка та відомих постатей краю, що долучилися до розбудови незалежної України. Зокрема, це наукові конференції, дослідження, літературні читання, конкурси, творчі зустрічі, в яких активну участь беруть співробітники Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії. Також у нашому навчальному закладі було проведено чимало змістовних форумів на просвітницьку тематику. Серед завдань, що стоять перед просвітянами на майбутнє, – робота з молоддю та координація дій з іншими громадськими організаціями, що мають яскраву державницьку спрямованість та стоять на чітких українських позиціях.

Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка нині – одне з масових громадських об'єднань, яке проводить велику культурно-просвітницьку роботу, бере активну участь у процесах державотворення. В основі діяльності товариства – утвердження української мови та національної ідеї, національного відродження, розвиток національної культури.

2018 рік – ювілейний для Товариства (150 років з часу заснування) – стає натхненним етапом подальшого розвитку. Програмні завдання висловив Павло Мовчан на X з'їзді Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка (18 листопада 2017 року): *«... ніхто, окрім нас, нашої справи робити не буде, бо нас об'єднують наша українськість, наші цінності, наші ідеї, наші устремління і наші переконання, які, попри все, роблять становлення української України реальним».*

*Інна Шоробура, доктор педагогічних наук,
професор, ректор Хмельницької гуманітарно-
педагогічної академії*

«Просвітяни від самого початку своєї діяльності налаштовували мислення українців на державність, почуття гідності за власний народ, українську мову та українську територію».

Павло МОВЧАН,
Голова ВУТ «Просвіта»
ім. Тараса Шевченка

БУДЬМО З «ПРОСВІТОЮ»!

*До 150-річчя створення
Всеукраїнського товариства
«Просвіта» імені Тараса Шевченка*

Товариство «Просвіта» виникло в 1868 році в Галичині як протиположна антиукраїнським течіям у культурному житті: колонізаторській, підтримуваній цісарською владою, — з одного боку, і москвофільській, — з другого. Галицькі москвофіли, що займали тоді панівне становище у Львові, дуже ворожо сприйняли ідею створення Товариства.

Для опрацювання статуту Товариства у березні 1868 року був створений Комітет із представників академічної молоді. До комітету увійшли такі діячі, як Корнило Сушкевич, Михайло Коссак, професор Академічної гімназії Павлин Свенціцький та інші. Загальний збір був скликаний 8 грудня 1868 р. в залі Міської Стрільниці, що знаходився на вулиці Курковій (тепер вул. Лисенка). На збір прибуло 65 представників, лише один із них, отець Йосип Заячківський, не був мешканцем Львова.

Зі вступним словом виступив голова Збору Анатоль Вахнянин, який заявив, що метою створення Товариства є повернення до ідей, декларованих Головною Руською Радою 1848 р., виголошених Собором Руських Вчених, та відкинутих тодішніми москвофілами, а саме: єдність українського народу від Карпат по Кубань та його окремішність від народів польського та російського.

Програма майбутньої праці «Просвіти» була коротко сформульована у виступі студента Андрія Січинського:

Кожний народ, що хоче добитися самостійності, мусить передусім дбати про те, щоби нижчі верстви суспільності, народні маси піднесли до тої ступені просвіти, щоби ця народна маса почула себе членом народного організму, відчула своє міщанське й національне достоїнство й

узнала потребу існування нації як окремої народної індивідуальності, бо ніхто інший, а маса народу є підставою усього.

Головою новоствореного Товариства збір обрав Анатолія Вахнянина. Членами Виділу (керівного органу) стали: Корнило Сушкевич, Юліян Романчук, Олександр Огоновський, Корнило Устиянович, Олександр Борковський, Михайло Коссак, Омелян Патрицький, Іван Комарницький, Максим Михалюк.

Вирішено було створити українську бібліотеку з читальнею і щорічно видавати календар для народу. Загальний збір «Просвіти» отримав привітання від українських народовських громад Бережан, Тернополя, Перемишля, Станіславова і Чернівців, від студентських товариств «Січ» і «Основа» у Відні. Вітальні телеграми надійшли з Чехії, Сербії та Словаччини. Тим часом москвофільське «Слово» назвало Товариство «польською інтригою».

Товариство працювало у складних умовах. Воно не мало приміщення, а тому наради і засідання проводили вдома у К. Сушкевича або А. Вахнянина. Плідно працювала просвітницька секція, що розпочала видавати для народу популярні книжечки і готувати підручники для єдиної української гімназії. Редактором популярних видань став письменник Юрій Федькович. Товариство домовилося про книгообмін з польськими та чеськими освітніми товариствами.

На Товариство відразу почалися нападки як намісництва і староств, так і русофільського «Слова». Однак просвітня робота набирала сили. За два роки було засновано три нові філії «Просвіти», організовано читальні, почали видавати друкований орган «Письмо з «Просвіти», а з 1880 року під редакцією члена виділу «Просвіти» Володимира Барвінського стала виходити народовська політична газета «Діло». Широка популярність Товариства змусила галицький сейм надати йому 1000 срібних «запомоги», яку згодом збільшено на 50 відсотків.

За ухвалою загального збору Товариства, який відбувся 25 березня 1891 року, читальні «Просвіти» вели курси неписьменних, проводили «відчити», вечорниці, ставили п'єси, а крім того, створювали рільничо-господарські та промислові спілки, позичкові й ошадні каси.

Великим досягненням «Просвіти» була, безперечно, купівля у 1895 році власного будинку. Для цього надійшли пожертвування

не тільки з Галичини, а й з Наддніпрянщини. Кияни передали через професора Михайла Грушевського 1500 ринських.

31 січня 1896 року загальний збір «Просвіти» обрав головою Товариства професора Юліана Романчука. Ці обов'язки він виконував цілих десять років. За цей час швидкого розвитку набув кооперативний рух, який покликав до життя в 1898 році «Краєвий Союз Кредитовий», а в 1904 році – нове товариство «Краєвий Союз Ревізіоний». Члени «Просвіти» провели маніфестації з нагоди 50-річчя скасування панщини і 100-річчя «Енеїди».

На зламі двох віків значно активізується політичне життя, в якому члени «Просвіти» завше йдуть попереду. Саме тоді, 1899 року, більшість народовців оформилася в Національно-демократичну партію на чолі з Юліаном Романчуком і Костем Левицьким. Галицька інтелігенція долає консерватизм. Замість самоназви «русин» («руський») поширюється назва «українець» («український»). Водночас запроваджувано фонетичний правопис до популярних видань «Просвіти». Просвітницьку діяльність широко підтримує духовенство, зокрема тодішній станіславівський єпископ Андрій Шептицький.

Почуття єдності західних і наддніпрянських земель виявилось під час святкування 12 листопада 1905 року ювілею гетьмана Богдана Хмельницького. На той час за прикладом Галичини організовуються освітні товариства під назвою «Просвіта» на землях Наддніпрянщини: спочатку – в Одесі, а згодом – у Катеринославі, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Києві, Чернігові, Миколаєві. На Дону утворилась новочеркаська «Просвіта». Цікаво, що власні читальні «Просвіти» мали переселенці навіть на далекосхідному Зеленому Клині та в Америці.

Четвертий статут «Просвіти» було ухвалено 1891 року, а п'ятий – 1913-го. Він поставив завдання широкої культурно-освітньої роботи. Вона передбачала діяльність народного театру і кінотеатру, проведення народних свят, з'їздів і краєзнавчих походів, організацію книгозбірень, народних музеїв, публічних читалень, книгарень, друкарень та інших підприємств, різних курсів і шкіл (народних, середніх, вищих, господарських, промислових, торговельних), ведення зразкових господарств, садів тощо.

До важливих здобутків «Просвіти» належить відзначення

ювілейних річниць, зокрема, 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка. Кілька місяців тривали ювілейні Шевченківські урочистості. Цікаво, що читальні та філії, засновані 1914 року, мали ім'я Тараса Шевченка. У масову маніфестацію перетворився «Краєвий Шевченківський здви́г» українських руханкових, пожежних і стрілецьких організацій, що відбувся 28 грудня 1914 року. Свою майстерність показали згуртовані в «Соколах», «Січах» та «Стрілецьких куренях» галицькі юнаки.

Російська окупація Львова завдала значної шкоди «Просвіті». Було знищено бібліотеки, читальні, репресовано активних діячів. Деякі з них змушені були виїхати за межі Галичини. Навіть після російського відступу воєнний стан унеможливив Товариству розгорнути свою діяльність. Та все ж вона активізувалась у 1918 році, коли Україна воскресла до державної незалежності. Товариство «Просвіта» допомогло сформувати Міністерство освіти ЗУНР.

У 1928-му, своєму ювілейному році, «Просвіта» мала на землях окупованої Польщею Галичини 2934 читальні і 12508 безпосередніх членів. Значно слабше працювало Товариство на Волині, Підляшші та Холмщині, де діяло близько 600 його читалень.

Розпочатий польською владою на зламі 20-30-х років brutальний наступ на українську культуру призвів до сумних наслідків. Значно скоротилося число читалень і безпосередніх членів «Просвіти», різко зріс в умовах тодішньої економічної кризи її борг.

Але Товариство не здавалось і вже 1934 року мало 3046 читалень і близько 500 тисяч членів. Відновлено і відкрито нові читальні. За редакцією професора Василя Сімовича далі виходив ілюстрований науково-популярний місячник «Життя і Знання». Видавалися книжки фірми фонду «Учітеся, брати мої!» – для найширшого загалу української громадськості, новорічні календарі. Просвітяни організували конференції та перевишкіл бібліотекарів і керівників гуртків самоосвіти й аматорських театрів. 1936 року «Просвіта» мала 83 філії, 3210 читалень, 1207 домівок, 3209 бібліотек із фондом 688 186 книжок, 2185 театральних гуртків, 1115 хорів, 138 оркестрів, 550 гуртків самоосвіти, 86 курсів для неписьменних і 262 гуртки просвітянської молоді.

Після 1937 року «Просвіта» переживала тяжкі часи. Польська влада закривала читальні, особливо на північно-західних землях.

Комуністи намагалися через низові читальні пропагувати «великі перетворення» за Збручем. У таких умовах 8 червня 1939 року відбувся в «Театрі Ріжнорідностей» останній загальний збір «Просвіти». Він обрав головою Товариства отця Юліана Дзеровича.

1939 рік став останнім роком існування «Просвіти» на наших землях. Сталінські опричники знищили у центральному будинку Товариства (площа Ринок, 10) його архів, цінні історичні документи і рукописи, друковану продукцію. Так вони вчинили з осередками «Просвіти» і в інших містах і селах. Не дозволили відновити роботу «Просвіти» і гітлерівські окупанти.

Відтоді Товариство «Просвіта» існувало лише за межами України, де українські емігранти відсвяткували його сторічний ювілей.

Наприкінці 80-х років, коли агонізувала комуністична система в Україні, досвід «Просвіти» прислужився справі самоусвідомлення, самоідентифікації українців, реалізації національної ідеї, квінтесенцією якої стало проголошення Акта Незалежності 24 серпня 1991 року. Становлення організації відбувалося в умовах шаленого тиску комуністичної номенклатури. 17 грудня 1988 року в Києві був створений організаційний комітет для скликання установчої конференції Товариства української мови, який очолив Дмитро Павличко. Через 2 місяці був підготовлений статут. А 11-12 лютого 1989 року в Республіканському будинку кіно відбулась установча конференція Товариства української мови ім. Т.Г.Шевченка — перший легальний форум незалежної громадської організації у Києві. Було прийнято статут і обрано керівні органи Товариства української мови імені Тараса Шевченка. Головою став Дмитро Павличко.

Товариство брало найактивнішу участь у всіх загальнополітичних заходах, не випускало з поля зору проблему зміцнення позицій української мови як державної, підготовку Верховною Радою Закону про мови в Україні. Розпочало активну видавничу роботу, зокрема почало випускати газету «Слово». У цей період чисельність організації була максимальною і сягала півмільйона чоловік. 29-30 вересня 1990 року відбулась II конференція Товариства української мови імені Тараса Шевченка в місті Києві. Змінено статут. На альтернативній основі головою Товариства було обрано народного депутата України Павла Мовчана.

12 жовтня 1991 року була скликана III позачергова конференція Товариства української мови імені Тараса Шевченка, на якій Товариство було реорганізоване у Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка.

1993 року відбувся IV з'їзд Всеукраїнського товариства «Просвіта» та ювілейне засідання, присвячене 125-літтю «Просвіти» в Україні. Головою Товариства переобрано народного депутата України Павла Мовчана. З'їзд окреслив актуальні проблеми українського відродження і розбудови держави. Особливу увагу було звернено на майбутні вибори до Верховної Ради України. Просвітяни продовжили взятий курс на висвітлення замовчуваних раніше сторінок нашої трагічної історії, на відродження української національної культури через видавничу, лекційно-просвітницьку діяльність, визначили як пріоритетну економічну просвіту народу...

Активну участь взяли просвітяни і в конституційному процесі, який завершився перемогою демократичних сил – ухваленням 28 червня 1996 року Конституції – Основного Закону України та проголошенням статтею 10 державності української мови. Великий резонанс в українському суспільстві викликала зорганізована Товариством серія «круглих столів» за участю урядових структур щодо активного впровадження статті 10 Конституції України в усі ділянки суспільного життя.

Із лона Товариства української мови та «Просвіти» виокремились більшість новітніх організацій і партій.

У подільської "Просвіти" своя історія. У Кам'янці організувались свідомі українці, передовсім. Олімпіада Пащенко, Юхим Сіцинський, Кирило Стиранкевич, Володимир Чехівський, Кость Солуха, Віктор Приходько, Микола Яворовський, Сергій Іваницький, Віталій Стиранкевич, – ось той кістяк навколо якого гуртувалися подільські просвітяни. У квітні 1906 року офіційно був затверджений статут «Просвіти». Обрано керівний склад. Незмінним головою аж до 1919 р. був лікар, випускник Київського університету, Кость Григорович Солуха (1861-1922); заступником голови був Сергій Митрофанович Іваницький – викладач духовної семінарії; секретарем – Віталій Карпович Стиранкевич - викладач Кам'янецької жіночої єпархіальної школи. Євтим (Юхим) Сіцинський, як член управи «Просвіти», став активним дорадником з культурно-освітніх питань.

Якщо повсюди в період першої світової війни осередки «Просвіти» припинили своє існування, то на Поділлі продовжувала функціонувати завдяки лікареві Солусі. Із приходом більшовицької влади діяльність «Просвіти» згортається, а згодом і зовсім припиняється, майже всі члени арештовані як націоналісти й понищені в таборах.

Наприкінці 80-х років минулого століття почали тріщати мури монолітної імперії – СРСР. Хвиля національного відродження докотилася й на Поділля. Шириться рух за створення Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка. Станом на 1 вересня 1989 року тільки в м. Хмельницькому в 28 школах і класах опановували російську мову 26960 школярів, тоді як в україномовних - навчалось 10926 дітей, або 28,8%. Саме супроти тотальної русифікації українського населення виникло Товариство української мови на чолі з письменником М. Н. Магєрою. В березні 1990 року Микола Никанорович надсилає лист до Міністерства освіти України, в якому вимагає негайно покласти край русифікації. Оббиває пороги обкомів, міськкомів партії, обласного і міського відділів освіти. І, як результат, уже 1990 року з'явилися окремі україномовні класи у школах №№ 5, 10, 15, 22, 26, 27 м. Хмельницького. Подібно діяли товариства у Кам'янці-Подільському, Ізяславі, Шепетівці, Волочиську, Славуті та інших містах. Активними членами «Просвіти» стали діячі краю: класик вітчизняної байки, поет, перекладач – Микита Годованець, відомі сучасні письменники – Микола Федунець, Олександра Ванжула, Микола Мачківський, Микола Магєра, Василь Горбатюк та багато інших патріотів.

Першим головою створеного обласного товариства української мови «Родовід» з 1989 до 1992 рр. був письменник і педагог Микола Никанорович Магєра. Обласну організацію «Просвіта» очолювали Василь Горбатюк (1992-1994), Віталій Мацько (1994-2004), Ніна Шмурикова-Гаврилук (2005-2013), Віталій Міхалевський (з 2013 року).

За період відновленої «Просвіти» просвітяни-подоляни, безперечно, зробили багато справ. Славу Подільській «Просвіті» щоденно творили та творять найактивніші просвітяни: Валентина Мельник (Хмельницький); Василь Кравчук, Леонід Грозан (Ізяслав); Лідія Ярохно (Старокостянтинів), Любов Сердуніч (Стара Синява); Валентина Байталук (Дунаївці); Едуард Крилов, Вячеслав

Полятинчук (Кам'янець-Подільський) та багато інших. Завдяки Віталію Мацьку налагоджено тісний контакт з Товариством української мови ім. Т.Г.Шевченка (Чикаго, США), двічі (1996, 2005 рр.) він зустрічався з головою ТУМ професором Вірою Боднарук (Лукаш). Серед найбільш масових і знаменних заходів вирізняється відзначення 90-річчя, 100-річчя, 110-річчя створення «Просвіти» на Поділлі та 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка. За зазначений період проведена перереєстрацію просвітян, активізовано діяльність по залученню нових членів, оновлено керівництво у чотирьох районних осередках. Склалася гарна співпраця з колективами художньої самодіяльності, багато просвітян очолюють або беруть найактивнішу участь у роботі літературних клубів та краєзнавчих гуртків, організовують мистецькі і громадські заходи.

200-річчя від дня народження Тараса Шевченка додало нових сил для просвітянської роботи, особливо зважаючи на події, що відбуваються в Криму та Сході України. Просвітяни найактивніше беруть участь у волонтерському русі, організовують мистецькі акції для підтримки національного духу, збирають пожертви для бійців АТО, зустрічаються з вимушеними переселенцями зі Сходу. Геній Шевченка став символом нашої боротьби та єднання. 5 березня 2014 року, насамперед з ініціативи просвітян, в Ізяславі відкрито пам'ятник найвизначнішому українцеві усіх часів, геніальному поетові Тарасу Григоровичу Шевченку. Поет зображений молодим, - таким він перебував на Поділлі у 1846 році. Слід зазначити, що зведення пам'ятника Тараса Шевченку було здійснено шляхом загально районної толоки, практично кожен мешканець Ізяславщини зміг долучитися до робіт. Понад 120 підприємств та організацій і тисячі громадян переказували власні кошти (зібрано біля 100 тис. грн.), працювали безкоштовно, витрачали свій власний час.

Попри відзначення загальноукраїнських і світових подій, обласне об'єднання в 2016 році відзначило 110-річчя від часу заснування «Просвіти» на Поділлі, 155-річчя з дня народження першого голови подільської «Просвіти» Кості Солухи (з цієї нагоди Кам'янець-Подільській центральній міській бібліотеці присвоєно ім'я Кості Солухи, за що 15 років боролася громадськість міста та просвітяни), 170-річчя перебування Тараса Шевченка на Поділлі...

Серед завдань, що стоять перед просвітянами на майбутнє –

робота з молоддю та координація дій з іншими громадськими організаціями, що мають яскраву державницьку спрямованість та стоять на чітких українських позиціях.

І незмінними залишаються десять заповідей просвітянина (видання Товариства «Просвіта», ч. 700, Львів, 1926 р.):

1. Я є «Просвіта», яка вивела Тебе і виводить інших з нетрів темряви і неволи духа. Поможи доброму ділу!

2. «Просвіта» не оставила ніколи без відгомону заклику душі, яка виходи з темряви шукає.

3. Пам'ятай, що день 8 грудня є днем уродин «Просвіти». День цей згадай дарунком для неї!

4. Освіта і знання дозволяють Тобі краще жити. Пам'ятай, що є ще мільони українців, які також того бажають і чекають на Твою поміч. Вступай в члени «Просвіти»!

5. Не вбивай духа Народу своєю байдужістю! Приложи руку до розбудження його, а зробиши це як член «Просвіти»!

6. Не будь паразитом на тілі Народу, який тебе виховав. Коли вже маєш, дай другим. Будь членом «Просвіти»!

7. Бери від других народів і культур усе, що добре і гарне, і давай своїому Народови. Роби просвітнє Діло!

8. «Просвіта» - це найкращий вартовий українського духа. І Ти, як член, стань в її рядах!

9. «Просвіта» - це армія велика. Хто не є в її рядах - цей дезертир!

10. Нехай не буде ні одного Українця, який не був би членом «Просвіти»!

Беручи за приклад 150-річний досвід просвітянської роботи, маючи молодецьку енергію та натхненний досвід, нині забезпечуємо відому і благородну мету Товариства: утверджувати державну українську мову, розвивати національну культуру, зберігати історичну пам'ять, формувати національну свідомість, підносити духовність та добробут українського народу в мирній та єдиній Україні. Програмні завдання висловив Павло Мовчан на X з'їзді Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка (18 листопада 2017 року): «... ніхто, окрім нас, нашої справи робити не буде, бо нас об'єднують наша українськість, наші цінності, наші ідеї, наші устремління і наші переконання, які, попри все, роблять становлення української України реальним».

Віталій МІХАЛЕВСЬКИЙ,

голова Хмельницького обласного об'єднання
ВУТ «Просвіта» ім.Тараса Шевченка

ПРОСВІТНИЦЬКИЙ РУХ НА ПОДІЛЛІ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Своїми витокami просвітницький рух сягає 1868 р., коли у Львові відбувся Перший Загальний збір товариства¹. Він був зумовлений об'єктивною потребою національного поступу українства. За досить короткий час культурно-освітні організації зуміли вибудувати власні інститути просвітницької праці і вагомо виступити самостійним чинником суспільного життя. На початку ХХ ст. товариства «Просвіта» виникають у Наддніпрянській Україні, чому сприяли революційні події 1905–1907 рр. Просування національних гуманітарних проєктів за умов бездержавного існування української нації відіграло неоціненну роль в громадсько-політичному житті краю, становленні громадянського суспільства та формуванні національної ідентичності.

Найбільшого впливу на державотворчі процеси в гуманітарній сфері товариства «Просвіта» досягли в добу Української революції 1917–1920 рр., початковий період якої уособлювався із структурами і діяльністю Центральної Ради. Історичний відрізок від березня 1917 р. по травень 1918 р. виступав одним із найскладніших та суперечливих у розвитку національної державності. Він увібрав у себе відчайдушну боротьбу за реалізацію засад автономного устрою України, подальшого унезалежнення її після проголошення Української Народної Республіки, відродження рідної мови, культури, школи, намагання сформувати національне військо та спроб реалізації багатьох інших ідей і проєктів державотворчого характеру. Усе це відбувалося за умов воєнного лихоліття, наростаючої анархії, достатньо гострої боротьби за владу репрезентантів різних політичних партій та провідників анархістського руху.

У пропонованій читачеві книзі ставиться за мету відстежити процес заснування та розвитку «Просвіт» Подільського краю періоду Української Центральної Ради. Дана проблематика не є новою в українській історіографії. Її осмисленням тривалий час займаються науковці з університетських центрів Поділля – Кам'янця-Подільського, Вінниці, Хмельницького та чільні представники фахової корпорації з місцевих історико-краєзнавчих осередків. Природно, що найбільш потужний за своїм змістовим навантаженням доробок з історії питання напрацювали

інтелектуали з Кам'янець-Подільської історичної школи. За роки новітньої незалежності науковцями розроблено цілу низку проблем, які мають безпосереднє або опосередковане відношення до просвітницької теми.

Одним із перших, хто звернувся до історії «Просвіт», був В. С. Лозовий. Йому належать змістовні та оригінальні розробки, в яких уперше на нових методологічних засадах проведено аналіз розвитку просвітницького руху на Поділлі в добу Української революції 1917–1920 рр. і, звісно, період Центральної Ради у цьому контексті представлено досить вагомо². У центрі уваги дослідника перебувають важливі питання просвітницької діяльності, а власне вплив репрезентантів товариства на українізаційні процеси в освітній сфері³, роль товариств «Просвіта» у залученні селянства до державотворчих процесів⁴, розвиток просвітянами бібліотечної та видавничої справи⁵. Окремим напрямком дослідницьких студій науковця виступає різнобічна діяльність відомих у краї просвітян⁶. Слід зазначити, що увага до окремих сюжетів з історії просвітницького руху Поділля, зокрема участі громадських активістів в інституалізації постаті Т. Шевченка знакового періоду вітчизняного поступу, є актуальними для науковця до сьогодні⁷.

З огляду на вагу товариств «Просвіта» в українському відродженні початку ХХ ст. вони є предметом зацікавленості багатьох науковців і краєзнавців. Історіографічна спадщина питання достатньо ґрунтовно проаналізована Л. В. Баженовим. У власних спеціальних студіях⁸, а також у повідомленнях, написаних у співавторстві з колегами, він констатує, що заснування та діяльність просвітницьких організацій, визначення їхнього місця в загальноукраїнському державотворчому процесі спричинила «пекучу суперечку». При цьому наголошується, що оцінка товариства значною мірою залежала від умов, в яких перебував дослідник, а також від постаті і поглядів ученого⁹.

Особисто Л. В. Баженов досить високо оцінює роль просвітницького руху на Поділлі в добу Української революції 1917–1920 рр. Особливе значення в узагальненні емпіричного матеріалу про участь просвітян на початковому етапі реалізації університетського проекту в Кам'янці-Подільському становить його монографічне дослідження «Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія»¹⁰. Окремі сюжети цієї проблематики

автор розвинув і в наступній розвідці, присвяченій губернському місту Поділля як центру історичної регіоналістики на зламному етапі історичного розвитку¹¹. Шевченкіана Подільської «Просвіти», яка на Хмельниччині має «солідну наукову історіографію», займає в інтелектуальній творчості Л. В. Баженова також неабияке місце¹².

Чільне місце просвітянська тематика посідає в дослідницьких практиках О. М. Завальнюка. Це цілком природно, адже впродовж усього періоду новітньої незалежності науковець системно та методично розробляє різні комплекси проблем, пов'язані з національним відродженням 1917–1920 рр. Особливе місце у цьому контексті відведено питанням культури, освіти та науки, зокрема заснуванню та становленню національної університетської системи. Позаяк просвітяни відігравали значну роль у вирішенні цих завдань, то їхня особистісна діяльність, як і зусилля цілих подільських осередків є предметом скрупульозного аналізу О. М. Завальнюка¹³. Просвітницька тема рефреном проходить через усі фундаментальні видання науковця з історії національних університетів¹⁴. Так само про значення культурно-освітньої праці товариств «Просвіта» йдеться у спільних з іншими колегами студіях, присвячених розгляду революційних рухів у містечках Подільської губернії¹⁵, земської діяльності за нових історичних обставин¹⁶, становленню різних ланок національної школи¹⁷, висвітленню загальних процесів на Поділлі в добу Центральної Ради¹⁸. Окремим аспектом розглянуто участь інтелігенції у реформуванні загальноосвітньої школи¹⁹.

Загалом просвітницький доробок О. М. Завальнюка настільки вагомий, що вже став предметом окремої студії, автором якої виступив учень Олександра Михайловича О. Б. Комарніцький. Він дійшов висновку, що науковець з'ясував низку важливих питань, з-поміж яких найбільш ґрунтовно досліджено питання участі просвітян у заснуванні, відкритті та підтримці Кам'янець-Подільського державного українського університету²⁰.

Просвітницькою тематикою наскрізь просякнута наукова творчість В. С. Прокопчука. Досліджуючи розвиток краєзнавчого руху на Поділлі за різних політичних систем, він звертає увагу на зламний момент історії, пов'язаний з падінням самодержавства в Росії і зумовлені цим фактом карколомні зміни в можливостях щодо реалізації українських проектів. Найбільше досягнення просвітницьких осередків, вважає В. С. Прокопчук,

матеріалізувалося у переведені в практичну площину ідеї заснування у Кам'янці-Подільському університету класичного зразка²¹. Крім того, науковець виступив відповідальним редактором унікального бібліографічного покажчика, який не лише увібрав у себе найбільш значимі праці з просвітницької теми, але й подав описи джерельних комплексів, що зберігаються у різних архівосховищах України²².

Участь громадських організацій і, зокрема, товариств «Просвіта» у процесі становлення початкової і середньої ланки національної школи на Поділлі аналізованого періоду активно досліджує Е. М. Мельник²³. Він спробував з'ясувати у формі статистичних даних кількість переведених на державне утримання шкіл і, що особливо важливо, організацію навчального процесу рідною мовою.

Українізаційні процеси на Поділлі в роки визвольних змагань початку ХХ ст. посідають чільне місце в дослідницьких студіях Є. І. Сохацької. Здебільшого вона розглядає дану проблематику через призму різних ініціатив просвітницьких діячів. Завдяки цьому вдалося повернути із забуття прізвища багатьох непересічних особистостей Подільського краю, що відзначилися на ниві національного відродження²⁴. Також Євгенія Іванівна дослідила діяльність Подільських осередків «Просвіти» на ниві культурно-освітньої праці засобом аналізу публікацій в газеті «Нова Рада»²⁵.

Велику увагу просвітницькій темі приділяє О. Б. Комарницький. Ми уже згадували про його спільну працю з О. М. Завальнюком, в якій аналізується розвиток революційних процесів у подільських містечках. Власне наукове зацікавлення дослідника полягає у розкритті усього спектру гуманітарних ініціатив на базовому рівні адміністративних одиниць, і товариствам «Просвіта» в цьому контексті надається чимало уваги²⁶. Присутність просвітницьких осередків фіксується під час проведення різних маніфестацій і мітингів, зборів коштів на Український Національний фонд, декларацій на підтримку важливих рішень Центральної Ради. За участі просвітян у багатьох містечках губернії відбувалося відродження української пісні, поверталися із забуття імена національних митців, які творили у різних галузях народної творчості²⁷.

Земські інституції доби Української революції 1917–1920 рр., зокрема періоду Центральної Ради, є предметом фахових студій В. Б. Стецюка. З огляду на професійну зайнятість в органах місцевого самоврядування багатьох просвітницьких активістів, виглядає достатньо об'єктивним, що науковець аналізує взаємовпливи одних структур на інші при вирішенні багатьох питань місцевого життя. Особливо яскраво це проявлялося у налагодженні видавничої справи у регіоні²⁸. Як окремий напрямок діяльності «Просвіт» Поділля дослідник окреслює функціонування інституту книгонош²⁹.

Просвітницькій діяльності в контексті розвитку революційних процесів на Поділлі приділяє увагу С. В. Олійник. У двох спеціальних розвідках³⁰, а також у спільній з О. М. Завальнюком монографії, дослідник зосереджується винятково на добі Української Центральної Ради.

Просвітницькі осередки сільської місцевості Наддніпрянської України впродовж усього періоду їхньої діяльності досліджує Г. Г. Кучеров. Власне ця тема виступає безпосереднім предметом аналізу в його дисертаційному дослідженні³¹. Добу Центральної Ради науковець розглядає в контексті революційних процесів Української революції 1917–1920 рр. Активізація національного руху призвела до змін у культурно-освітній галузі, зокрема до відродження просвітницьких осередків. У сільській місцевості, стверджує Г. Г. Кучеров, почасти траплялося так, що «Просвіти» виступали єдиними структурами, які проводили культурницьку роботу серед населення³². У спеціальних студіях дослідник зупиняється на аналізі просвітницької праці на окремих напрямках. Зокрема, йдеться про вплив юридичної реєстрації товариств «Просвіта» на можливості і розмах просвітницької праці³³, роль фахових форумів в організації діяльності первинних осередків³⁴, статистичний вимір культурно-освітніх товариств³⁵, вплив фінансових чинників на просвітницьку діяльність³⁶, роботу сільських осередків в питанні забезпечення населення літературою³⁷, різнопланову діяльність окремих організацій³⁸, ліквідації неграмотності серед дорослого населення³⁹.

Інституалізація постаті Т. Шевченка в добу Української революції 1917–1920 рр. проходить рефреном крізь наукову творчість А. І. Машталіра. У численних публікаціях він розглядає різні форми вшанування Великого Кобзаря на Поділлі після

початку революційних подій і, звісно, у цьому контексті аналізує участь просвітян у популяризації життєвого шляху та творчості поета і митця⁴⁰. У цьому ж контексті виконані його студії у співавторстві з іншими дослідниками⁴¹.

Окремі публікації А. І. Машталіра і Н. В. Крика відображають діяльність товариств «Просвіта» у забезпеченості закладів системи освіти навчально-методичним матеріалом⁴². Авторству останнього належить ґрунтовний аналіз джерельного комплексу щодо забезпеченості освітніх інституцій навчальною літературою⁴³.

Участь просвітян в українізаційних процесах народної освіти Поділля і створення національної школи досліджував В. В. Коваль⁴⁴. Особливу увагу при цьому він зосереджував на діяльності інституту губернського та повітових комісарів, посади яких обіймали відомі у краї просвітяни, зокрема В. К. Приходько⁴⁵. Окрему студію науковець присвятив непересічній постаті Ю. Щириці, котрий своєю «невтомною, титанічною працею, світлим розумом, педагогічним талантом» зробив значний внесок у розвиток освіти Поділля в буремні роки революційних подій⁴⁶.

Унікальне видання про непересічну постать Ю. Й. Сіцинського реалізував відомий Подільський краєзнавець М. І. Мошак. Дослідник означив основні віхи життя та діяльності богослова і педагога, умістив спогади про нього відомих у краї діячів, подав частину епістолярної спадщини Ю. Сіцинського та оприлюднив невідомі раніше документи. Автор видання констатував, що Подільський просвітянин з великим піднесенням та надією сприйняв революційні події 1917 р., сподіваючись на рідній землі здобути «свою правду й волю»⁴⁷.

Питання творення та діяльності просвітицьких бібліотек Поділля періоду Української Центральної Ради перебувають у центрі уваги К. Л. Терешука. Визначаючи їхнє місце у розгортанні національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. науковець доходить тієї думки, що громадські організації виступали активними провідниками ідей української державності, віковічних духовних цінностей українського народу, докладали значних зусиль для його консолідації, пробудження національної свідомості, були найбільш ефективною формою залучення широких мас трудящого люду до участі у національно-культурному житті⁴⁸.

Аналізуючи зміни у повсякденному житті селянства, В. А. Філінюк відзначив, що у справі підняття національної

свідомості ще не до кінця належним чином оцінене значення товариств «Просвіта», яким Лютнева революція надала друге дихання. На хвилі революційного піднесення вони стали однією з форм всенародного руху за національне відродження. Центрами просвітницького руху на Поділлі, дослідник називає Балтський, Брацлавський, Гайсинський та Могилівський повіти⁴⁹. Подекуди вони виступали єдиними організаційними структурами, що опікувалися видавничими справами, створенням бібліотек, читалень, заснуванням навчальних закладів, влаштуванням лекцій, літературно-вокальних вечорів, театральних спектаклів.

Внесок С. М. Іваницького у справу розвитку української освіти на Поділлі в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. досліджує В. А. Нестеренко. Його праці у цьому напрямку вирізняються достатньою ґрунтовністю залученого джерельного матеріалу і збалансованістю висновків⁵⁰.

Достатньо потужно просвітницькі товариства регіону досліджують науковці, які репрезентують Вінницький науково-краєзнавчий центр. Так, громадські організації «Просвіти» крізь призму формування та реалізації державницького потенціалу українського народу у другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. обрала предметом дослідницьких студій О. В. Малюта. Аналізуючи участь просвітницьких осередків у відродженні національної ідентичності, обстоюванні культурно-освітніх, економічних та політичних прав українства, вона чимало уваги приділила Подільському регіону доби Центральної Ради. Крім того, О. Малюта збирила матеріали до бібліографічного покажчика членів «Просвіти», подавши лапідарні відомості про кожного з них, виявлений творчий доробок, джерела та літературу⁵¹. У цьому ж контексті дослідниця розглядає окремо історію та діяльність Вінницького просвітницького осередку знакового періоду 1917–1920 рр.⁵² та вплив товариства на формування кадрового потенціалу державного будівництва⁵³.

Тривалий час на ниві дослідження різних аспектів історії краю революційної доби спеціалізується К. В. Завальнюк. Чимало уваги науковець приділив темі відзначення Шевченківських роковин на Поділлі та участі у цих заходах просвітницьких діячів⁵⁴. Також досить вагомим пластом в інтелектуальній творчості К. В. Завальнюка виступають розвідки, в яких аналізується життєвий шлях та просвітницька діяльність громадських активістів.

Здебільшого вони виконані у співавторстві з іншими дослідниками⁵⁵.

Розглядаючи розвиток українського руху у Вінниці впродовж усього 1917 р., О. В. Логінов та Л. І. Семенко природно звертають увагу на участь місцевого осередку «Просвіти» у цьому процесі. Автори подають відомості про новий керівний склад організації, наголошують на джерелах її фінансування, окреслюють напрямки просвітницької діяльності⁵⁶. До цієї проблематики О. В. Логінов повертається у статті, де предметом аналізу виступають Лютневі події у повітовому центрі⁵⁷.

Просвітницька тематика є актуальною в дослідженнях В. П. Рекрута. У монографічній студії, присвяченій непересічній особистості Поділля, кооператору та просвітницькому діячеві Д. В. Марковичу, він досліджує внесок останнього у справу розвитку українського руху⁵⁸. Знаковому періоду в житті Дмитра Васильовича науковець присвятив окремий матеріал⁵⁹. У спільній праці з О. П. Реєнтом, досліджуючи комплекс різноманітних проблем періоду Української революції 1917–1920 рр. на мікрорівні Літинського повіту, науковці характеризують просвітницьку працю у непростому регіоні⁶⁰. У 2018 р. за авторством В. П. Рекрута вийшла у світ нова капітальна студія з історії Гайсинщини доби Української Центральної Ради. Автором простежено суспільно-політичні й соціально-економічні зміни, показано особливості громадського життя різних національних і соціальних верств населення, відображено настрої і очікування мешканців краю. Окрему увагу дослідник приділив розвитку національно-культурної й освітньої сфери Гайсинського повіту, зокрема участі у цих процесах просвітян⁶¹.

Українському книгодрукуванню та видавничій справі на Поділлі у революційний період присвятила свою увагу Т. Р. Соломонова. У цьому контексті їй вдалося виявити найбільш потужні просвітницькі центри, які зосереджувалися над вирішенням даних питань⁶². Крім того, дослідниця систематизувала книговидавничий репертуар краю, який включає в себе й видання періоду Української Центральної Ради⁶³.

Дослідник періодичних видань Поділля доби Української революції 1917–1920 рр. В. О. Гандзюк, розглядаючи загальні аспекти становлення, розвитку й умов функціонування часописів, виокремлює роль відомих у краї просвітян у цьому процесі⁶⁴. У

низці публікацій автор також на конкретних прикладах демонструє популяризацію просвітницького руху в губернії через центральні та місцеві пресові видання⁶⁵.

Діяльність просвітницьких організацій на Вінниччині впродовж 1906–1922 рр. розглянула О. Яцюк. При цьому найбільше уваги з оляду на вагомість реалізованих проектів вона приділила періоду функціонування національних урядів, зокрема добі Центральної Ради⁶⁶.

Постать відомого просвітянина В. К. Приходька зацікавила вінницьків науковців С. Калитка, О. Кравчука та І. Ратушняка. Зосереджуючись на дослідженні непересічного подолянина в період, коли той посів посаду голови Подільської губернської земської управи, вони побіжно розглядають попередній період діяльності українського державника⁶⁷, аналізують його спомини в частині організації початкової ланки освіти на теренах Поділля⁶⁸.

Революційні події у Вінниці між лютим та жовтнем 1917 р. досліджує А. К. Лисий. Розглядаючи у цьому контексті українізаційні процеси, він безпосередньо виходить на діяльність товариств «Просвіта», відзначаючи внесок культурно-освітніх діячів у справу відродження рідної мови та загалом національної державності⁶⁹.

Чимало змістовних студій із розкриття різнопланових питань просвітницької тематики напрацювали дослідники, об'єднані в Хмельницькій міській організації Національної спілки краєзнавців України. Біля витоків цього процесу стояли В. П. Мацько та П. Я. Слободянюк. Завдяки зусиллям останнього у 1994 році був організований фаховий форум, під час якого науковці мали змогу обговорити дискусійні питання регіональної історії та скорегувати оціночні судження, зокрема й щодо місця та ролі товариств «Просвіта» в історії краю⁷⁰.

Історичний та філософський зміст становлення і розвитку просвітницьких осередків на Поділлі в роки національного відродження досліджує В. П. Мацько. Науковець розкриває внесок просвітян у пробудження національної свідомості краян, у розбудову національної освіти, культури та економіки⁷¹.

Просвітницький рух на Поділлі в контексті процесу відродження української державності досліджує Ю. І. Блажевич. Він один із перших дійшов висновку, базуючись на матеріалах тогочасної преси, що уже на початку 1918 р. «по містах і містечках,

по селах і хуторах – скрізь гуртуються люди... Засновуються нові просвітні товариства. Оживають старі»⁷². У спеціальних розвідках науковець звертається до культурно-освітньої праці відомих просвітян⁷³.

Вагомий внесок у справу вивчення просвітницького руху на Поділлі вніс Ю. В. Телячий. Разом із іншими науковцями йому вдалося розглянути низку актуальних проблем щодо трансформаційних процесів в культурно-освітній сфері доби Української Центральної ради⁷⁴. В окремих публікаціях дослідник проаналізував участь Подільських просвітян у видавничій справі⁷⁵, фонди Державного архіву Хмельницької області як джерело дослідження культуротворчої діяльності інтелігенції в роки Української революції 1917–1920 рр.⁷⁶, охарактеризував історичні аспекти літературного процесу на Поділлі⁷⁷, розкрив сторінки біографії відомих просвітян⁷⁸.

Культурно-освітні перетворення на Поділлі в період Української Центральної Ради є предметом дослідницьких студій М. І. Баюка. Ці процеси науковець розглядає крізь призму особистісного внеску у справу «національно-свідомих державних і громадських діячів, працівників освіти, культури» за ініціативи та за безпосередньої участі котрих розгорнули широку діяльність різні товариства та об'єднання, зокрема просвітницькі⁷⁹. Видавнича діяльність останніх стала предметом спеціальних студій⁸⁰.

Непересічним постатям просвітницького руху на Поділлі присвятив низку публікацій А. М. Трембіцький. Передусім необхідно наголосити на фундаментальному виданні про Ю. Сіцінського, в якому автор виділяє окремий підрозділ, де розглядаються громадські ініціативи богослова⁸¹. У спеціальній розвідці науковець розглянув культурно-громадську працю В. К. Приходька. Автор відзначив його внесок на різних ділянках просвітницької праці, зокрема його активну участь у відродженні осередку в Кам'янці-Подільському⁸². Не менш цікавий матеріал зібрано автором спільно з А. А. Трембіцьким про голову Подільської «Просвіти» К. Г. Солуху та голову Проскурівської повітової земської управи М. Стаховського⁸³. Вперше А. М. Трембіцьким було введено до наукового обігу цінні спомини Н. Савченко про участь просвітніх діячів у революційних процесах на Проскурівщині⁸⁴.

На педагогічних проблемах різнопланового характеру знакової доби національного відродження, як правило, концентрує свою увагу Б. С. Кришук. Власне ця проблематика є предметом його дисертаційного дослідження⁸⁵. У низці публікацій автор деталізує окремі питання просвітницької діяльності на цій ділянці роботи, зокрема, з'ясовує як відбувалося формування виховного ідеалу на різних напрямках просвітницької праці, що було притаманним для більшості громадських діячів⁸⁶, участі у цих процесах вчительського загалу⁸⁷ та ін.

Проблемним питанням політичних уподобань товариств «Просвіта» присячує свої студії В. Д. Коцюк. Зокрема, науковець наголошує на тому, що завдяки організаційним заходам просвітницьких товариств з улаштування зборів, мітингів, маніфестацій жителі сіл, містечок та міст мали змогу здобувати політичну освіту. Набутий досвід вони використовували під час виборчих процесів до органів місцевого самоврядування та у налагодженні взаємовідносин з різними політичними партіями⁸⁸.

Доба Української Народної Республіки в контексті розвитку просвітницького руху є предметом спеціальної уваги Л. Б. Кушніра. Дослідник аналізує процес заснування просвітницьких осередків в окремих селах та містечках Подільської губернії, констатує при цьому, що найбільш дієвою організацією в період УНР виступала Кам'янець-Подільська «Просвіта»⁸⁹.

Окремі аспекти просвітницької теми після падіння самодержавства в Росії дослідили Є. Д. Назаренко⁹⁰ та Н. А. Кузьміна⁹¹.

Товариствам «Просвіта» Поділля певну увагу приділив і автор пропонованої праці. Нам уже вдалося розглянути джерельний комплекс документів і матеріалів, що висвітлюють різні аспекти функціонування просвітницьких осередків⁹², участі культурно-освітніх діячів краю у заснуванні Кам'янець-Подільського державного українського університету⁹³, ролі непересічних просвітан у процесах національного відродження⁹⁴.

Регіональній специфіці розвитку просвітницького руху на Летичівщині революційної доби присвячена публікація С. А. Коржик. Розглядаючи комплексно увесь період Української революції 1917–1921 рр., вона виокремлює добу Центральної Ради з притаманними їй властивостями⁹⁵.

Дослідженню окремих аспектів просвітницької діяльності на Поділлі присвятили свою увагу науковці з інших регіонів України. Так, Т. Ківшар, розглядаючи український книжковий рух як історичне явище доби Української революції 1917–1921 рр., охарактеризувала книгозбірні та бібліотечні системи «Просвіт» Кам'янця-Подільського, Вінниці, Могилева-Подільського та інших містечок і сіл регіону. Автор навела статистичні дані щодо кількості примірників книг у фондах просвітянських бібліотек, показала джерела формування книжкових фондів, проаналізувала склад читачів тощо⁹⁶.

Студіюючи гуманітарні проблеми революційного періоду, Д. Ф. Розовик значну увагу приділив товариствам «Просвіта» на цих напрямках діяльності. У поле зору дослідника потрапляють проблеми становлення національної системи шкільної і професійної освіти, видавниче забезпечення цього процесу, розбудова бібліотечної системи та архівної справи, розвиток народного театру та музичних колективів, музейна діяльність та збереження пам'яток культури⁹⁷. Свій аналіз науковець здійснює на основі залучення конкретного матеріалу з Подільського регіону.

Лапідарні характеристики на Подільських просвітян подали у біографічному довіднику членів Української Центральної Ради В. Верстюк та Т. Осташко⁹⁸. Наразі В. М. Даниленко спільно з О. М. Завальнюком та Ю. В. Телячим проаналізували у хронологічному вимірі діяльність товариств «Просвіта» на ниві освіти⁹⁹.

Слід відмітити, що подана нами історіографія проблеми не є вичерпною. Окремі сюжети з історії просвітницьких осередків Поділля можна віднайти у студіях, присвячених гуманітарним процесам революційного часу. Відтак робота у цьому напрямку має продовжуватися. Але зроблений нами огляд дає підстави стверджувати, що історіографічна традиція в дослідженні просвітницьких осередків Поділля доби Української Центральної Ради має свої вагомі напрацювання, які, поза сумнівом, становлять загальнонаціональне інтелектуальне надбання. Завдяки зусиллям місцевих науковців та краєзнавців вдалося з'ясувати чимало проблемних моментів з історії становлення та розвитку товариств «Просвіта» Подільської губернії, їхнього внеску в реалізацію багатьох гуманітарних проектів. Однак цей факт не є підставою для констатації вичерпності теми для подальших наукових студій.

Перед дослідниками залишається чималий пласт актуальних питань з історії просвітницького руху на Поділлі, необхідності систематизації наявного емпіричного матеріалу, створенні комплексної та системної праці, в якій би відображалися усі новітні напрацювання як у застосуванні методологічного інструментарію, так і насиченістю аналізу новими фактами, базованих на нових документальних джерельних комплексах. Частковому вирішенню цього завдання й слугує пропонуване видання.

Інформаційний потенціал джерельного масиву, яким послуговувався автор, структурно можна поділити на чотири групи: архівні матеріали, опубліковані документи, періодичні видання та мемуарна література, представлена передусім доробками репрезентантів просвітницького руху.

Слід наголосити, що архівних зібрань, в яких би віддзеркалювалася тема «Просвіт» Поділля досліджуваного періоду, не так уже й багато. Навіть архів Подільського товариства практично не зберігся. У фонді 2158 (Подільське українське товариство «Просвіта», м. Кам'янець, Подільської губернії) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України на зберіганні знаходиться лише три справи. На жаль, у нечисленних документах, наявних у них, період Центральної Ради практично не відображений. Водночас три справи Подільського товариства «Просвіта», які зберігалися у сховищах Кам'янець-Подільського міського державного архіву, після пожежі 2003 р. на сьогодні взагалі втрачені.

Частина діловодної документації просвітницьких осередків Поділля відклалася у низці фондів державних установ періоду Української Центральної Ради. Зокрема, у ф. 1115 (Українська Центральна Рада) містяться документи, в яких відображена підтримка представницького органу українства в питаннях державного будівництва окремими культурно-освітніми організаціями. У ф. 2581 (Генеральне секретарство освіти УЦР) наявні справи, в яких зафіксовано підготовчий процес та проведення I Всеукраїнського з'їзду «Просвіт», що відбувся у вересні 1917 р. Нами виявлено уповноваження та посвідчення подільських просвітян, делегованих своїми регіональними осередками на форум, їхні виступи на з'їзді та окремі ухвали, що безпосередньо впливали на подальший розвиток просвітницького руху.

На увагу дослідників заслугоує оригінальна доповідь завідуючого відділом народної освіти Подільського губернського земства В. К. Приходька «Скільки уваг до плану діяльності Відділу Дошкільної та Позашкільної Освіти», у якій піднято актуальне питання щодо взаємодії центральних органів «Просвіта» та відділів позашкільної освіти¹⁰⁰. Не менш цінне значення для розуміння протікання процесу українізації в початкових та середніх навчальних закладах регіону має доповідна записка губернського комісара народної освіти, адресована Генеральному секретарству народної освіти¹⁰¹.

Про заснування Вінницького товариства «Просвіта», його фундаторів, проведені реорганізації та напрямки діяльності достатньо повну уяву дають матеріали справи 132. Тут зберігається підписаний засновниками та зареєстрований 7 вересня 1917 р. Вінницьким окружним судом статут товариства, що декларував сприяння та допомогу культурно-освітньому розвитку українського народу на Поділлі¹⁰².

У цій же справі знаходиться ділова документація, пов'язана із заснуванням Вінницькими просвітянами двох українських гімназій. Загальні збори товариства з цього питання, на яких головував член Центральної Ради П. Ведибіда, а секретарем був відомий український композитор К. Стеценко, відбулися 10 вересня 1917 р. За два тижні відповідний дозвіл на відкриття гімназій було отримано від Генерального Секретаріату УНР¹⁰³.

Цілий комплекс документів висвітлює різнопланові питання життєзабезпечення навчальних закладів, формування викладацького складу, обрахунки кошторисів на їх утримання, переведення установ на державне фінансування, відкриття бурси для дітей селян та ін.

Для аналізу театральної діяльності товариств «Просвіта» цінний матеріал міститься у справі № 202. Із її змісту можемо дізнатися про проведенні вистави та репертуар Немирівського, Приворотського та ін. просвітницьких осередків¹⁰⁴. Проблемні питання в організації шкільної справи у м. Вінниці досить виразно постають із відношення секретаря місцевого просвітницького осередку П. Бунта, яке він 28 березня 1918 р. спрямував до центрального освітнього відомства¹⁰⁵.

Важливі документи з історії товариств «Просвіта» центральних і східних районів сучасного Поділля зберігаються у Державному

архіві Вінницької області. Так, у фонді Вінницької повітової земської управи (ф. Д-255) вдалося виявити низку матеріалів, які засвідчують не лише активну участь просвітницьких товариств у вирішенні культурно-освітніх питань регіону¹⁰⁶, але й про не менш активну діяльність на ниві політичних процесів та відновлення системи місцевих органів влади¹⁰⁷. На останнє вказують, зокрема, відношення Вінницького товариства «Просвіта» та інших громадських організацій про делегування просвітян для участі в засіданні повітового земського зібрання¹⁰⁸.

На сьогодні ми можемо уже говорити про наявний пласт документів і матеріалів з просвітницької проблематики, які були опубліковані у тематичних спеціалізованих виданнях. Передусім необхідно назвати збірник, упорядкований В. Адамським та Б. Крищуком у 2014 р., присвячений винятково Подільським осередкам товариства «Просвіта» доби Української революції 1917–1920 рр. Він дає можливість всебічно прослідкувати еволюцію різноманітних сюжетів, пов'язаних із розвитком просвітницького руху, зокрема, в період Центральної Ради. Цей історичний етап відображено у книзі публікацією 48 документів¹⁰⁹.

У науково-документальному виданні «Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920 рр.): Документи. Матеріали. Світлини. Хроніка діяльності» С. А. Копилов та О. М. Завальнюк вмістили унікальні матеріали і світлини, які відображають багатогранну діяльність просвітницьких активістів в царині заснування вищого навчального закладу на Поділлі¹¹⁰.

Велику допомогу в дослідженні видавничої діяльності товариств «Просвіта» надають два бібліографічних покажчика – «Видання «Просвіт» Наддніпрянської України (1906–1922 рр.)»¹¹¹ та «Книги з бібліотеки Вінницької «Просвіти» (1917–1920 рр.) у фонді Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва»¹¹². Перший із них підготовлений до друку співробітниками Національної парламентської бібліотеки України в рамках реалізації Державного фундаментального реєстру друкованої продукції «Україніка-350», а другий – фахівцями з Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки. Основу останнього каталогу склали видання, що зберігаються у фонді рідкісних і цінних книг бібліотечної інституції.

Архівні джерелознавчі лакуни частково компенсуються також матеріалами, які публікувалися центральними та регіональними періодичними виданнями. З-поміж перших варто виокремити газети «Нова Рада», «Народня воля», «Робітничка газета», «Воля». У постійних рубриках «Хроніка», «З життя «Просвіт» та ін. подавалася інформація з регіонів України про розвиток просвітницького руху, участі громадських активістів у різних акціях та маніфестаціях.

Повідомлення про діяльність товариств «Просвіта», які оприлюднювала місцева періодика, ні кількісно, ані змістовно не поступалася загальнодержавним виданням. 1917 р. був позначений появою нових часописів на Поділлі. Інформація у них з'являлася оперативніше, свідченням чому є передрук окремих найбільш важливих повідомлень різними центральними газетами і за нею забезпечувався своєрідний громадський контроль. У цьому контексті передусім слід наголосити на органі подільських кооператорів «Подільська воля», у кожному числі якого друкувалися матеріали з просвітницької теми або уміщувалися важливі повідомлення за авторством самих громадських діячів. У зверненні редакційного комітету до читачів основні завдання нового видання були визначені наступним чином: «Нарешті, після віковичних мук, розкулись наші кайдани і народ український, разом з іншими народами Росії, здобув собі волю.

Заворушилась земля наша. Люди прокинулись від довгого сну.

Селяне і робітники, яким правительтво царя Миколи не давало освіти і з якими поводилось наче з худобою, забажали надолужити втрату і зо всім запалом взялись за освіту. Хто ніколи не брав книжки в руки, вимагає тепер щодня газети; хто встидався говорити на рідній мові, домагається тепер автономії України.

Зміна повстала величезна!

Народ цікавиться всім. Попит на українські книжки, газети, брошюри й шкільні підручники настільки великий, що не має змоги задовольнити й половини покупців, просто не стає книжок.

На Україні за короткий час народилось кільканадцять газет і журналів і всі добре розходяться.

Цілком зрозуміло, що й нам, Подолянам, не можна відставати від загального руху, що й нам треба поширювати життя й події, тим більше, що у нас є багато місцевих потреб, які ми повинні докладно обговорювати.

Через те ми заходились видавати власну часопись, яка має своїм завданням обстоювати інтереси селянських і робітничих мас, ширити серед народу високі ідеали волі, рівності і братерства, а також добиватись автономії України на основі федеративного переустрою Російської Держави, з забезпеченням прав меншости.

Ці гасла будуть служити нам провідними зорями»¹¹³.

Достатньо репрезентативно розвиток українського руху на Поділлі висвітлював Вінницький «Свободный голос». Саме на шпальтах цього видання вдалося опублікувати «Статут Подільського Українського культурно-просвітнього товариства «Просвіта» в Вінниці» та низку статей місцевих просвітянських активістів, зокрема Д. В. Марковича, М. Литвицького, В. С. Дудича та ін.

Важливу фактографічну інформацію з історії «Просвіт» Поділля можна віднайти й в інших регіональних державних та громадських часописах – «Подольских губернских ведомостях», «Вестнике Каменец-Подольского исполнительного комитета», «Вістях Кам'янецького Повітового Ісполнительного Комітета», «Известиях Ямпольского уездного исполнительного комитета», «Подольянине» та ін.

Мемуарна спадщина представлена творами просвітніх діячів. Передусім це спомини В. К. Приходька, в яких автор висвітлює різні процеси на Поділлі, пов'язані з революційними подіями. Природно, що просвітницька тематика рефреном проходить через усю книгу¹¹⁴. Певні сегменти з діяльності товариств «Просвіта» містяться у мемуарах О. М. Пашенко. Очевидно, в силу фахової приналежності, автор найбільше уваги приділяє питанням будівництва національної школи та участі у цих процесах просвітян¹¹⁵. Спомини про революційні події на Проскурівщині залишила Н. Савченко-Дорошенко¹¹⁶.

Отже, джерельний комплекс пропонованого видання є достатньо репрезентативним для дослідження ролі товариств «Просвіта» Поділля у справі національного відродження доби Української Центральної Ради.

Слід визнати, що напередодні Лютневої революції в Росії 1917 р. український рух нічим прикметним себе не виявляв. В агентурній записці, підготовленій для губернського жандармського управління в грудні 1913 р. цей факт пояснювався двома присутніми причинами. Перша з них крилася в історичному досвіді

Подільського краю. На відміну від Полтавської чи Київської губерній, стверджували автори аналітичного документа, де населення складали нащадки козаків, котрі боролися за власну самостійність і де, відповідно, пропаганда «мазепинства» лягала на благодатний ґрунт, населення Подільської губернії практично не звільнялось від польського гніту, а тому звикло до рабського ярма. Його свідомість і самоідентифікація поступово атрофувалося. Коли Поділля увійшло до складу Російської держави, то ніякого особливого вільнодумства в його свідомості не проявлялося. Більше того, «для переважної більшості сучасних подолян питання про їх історичне минуле та національну самосвідомість, очевидно, не існує, оскільки в більшості випадків вони навіть не розбираються, хто вони, росіяни, малороси, чи хто-небудь інші. Вони себе називають просто мужиками»¹¹⁷.

Друга обставина, яка несприятливо позначилася на самоідентифікації українства, полягала у відсутності на Поділлі великих просвітницьких центрів на кшталт Києва, де зосереджувалися життєздатні українські кружки та організації. На думку авторів записки, товариства «Просвіта» належали до інституцій, які виступали носіями прихованої ідеї сепаратизму і утворення самостійної держави «Україна», відокремленої від Росії. Однак, позаяк культурницькі організації діяли на легальних засадах, то їхні члени переслідуванню не підлягали. Крім того, ідентифікувати їх було достатньо не просто, оскільки цьому не сприяла достатньо велика кількість пасивних українців, тобто любителів і прихильників української старовини, пісні, театру, одягу, мови, але не належних до жодних товариств чи організацій. Найбільше прихильників української справи, за визнанням авторів записки, було серед «третього земського елемента» – фельдшерів, писарів, їхніх помічників, сільських учителів, службовців та ін. Підсумовуючи висловлене, автори записки робили висновок, що «переважна більшість місцевого населення в сенсі українофільського руху цілком благонадійна; якщо ж існують симптоми цього руху в окремих місцевостях, то вони настільки незначні, що особливої поки тривоги викликати не можуть»¹¹⁸.

Подібна аналітика є характерною й для іншого документа, складеного співробітниками Департаменту поліції Росії на основі даних, зібраних за роки Першої світової війни. Крім дізнання над представниками просвітницького руху К. Солухою та

П. Гловацьким, яких підозрювали в агітації, «спрямованої на розпалювання ворожнечі малоросійського населення до великоруського населення Росії з метою утворення в майбутньому незалежної України», жодних інших вказівок на прояви українського руху виявлено не було. Саме до такого висновку дійшли автори «Записки»¹¹⁹.

Проте відразу ж після повалення самодержавства розпочалася активна діяльність українських громадських активістів з відновлення функціонування просвітницьких осередків. 8 березня 1917 р. у відозві Товариства українських поступовців «До українського громадянства» закликалось: «Відживляйте і засновуйте «Просвіти» й інші товариства, бо в них осередок культурної праці та початок організації наших сил»¹²⁰.

Українські культурницькі сили Поділля беззастережно підтримали ініціативу киян. На жаль, на сьогодні досить важко відтворити цей процес у його загальній повноті, позаяк для цього відчутно бракує прямих джерел. Ця ж обставина породжує дискусії в науковому середовищі. Та все ж спробуємо окреслити репрезентацію просвітницьких організацій регіону, базуючись на архівних документах та матеріалах періодики.

Природно, що першочергово товариства «Просвіта» відродилися у найбільших містах Поділля, де інформація про революційні події надходила швидше та реакція на них знаходила сприятливий ґрунт в середовищі україномовної інтелігенції. Першою відомою згадкою у цьому контексті є наявна інформація про установчі збори просвітницького осередку губернського центру Поділля. З цієї нагоди «Нова Рада» повідомляла: «22 березня в Кам'янці-Подільському відбулись установчі збори «Просвіти». На збори прийшло багато таких кам'янчан, які тільки завдяки відомим «обставинам» не брали участі в старій «Просвіті». Членів записалось щось коло 200. Між ними є й священники – наблюдатели церковних шкіл, єпархіальні й повітові»¹²¹. Дослідник Подільської «Просвіти» В. С. Лозовий уточнює, що нове ядро кам'янецьких просвітян становили здебільшого молоді люди. Когорту досвідчених просвітян репрезентували відомі у краї активісти – К. Г. Солуха, Ю. Й. Сіцинський, О. М. Пащенко, В. К. Приходько та ін.¹²²

Однак ця подія є також досить умовною, аби саме її вважати датою відродження просвітницького руху. Річ у тім, що ще до

установчих зборів кам'янецькі просвітяни розпочали активну діяльність, при цьому ідентифікуючи себе досить відкрито¹²³. Та ж сама «Нова Рада», інформуючи читача про надзвичайне засідання Подільського губернського земського зібрання, що розпочалося 14 березня 1917 р., констатувала про виступ на ньому представника Подільського товариства «Просвіта»¹²⁴. А про підсумковий документ з цього питання та ж сама «Нова Рада» писала: «В Кам'янці-Подільському відбулося надзвичайне губернське земське зібрання, на якому по докладу подільського вкраїнського товариства «Просвіта» щодо націоналізації народньої просвіти ухвалені такі постанови шкільної комісії»¹²⁵.

Не менш дискусійним є питання щодо відродження просвітницького руху у Вінниці. Так, О. В. Малюта, О. В. Зінько, О. В. Гречановська, О. В. Сафронова та ін. дослідники генезу заснування міської філії Подільського українського культурно-освітнього товариства відносять до 3 березня 1917 р.¹²⁶, базуючись на повідомленні газети «Свободный голос»¹²⁷. Утім, дана констатація не є загальноприйнятою. Зокрема, А. К. Лисий, О. В. Логінов та Л. І. Семенко вважають, що збори Вінницької філії «Просвіти» відбулися 3 квітня, а твердження О. В. Малюти є помилковим, породженим некритичним ставленням до інформації з місцевої преси. Дослідники припускають, що російськомовні співробітники «Свободного голоса», подавши цю інформацію на початку квітня, просто сплутали назви місяців¹²⁸.

У зв'язку з цим хотілося б зазначити, що організаційні заходи з відродження просвітницького руху у Вінниці насправді були започатковані відразу після зміни політичного режиму. Уже 13 березня 1917 р. в приміщенні Вінницької міської думи зібралися представники українського громадянства. Крім мешканців міста, на засідання прийшло багато учителів, які приїхали у місто на вчительський з'їзд та чимало селян із навколишніх сіл. Відкрив збори відомий кооператор та просвітянин Д. В. Маркович. Обговоривши нагальні питання щодо розвитку українського руху, присутні визнали за необхідне виробити всеукраїнську політичну платформу та приступити до заснування «Просвіт»¹²⁹.

За день, 15 березня 1917 р., на спільному зібранні українських громад Вінниці, Кам'янця-Подільського та Могилів-Подільського було вирішено обґрунтованим вважати районом діяльності «Просвіт» все Поділля. «Автономні філії... повинні закладатись по

всіх місцях, – йшлося у підсумковому документі, – де для того будуть сприяючі обставини»¹³⁰. Можна припустити, що ці події дали підстави «Робітничій газеті» 31 березня 1917 р., базуючись на відомостях, що надійшли до Центральної Ради, повідомити про відновлення «Просвіти» у Вінниці¹³¹. Натомість, безпосередній учасник процесу В. С. Дудич, очевидно, маючи на меті підготовку організаційних зборів, через газету «Свободный голос» 30 березня 1917 р. повідомляв широкі кола громадськості, що невдовзі такі мають відбутися¹³².

Знакова у житті міста подія відбулася 3 квітня 1917 р. Крім уконституювання, на ньому розглядалася ціла низка актуальних питань політичного та культурного життя¹³³. Проте вже 18 квітня Вінницька «Просвіта» пережила реорганізацію. Напевно можемо стверджувати, що це позначилося й на керівному складі осередку. Так, до Ради товариства обрали І. Озерянського, В. Свідерського, Ю. Щирицю, І. Шульгу, П. Бунта, кандидатами – М. Кашинського та В. Жодкевича. Редакційна комісія складалась із М. Василевського, В. Дудича та Г. Шиянова. Організацію очолив І. Озерянський, секретарем обрали І. Шульгу¹³⁴. Збори постановили увійти в тісний контакт зі всіма «Просвітами» Вінницького району та скликати на 7 травня 1917 р. з'їзд у Вінниці¹³⁵.

У подальшому формат проведення з'їзду довелося змінити. Організатори вирішили перетворити його на просвітницький форум усієї Подільської губернії¹³⁶. До того ж на порядок денний було винесене досить непросте для обговорення питання: де має знаходитися центральна «Просвіта» – у Вінниці чи Кам'янці-Подільському¹³⁷.

Завдяки народній ініціативі просвітницькі організації почали виникати по всій губернії. З цієї нагоди «Нова Рада» писала про ситуацію в Могилів-Подільському повіті. Тут тривалий час «певну силу мали тільки націоналісти та інші чорносотенні елементи. Тут і в Державну Думу, і в земство вибирали завжди тільки Дмитра Чихачова та його однодумців і все тут йшло тільки так, як зволили приказувати ці пани»¹³⁸. Однак уже 10 березня 1917 р. було засноване Могилів-Подільське товариство «Просвіта», а за два тижні відбулися загальні збори його членів.

Характерно, що уже в березні просвітницькі осередки починають виникати і в сільській місцевості. Це було дуже важливо в справі відродження національної справи, оскільки в соціальній

структурі українського суспільства селянство становило виняткову більшість. Тому стояло завданням залучити широкий загал сільського населення до вирішення проблем національно-визвольної боротьби. На думку В. С. Лозового, основною організаційною формою залучення селянства до участі в державотворчому процесі мали стати товариства «Просвіта»¹³⁹.

Так, 23 березня 1917 р. за ініціативи робітника кредитного товариства с. Могильна Гайсинського повіту були скликані урочисті збори селян. Вони відбувалися просто неба, позаяк на зібрання прийшло понад 1000 осіб. З доповіддю про просвітні справи на Україні від давніх часів до сьогодні виступив І. Ф. Мальований. Він завершив свою промову закликком до об'єднання. Після цього селяни одноголосно визнали необхідним тут же заснувати «Просвіту»¹⁴⁰. До осередку відразу записалося до 200 членів¹⁴¹. Інформація про цю подію надійшла до «Нової Ради». Маємо дані про заснування «Просвіти» в с. Лука-Немирівська, що відбулося на загальному зібранні селян 24 березня за участі вчителя місцевої школи, який щойно приїхав із війська. Для функціонування товариства один із присутніх погодився надати хату, «котре була колись під чайною». Крім цього, на засіданні були зібрані кошти з метою відрядження одного з товаришів до Києва для передплати газет і журналів і придбання книг¹⁴².

За два дні відбулися установчі збори товариства «Просвіта» у Гайсині. Вони були достатньо численними і перетворились у цілу маніфестацію. Перед засіданням відправили панахиду по Т. Шевченку. У промовах учасників лунали заклики до національного відродження, до боротьби за автономію України й перетворення Росії у федеративну республіку¹⁴³.

27 березня 1917 р. просвітницька організація була заснована на зборах сільських вчителів, священників та представників земської медицини с. Ладижина і відразу ж вирішено, не гаючи часу, розпочати працю¹⁴⁴. Ладижинські активісти відправили на адресу Центральної Ради телеграму за підписом голови Іваницького, в якій закликали останню боронити Україну та виразили публічну готовність до власної праці на рідній ниві¹⁴⁵.

Ініціативу із заснування «Просвіти» в містечку Янові проявила місцева молодь, що приїхала з навчання до дому на Великодні свята. Їм вдалося об'єднатися в чималий гурток, куди увійшли селяни, місцевий пан-отець та навіть землевласник¹⁴⁶.

Досить велелюдними виявилися збори у м. Ямполі, які відбулися 16 квітня 1917 р. Членами осередку записалося до 100 осіб, зокрема багато селян. Головою товариства обрали вчителя вищої початкової школи М. Куриленка¹⁴⁷.

18 квітня товариство «Просвіта» було засноване в м. Проскурів. Про це повідомив київський часопис «Нова рада»¹⁴⁸. Проте в іншому репортажі на цю тему газета стверджувала, що було обрано лише Раду товариства, а урочисте відкриття діяльності «Просвіти» мало відбутися 23 травня 1917 р. Осередок планувалося розмістити у власному будинку¹⁴⁹. До початку літа в повіті уже було засновано щонайменше вісім просвітницьких організацій¹⁵⁰. Маємо інформацію про заснування наприкінці квітня осередків у Брацлаві та Бару¹⁵¹.

Заходами гуртка свідомих українців просвітницький осередок був заснований в с. Капустяни Брацлавського повіту. Загальні збори з цього питання відбулися 22 квітня 1917 р. Головою обрали отця Крюка. До організації відразу записалось 110 членів та в наступні дні ще 50¹⁵². Наступного дня товариство «Просвіта» заснували у містечку Іванчик Кам'янецького повіту¹⁵³.

30 квітня 1917 р. у приміщенні земської 2-х класної школи на загальні збори зібралися селяни с. Лука-Мелешківська Вінницького повіту. Після молебну присутніх привітали представник повітового земства та товариства оптових закупівель. У промові останнього було наголошено на ролі просвітницьких товариств в організації культурницької праці. Після цього селяни вирішили відразу приступити до заснування «Просвіти»¹⁵⁴. Записалося біля 80 осіб¹⁵⁵.

Досить чисельний просвітницький осередок утворився в містечку Івангород Гайсинського повіту. За інформацією «Подільської волі» до його складу записалося 200 членів¹⁵⁶. Головою ради просвітяни обрали Л. В. Волковинського, який завдяки наполегливій праці на користь селянства користувався у них великим авторитетом.

Ініціаторами заснування просвітницьких організацій виступили учасники Подільського єпархіального з'їзду православного духовенства, що відбувся в Кам'янці-Подільському 18–23 квітня 1917 р.¹⁵⁷ У своїх виступах делегати наголошували на тому, що Поділля, як і вся Україна, з радістю зустріло звістку «про нове життя на засадах правди і свободи» і що священники Поділля готові віддати усі свої сили і знання на пастирську і суспільно-

освітню роботу, керуючись у своїй праці гаслом: «З людьми і для людей»¹⁵⁸. У контексті реформ церковного життя форум виступив за відкриття «Просвіт» по всіх парафіях Подільської єпархії. Ці ідеї на форумі гаряче обстоювали протоієреї М. Борецький, Ю. Сіцінський, Г. Сендерко, ієрей П. Степанківський, М. Дложевський та ін.¹⁵⁹

На початку травня 1917 р. товариство «Просвіта» було засноване в м. Жмеринці. До осередку записалось до 200 осіб. Головою ради став прапорщик Кас'яненко¹⁶⁰. У цей час питання настільки актуалізувалося, що постала об'єктивною потреба обговорити його на Подільському губернському українському з'їзді. 6 травня учасниками форуму було заслухано спеціальну доповідь С. Іваницького «Про організацію «Просвіт»¹⁶¹.

Велику організаційну роботу в справі заснування просвітницького осередку проявили мешканці с. Вихватнівці Ушицького повіту. Установчі збори відбулися 9 травня 1917 р. Терени своєї діяльності «Просвіта» поширила і на навколишні села, зокрема на Пожаринці та Деревляни¹⁶². Цього ж дня відбулася велика маніфестація і збір грошей на Національний фонд в с. Луполово Балтського повіту. Під час святкування і виголошення промов була запропонована ідея щодо створення товариства «Просвіта»¹⁶³.

11 травня 1917 р. завершився підготовчий етап з організації просвітницького осередку в с. Трепівка Гайсинського повіту. На зборах селян було вирішено заснувати товариство «Просвіта». Велику роль у цьому відіграв вчитель місцевої початкової школи. З огляду на це його обрали головою. На загальному зібранні також обрали писаря та скарбника¹⁶⁴.

На початку травня 1917 р. товариство «Просвіта» було засновано в с. Кордилівка Вінницького повіту¹⁶⁵ та с. Краснопілка¹⁶⁶. За негайне заснування просвітницьких організацій виступили учасники Брацлавського повітового селянського з'їзду, який відбувся 14 травня 1917 р. У результаті обговорення делегати ухвалили окрему резолюцію: «З'їзд визнає необхідним негайно заснувати по селах та містах т-во «Просвіта», злучитись з повітовою «Просвітою», щоб український народ одержав світ науки, без якого неможливе вільне життя»¹⁶⁷.

21 травня 1917 р. у с. Польямполі Гайсинського повіту відбулися загальні збори громади, на яких виступив член Кам'янецької

«Просвіти» Сорочинський. Цього ж дня у селі був заснований просвітницький осередок. Часопис «Подільська воля» з цього приводу відмічав, що «люди зрозуміли, що годі спати і енергійно взялись за освіту»¹⁶⁸. Наприкінці місяця просвітницькі осередки виникли ще в низці населених пунктів, зокрема в містечку Соболівці¹⁶⁹ та с. Грицькові¹⁷⁰. У Летичеві «Просвіту» очолив отець З. Голоскевич¹⁷¹.

27 травня 1917 р. просвітницька організація була заснована в містечку Бершаді. Проте робота просувалася дуже непросто. Неодноразові намагання громадських діячів скликати загальні збори успіхом не увінчалися. Відтак праця започатковувалася тимчасовим бюро¹⁷².

Наступного дня за ініціативи сільської інтелігенції було засновано товариство «Просвіта» в с. Розношинці Балтського повіту. На організаційних зборах ухвалили статут, обрали управу та контрольну комісію. До осередку записалося до 60 членів, переважно молоді хлопці та дівчата¹⁷³.

Відродження просвітницьких організацій впродовж березня-травня 1917 р. дало підстави М. Любинському охарактеризувати цей процес достатньо оптимістично. «Як гриби після дощу ростуть одна за другою «Просвіти» на всім просторі Поділля», – писав він¹⁷⁴. Автор наводить відомості про просвітницькі осередки, від яких надійшла інформація про початок діяльності. На цей час структури культурно-освітніх товариств були засновані в усіх повітових центрах. До найбільш потужних він відносив Вінницьку та Кам'янець-Подільську «Просвіту». Проте, коли М. Любинський виступив з пропозицією, аби кожен осередок повідомляв про стан та результати своєї роботи, то інформацію просив надсилати до Вінниці. В читальні місцевої організації на стіні була вивішена карта Поділля і кожна нова «Просвіта» позначалася залізною булавкою. «Подбаймо ж об тім, – закінчував свій допис автор, – щоб усе Поділля вкрилось цього літа такою зброєю і щоб кожна залізна відзнака свідчила про міцний гурт свідомих людей, котрі міцно стережуть волю нашого народа і правдиво дбають про його «Просвіту»¹⁷⁵.

Як бачимо, центром розвитку просвітницького руху Подільської губернії, на думку М. Любинського, мало стати м. Вінниця. Власне сюди повинна була стікатися уся інформація з життя «Просвіт» усього краю.

Заснування просвітницьких організацій продовжувалося і в майбутньому. Зокрема, наприкінці травня – початку червня 1917 р. було закладено «Просвіту» в містечку Жашкові, яку назвали Жашківсько-Городищенською, позаяк до неї вступили селяни й з с. Городищ. До осередку відразу записалося 136 членів¹⁷⁶. На загальному зібранні селян с. Манилівці Проскурівського повіту були заслухані реферати учня духовної семінарії «Про рідну мову» та «Про національне визволення». Виступ справив на присутніх велике враження, після чого відразу постало питання про заснування у селі «Просвіти». Статут взяли з «Рідного слова». Головою обрали П. Демчишина, писарем І. Хмельовського та скарбником – О. Демчишина. Всього до осередку записалося 65 членів¹⁷⁷.

На початку червня 1917 р. товариство «Просвіта» заснували селяни с. Пурпурівці Вінницького повіту. Для координації своєї діяльності просвітяни налагодили зв'язки з Вінницьким осередком¹⁷⁸. Аналогічна ініціатива була проявлена селянами с. Юрківка та Гаршиківка Ямпільського повіту¹⁷⁹. 9 червня 1917 р. товариство «Просвіта» було засноване Тульчинським гуртком українців¹⁸⁰.

11 червня 1917 р. відбувся сільський схід с. Радівці Літинського повіту. На них постановлено заснувати товариство «Просвіта», якій присвоїли ім'я М. Драгоманова. Присутні вирішили звернутися до Центральної Ради з проханням, аби остання взяла під свій контроль заснування нових просвітницьких осередків і негайно видала книжку з практичними порадами як це зробити, опублікувати статут, форми різних діловодних книжок тощо¹⁸¹. Цього ж дня просвітницький осередок був заснований в с. Боришківці Кам'янецького повіту. Кам'янецька «Просвіта», як і завше, охоче послала двох своїх членів – солдата та семинариста. «Коли зібралось багато селян, просвітяне з хором «Просвіти», з гарним українським прапором, портретом Шевченка, жалібним плакатом «Вічна пам'ять павшим борцям за Волю» і вінками з гарних квіток, пішли до церкви, співаючи весь час «Ще не вмерла Україна». На цвинтарі перед церквою пан-отець сказав промову про значіння одкриття й існування «Просвіти» і одслужив панахиду по світлій душі Шевченка. Після панахиди, солдат, що приїхав туди, сказав промову про життя Шевченка, про те, які

тяжкі муки виніс він борючись за Волю України і яке значіння має Шевченко для нас українців»¹⁸².

У с. Розношниці Балтського повіту запис до «Просвіти» здійснював Я. Орищенко. Йому вдалося залучити до справи біля 50 членів¹⁸³. Багато людей зібралось на заснування «Просвіти» в містечку Верхівці Могилів-Подільського повіту. Головою зборів був обраний добродій Сумієвич. Він в деталях розповів про культурницькі починання просвітніх товариств¹⁸⁴.

Найбільш активними учасниками просвітницького руху на Поділлі виступали вчителі¹⁸⁵. Так, на зібранні учителів церковно-парафіяльних шкіл Ольгопільського повіту було заініційовано заснувати по селах просвітницькі осередки¹⁸⁶. За створення «Просвіт» виступив також селянський повітовий з'їзд, на який прибуло до 250 делегатів. Пояснювалося це необхідністю «дати змогу селянам мати розумну розвагу – улаштувати по селах вистави, читанки, лекції. Крім центрального агітаційного комітету одкрити ще філії його по волостях, для агітаційної праці реквізувати приватні автомобілі»¹⁸⁷.

У липні 1917 р. приступила до праці культурно-освітня організація с. Білоусівки. До осередку записалося 77 членів¹⁸⁸. Відразу бурхливу діяльність розпочала просвітницька організація с. Байківка Вінницького повіту¹⁸⁹. 90 членів записалося до просвітницької організації с. Кам'яна-Кривиця Балтського повіту¹⁹⁰.

Не дивлячись на активність різних прошарків населення в справі заснування «Просвіт», самі просвітяни свою діяльність оцінювали достатньо критично. Так, на початку липня 1917 р. Вінницька організація констатувала факт наявності на Поділлі біля 120 осередків¹⁹¹, а об'єднаних просвітницьких структур нараховувалося не більше 15. У зв'язку з цим вінничани готували просвітницький форум Поділля, де мали бути обговорені найбільш актуальні питання просвітницького руху¹⁹². Крім того, просвітяни звернулися із закликом до «всєї інтелігенції Поділля на селі, а передовсім до учительства і духовенства негайно організувати всюди, по селах і містечках «Просвіти», котрі мають дійсно вивести наш нарід на дорогу свідомости. Всякі вказівки, поради, допомоги дає Вінницька «Просвіта» безплатно»¹⁹³.

У серпні 1917 р. «Подільська воля» повідомила про заснування товариства «Просвіта» в с. Курашівці Могилівського повіту¹⁹⁴.

Наприкінці місяця просвітницьку організацію було засновано в с. Мала Севасильнівка Гайсинського повіту. Головою ради обрали місцевого учителя К. Пашинківського, членами ради – Коломийця, Березка, Чумака та Антоні¹⁹⁵.

Сприятливим фактором у заснуванні просвітницьких осередків виступав факт їхньої аполітичності, що закріплювалося статутними нормами. Це надавало змогу об'єднуватися навколо «Просвіт» представникам різних політичних стратегій¹⁹⁶. Про цю об'єктивну обставину відмічали оглядачі уже в тодішній пресі¹⁹⁷.

Однак аполітичне позиціонування «Просвіт» не означало їхньої відмежованості від загальних політичних процесів, зокрема від найбільш актуальної ідеї щодо здобуття автономії України. Так, Орининський просвітницький осередок 22 травня 1917 р. надіслав Центральній Раді дві телеграми. У першій з них була висловлена цілковита підтримка її задекларованих гасел, а в іншій – звучав заклик «оголосити акт національно-територіальної автономії, призначити при Тимчасовому урядові особного міністра по справах України і проводити далі як найширше українізацію національного війська»¹⁹⁸.

Досить промовистим було привітання Центральної Ради й Брацлавським товариством «Просвіта». У ній, зокрема, зазначалося: «Високоповажній Українській Центральній Раді і Тобі, поважний Батьку наш, Михайле Грушевський. Рада Брацлавського Повітового Товариства «Просвіта» від імени всіх товаришів висловлює повне довір'я та пошану Ц.У.Р. та ручає, що кожне доручення та вказівка буде виповнена як найгостріший приказ. Ми уважаєм Ц.У.Р., яко найвищу установу – установу, вибрану волею українського народу, установу, необхідну для випрацювання кращої долі для України. Бачучи Вас, поважний пане Михайле Грушевський, у кермі, в нас серця наповнюються гарячою радістю та щастям – ми спокійні за будучність нашої України. Прийміть наше щире вітання та хай Вам Бог допомагає у святому ділі – в ділі відбудування вільної та щасливої України»¹⁹⁹. У червні 1917 р. ця прихильність знову була підтверджена. У черговій телеграмі констатувалося: «Рада Брацлавського повітового Т-ва «Просвіта» ще раз виражає повне довір'я У.Ц.Р. і визнає її одинокою законодавчою установою на Україні. Рівночасно прохаєм присилать нам всі постанови, інструкції і т. и., а ми будем пересилати в села та містечка Брацлавського повіту»²⁰⁰.

Віче громадян с. Яланець та Іванківське волосне зібрання 13-ти сіл Липовецького повіту визнали Центральну Раду єдиною законодавчою інституцією в Україні²⁰¹. Свою підтримку всеукраїнському представницькому органу з нагоди ухвалення II Універсалу висловило й Немирівське товариство «Просвіта»²⁰².

Важливе питання в діяльності «Просвіт» полягало в юридичній легалізації культурно-освітніх осередків. Одним із перших свій статут оприлюднило Вінницьке товариство. Він складався із шести розділів і містив 27 параграфів. Характерним для цього документа є те, що вінничани не відмовилися від репрезентації організації як центральної на Поділлі. Власне сам документ мав назву: «Статут Подільського Українського культурно-просвітнього товариства «Просвіта» в Вінниці»²⁰³. Однак невирішеність цього питання у взаємовідносинах із кам'янчанами, позначилося на установчому документі. З одного боку, в параграфі 1 було зазначено, що «Товариство має на меті допомогу культурно-просвітньому розвитку українського народу на Поділлі», а з іншого – визначаючи терен діяльності просвітницької структури, ініціатори зазначили, що «Товариство працює в межах Вінницького району»²⁰⁴. Проте безпосередні межі «Вінницького району» зазначені не були. Але параграф п'ятий Статуту визначав, що «в межах Вінницького району складаються з членів Товариства місцеві автономні відділи, котрі працюють в межах статуту Товариства, присилають свої справоздання в головний відділ Товариства й послів на загальні щорічні збори».

Загалом нормативний документ просвітницького осередку врегулював загальні питання щодо мети та завдань товариства, формування його складу, визначав порядок функціонування та межі компетенції загальних зборів, Ради та Управи товариства, фіксував шляхи наповнення фінансової скарбниці організації.

Проте зареєструвати статuti просвітницьких осередків було справою вкрай непростю. Принаймні, цей процес відбувався доволі повільно. Про це констатувалося на I Всеукраїнському з'їзді «Просвіт», що відбувся у вересні 1917 р.²⁰⁵ До прикладу, Статут Вінницької «Просвіти» офіційно був зареєстрований Вінницьким окружним судом лише 7 вересня 1917 р.²⁰⁶

Літній наступ на Південно-Західному фронті виявився вкрай несприятливим часом для проведення просвітницької діяльності. Частина державних та самоврядних інституцій змушена була

вкотре займатися питаннями евакуації. А початок осені характеризувався все відчутнішим посиленням анархістських тенденцій, хоча суспільно-політична ситуація на певний період дещо стабілізувалася. Цією ситуацією скористалися громадські активісти.

26 серпня 1917 р. просвітяни с. Слобідка Михалківська Летичівського повіту провели установчі збори. Наразі була обрана рада осередку, до якого увійшли А. Посталюк, І. Байда, В. Швець, Г. Пасішник, Г. Вахнілова, Є. Швець та П. Шайда²⁰⁷. Обговоривши питання сучасного моменту, просвітяни винесли постанову, яку вирішили спрямувати на адресу Центральної Ради: «Обговоривши сучасний мент, ми визнали необхідним звернутися до фракції українських соціалістів-революціонерів в Центральній Українській Раді з проханням взяти найближчу участь в державному урядуванні України, позаяк лише українські соціалісти-революціонери найкраще розв'яжуть всі державні справи і найлучче забезпечать долю українського трудового селянства»²⁰⁸. Підписали постанову голова А. Посталюк та писар В. Швець.

3 вересня 1917 р. просвітницька організація була заснована в с. Іванівці Брацлавського повіту. Уже на цьому зібранні товариство ухвалило текст телеграми, яку спрямували до Києва. У ній констатовалося: «Витать щиро Українську Центральну Раду з бажанням великого успіху в її святій роботі на користь всього українського народу; Генеральному Секретарюві по Народній Освіті нове товариство «Просвіта» бажає як найкраще поставити діло освіти народньої на певний ґрунт»²⁰⁹. У жовтні 1917 р. Окнинська «Просвіта» у телеграмі до Центральної Ради висловила радість з приводу відкриття Київського народного українського університету, який постав «на користь і славу рідного краю»²¹⁰.

Популяризація просвітницького руху відбувалася у різний спосіб. Зокрема, у місцевих часописах та окремих просвітницьких виданнях розпочалася широка пропаганда суспільного значення культурно-освітньої діяльності. Ще на початку травня 1917 р. з ґрунтовним роз'ясненням про порядок заснування просвітницьких організацій виступила Рада Вінницької «Просвіти». Просвітяни в простій формі, але достатньо повно пояснили необхідність заснування культурно-освітніх осередків, наголосивши на тому, що ці організації ставлять за мету дати освіту українському народові і розвинути його національну самосвідомість. З'ясувавши завдання

просвітницьких структур, Рада Вінницького товариства покровоко розписала порядок її утворення у сільській місцевості: «Порозумівшись з священиком (батюшкою), учителем або з іншими освіченими людьми в селі, треба скликати сход, на котрім гарненько розказати, яку користь дає людям таке Товариство «Просвіта», перечитати її статут (правила) і закликати, щоб вписувались в члени; (членську вкладку можна визначити – 1 карбованець). Коли назбирається досить членів, тоді ці члени вибирають з поміж себе раду, а рада з поміж себе вибере голову, писаря і скарбника (казначея). Першою роботою їх буде: 1) найняти хату, де можна держати книжки, газети і куди буде збиратись народ, щоб їх читати та поговорити про прочитане і т. д.; 2) виписати книжок з книгарні; 3) виписати газети і журнали; 4) завести собі печатку й вивіску: Товариства «Просвіта»; 5) внести членську вкладку в «Просвіту» свого району»²¹¹.

Свої міркування на предмет заснування просвітницьких структур подав проскурівський просвітянин Т. Верхола. У спеціально підготовленій брошурі він охарактеризував культурно-освітні товариства як суспільно-значиме явище, вказавши, що «це товариство повинно бути серцем селян і до його повинні горнутись всі наші люде, бо воно велику користь усім дасть»²¹². Досить ґрунтовно автор схарактеризував напрямки діяльності просвітницьких осередків, порядок ведення діловодства та можливі шляхи їхнього забезпечення. Брошура мала практичний характер, позаяк у ній вмістили зразковий статут «Просвіти»²¹³. До певних моментів просвітницької тематики Т. Верхола повернувся і в своїй наступній праці. Розмірковуючи над питанням як найкраще самоорганізуватися українському громадянству, автор знову наполягає на необхідності масово засновувати товариства «Просвіта», оскільки «це такі товариства, котрі мають на меті засновувати бібліотеки, читальні. В них повинні збиратись наші люде і довідуватись з газет та книжок, що в світі робиться, як де живуть люде і що вони собі здобувають. В них можна буде знайти пораду не тільки в політичному та державному життю, але ж в господарському і власному. Просвіти повинні турбуватись про те, щоб відкривати на власні казенні кошти ріжні школи, охоронки для дітей, школи для дорослих і т. п. Просвіти мають на завдання відкривати курси по сільському господарству, ремісничі і т. п. Просвіти це такі товариства, котрі повинні всі свої сили тратити на

поліпшення просвітнього і культурного становища нашого бідного громадянина. Тому вони повинні горнути до себе весь трудящий народ і дати йому духовну їжу і пораду. Такі товариства необхідно засновувати в кожному селі і городі – де тільки в тому буде потреба»²¹⁴.

Крім друкованих праць окремі просвітницькі осередки влаштовували спеціальні пункти, де надавались поради щодо заснування сільських «Просвіт»²¹⁵.

Уся ця роз'яснювальна робота, звісно, давала свої певні позитивні результати. Але новим просвітницьким осередкам все ж таки бракувало досвіду у справі всебічного налагодження культурно-освітньої праці. Тому київський осередок, усвідомлюючи цю реальність, ще у травні 1917 р. ініціював скликання з'їзду представників «молодих просвітянських організацій»²¹⁶. Попередньо планувалося просвітницький форум провести у липні 1917 р. Однак невдовзі з'ясувалося, що багато киян у цей період виїхали у регіони, з метою улаштування курсів, нарад, зібрань тощо. Для кращої організації з'їзду була створена «Організаційна комісія по влаштуванню з'їзду «Просвіт». Сам форум розпочав свою роботу 20 вересня 1917 р.

За підрахунками дослідників питання на з'їзді були присутніми понад 400 делегатів²¹⁷. Від Подільської губернії до Києва приїхало 12 просвітян²¹⁸. Із виступу Ю. Щириці на з'їзді стало відомо, що на цей час Вінницька «Просвіта» заснувала 30 осередків, з яких 12 виступали її філіями²¹⁹. Власне Вінницький осередок у цей час нараховував до 300 членів²²⁰. Натомість представник Кам'янецької організації В. Злотчанський визнав на форумі, що більшість просвітницьких осередків працює досить мляво. Причиною цього він вбачав прифронтове становище Подільської губернії²²¹.

Проте в окремих регіонах Поділля процес поширення просвітницького руху тривав. Так, восени 1917 р. товариство «Просвіта» заснували в с. Мала Карнавка Ушицького повіту. Головою осередку обрали вчителя місцевої початкової школи В. Лозінського, а секретарем Г. Мужиту²²². Активну культурно-освітню діяльність проводили просвітяни містечка Браїлів²²³.

Наприкінці 1917 р. товариство «Просвіта» було засноване в с. Сказинцях Могилів-Подільського повіту. Першим заходом нової організації стала лекція для селянства з історії України²²⁴. На

початку грудня 1917 р. просвітницький осередок був заснований у с. Ружична Проскурівського повіту. Його члени відразу намагалися організувати низку заходів культурницького спрямування²²⁵.

У квітні 1918 р. була заснована «Просвіта» в с. Левада-Карабчієвська Кам'янецького повіту. Президія осередку мала на меті виписати газети, купити книг, налагодити читання лекцій і взагалі проводити таку роботу, «яка б відповідала самому слову «Просвіта». Але у зв'язку з малою кількістю грошей спочатку було вирішено поставити одну-дві вистави, а на прибуток від вистав хотіли передплатити газети, купити книги²²⁶.

Однією з останніх на Поділлі в період Української Центральної Ради була заснована просвітницька організація у с. Женишківці Летичівського повіту. Це сталося 27 квітня 1918 р., тобто за день гетьманського перевороту²²⁷.

Заради об'єктивності слід відмітити, що не в усіх регіонах Поділля просвітницький рух набув актуальності та розвою. Цьому завадило декілька причин. Передусім необхідно відзначити, що у сільській місцевості непоодинокими були факти, коли місцева інтелігенція «мала числом» виступала об'єктом «тероризування селян». Останні дивилися на інтелігентів як на буржуїв. У таких умовах швидко закріпити «Просвіту» і налагодити культурно-просвітницьку працю було досить непросто²²⁸. Так, організована наприкінці травня 1917 р. Бершадська «Просвіта» тричі намагалася скликати загальні збори, але останні так і не відбулися. Один із бершадчан засвідчив низьку національну свідомість населення: «Капіталісти, землевласники... хоч і зуть себе, скрізь зуби, «українцями», але коли приходить щось допомогти, чи навіть добре слово сказати, то вони відносяться до цього вороже... До відродження українського народу, його культури та інших духовних потреб в Бершаді ставилися часто вороже... Коли співали гімн «Ще не вмерла Україна» та «Заповіт», було багато таких, що не піднімалися і сиділи в шапках. І все це робилося з іронією і насмішкою... «что нам какіе-то Українці»²²⁹.

Достатньо непроста ситуація склалася в Летичівському просвітницькому осередку. З цього приводу «Нова Рада» писала: «Є в Летичеві т-во «Просвіта», але, на превеликий жаль, нема в ній досить свідомих людей, щоби воно могло, хоч як небудь, поширити свідомість в народі. Лихої пам'яті союз руського народу розвинув був колись тут широко свою діяльність і мав в своїй роботі великий

успіх, бо селянство, добре приспане, ще й досі спить велетенським сном. Треба було б, щоби організаційна комісія звернула всю свою увагу на цей забутий людьми куток Поділля, бо роботи там ще край непочатий»²³⁰.

Ситуація суттєво не змінилася і в подальшому. За повідомленням «Нової Ради» «по селах Михалпильської волости Летичівського повіту на Поділлі місцеві ватажки не дають говорити тим особам, які до цього часу працювали на користь рідного народу, закладали «Просвіти» тощо. Усіх таких осіб ватажки залічують до «буржуазії»²³¹.

Певною неоднозначністю характеризувалася ситуація навіть у Кам'янецькому повіті. Принаймні, намагаючись з'ясувати обставини заснування просвітницьких організацій у цьому повіті, газета «Нова Рада» писала: «В останні часи по Кам'янецькому повіті засновується все більш і більш українських товариств «Просвіт», не дивлячись на те, що такій роботі часом перешкоджають іще не зовсім свідомі селяне і, головним чином, «товарищи-інтернаціоналісти»²³².

Ця думка є непоодинокую. Вона трапляється і в інших матеріалах, присвячених розвитку просвітницького руху на Поділлі²³³.

Доволі складною виглядала ситуація в просвітницькій організації с. Байківці Вінницького повіту. З цієї нагоди у центральній пресі повідомлялося, що «за короткий час існування якого вже виникали між членами деякі непорозуміння. Тепер цих непорозумінь немає, але за те виникли були на деякий час непорозуміння між товариством і селянами. Непорозуміння було в тому, що вороги освіти або темні люди рознесли чутки по селі, що це товариство ніби то Богопротивне, еретичне і т. и. Але т-во на це не вважало і провадило свою роботу, працюючи, як йому здавалось, найкраще і на скільки було змоги»²³⁴.

Чимось подібним проявлялася ситуація і в с. Привороттю Ушицького повіту. «Одного дня після церкви, пан-отця селяне запросили прочитати Універсала і роз'яснити його людям.

Але від його почули таке:

- Який Універсал? Я не визнаю ніяких універсалів, ніяких Центральних Рад. Я не був там, де його складали, не підписувався під ним (!) Та я вам скажу, люди добрі, що в цій Ц. Раді сидять люди підкуплені на німецькі гроші»²³⁵.

Певний безлад панував в громаді с. Білоусівки Гайсинського повіту, де «трохи не через кожен двір селяне курять горілку. Не дивлячись на те, що в селі є «Просвіта» й кооператив, люде більше вдаряють на чарку. Через горілку в селі згоріло 35 дворів з хлібом, одежою й усім майном. Врятуватися не можна було, бо в селі нема пожарної барилки, які були справлені після оцієї пожежі, розібрано по домах. Сільська міліція ні за чим не дивиться, а лиш пантрує, щоб викрити горілку й добре напитися»²³⁶.

Як бачимо, причини негативних явищ крилися в різних чинниках. Однак, як визнавала тодішня преса, одним із основних факторів виступав брак підготовлених «людей-керівників»²³⁷. Серйозним проблемним моментом в діяльності просвітницьких організацій виступав факт відсутності належної комунікації. Найбільш яскравим прикладом цього порядку є події на Брацлавщині. У містечку за короткий час відбулося два з'їзди товариств «Просвіта», але окремі осередки, зокрема Капустянський, дізналися про це лише після завершення форумів²³⁸.

А от що писав уповноважений інструктор УЦР у м. Ольгополі А. Дячук про стан міського товариства «Просвіта»: «Місцевий український гурток був тут малий і зле згуртований. Весь він гуртувався в товаристві «Просвіта», в яке попало багато й непевного елемента. Українці свідомі переважно з села, а через це темне міщанство мало їх знає, а через це ідея українства не була популярною між темним міщанством, яке складає більшість міста. Було небезпечно виступати на зібраннях міщан з програмами українських партій... взагалі й згадувати про Україну, бо можна було мати великі неприємності»²³⁹.

Велика проблема, яка реально поставала практично перед усіма просвітницькими товариствами, крилася у відсутності необхідних засобів для проведення культурно-освітньої справи. Передусім бракувало приміщень, які б могли стати просвітницькими центрами. Бершадська «Просвіта», наприклад, змушена була «тиснутись в дрангивому літньому театрові, в котрому немає ні дверей хороших, ні стін»²⁴⁰. Подібні проблеми були притаманними гайсинським та проскурівським просвітянам²⁴¹.

Намагаючись вирішити фінансові питання, окремі товариства «Просвіта» уже при заснуванні, попри відсутність зареєстрованих статутів, визначали розмір сплати членських внесків. Так,

просвітяни м. Вінниці визначили розмір членського внеску в сумі 3 карб.²⁴², а для того, хто хотів стати довічним членом необхідно було до каси осередку одноразово внести 100 карб.²⁴³ У с. Трепівка Гайсинського повіту²⁴⁴ та с. Байківка Вінницького повіту²⁴⁵ просвітяни сплачували по 1 карб., а в с. Розношинці Балтського повіту – по 3 карб.²⁴⁶ За допомогою членських внесків просвітницька організація с. Верхівці Могилів-Подільського повіту зуміла зібрати 150 карб.²⁴⁷

Однак ці надходження були все ж таки поодинокими фактами в житті «Просвіт». Принаймні так можна судити з тих архівних матеріалів та повідомлень у тогочасній пресі, які нам вдалося переглянути. Усвідомлюючи цей факт, просвітяни намагалися використати будь-яку іншу можливість, аби поповнити власні фінансові ресурси. Так, на зібранні української громади у Вінниці 13 березня 1917 р., де було публічно заініційовано процес заснування товариств «Просвіта» на Поділлі, присутні відразу зібрали на цю справу 500 карб.²⁴⁸

На зборах у містечку Янові ініціаторам заснування просвітницького осередку вдалося зібрати 100 карб.²⁴⁹ Понад 150 карб. на розвиток організації зібрали на установчих зборах просвітяни м. Ямполь. Ще на 210 карб. вдалося поповнити касу осередку завдяки улаштованому 28 квітня народним гулянням. Виступали промовці з актуальних тем сучасного життя, грала музика, лунали співи. З усього було видно, що «Ще не вмерла Україна»²⁵⁰.

Біля 150 карб. зібрали на просвітницькі справи селяни с. Лука-Мелешківська Вінницького повіту²⁵¹, 30 карб. – у перший же день заснування «Просвіти» в с. Грицькові²⁵². Крім того, селяни відвели під засідання товариства приміщення місцевої церковно-парафіяльної школи. Понад 150 карб. надійшло до каси просвітницького осередку в містечку Жашкові²⁵³. 60 карб. на потреби «Просвіти» зібрали селяни с. Пурпурівці Вінницького повіту²⁵⁴. Бажання допомогти просвітянам виявили селяни с. Юрківка та Гаршиківка Ямпільського повіту²⁵⁵. 81 карб. зібрали на користь товариства просвітяни с. Білоусівки²⁵⁶, 275 карб. – просвітяни с. Кам'яна-Кривиця Балтського повіту²⁵⁷.

Поступово просвітницькі діячі привичаювалися самостійно заробляти певні кошти шляхом улаштування різних культурницьких заходів. Так, з метою покращення фінансового

становища просвітницького осередку м. Летичева, у місті було влаштовано три вистави. Усього вдалося зібрати 400 карб.²⁵⁸ Майже 700 карб. заробили просвітяни с. Могильна за постановку вистави «Майська ніч»²⁵⁹.

На сході селян с. Міцівці Ушицького повіту було обговорено низку актуальних питань сучасного життя. Селянин-учитель Гордзівський, зокрема, розповів про Українську Центральну Раду, про збір коштів на Національний фонд та ін. Після цього було зібрано 332 карб., з яких 300 карб. передали Ушицькому товариству «Просвіта» для пересилки Центральній Раді, а 32 карб. спрямували на потреби місцевого просвітницького осередку²⁶⁰.

До фінансування товариств «Просвіта» почали долучатися органи місцевого самоврядування. Так, Брацлавське повітове земство асигнувало 10 тисяч карб. для підтримки просвітніх організацій повіту. Цих коштів, втім, було недостатньо, тому учасники Брацлавського повітового селянського з'їзду звернулися до усіх небайдужих підтримати фінансово просвітні осередки²⁶¹.

У червні 1917 р. Могилів-Подільське повітове земство виділило місцевому осередку «Просвіти» 500 карб. на організацію бібліотеки²⁶². 150 карб. пожертвували на бібліотеку просвітяни села Чоботарка²⁶³.

Подільське губернське зібрання на засіданні, що відбулося в квітні 1918 р., виділило Вінницькому та Кам'янець-Подільському осередкам по 10000 карб. При цьому гласні висловили побажання, аби «сі гроші Товариства в першу чергу повернули на найом пристойних помешкань, а також на заснування і підтримання власних – бібліотеки та книгарні»²⁶⁴.

Подекуди на допомогу просвітницьким організаціям приходили кооперативні структури. Зокрема, споживче товариство с. Щирівці Брацлавського повіту виділило із своїх прибутків 100 карб. на просвітні справи²⁶⁵.

Фінансову допомогу окремі товариства «Просвіта» одержували від військових формувань. Так, військова спілка українців Вінницького гарнізону влаштувала у міському театрі спектакль. Ставили «Невольника» М. Кропивницького²⁶⁶. Не дивлячись на те, що міський театр вмщає до тисячі осіб, багатьом присутнім ніде було сісти. Як гра солдат та офіцерів 15 пішого полку, так і співи просвітницького хору дуже сподобались присутнім. За винятком видатків, понесених на організацію вечора, на користь «Просвіти»

поступило 1300 карб.²⁶⁷ Рада «Просвіти» за таку щедру підтримку публічно склала щире подяку «всім вельми поважним панам і паннам, офіцерам і солдатам, учасникам хору і всім, хто чинно допоміг улаштуванню і успіху спектаклю»²⁶⁸.

За влаштувану в народному домі «любителями-селянами» с. Кордилівка Вінницького повіту п'єсу «По ревізії» вдалося зібрати понад 90 карб. Частина з цих коштів мала піти на придбання матеріалу для виготовлення українських прапорів, частина на Український національний фонд та товариство «Просвіта»²⁶⁹. На Різдвяні свята 1918 р. виставу для мешканців села влаштувала «Просвіта» с. Луполово Балтського повіту. Ставили «Бондарівну». Проте через технічні негаразди друга вистава не відбулася. Цього разу планувалося продемонструвати «Нахмарило»²⁷⁰.

Частину прибутків від театральних прем'єр просвітяни використовували на придбання необхідного інвентаря, костюмів та інших речей. Женишківське товариство «Просвіта», наприклад, засновуючи осередок, збрало 890 карб., частину з яких витратили на влаштування театральної сцени²⁷¹.

Просвітяни використовували будь-яку нагоду, аби поповнити свою фінансову скарбницю. Так, осередок містечка Городка після проведених у жовтні 1917 р. лекцій на актуальні питання зібрав на користь «Просвіти» 20 карб.²⁷²

Утворення просвітницьких організацій в окремих випадках відбувалося за участі органів державної влади. Втім, ця підтримка здебільшого була моральною. Через важкий фінансовий стан влада не могла належним чином сприяти культурно-освітній роботі сільських «Просвіт». Більше того, на заклик керівництва Центральної Ради на місцях розпочався збір коштів у Національний фонд. А тому надії на те, що держава допоможе новоствореним товариствам стати на ноги, були нереальними²⁷³.

У свою чергу просвітницькі діячі розуміли, що виконання покладених на товариства завдань буде дуже важко зреалізувати, базуючись лише на власних джерелах поповнення фінансової скарбниці. Цей факт визнав і I Всеукраїнський з'їзд «Просвіт». Тому у спеціальній резолюції форуму просвітяни відзначили: «Просвіти» мають здобути кошти на освіту не стільки з членських вкладок і жертв, скільки з державних та громадських скарбів»²⁷⁴. Однак, це побажання на даному етапі суспільно-політичного розвитку радше залишалось лише побажанням.

Не дивлячись на фінансові негаразди, «Просвіти» Поділля, як правило, відразу ж після заснування приступали до реалізації широкого кола завдань, спрямованих на задоволення основних освітньо-виховних потреб українського громадянства. Однією з найпоширеніших форм діяльності просвітницьких осередків виступала організація театральних гуртків. Так, завдяки зусиллям просвітян с. Кордилівка Вінницького повіту 14 травня 1917 р. в народному домі була поставлена п'єса «По ревізії» М. Кропивницького. Також місцевим хором під керівництвом О. Яремчукової було проспівано багато народних пісень та гімн «Ще не вмерла Україна». Відповідальними розпорядчиками цього заходу виступили В. Харламов, А. Будзішевська та Яремчук²⁷⁵. Гра дуже сподобалась присутнім. Глядацька зала не могла умістити всіх присутніх, тому частині глядачів довелося стояти аж на вулиці²⁷⁶.

Артистичний гурток був заснований товариством «Просвіта» містечка Івангород Гайсинського повіту²⁷⁷. Театральний відділ Брацлавського просвітницького осередку двічі ставив п'єсу Невольник». Отримані прибутки були спрямовані на розвиток організації²⁷⁸. Дві вистави навесні 1917 р. поставила Брацлавська «Просвіта»: одну в повітовому центрі, а другу – в містечку Тульчин. За виручені кошти просвітянам вдалося придбати дещо з театального майна, зокрема вбрання та декорації, частину суми віддали на улаштування українських учительських курсів та відкриття бібліотеки²⁷⁹.

11 червня 1917 р. просвітянами с. Вороновиця було продемонстровано три вистави: 1) «Миротворці» Б. Грінченка, 2) «Бувальщина» Велісовського та 3) «Співи». Театр був переповненим, а тому третина відвідувачів змушена була повернутись додому. З огляду на це вирішили винятково для селян улаштувати нову виставу. У товариства були напрацювання щодо подальшого розвитку театру, включно з придбанням власного приміщення²⁸⁰. Просвітянами м. Летичева у травні 1917 р. також було поставлено три вистави²⁸¹.

17 червня 1917 р. першу прем'єру влаштував театральний аматорський гурток с. Могильна Гайсинського повіту. Вона відбувалася в приміщенні Могілянського кредитного товариства, розрахованого на 500 осіб. Ставили «Душогуби» Тогобочного та водевіль «На перші гулі» Васильченка. Ще одну виставу презентували 28 червня. Цього разу було продемонстровано драму

Кропивницького «Глитай або Павук» та «Як ковбаса та чарка». Врешті, наступного дня поставили оперу Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці»²⁸². На останніх двох прем'єрах акомпанував і грав у перервах оркестр Уманського українського полку. Перед початком і на завершення вистави оркестр спільно з хором виконав «Ще не вмерла Україна». Зал був уквітчаний українськими прапорами і портретами Т. Шевченка, І. Франка, В. Винниченка та ін. Чистий прибуток від вистав спрямували на користь «Просвіти»²⁸³.

3 постановки п'єси 29 червня 1917 р. «Пан Штукаревич» розпочала свою театральну діяльність «Просвіта» с. Байківка Вінницького повіту. Захід виявився дуже вдалим. Зібрані кошти пішли на користь організації. Заохочена молодь і надалі вирішила ставити нові постановки²⁸⁴. Нова прем'єра відбулася 9 липня. Цього разу ставили «Мати-наймичку»²⁸⁵.

8 липня 1917 р. театральний вечір був упорядкований Бершадськими просвітянами. Місцевим гуртком була виконана комедія Кащенко «Зоря нового життя». На жаль, просвітяни не мали власного приміщення, тому змушені були тіснитися в «літньому театрі», де не було ні хороших дверей, ні стін. Відповідно й реакція глядачів була різною. Зокрема, «де кого навіть задівало за живе, особливо капіталістів, землевласників та инш. Людей, котрим жилось дуже гарно в той час, як більшість бідувала. Вони тепер хоч і зуть себе, крізь зуби, «українцями», але коли приходиться щось допомгти, чи навіть добре слово сказати, в такий особливо скрутний час, то вони відносяться до сього вороже»²⁸⁶.

Децо краще виглядала ситуація в с. Яланці. Тут був облаштований «Народний дім» з необхідним залом для театру. На прем'єру, яка відбулася 9 липня 1917 р., прийшло до 500 глядачів. Розпочалося дійство як велике урочисте свято. Хор під керівництвом сільського вчителя проспівав «Ще не вмерла Україна» та «Заповіт». Селяни самі повставали, познімали шапки і уважно слухали. Комедія викликала велике захоплення, зокрема, з огляду на те, що в ній багато чого стосувалося селянського життя. Після закінчення вистави перед селянами виступали промовці, які з'ясували значення театральної постановки для сучасного життя. Також говорилося про автономію України та федерацію. Прибуток від вистав пішов на користь розвитку просвітницьких організацій²⁸⁷.

12 серпня 1917 р. театральна прем'єра відбулася в с. Могильна. Просвітяни ставили «Майську ніч» і водевіль Бораковського «Оказія з пампушкою»²⁸⁸. Наступного дня просвітянами м. Голованіська було поставлено виставу «Назар Стодоля» Т. Шевченка. Ця прем'єра викликала велике зацікавлення у жителів містечка. Декотрим навіть не вистачило квитків. Очевидець цього дійства відмічав, що вистава пройшла дуже гарно й вдало. Радісно було дивитись, як звичайна сільська молодь вміло і свідомо виконувала свої ролі. Присутні з великим хвилюванням та задоволенням стежили за кожним словом та рухом акторів, нагороджуючи їх меж діями гучними оплесками»²⁸⁹. Разом з українцями їй прийшли переглянути представники російської, польської та єврейської національних груп. Проте, після закінчення вистави, коли національний хор заспівав гімн і всі піднялися, «... інтелігенція майже виключно з великоросів та поляків весь час сиділа...»²⁹⁰. Теж саме відбулося і Бершаді під час постановки п'єси А. Кащенко «Зоря нового життя», коли хор проспівав «Ще не вмерла Україна» і «Заповіт». Незадовільною ситуація була в Лучницях, Ялтушкові, Сниткові, Озаринцях, Яришеві²⁹¹.

Свою театральну виставу влаштувала «Просвіта» с. Капустяни Брацлавського повіту. Ставили «Жидівку вихрестку»²⁹². Свою першу виставу в приміщенні місцевої початкової школи влаштували просвітяни с. Вербова Балтського повіту. Ставили «Кум мірошник», а також співали і декламували поетичні твори. Вистава пройшла дуже добре. Закінчився вечір співом «Ще не вмерла Україна»²⁹³.

Однак не усі театральні прем'єри, як ми уже бачили, викликали позитивні емоції. Так, у с. Чоботарка «перша вистава визвала різні балачки – молоді подобалася, а старі хитали головами, «а ну ж не дай Боже трапилося, що той, що «удає» справді помер!..» Проте уже друга вистава «всіх захопила, а концерт та маніфестація викликала побожність. Тут можна побачити, які велетенські кроки робить свідомість серед селян»²⁹⁴.

Досить вичерпну інформацію про стан театральної справи просвітницьких організацій восени 1917 р. демонструють дані, які товариства подавали до Генерального секретарства освіти на їхнє замовлення. Маємо дані про Немирівське товариство²⁹⁵ та Приворотське товариства²⁹⁶. Зокрема, перше із них констатувало:

«На лист від 26 вересня цього року Немирівське Українське Товариство «Просвіта» дає нижче відомости про діяльність театрального гуртка «Просвіти» в Немирові Брацлавського повіту:

Е) постійних будинків не має.

І) Вистави «Просвіти» відбуваються в помешканні бувшого очисного складу княгині М. Г. Щербатової.

Г) Досвідченого режисера не має.

Ж) Вистави відбуваються аматорськими силами.

З) Театрального майна «Просвіти» не має, а тільки є позичене.

К) До цього часу були виставлені п'єси: День правди, 2 рази, Назар Стодоля 2 рази, Піймав облизня 1 раз. Цивільний шлюб і водевіль. На першій гулі 2 рази. 1 Бондарівна.

Д) Контингент глядачів переважно складається більше з ... нижчого класу»²⁹⁷.

Певного імпульсу у розвитку театральної справи надав І Всеукраїнський з'їзд «Просвіт». На ньому з доповіддю про «Народний Український Театр» виступила голова театрального відділу при Генеральному Секретаріатові – Л. М. Старицька-Черняхівська. Вона зупинилася на загальній характеристиці театрального мистецтва, особливостях та значенні для людей таких жанрів, як драми та комедії. Акцентувала увагу делегатів на проблемах, що стояли на шляху розвитку народного театру. На завершення голова відділу зазначила перспективи розвитку і завдання, які стояли перед всіма просвітницькими організаціями у цій галузі²⁹⁸.

У резолюції форуму «Народній театр» було зафіксовано основні тези з виступу Л. М. Старицької-Черняхівської: «1. Конче потрібно, щоб при Генер. Секретарстві народної освіти утворено було такі театральні курси, куди «Просвіти» могли б посилати своїх кращих виконавців для навчання режисерській та інструкторській справі. Окремі чи об'єднані «Просвіти» повинні посилати на ці курси своїх представників на свої кошти.

2. Треба, щоб театральний відділ при Секретарстві народної Освіти видав підручник в справі організації і ведення народного театру.

3. При Секретарстві Нар. Освіти повинно утворити зразкові мандрівні театри, також бажано, щоб такі театри утворювалися і на місцях.

4. У кожному більш-менш людному селі поки не буде збудовано народнього дому треба пристосувати до потреб театру існуючі помешкання.

5. Бажано утворити музей театральних вистав та театральну книгозбірню.

6. Конче потрібно утворити «Український Театральний фонд»²⁹⁹.

У 1918 р. театр залишався основним засобом боротьби із неосвіченістю насамперед сільського населення. Саме завдяки театральним постановкам відбувалося усвідомлення селянством своїх національних і соціальних прав. Через вистави можна було поширювати народну освіту, національну ідею тощо. У цілому, театральні заходи були важливим чинником у піднесенні духовного рівня населення. Державні органи влади вважали, що в «сучасний мент театри несуть велику роботу в маси і дії людськості. Такі театри мусять бути доступними для широких кол населення»³⁰⁰.

Українське мистецтво хорового співу, невід'ємною частиною якого виступає Подільський регіон, також сприяло на зламному етапі історичної ходи національної спільноти інтелектуальному та духовному відродженню народу, утвердженню засад власної державності. Участь у цьому процесі, з огляду на предковичні народні традиції, брали не лише країни, але й мешканці інших регіонів. Зокрема, активними учасниками популяризації української пісні виступали просвітницькі товариства.

Вагомий матеріал для осмислення цього напряму просвітницької діяльності, включно з детальним аналізом окремих складових елементів національної хорової спадщини, що включала усе розмаїття її форм та притаманних добі змістів музичної культури, виховання та освіти, надає, передусім, центральна та місцева періодика. Під рубриками «Український хор», «Українська пісня» часописи різних спрямувань вміщували інформаційні повідомлення та змістовні статті, подекуди надто дискусійного характеру, в яких з авторських позицій та позицій цілих редакційних колективів обговорювалося та оцінювалося усе, що безпосередньо торкалось цього жанру мистецтва. Серед них окремо слід виділити публікації про роль і значення в житті українства народної пісні та організації національних хорів. Газети

досить часто фіксували також факти, пов'язані з виступами хорових колективів.

Так, на святі народного гуляння в м. Ямполі 28 квітня 1917 р. «Просвіта» організувала виступ свого хору. Урочистості засвідчили велике братання українського, російського, польського та єврейського народів³⁰¹.

Наприкінці квітня 1917 р. в газеті «Свободный голос» було оголошено про організацію хору при Вінницькому товаристві «Просвіта». Охочих записатися до хору просили звертатися за адресою Миколаївський проспект, 70. Саме у цьому помешканні містилася Вінницька «Просвіта»³⁰². Перші організаційні збори планувалося провести 30 квітня³⁰³. За досить короткий час до хору записалося біля 100 осіб³⁰⁴.

Уже в травні 1917 р. хор улаштував свій перший концерт, присутки від якого були спрямовані на користь «Просвіти»³⁰⁵. У подальшому хор чисельно збільшувався. Наприкінці травня до його складу вже входило 120 осіб. Очолював капелу Я. Н. Бартко³⁰⁶.

На початку травня 1917 р. Кам'янець-Подільська «Просвіта» влаштувала на Новому бульварі українську гулянку, під час якої виступав оркестр та хор під керівництвом Т. Левандовського. Він виконував «Ще не вмерла Україна», «Заповіт», «Шалійте, шалійте», «Не пора, не пора», «Гей ізгадайте, браття Українці», «Запорозький марш», «Гайдамацький марш», «Закувала та сива зозуля», «Ой сів пугач», «Гей українці», «Січовий марш». Публіки було дуже багато. На гулянці продавались книжки, газети та національні відзнаки³⁰⁷.

Велике значення в становленні просвітницької організації с. Капустяни Брацлавського повіту відіграв місцевий хор. 10 травня 1917 р. ним був організований великий концерт. За повідомленням «Народної волі» народу зібралось стільки, що лише обіцянкою вдруге дати концерт можна було заспокоїти селян³⁰⁸.

29 вересня 1917 р. часопис «Свободный голос» повідомив, що артистична комісія Вінницької «Просвіти», маючи на меті ознайомлення ширшого кола громадянства з кращими творами українських композиторів, організує «Просвітянський хор». Запис охочих розпочинався 1 жовтня в приміщенні «Просвіти»³⁰⁹.

Співочий хор також був заснований при Городокській «Просвіті». Учасники хору збиралися на репетиції чотири рази на тиждень³¹⁰. У жовтні 1917 р. співочий гурток повстав у Михалполі. Він давав концерти навіть у ближчих селах³¹¹.

Питання поширення та популяризації української пісні була предметом окремого обговорення на I Всеукраїнському з'їзді «Просвіт». У результаті форум ухвалив спеціальну резолюцію «Народній спів і музика», яка мала сприяти цій справі. У ній, зокрема, зазначалося: «1. Маючи на увазі, що українські співи мають велике значіння, з'їзд «Просвіт» ухвалює, щоб генеральний секретаріат освіти одкрив інструкторські курси для навчання співу – по можливості літом, щоб у курсах могли взяти участь учителі.

2. Матеріальну допомогу курсам повинні дати державні інституції.

3. Зараз необхідно заснувати зразкові хори і мандрівні.

4. За для того, щоб люде, які мають музичний талант, могли його розвивати, генеральний секретар народної освіти повинен виробити проект збудування народної Консерваторії, де могли б учитись талановиті люде на державний кошт.

5. З'їзд визнає необхідним заснуванням музичного фонду ім. М. Лисенка.

6. При кожному хорі необхідно закласти школу нотного співу.

7. Треба звернути велику увагу на науку співу в усіх школах, бо спів має велике педагогічне значіння.

8. З'їзд «Просвіт» звертає увагу на потребу організування народних оркестрів.

9. При музичному одділі генерального секретаріату треба заснувати видавництво нот та склад музичних інструментів»³¹².

Таким чином, театральне та хорове мистецтво позитивно впливало на українське відродження початку ХХ ст. і, що особливо важливо, формувало національну свідомість та українську ідентичність. У містах, містечках та селах Подільської губернії стала ширитися рідна мова, активно просувався у вжитку національний одяг. Завдяки театральним постановкам та хоровим співам ширшим колам громадськості ставали відомими твори українських класиків у царині літератури та музичного співу. Демонструючи свою мистецьку майстерність просвітяни наразі заробляли певні кошти, які спрямовували на розвиток інших напрямків просвітницької діяльності. На жаль, на шляху розвитку театрального та музичного мистецтва довелося долати багато труднощів, пов'язаних із відсутністю необхідного майна, реквізитів та ін. Та попри ці обставини просвітянам вдалося внести вагомий внесок у справу національного відродження.

Одним із провідних напрямків діяльності «Просвіт» виступала організація бібліотечної справи. Завдяки наближенню книги до читача просвітяни сподівалися залучити до світла знань найбільшу українську соціальну верству, яким виступало селянство. У багатьох товариствах в цей час організація книгозбірні, купівля книжок, передплата періодичних видань вважалася чи не головною ділянкою роботи.

При цьому ініціатива у цій справі виходила від різних структур. Так, на засіданні української громади у Вінниці, що відбулося 13 березня 1917 р., було вирішено терміново приступити до заснування бібліотек-читалень скрізь по Україні³¹³.

Подібною ініціативою відзначалася й діяльність Подільської «Просвіти». Товариство публічно звернулося до українських організацій, земств, кооперативів, видавництв та окремих осіб з проханням надсилати до осередку по два примірники своїх видань, «аби їх можна було виписувати для розповсюдження»³¹⁴.

Окремі товариства на цій ділянці роботи розгорнули бурхливу діяльність. 30 квітня 1917 р. бібліотека була заснована просвітницьким осередком Бар³¹⁵. На кошти просвітян с. Вороновиці також відкрили бібліотеку³¹⁶. На членські внески передусім виписали книжки та газети просвітяни с. Курашівці Могилівського повіту³¹⁷. Достатньо характерним прикладом слугують дії громадських діячів із с. Байківки Вінницького повіту, які впродовж червня-липня 1917 р. зуміли закупити для власної книгозбірні біля 500 примірників книг з різної тематики³¹⁷ та передплатили значну кількість українських газет³¹⁸. Подібну ініціативу проявили також просвітяни с. Пурпурівці та Джулинці цього ж повіту³¹⁹.

Члени просвітницьких товариств використовували щонайменші можливості, аби поповнити фонди своїх бібліотек-читалень. Так, представники Ново-Кропив'янського товариства Гайсинського повіту придбали в Києві близько 100 книг³²⁰. Надання можливості селянам долучитись до надбань українського літературного слова, до періодичних видань допомагало орієнтуватися у суспільно-політичних процесах.

Питання передплати українських газет та журналів, виписки книг відразу стали предметом вирішення просвітянами містечка Янів. Для організації цієї справи їм вдалося навіть здобути помешкання для клубу-читальні³²¹. Бібліотеку відкрив також

просвітницький осередок містечка Івангород Гайсинського повіту³²².

Уже на установчих зборах просвітницького осередку м. Проскурова було підтримане звернення до всіх українських інституцій, земств, видавництв, редакцій, різних газет і журналів, а також окремих осіб з проханням надсилати «Просвіти» по одному або два примірники своїх видань для розповсюдження³²³. В організації бібліотеки суттєву допомогу надав один із міських суддів, якого до того вважали чорносотенцем. Несподівано для української громади він у своєму будинку відвів для читання дві кімнати. В одній із них розмістили бібліотеку. Книги для неї закупили в київських книгарнях³²⁴.

З публічним зверненням до українського громадянства звернулося Вінницьке товариство «Просвіта». Просвітяни просили жертвувати зайві книги для організації бібліотеки-читальні з метою поширення свідомості серед широких народних мас³²⁵.

Проте для багатьох просвітницьких осередків відчутним був брак книжок та газет для формування бібліотечних фондів. Дістати українську книжку в цей час було справою досить непростою. Тому книгозбірня Вихватнівського товариства «Просвіта», наприклад, формувалася лише з подарованих книг. Відчуваючи потребу в друкованих виданнях, організація звернулася до різних видавництв з проханням надсилати свою продукцію³²⁶.

На початку травня 1917 р. була відкрита книгозбірня і читальня в м. Жмеринці. Місцевий просвітницький осередок передплачував «Нову Раду», «Робітничу газету» та «Народню волю»³²⁷. Такі ж видання виписували в бібліотеку просвітяни с. Капустяни Брацлавського повіту. Раз чи два на тиждень сюди сходилися селяни, де читали газети та обговорювали важливі актуальні питання сьогодення³²⁸. «Вільна Україна», «Робітничка газета», «Нова Рада» та «Народня воля» надходили до просвітницької книгозбірні містечка Жашкова³²⁹. Центральні українські часописи «Нова Рада» та «Народня воля» виписали до власної книгозбірні просвітяни с. Мала Тернавка Ушицького повіту³³⁰.

Просвітницька організація с. Могильна Гайсинського повіту на зібрані кошти передусім купила книжок та передплатила низку центральних та регіональних видань – газети «Нова Рада»,

«Народня воля», «Робітничу газету», «Боротьбу», «Подільську волю», «Рідне слово», «Літературно-науковий вісник» та ін.³³¹ За повідомленням «Подільської волі» селяни дуже цікавилися новими надходженнями³³².

Найбільш популярною була література політична, з історії українського народу, сільського господарства, художні твори. Великий читацький інтерес серед селян викликали твори Т. Шевченка, Б. Грінченка, А. Кашенка³³³. Велика увага приділялася навчальній літературі. Так, Подільська «Просвіта», звертаючись до товариства шкільної освіти, просила порадити її, які словники є найкращими для використання в роботі³³⁴.

На початку січня 1918 р. з огляду на неймовірну актуалізацію військового чинника і, зокрема, на необхідність формування структур Вільного козацтва, Подільський губернський комісар Г. Степура розпорядився якнайширше розповсюдити на теренах Поділля часопис «Вільний Козак». Він волів, аби дане видання було в усіх просвітницьких книгозбірнях³³⁵.

Невід'ємною складовою національно-культурного відродження початку ХХ ст. виступала книговидавнича діяльність. До революційних подій 1917 р. в Україні не було власної системи видавництва книг, що, в свою чергу, унеможливило появи на Наддніпрянщині значної кількості книг, надрукованих українською мовою. Так, у 1915 р. було видано 96 назв книг, а в наступному – лише 16³³⁶. Крім того, до революційних подій 1917 р. випуск україномовної книги та періодичних видань зазнавав усіляких утисків. За таких обставин виглядає цілком природним, що за нових суспільно-політичних умов видавнича справа неймовірно актуалізувалася у плані її негайного налагодження. Відтак, як зазначає дослідник проблеми Ю. В. Телячий, «усвідомлюючи важливість виховного, патріотичного, просвітницького потенціалу поезії, прози, драматургії, з 1917 р. українське видавництво, відчувши демократичні переміни, звільнившись від тривалої жорсткої цензури царизму, розпочало масовий друк не лише суспільно-політичної, науково-популярної, а й художньої літератури»³³⁷.

Потреба в українській книзі вагомо обумовлювалася також спрямованістю культурно-освітньої політики Центральної Ради. Заснування українських шкіл усіх типів, прагнення до запровадження української мови як державної, її вживання в усіх

галузях науки, освіти та громадського життя – усе це разом також спонукало до підвищення попиту на український друк. Проте, наголошує М. І. Баюк, видавнича справа у цей час опинилась у складній ситуації: з одного боку, ще існували певні вільні кошти, запаси паперу, було налагоджене поліграфічне виробництво, у друкарнях працювали кваліфіковані кадри, зберігалися традиції дореволюційного друку, а з другого боку, українські національні сили для організації книгодрукування ще не створилися³³⁸. Тому на початку революційних процесів книжковий рух набирає сили переважно як рух народний, що, в свою чергу, актуалізувало роль просвітницьких осередків на цій ділянці роботи.

Слід відмітити, що характерною ознакою видавничої діяльності 1917 р. виступав факт друку переважної більшості видань російською мовою³³⁹. Натомість товариства «Просвіта» свої книги друкували винятково українською.

Найбільш потужно на Поділлі організувати видавничу справу вдалося Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Проскурівській та Брацлавській «Просвітам»³⁴⁰. У цьому контексті слід відмітити й Могилів-Подільський осередок, за участі якого у місті було засноване власне видавництво «Рідна стріха»³⁴¹. Однак із цих товариств пальма першості, за зізнанням сучасників, належала Вінниці. Зокрема, відомий український книгознавець Ю. Меженко відзначав з цієї нагоди: «Із всіх «Просвіт» України тільки Вінницька зуміла розвинути ширшу діяльність, зібрати значний капітал, придбати неабиякий будинок, друкарню...»³⁴².

Впродовж 1917 р. Вінницьким просвітянам вдалося надрукувати, за одними даними, десять різних найменувань книжкової продукції та збірки пісень для народних шкіл композитора К. Стеценка³⁴³, а за іншими – чотирнадцять³⁴⁴. Вагому частку цих видань становили підручники для початкової школи, надруковані рідною мовою. На це існував великий запит. Зокрема, громадським активістам повітового центру вдалося перевидати читанку С. Черкасенка «Рідна школа»³⁴⁵, випустити підручники для народних шкіл з біблійними історіями Є. Семаки, програму для вивчення арифметики Ю. Щириці³⁴⁶.

Крім того, вінницькі просвітяни брали активну участь у підготовці видань до друку з актуальних питань революційного часу. Так, Г. Шиянов підготував для видавництва «Воля» брошуру з тлумаченням поняття «державна влада» та характеристикою

історичних форм держави³⁴⁷. Особливою популярністю користувалися книжки, підготовлені просвітянами, про заснування селянських спілок та споживчих товариств³⁴⁸. Подібні видання містили багато довідкового матеріалу. Так, брошура П. Бунта про заснування споживчих товариств ще й тлумачила кооперативні правила, роз'яснювала, як зареєструвати споживче товариство через окружний суд, подавала перелік українських кооперативних часописів та кооперативних спілок³⁴⁹.

До певної міри знаковою подією у політичному житті краю став випуск Вінницькою «Просвітою» брошури Д. Донцова, присвяченій розвитку української державної ідеї³⁵⁰ та трактату про договір України з Росією 1654 р.³⁵¹ Окремою брошурою була видана праця Б. Барвінського про походження назви «Україна»³⁵². Як встановила Т. Р. Соломонова, два видання витримала пропагандистська книжечка «Що таке соціалізм»³⁵³.

Великого значення «Просвіти» надавали питанню донесення книжкової продукції до читача. З цією метою Вінницьке товариство, наприклад, збудувало кіоск в українському стилі, де спробували налагодити продаж книг³⁵⁴.

Багато уваги просвітяни приділяли питанню популяризації своїх організацій, поширенню відомостей про них. Частіше це були брошури з порадами, як організувати осередки, з роз'ясненням їхніх завдань, уміщеним зразковим статутом та переліком можливих джерел утримання тощо. У цьому форматі Проскурівська «Просвіта» видрукувала праці Т. Верхоли³⁵⁵ та К. Ванькевича³⁵⁶ з історії минулого українського народу та його Пророка, а Вінницька – нарис П. Корольова³⁵⁷ та поради, підготовлені Радою товариства³⁵⁸.

Вражаючими як на цей час були успіхи Подільського губернського самоврядування щодо забезпечення учителів шкіл українськими книжками. Вже влітку 1917 р. за участі просвітян в Кам'янці-Подільському було створено комісію зі складання підручників – «від букваря до літературних читанок та збірників класичних творів»³⁵⁹. Зусиллями земців була видана «Збірка казок і оповідань для читання в школі», куди увійшли твори А. Чехова, Д. Маміна-Сибіряка, В. Гаршина, Г.-Х. Андерсена, українські казки та легенди³⁶⁰.

Актуальними виступали просвітницькі видання, які популяризували у різних аспектах розвиток української мови.

Брацлавське товариство видало брошуру Н. Лисого «Про нашу рідну Українську мову»³⁶¹, Вінницький та Могилівський осередки доклали зусиль до створення термінологічних російсько-українських словників³⁶².

З-поміж напрямків видавничого репертуару у полі зору просвітян перебувала художня література та літературознавчі доробки. Вінницька «Просвіта» випустила збірку оповідань О. Мартовича³⁶³, брошуру «Хто такий Іван Франко»³⁶⁴, українські пісні та поезії революційного часу³⁶⁵.

Великого значення видавничій діяльності просвітницьких організацій надавалося на I Всеукраїнському з'їзді «Просвіт», що відбувся наприкінці вересня 1917 р. Доповідь з цього питання виголосив В. Королів. Він, зокрема, відзначив факт великого попиту на українську книжку³⁶⁶ та вказав на ряд недоліків, що були виявлені на цій ділянці роботи і запропонував форуму підтримати думку, аби кожен осередок уклав для себе видавничий план, а також з'ясував найбільш актуальні для публікацій видання³⁶⁷.

Ця філософія була відображена у підсумкових ухвалах з'їзду. У ній, зокрема, зазначалося: «1) Бажано утворення при всіх губерніяльних «Просвітах» редакційно-видавничих комітетів.

2) Книжки треба видавати популярно-наукового характеру.

3) Губерніяльним «Просвітам» доручити організування на місцях книжних комор для потреб «Просвіт».

4) Розпочати при участі всіх провінціяльних «Просвіт» анкету в видавничій справі.

5) Бажано звернути увагу на найкращу форму викладу та мову в популярних виданнях, а також не вживати дрібного друку»³⁶⁸.

Проте подальші події були вкрай несприятливими для видавничої справи. Країна все більше скочувалася до всепроникненої анархії і початку нового суспільного процесу – перманентної зміни революційної влади на місцевому рівні. Однак зроблене на цій ділянці роботи виявилось достатньо вагомим чинником у справі культурно-освітнього будівництва. Вихід української книги у нетрадиційних пунктах друкування засвідчив велику потребу в друкованій продукції. Випуск невеликих за обсягом видань мав неабияке значення у загальному становленні й розвитку національної самосвідомості, прилучені найширших верств населення до національних і світових духовних цінностей³⁶⁹.

З початком революційних подій 1917 р. на Поділлі склалися сприятливі умови для будівництва національної школи. У цьому була велика потреба, позаяк загальний освітній рівень українського народу був дуже низький, а неписьменність серед населення становила близько 70%³⁷⁰.

Основною ланкою освітньої системи виступала початкова школа. Основи її функціонування були закладені рішеннями всеукраїнських вчительських з'їздів. Перший з них відбувся у квітні 1917 р. Зasadничими принципами нової школи виступали демократизм, що гарантував здобуття освіти дітям з усіх станів суспільства, безкоштовність навчання та можливість наступного продовження навчання у середніх та вищих навчальних закладах і українізація навчального процесу.

З початком революційних подій 1917 р. питання трансформації освітньої політики та будівництва національної школи стали домінуючими у просвітянському середовищі. Більше того, за оцінками сучасних дослідників питання «Просвіта» активно займалася розробкою стратегії і тактики будівництва національної школи, в основі якої лежала українська викладава мова та зміна змісту навчання в бік національного компонента³⁷¹.

Певний час у українській історіографії побутувала думка, що процес відродження української шкільної освіти на Поділлі був започаткований квітнем 1917 р.³⁷² При цьому ініціаторами українізаційних процесів виступили Кам'янець-Подільські просвітяни³⁷³. На надзвичайне губернське зібрання, яке засідало у Вінниці з 14 березня 1917 р., були делеговані В. К. Приходько, О. М. Пащенко та М. Ф. Пащенко³⁷⁴.

На загальних зборах українських громад Вінниці, Кам'янець-Подільського та Могилів-Подільського, які зібралися на засідання під час роботи самоврядного органу, питання націоналізації школи також було предметом спеціального обговорення. Учасники підтримали ідею, яка обстоювалася просвітянами на засіданні шкільної комісії губернського земського зібрання³⁷⁵.

На самому надзвичайному засіданні самоврядного органу виступив В. К. Приходько. Він, зокрема, так обґрунтував необхідність українізації школи: «Ми не хочемо втратити своє національне обличчя, чи стати перевертнями на своїй рідній землі. Хочемо бути господарями у своїй хаті!

Доволі вже зневажали нашу українську мову, доволі обзивали її мужицькою, ні до чого не здатною, – коли діти, напівобмосквлені, з погордою ставилися до своїх батьків-українців, а батьки не розуміли та соромилися своїх дітей, наче яких панів. Годі вже цій мові уступатися перед мовами «панськими», бо вона сама може панувати. Вона може розвинутися й розцвісти не гірше від других у своїй стороні.

Годі вже темноті засліплювати очі нашому народові. Чого так трудно прищеплювалася йому руська грамота? – Бо вона була чужа дитині, вона не виростала на ріднім ґрунті її душі. Учені, педагоги, напр. Ушинський, Корф, Потєбня, в один голос кажуть, що дитину треба вчити на рідній мові, а тим часом казенні «обрусителі» вимагали від учителів, щоб вони в школі й слова рідного не промовили до українських дітей. Доволі цього! Ми, українці, будемо й «чужому навчатися», але насамперед маємо право «свого не цуратись».

У цей довго жаданий час, коли впав старий державний лад, коли на ново будується й життя України, ми бажаємо, щоб негайно розпочалося навчання на рідній мові в початкових школах Поділля.

Ми бажаємо: а) об'єднання всіх шкіл Подільської губернії: міністерських і церковно-парафіяльних, б) організування сього літа курсів навчання українською мовою вчителів, в) запровадження навчання на українській мові в половині учительських семінарій Поділля, також – викладів української мови, літератури, й історії України в другій половині семінарій, г) негайного видання українських підручників (книжок) для шкіл, д) обібрання одного Члена Губ. Зем. Управи, котрий міг би зараз стати коло справи заведення Української школи»³⁷⁶.

У результаті губернський самоврядний орган підтримав рішення шкільної комісії. У десяти пунктах було досить детально прописано процес українізації освітньої системи на Поділлі. У них, зокрема, констатувалося: «1. В школах Подільської губернії навчання повинно викладатися рідною мовою учнів, при чому береться на увагу принцип народнього самовизначення батьків.

2. У вищих групах початкових народніх шкіл російській мові повинно бути одведено місце яко обов'язкового предмета.

3. Націоналізація початкового навчання на Поділлі, цеб то навчання українською та іншими рідними мовами, починається з

осени 1918 року – найближчому шкільному році, по школах усякого типу: міністерських, земських та церковно-парахвіяльних.

З метою планомірної націоналізації школи постановити, щоб міністерські, земські та церковно-парахвіяльні школи були об'єднані в одному відомстві – міністерстві народної освіти.

4. Для підготовки вчителів організувати влітку по містах Кам'янці, Вінниці та Балті для вчителів Подільської губернії курси української мови, педагогіки та інших наук, з таким розрахунком, щоб курси могли пройти по можливості всі вчителі початкових шкіл Подільської губернії. На організацію таких курсів асигнувати 16800 рублів і прохати повітові земства зробити асигновки з свого боку.

Незалежно від цього, прохати губернське земство асигнувати з запасної суми 10000 карбованців.

Прохати губернське земське зібрання доручити губернській земській управі клопотатись перед Міністерством Народної Освіти, аби воно для тієї ж мети асигнувало 26800 карбованців і щоб таку ж саму суму асигнував Найсвятіший Синод.

5. З осені біжучого року 1917 року завести в учительських семінаріях Подільської губернії викладання української мови, письменства та історії України, а також практичні заняття в зразкових школах при семінаріях вести рідною мовою.

З осені 1918 року по всіх учительських семінаріях Подільської губернії завести викладання всіх наук українською мовою, при обов'язковому навчанні російської мови та російського письменства.

6. Зараз же приступити до видання підручників українською мовою писаних, на яке й асигнувати на перший час із запасної суми губернського земства 5000 карб.

7. Для здійснення націоналізації школи Подільській губернії вибрати яко члена губернської земської управи українця, до цієї справи підготовленого.

8. Подільському українському товариству «Просвіта», яка працювала й працює на ниві національної освіти асигнувати з запасних сум губернського земства 1000 рублів.

9. В Кам'янець-Подільській ремісничій школі бувшої імени цесаревича Олексія Миколаєвича і яка тепер у розпорядженню губернського земства, з нового шкільного року завести виклади українською мовою, при чому російська мова – теж обов'язкова.

10. Про всі постанови губерньського земського зібрання, що доторкаються питання націоналізації школи, негайно повідомити повітові земства Подільської губернії»³⁷⁷.

Крім того, з метою забезпечення процесу українізації необхідною матеріальною базою губерньське зібрання ухвалило пропонувати повітовим управам надавати фінансову допомогу «Просвітам» задля забезпечення шкіл регіону українськими підручниками³⁷⁸.

Почин губерньських земців 3 квітня 1917 р. був підтриманий Вінницькими просвітянами. Вони ухвалили рішення, яким уповноважили своїх представників у повітовому зібранні також домагатися негайного переведення в життя націоналізації школи. Аби суттєво впливати на цей процес, вінницькі активісти вирішили домагатися призначення на посаду завідуючого народною освітою у повітовій управі члена «Просвіти»³⁷⁹.

Для загального пояснення об'єктивності переходу на рідну мову викладання з ґрунтовним матеріалом у часописі «Свободный голос» виступив Д. В. Маркович. Він проаналізував питання з різних аспектів і дійшов висновку, що «в школах Подільської губернії шкільне навчання повинно вестись на місцевій, рідній мові учнів»³⁸⁰.

На цю ж тему у вінницькому «Свободному голосе» виступив М. Литвицький. Розпочинаючи міркування на тему «Націоналізації школи», він зауважив: «Якимось абсурдом, злісним посміхом звучить тема моєї статті. Де видано в світі, щоб в культурній державі зводились балачки про те, що являється елементарною вимогою педагогіки. Маленький громадянин повинен в найлегший спосіб прилучитися до культури всього світа і таке прилучення може статися тільки в тім випадку, коли наука провадиться тою мовою, якою змалку балакає дитина. Так мовить педагогіка, але зовсім инакше думало старе російське правительство. Йому страшно було дати освіту народу. Воно боялося освіти, як нечистий ладану. І яких тільки заходів не вживало воно, щоб громадянин російський був темний і затурканий, щоб він не міг мати ясного уявлення про світове життя. Досить переглянути програми початкових шкіл з їх вузькістю, щоб переконатися в справедливості зазначеного вище. Ліпші підручники, складені найлучшими знавцями дитячої душі – педагогами не допускались в школи і пильно мусіли доглядати емісари старої влади за тим,

щоб «неблагонадійна» (!) книжка не попала часами в шкільну бібліотеку, щоб туди допускались тільки книжки, на яких було тавро «благонадійности». Горе було тому вчителю, в бібліотеці якого (навіть приватній) пильне око представника старої влади знаходило заборонену книжку.

Коли така кривда чинилася навіть державному російському народові, то тим гірше творилося з недержавними народностями. Ці пасинки Росії не мали навіть права на свою рідну мову в школі. В таких становищу опинилися поляки, українці й інші. Найбільш доставалося українцям. Природне бажання, елементарна педагогічна вимога – навчати в українській школі українську дитину рідною їй мовою, вважалося великим державним злочинством».

На переконання М. Литвицького, внаслідок такої політики в душі українського народу сталася глибока рана. А тому обов'язок національного громадянства полягає у тому, аби загоїти цю рану. І вчитель повинен у цій справі бути в перших рядах. Звісно, що питання українізації освіти вимагало вирішення низки нагальних проблем: підготовки відповідних кадрів, забезпеченості підручниками тощо. Але, на думку М. Литвицького, усі ці питання під силу вирішити українцям. «Нам треба притягнути до справи національної школи весь наш нарід. Через те ціла низка «Просвіт» мусить з'явитися в нашій губернії. Ні одне село не повинно бути без т-ва «Просвіта». В цих товариствах мусить гуртуватися все село. В цих товариствах наш народ мусить мати роз'яснення і пояснення справи націоналізації школи. Через ці товариства він мусить взяти найактивнішу участь в утворенні дійсно народньої школи, яка розвивала, а не калічила б ніжну квітку – народню душу»³⁸¹, – переконував читача автор.

Просвітяни делегували до губернської управи С. М. Іваницького, який очолив відділ народної освіти. За його активної участі розпочався процес масової українізації шкіл Поділля³⁸².

З метою підготовки учителів влаштовувалися курси українознавства. 15 червня 1917 р. такі заняття розпочалися у Брацлаві. На них прибуло майже 300 слухачів. Дійсні слухачі отримували допомогу в сумі 30 карб. за три тижні перебування на курсах та пристосоване для проживання помешкання. Задля цього використовували місцеві школи. Крім того, для поліпшення життя

курсистів було засновано колективну кухню, де обід в середньому коштував 56–60 коп.

«Програма лекцій така: 1) методика навчання читанню, – буде читати Т. Г. Лубенець; 2) методика читання з поясненням, історія української мови та письменства, – С. М. Смолінський; 3) пісьмо та граматика – А. І. Бейлик; 4) географія України та читання – А. А. Федьчук; 5) історія України та арифметика – Д. А. Таращукова; 6) історія української музики та співів – М. Д. Леонтович (запрошено ще й К. Г. Стеценка); 7) по питанням соціального життя на Україні – Т. К. Павліченко. Внутрішніми справами життя курсистів керують самі курсисти через своїх виборних старост. В улаштуванні курсів приймало участь повітове земство та повітова просвіта»³⁸³.

Із створенням Генерального секретаріату процес українізації був уведений у певну систему. Цьому мав сприяти інститут комісарів народної освіти, який був покликаний до життя ухвалою Української Центральної ради 27 червня 1917 р.³⁸⁴ На початку серпня посаду губерньського комісара Поділля обійняв відомий у краї просвітницький діяч В. К. Приходько³⁸⁵.

Просвітяни намагалися бути присутніми на усіх заходах, де розглядалися питання освіти. Зокрема, вони взяли участь у Вінницькому з'їзді делегатів учительських організацій початкових шкіл Подільської губернії³⁸⁶.

Питання націоналізації початкової школи досить жваво обговорювалося на засіданні Вінницької міської думи, яке відбулося 16 червня 1917 р. Гласні з метою практичної реалізації цього принципу ухвалили досить ґрунтовне рішення, яке передбачало: «у всіх школах Вінницького міського самоуправління навчання повинно вестись на рідній мові; російську мову викладати у вищих групах всіх училищ як обов'язковий предмет; введення навчання на рідній мові учнів, починаючи з осені 1917 р.; поповнити шкільні бібліотеки педагогічними творами, які описують питання національної школи; влаштувати в місті педагогічний музей і бібліотеку з підбором книг на різних мовах»³⁸⁷.

Про стан українізаційних процесів на Поділлі В. Приходько доповідав Генеральному секретаріату освіти 30 листопада 1917 р. Він, зокрема, констатував: «Справа українізації шкіл на Поділлі стоїть цілком певно. Власне, щоби висловити свою думку більш

точно, повинен вираз «справа українізації» замінити виразом «ідея українізації»: іменно, ідея українізації з кожним днем прививається все ширше і все глибше; можна помічати як широкі кола громадянства, що сеї ідеї не визнавали, проти неї протестували або були байдужі, тепер миряться з нею і не через те, що не їх сила, а просто, побачивши, що в дійсному життю українізація – се не такий «жупел», як вони собі уявляли.

Що до нижчої школи, то для учителів в масі українська школа стала вже річчю цілком зрозумілою і звичайною. Кажу в масі, бо, звичайно, що і до сеї пори безумовно серед учительства єсть одиниці, котрі переводять українізацію лиш по приказу, а там, де мають можливість опертись «на начальство», то продовжують ще русифікацію під соусом «небажання селян». Таке з'явище має місце, напр., у Вінницькому повіті, в якому деякі учительки «роз'яснили» волю селянства в бажаному для себе дусі, а Управа запобігливо поспішила видать таким учителькам замість українських грамоток – російського Фльорова і т. інше. Одначе, з такими з'явищами ведуть на місцях боротьбу свої ж таки свідоміші товариші-учителі і таке становище, безумовно, скоро минуше. Українізація нижчої школи розпочалася на Поділлію спокійно, без ніяких анкет і плебісцитів і життя показало, що такий метод, ухвалений учительськими з'їздами на Поділлію, цілком оправдав себе: діти прийняли науку на рідній мові як щось зовсім натуральне, що ж до селянства, то поскільки воно взагалі цікавилось школою, – воно було підготовлено на з'їздах і ріжних зборах, що школа має бути рідна і дало на це свою повну згоду».

Щодо вищих початкових та середніх шкіл, то В. К. Приходько визнавав, що «трохи інакше стояла справа з українізацією вищих початкових шкіл: тут і елемент школярів більш городського типу і склад учительства в масі пройнятий духом бувшої обрусительної політики. До останнього часу в сих школах українізація не переводилась, але справа різко змінилась з переходом сих шкіл до безпосереднього відома (з 10 листопада) Губернської Земської Управи, і зараз можливість українізації вищих початкових шкіл цілком забезпечена. До неї вже і фактично приступлено, при чім є надія ще і в цьому році деякі окремі школи навіть цілком українізувати – річ в тім, що з революцією такі школи по ініціативі селянства одкрито в деяких селах і навчання там лиш тепер

починається. Вищих початкових шкіл на Поділля налічується зараз 60.

Що торкається середніх шкіл на Поділля, то справа з українізацією їх стоїть так: до видання циркуляру Генерального Секретаріату Освіти (про українізацію) я мав тільки приватні балачки з цього приводу і яко Губернський Комісар в сій справі офіційно не виступав, маючи на увазі, що, дякуючи ворожості більшої частини учительського персоналу сего типу шкіл до українізації, моя гола пропозиція почати українізацію могла б викликати різні формальні «отводи». Отже як раз вчасним був виступ Секретарства, котре розіслало циркуляра і поставило сю справу «твердо» і «формально». Іменно до такої системи сі школи звикли і, на підставі моїх спостережень, мушу зазначити, що тільки таким методом Секретарство буде далі йти з успіхом: тут потрібен ясний циркуляр, точна програма, відповідно змінений розпис уроків, підручники і запитання – хто з учителів годен викладати по українськи. Решта – все буде добре»³⁸⁸.

Загалом у Подільській губернії у 1917 р. були українізовані практично усі нижчі початкові школи та майже 92% вищих початкових шкіл³⁸⁹. Гірша ситуація виглядала із середніми навчальними закладами. У них і на початку 1918–1919 навчального року нічого не було зроблено в напрямку викладання навчальних дисциплін українською мовою³⁹⁰. Проте у 1917 р. на Поділлі було засновано 8 середніх шкіл з українською мовою викладання³⁹¹.

Низку актуальних питань щодо розвитку освітньої справи виклали представники Вінницької «Просвіти» у відношенні до Центральної Ради. Лист був підписаний секретарем осередку Бунтом³⁹².

Крім українізаційних процесів просвітяни працювали над питанням відкриття нових навчальних закладів. Так, 10 вересня 1917 р. на загальних зборах Вінницького товариства «Просвіта» було ухвалене рішення щодо відкриття у місті двох гімназій: в одній навчання мало проводитись українською мовою, а в другій – російською, але з обов'язковим студіюванням української мови. Плата в українській гімназії мала становити 50 карб., а в гімназії, заснованій на базі закону від 28 квітня 1917 р. – 100 карб.³⁹³ Зібрання відбулося під керівництвом П. Ведибіди, а секретарем був обраний К. Степенко.

За два дні ухвалені рішення просвітяни довели до відома Центральної Ради. При цьому просили дозволу на відкриття гімназій³⁹⁴. Відповідь була сформована 23 вересня 1917 р. З Генерального секретаріату освіти повідомляли, що Вінницькому товариству «Просвіта» дозволяється відкрити на власні кошти мішану гімназію³⁹⁵. Про цю подію через газету «Свободный голос» були повідомлені ширші кола громадськості³⁹⁶.

Відкриття гімназії відбулося 9 жовтня 1917 р. На це свято запрошувалися члени «Просвіти» та усі, хто співчував цій справі³⁹⁷. Про свято відкриття двох гімназій залишив свої спомини Ю. Щириця, котрий також доклав великих особистих зусиль для створення у Вінниці української гімназії³⁹⁸. Він, зокрема, стверджував, що «урочистість свята і його особливо щирий характер зробили велике вражіння на дітей, учнів, їх батьків і других присутніх. З якимсь змішаним сумливо-радістним та урочисто-щирим почуттям розійшлися всі після свята. Не почувалось нічого казенного, напруженого, нічого того, що звичайно помічається в подібних випадках. Все було просто та мило. Хай же так мило, просто та щиро й надалі тече славне життя цього маленького культурного вогника, як приязно і радісно він появився на світ Божий»³⁹⁹. Характерно відмітити, що діти з селянських родин звільнялися від оплати за навчання⁴⁰⁰.

Чимало зусиль просвітницькі діячі приділили питанню заснування вищої школи на Поділлі. Своїми витокami цей процес сягає доби Центральної Ради. Ще навесні 1917 р. Кам'янець-Подільський виконавчий комітет громадських організацій, до складу якого входили місцеві просвітяни, виступив із зверненням, яке видрукував його друкований орган. У повідомленні, зокрема, стверджувалося: «Кам'янець-Подільський Виконавчий Комітет, плануючи у недалекому майбутньому відкрити у Кам'янці-Подільському народний університет, просить усіх громадян, які бажають допомогти великій справі освіти народу – зробити відповідні заяви Виконавчому Комітету»⁴⁰¹.

Однак літня евакуація міста та пов'язані з цим проблеми не сприяли в реалізації цього проекту. До ідеї повернулися восени 1917 р. З великою долею імовірності можна припустити, що безпосереднім поштовхом до її появи стала оприлюднена у місті інформація щодо переведення частини університету св. Володимира, як філії, до Ялти⁴⁰². У Києві палкими ініціаторами

цієї ідеї виступали заслужений професор місцевого університету Д. О. Граве та професор Петроградського гірничого інституту М. М. Крилов⁴⁰³. Їм вдалося переконати Ялтинську міську управу у великій користі, яку принесе для усього Криму справа організації на півострові вищого навчального закладу. Реалізуючи намічений план, самоврядний орган звернувся до Міністерства освіти з проханням про допомогу у відкритті філії і, зокрема, про передачу в його розпорядження приміщення колишнього царського палацу в Лівадії⁴⁰⁴. Так ось, за констатацією О. М. Пащенко, саме ця новина надихнула патріотів міста над Смотричем й спонукала місцевих культурно-освітніх та громадських діячів «просити Міністерство утворити філію в Кам'янці»⁴⁰⁵.

Хто ж конкретно стояв біля витоків ідеї заснування у Кам'янці-Подільському вищої школи? На сьогодні це питання не є дискусійним. Практично усі науковці, услід за В. К. Приходьком, називають прізвиська відомих подільських просвітян – О. М. Пащенко, О. П. Шульмінського та К. Г. Солухи⁴⁰⁶. Щоправда, свого часу Віктор Кіндратович додавав, що «для повної історичної точності цього не досить». Не менше даної констатації його також цікавив факт «у кого, власне, першого, при яких обставинах і під впливом яких міркувань зродилась ця ідея?» Але якраз на це питання ствердної відповіді в опублікованих у «Нашій культурі» мемуарах він не дав. На той час В. К. Приходько перебував у Вінниці в складі Подільського губерніального земства як керівник відділу народної освіти. Будучи зайнятим українізацією нижчої та середньої школи, він, за власним зізнанням, довідався про існування цієї ідеї десь за «місяців два-три» після її появи⁴⁰⁷.

Отже, хто ж власне першим з-поміж трьох непересічних особистостей міг озвучити думку про можливість відкриття на Поділлі вищої школи?

Ствердно можемо констатувати, що це не був К. Г. Солуха, позаяк навіть після позитивного голосування даного питання міською думою, Олімпіаді Пащенко довелось докласти чимало зусиль, аби переконати Костя Григоровича в реальності задуманого плану. Зокрема, вона передає це так: «Ще того ж ранку (ледве перечекала кілька годин) була я вже в Солухи. Гаряче, зо щирою надією, але в поспіху і в безпорядку закидувала я старого діяча різними думками. «Скоріш скликати Раду «Просвіти», щоб ухвалити постанову домагатися перед Урядом утворити

Університет у Кам'янці, треба виробити підстави для внеску Урядові, треба притягти до цього Земства, треба вибрати делегацію, треба їхати до Києва, треба...». А білий-білий старий Солуха мовчки усміхався, непорушно слухав з закритими очима (мав таку звичку), так ніби був дуже втомлений і сплячий, і не видно було з лиця його, чи запалився переданою думкою, чи поділяє наші наміри, поки що тільки мрії, чи може не почував уже в собі сили ще й до цього стати...»⁴⁰⁸.

З огляду на певну невизначеність голови Подільської «Просвіти», якого вочевидь заскочила сенсаційна новина із стін міської думи, не буде помилкою вважати, що першість в ініціюванні ідеї, так само як і вироблення конкретних тактичних кроків її подальшого просування належить О. Пащенко та О. Шульмінському. При цьому В. К. Приходько був упевненим, знаючи психологію й темперамент обох, а також володіючи «уривчастою інформацією», що головним натхненником справи виступала О. Пащенко⁴⁰⁹. У машинописному рукописі праці про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету, правленого особисто автором, він також досить чітко зафіксував: «Це її ідея»⁴¹⁰. На жаль, Олександр Петрович не залишив своїх споминів про цей період свого життя. Натомість Олімпіада Михайлівна присвятила даному сюжету декілька історико-публіцистичних статей та мемуарних творів, про які ми вже згадували. Проте й вона не акцентувала спеціальної уваги на цьому делікатному питанні. Та все ж у «Земстві», де відтворюється широка панорама державного та культурно-освітнього будівництва стратегічного регіону, нам вдалося виявити особисте зізнання автора, що ідея заснування університету в Кам'янці-Подільському належала власне їй⁴¹¹.

Таким чином, наведені аргументи, на нашу думку, є достатніми для того, аби без усяких застережень вважати О. Пащенко першою, хто чітко сформулював думку про можливість заснування вищої школи у місті над Смотричем за нових історичних реалій. У даній ситуації необхідно зазначити, що дане твердження зафіксоване в історіографії проблеми й іншими дослідниками⁴¹².

Проявляючи однаковість у визначенні ініціаторів університетського проекту, історики наразі розходяться в поясненнях того, яким бачився на початковому етапі майбутній навчальний заклад його безпосереднім творцям. З цього питання,

уже услід за О. Пащенко, висловлюється щонайменше три версії. Зокрема, одна група авторів додержується тієї думки, що кам'яччани воліли відкрити філію Київського українського народного університету⁴¹³. Інші схиляються до версії, що ініціатори відразу ж поставили завданням відкрити класичний державний університет⁴¹⁴. Врешті, третя позиція полягає у тому, що попервах розглядався варіант про відкриття філії університету св. Володимира⁴¹⁵.

У зв'язку з цим хочемо наголосити, що навряд чи перші дві версії можна вважати об'єктивно обґрунтованими. Наприкінці 1917 р. Генеральний секретаріат народної освіти займав надто помірковану позицію в плані розбудови засад національної вищої школи. Попри вимоги другого учительського з'їзду (серпень 1917 р.) терміново відкрити український народний університет та надати йому дієву допомогу матеріальними ресурсами⁴¹⁶, за свідченням самих творців цієї знакової інституції, що постала восени 1917 р. вирішення усіх питань організаційного та фінансового порядку лягло на плечі «кільканадцятьох приватних осіб», небайдужих до справ освіти⁴¹⁷. А власне напрацювання самого освітнього відомства у цій сфері обмежувалися доволі куцим «Проектом», в якому досить розмито було сформульовано потребу щодо пришвидшення темпів з українізації вищих шкіл, не вказуючи при цьому ані шляхів, ані методів досягнення мети⁴¹⁸.

До цієї проблеми дуже обережно ставилося й керівництво Центральної Ради. Принаймні, на засіданні Малої Ради, що відбулося 18 серпня 1917 р., де розглядалася доповідна записка Коаліційної ради київського студентства про потребу реорганізації вищої школи, М. С. Грушевський відмовчався⁴¹⁹. І лише в мемуарах він зізнався: «... українцям боязко було підіймати руку на такі високі місця, і навіть Ковалевський, звичайно, дуже радикальний в національних постулатах, сим разом остерігав Малу раду від яких-небудь гострих порушень університетської автономії. Се було дуже симптоматично; я думаю, що українська наша влада так і не здужала б провести українізацію вищої школи. Занадто багато було все-таки побожного страху перед різними фетишами старого старого ладу»⁴²⁰. Отже, лінія поведінки тодішніх українських керманичів визначалася й співвідносилася з найдемократичнішими, найпоступовішими нормами громадського

життя, випрацьованими європейською суспільною думкою та відповідною практикою.

У даному контексті необхідно також мати на увазі, що пропозиція О. П. Шульмінського на історичному засіданні Кам'янець-Подільської міської думи 4 січня 1918 р. про перенесення частини університету св. Володимира до міста над Смотричем, попри певний скептицизм деякого з гласних, була підтримана одногласно. Проявлена одностайність депутатського корпусу самоврядного органу, більшість якого належала представникам соціалістичного та об'єднаного єврейського блоку національного самовизначення⁴²¹, досягалася, зокрема, й тому, що на цьому етапі не йшлося про суто український зміст в реалізації університетського проекту, а наголошувалося лише на тих перевагах, які принесе краю в культурно-освітньому плані функціонування у місті вищої школи.

На цьому ж засіданні думи була сформована спеціальна делегація до уряду, яка мала передати відповідне клопотання. До її складу увійшли П. Карпович та І. Нацкевич⁴²². Як бачимо, у складі делегації немає представників українського соціалістичного блоку. За умови, якби йшлося про організацію національної вищої школи, навряд чи самоврядне представництво було саме таким.

Однак, усвідомлюючи усю складність на шляху просування проекту, О. Пашенко, намагаючись залучити до справи впливові громадські організації, звернулася за підтримкою до голови Подільської «Просвіти» К. Г. Солухи. При цьому, як уже зазначалося, їй довелося докласти певних зусиль, аби переконати Костя Григоровича в реальності задуманого плану. Як засвідчили подальші події, це було безпомилковим рішенням, оскільки без просвітянського очільника не обходилася жодна із більш-менш суттєвих культурно-освітніх справ, що організовувалися в краї. В особливій мірі організаційний та дипломатичний хист К. Г. Солухи проявився під час ведення переговорів у Києві.

В останній момент перед виїздом делегації до столиці її персональний склад зазнав незначних змін. Зокрема, П. Карповича замінив представник «Бунду» М. Сістер, котрий входив до складу соціалістичного блоку міської думи⁴²³.

По приїзді до Києва кам'яничани з'ясували, що питання перенесення частини університету св. Володимира уже вирішилося на користь Ялти. Відповідну ідею професорська рада цього

навчального закладу підтримала ще у жовтня 1917 р.⁴²⁴ Впродовж листопада – початку грудня 1917 р. в університеті постійно працювала ініціативна група, на засіданнях якої почергово були розв’язані усі принципи питання академічного життя майбутньої установи⁴²⁵. В свою чергу це відкривало шлях раді Київського університету 12 грудня 1917 р. ухвалити позитивне рішення про відкриття філіального відділення у Криму⁴²⁶. Після цього питання перейшло у практичну площину розв’язання⁴²⁷.

Однак з’ясовані обставини не зупинили уповноважених з Поділля відшукувати інші шляхи задля позитивного вирішення питання. Як небезпідставно вважає О. М. Завальнюк, на цьому етапі було прийняте важливе рішення про можливість створення у Кам’янці-Подільському повноцінної філії університету св. Володимира⁴²⁸. Найімовірніше, за безпосередньої участі К. Г. Солухи делегації вдалося сформулювати вагомі та мотивовані пункти, що мали стати переконливими аргументами на користь міста, розташованого на межі державних кордонів, при визначеності урядовців з принципового питання. У будь-якому разі текст поданого на ім’я Генерального секретаря народної освіти прохання⁴²⁹, складеного на чистому аркуші паперу, є майже ідентичним в своїй аргументації з тими тезами, які, за визнанням О. М. Пащенко, особисто розробив Кость Григорович⁴³⁰. Їх можна розділити на такі, що мали як чітко виражену політичну мотивацію в справі заснування університету, так і ті, що відносилися до вирішення суто освітніх завдань.

Що характерно, прохання було підписане лише одним членом делегації – І. Нацкевичем. Він представляв себе як «уповноважений Кам’янецької Міської Думи». Однак на прийомі у директора департаменту вищої та середньої школи Ф. П. Сушицького побувало четверо візитерів. Це видно із помітки на зверненні, зробленої Феоктистом Петровичем простим олівцем: «Від Подільської Просвіти д. Солуха, старший врач Губ. Зем. Лікарні. Від селян Кам. повіту член [...] спілки д. Діяченко. Студент, гласний думи Кам. д. Сістер»⁴³¹. Очевидно, представляючись саме в такий спосіб, члени делегації ставили на меті продемонструвати, що університетський проект підтримується не лише однією регіональною інституцією, а широким колом впливових організацій та установ.

Отримавши схвальні відгуки, уповноважені поверталися до Кам'янець з великими надіями та незаперечною вірою в успіх започаткованої справи. Про результати відрядження до Києва І. Нацкевич доповів на засіданні думи 15 січня 1918 р. Його бадьорий настрій та моральне піднесення не могли не передатися колегам. Як наслідок, цього ж дня за пропозицією гласного І. Вольфмана самоврядний орган утворив університетську комісію, яка безпосередньо мала вирішувати практичні питання. Намагаючись відразу надати їй діяльності якомога більшого конструктивну та ефективності, дума увела до складу комісії не тільки думських представників, а й знаних у краї своєю культурною працею громадських діячів та науковців – О. П. Шульмінського, О. М. Прусевича, О. М. Пащенко, С. Сістера, М. Зака, К. Г. Солуху, П. М. Бучинського та Ю. Й. Сіцінського⁴³².

Втім, сталося так, що жодного разу комісія не зібралася на своє засідання, аби обговорити та виробити напрямки подальшої роботи. Причиною тому стали події військово-політичного характеру. 22 січня 1918 р. владу у місті захопили більшовики⁴³³. Досвід їхнього урядування на Поділлі не був тривалим та, попри цей факт, мав вкрай негативні наслідки для багатьох важливих сфер суспільного буття. Царина освіти не становила виняток у цьому плані. Та найголовніший результат хазяйнування комуністів полягав у створенні специфічного морально-психологічного клімату, який, на думку багатьох сучасників, вів у безвихідь. Навіть після звільнення теренів Поділля від більшовицького панування, місто ще певний час не могло налагодити нормальної праці. Щодо продовження реалізації впровадження університетського проекту, то, за переконанням О. М. Пащенко, «понівечений город не міг би, якби прийшлося йому, вдруге обміркувати справу університету, не міг би так легко одважитись на тяжке діло: ані коштів, ані вільних цілих будинків, ані того підйому до праці»⁴³⁴.

Це твердження дещо денонсує з наявною у вітчизняній історіографії тезою щодо відрядження до Києва у березні 1918 р. другої делегації «Просвіти» з метою вирішення низки питань, пов'язаних із заснуванням у краї вищої школи⁴³⁵. При цьому на підтвердження своєї позиції дослідники посилаються на одне джерело – мемуарне свідчення О. М. Пащенко⁴³⁶. Можемо підставово стверджувати, що повноважна делегація від просвітньої організації у цей період навряд чи могла бути сформована. По-

перше, виходячи з оцінки тієї ж Олімпіади Михайлівни за нових умов у місцевих активістів на це не було ані сил, ані засобів. По-друге, питання Кам'янецького університету постало на порядок денний перед радою лекторів Київського українського народного університету через тиждень після повернення Центральної Ради до столиці. Для осмислення нових реалій подолянам просто бракувало часу. По-третє, під час відвідин на початку квітня 1918 р. міста над Смотричем київської делегації, коли на спеціальному засіданні розглядався комплекс питань, пов'язаних з майбутнім навчальним закладом, з інформативними матеріалами виступали гласні, котрих самоврядний орган обрав ще в січні 1918 р.⁴³⁷

Насправді у березні 1918 р. університетський проект знайшов своє продовження без застосування практичних кроків з боку самих кам'янчан. Неочікувано для них самих допомога прийшла зі столиці. Після повернення Центральної Ради до Києва значно активізувався процес будівництва національної вищої школи. Причому ініціативу в Міністерства освіти у цій справі перебрав Київський народний український університет. На засіданні Ради лекторів цього навчального закладу, що відбулося 10 березня 1918 р., вперше перед науковою громадськістю було поставлене до розгляду питання про «заклад справжнього народнього Українського університету для широких кругів української людності». Очевидно, з огляду на важливість піднятої проблеми, викладацька корпорація вирішила присвятити їй спеціальне засідання⁴³⁸.

За тиждень, 17 березня, в контексті розвитку цієї проблематики рада лекторів КУНУ уже сформулювала питання в дещо ширшому ракурсі – про «можливість та необхідність заснування сіті справжніх народних університетів по різних пунктах України oprіч українських університетів нормального університетського типа». З нагоди піднятих питань присутніх інформували Ф. П. Сушицький про «домагання делегатів м. Кам'янця щодо заснування в Кам'янці університету нормального типа» та приват-доцент Ф. П. Швець про «домагання Харківщини щодо відкриття справжнього народнього університету»⁴³⁹. Сформульована на засіданні проблематика надала підставу дослідникам вважати Феоктиста Петровича першим, хто публічно запропонував створити у місті над Смотричем власне український класичний університет⁴⁴⁰.

Державні, громадські та культурно-освітні діячі столиці, котрі були причетними до розбудови національної системи освіти, зокрема її університетської складової, не помилилися у випадку з Кам'янцем. Це авторитетно підтвердила О. М. Пащенко та Я. Діяченко, яких 24 березня 1918 р. запросили на чергове засідання спеціальної комісії, створеної радою лекторів КУНУ для практичного розв'язання питань у загальнонаціональному контексті. За збігом обставин Олімпіада Михайлівна у цей час перебувала в столиці як голова повітової шкільної ради у справі розвитку освітніх установ Поділля, зокрема опікувалася затвердженням кошторису на утримання її нижчої ланки⁴⁴¹, а Я. Діяченко постійно проживав у м. Києві⁴⁴².

З великим інтересом комісія вислухала ґрунтовну доповідь О. М. Пащенко. Вона вирізнялася очевидною відвертістю, чітким знанням конкретних проблем, що були породжені тогочасним політичним процесом та водночас великим патріотизмом щодо міста, яке стало рідним. По-перше, Олімпіада Михайлівна наголосила на одностайному схваленні думою рішення щодо заснування у місті університету, але при цьому визнала, що не всі думські фракції мали на увазі український характер навчального закладу. Ба більше, після з'ясування цієї обставини «пішли деякі розмови про те, чом університет повинен бути обов'язково українським»⁴⁴³. Ситуація значно ускладнилася завдяки більшовицькому пануванню, коли з боку «сіоністів та соціал-демократів» посилювався «великий глум на українську культуру». Щоправда, на всіх етапах обміркування питання українців незмінно підтримувала польська курія самоврядного органу.

По-друге, вона акцентувала увагу присутніх членів комісії на цілковитій руйнації значної частини будівель та пограбуванні майна, що, знову ж таки, було однією із сутнісних рис комуністичного урядування в краї. З цього боку становище справи заснування університету також не виглядало надто оптимістичним. Принаймні, О. М. Пащенко припустила, що за нових обставин місцевій громаді буде надто важко зібрати обіцяні раніше кошти.

Врешті, доповідачка в черговий раз повторила низку вагомих аргументів культурно-політичного значення, які неспростовно доводили об'єктивність вимог подолян щодо доцільності заснування вищої школи на західних теренах держави. У своїй мотивації вона покладалася не тільки на те, що Кам'янець

виконував роль адміністративного центру Поділля. На її глибоке переконання він продовжував залишатися й культурно-історичним центром краю. Якщо взяти до уваги той факт, що в роки Першої світової війни через місто було прокладено різні залізничні шляхи, які зв'язали його з північною Росією, Балканськими країнами, Галичиною та Буковиною, то безумовно на майбутній навчальний заклад покладалося важливе завдання щодо обслуговування культурних запитів і цих регіонів. Отже, за цих умов університет перетворювався в своєрідний оплот української культури на західному кордоні держави проти натиску культури польської та німецької. На думку О. Пащенко, означені чинники були достатніми, аби Міністерство освіти пішло назустріч бажанням подільського громадянства, котре у переважній своїй більшості складалося з демократичних селянських елементів. Відтак і проєктований університет мав стати селянським за соціальним складом, позаяк буржуазної української інтелігенції на Поділлі практично не було, а євреї та поляки уже мали свої національні культурні курси.

Завершуючи доповідь, Олімпіада Михайлівна звернулася з проханням до членів комісії вжити усіх можливих засобів, аби поставити український університет у Кам'янці на належну висоту у плані забезпечення його відповідними науковими силами, так і різними науковими інституціями⁴⁴⁴. Зрозуміло, що це потребувало виділення значних коштів з державної скарбниці.

Комісія подякувала О. М. Пащенко за можливість з'ясування ряду реальних обставин, що сталися в останні часи у справі заснування на Поділлі вищого навчального закладу та наразі ухвалила рішення, яким доручила делегатам, обраним Радою лекторів КУНУ 17 березня, терміново відвідати Кам'янець і разом з місцевими фахівцями скласти план подальшої діяльності⁴⁴⁵.

Слід відмітити активність та наполегливість просвітян і на наступному етапі реалізації університетського проєкту. Зокрема, на спільному засіданні столичних представників (І. М. Ганицький, І. І. Огієнко, В. В. Дуб'янський та К. Д. Титаренко) та членів університетської комісії, що відбулася 4 квітня 1918 р., з ґрунтовною інформацією про зародження думки щодо заснування університету виступили О. М. Пащенко, О. П. Шульмінський та К. Г. Солуха. Також Кость Григорович та Олімпіада Михайлівна не були байдужими, коли вирішувалося принципове питання щодо

структури майбутнього навчального закладу. Саме вони обґрунтували необхідність відкриття на історико-філологічному факультеті богословського відділення⁴⁴⁶. З певними застереженнями це рішення було підтриманим.

Чимало зусиль доклали просвітяни і в питанні фінансового забезпечення університетського проекту. З метою пошуку додаткових коштів К. Г. Солуха у квітні 1918 р. відвідав Вінницю, де тимчасово розміщувалася Подільська губернська народна управа. В особистому спілкуванні з завідуючим відділом народної освіти В. К. Приходьком він намагався довести, наскільки важливою у цій справі є допомога Подільського губерніального земства⁴⁴⁷. Подальші події засвідчують, що дана розмова мала свої конкретні наслідки. Принаймні, структура та зміст спеціальної доповіді, яку Віктор Кіндратович підготував гласним народного зібрання, поза сумнівом, несе на собі відбиток вагомих аргументів, сформульованих головою «Просвіти» ще на початку реалізації процесу⁴⁴⁸.

Таким чином, ретроспективний аналіз мемуарно-публіцистичної літератури та комплексу архівних джерел засвідчує, що в адміністративному центрі Поділля представники місцевої інтелігенції, об'єднані в культурно-освітнє товариство «Просвіта», скориставшись можливостями, що їх відкрила доба визвольних змагань 1917–1920 рр., зініціювали найграндіозніший за всю історію Кам'янець-Подільського освітній проект – організацію в місті вищої школи. За вельми короткий час дана ідея пройшла достатньо стрімку еволюцію, трансформувавшись із бажання перенести до міста частини навчальних підрозділів університету св. Володимира до розуміння необхідності заснувати класичний державний український вищий навчальний заклад. Це стало можливим завдяки активній підтримці проекту як з боку громадськості міста, органів місцевого самоврядування, так і урядових структур, патріотично налаштованої київської професури. Хоча у період Центральної Ради розпочату справу не вдалося довести до логічного завершення, проте проведена робота не була марною. Вона стала добротною основою для уряду Української Держави у галузі розбудови системи національної вищої освіти.

У центрі уваги Подільських просвітян перебували питання й організації дошкільного виховання. Однак ця справа через

відчутний брак коштів просувалася досить повільно. Можемо стверджувати, що достатньою активністю на цій ділянці роботи проявляв освітній відділ Подільського земства. В. К. Приходько підготував спеціальну доповідь, яка мала лягти в основу організації дошкільної та позашкільної освіти. У ній, зокрема, констатовалося, що для України є характерним майже повна відсутність «якихось серйозних інституцій, закладів, у яких-би Відділ дошкільної освіти знайшов-би для себе щось готове, зроблене, що улекшувало-б його працю». За таких реалій було неймовірно важко не тільки намалювати план діяльності щодо самого змісту цієї діяльності, але й окреслити почерговість у виконанні робіт. Отож, вважав В. К. Приходько, «наша перша загальна увага що до плану діяльності Відділу Дошкільної та Позашкільної Освіти полягає в тім, що бажано було-б мати не тільки загальний нарис того, що Відділ Позашкільної Освіти взагалі має на думці і повинен робити як такий, а також і те, який у нього план діяльності в тісному значінню сього слова на найближче будуче».

Другою серйозною проблемою, на яку звернув увагу В. К. Приходько, полягала у необхідності налагодження роботи Відділу спільно з земськими інституціями та матеріальні його засоби. Автор доповіді переконував, що необхідно, аби Відділ сформулював перед собою амбітне завдання. Воно мало полягати у тому, щоб виробити для губернських, повітових і волосних земств зразковий план їхньої діяльності на ниві позашкільної освіти на 1918 р., включивши до нього зразковий обрахунок необхідних видатків. Цьому плану потрібно було надати форму доповіді та внести на розгляд земських зібрань. За розрахунками В. К. Приходька, у кожного повітового земства на цю справу можна вимагати до 1000 карб.

Завершуючи доповідь, автор зазначив: «Не можемо не побажати Відділу як найбільшого успіху, найширшої праці і найпильнішої уваги та щирої допомоги в його праці з боку усього українського громадянства»⁴⁴⁹. Слід наголосити, що центральні освітні структури демонстрували приклад уважного сталення до вирішення фахових проблем. Зокрема, у другій половині жовтня 1917 р. департамент позашкільної освіти розглянув питання щодо виділення коштів на облаштування дитячого садочка в Кам'янці-Подільському. Просвітяни просили на цю справу 27 тисяч карб. У результаті початкову суму обмежили в 5000 карб.⁵⁰⁰

Значно активніше в діяльності просвітницьких організацій Поділля провадилися лекційні виступи. Практично кожний тиждень публічні лекції на актуальні теми відбувалися в приміщенні Ямпільського товариства «Просвіта»⁵⁰¹. Лекційні заняття організовувалися і просвітницьким осередком с. Добрянка Ямпільського повіту. Так, наприкінці травня 1917 р. присутні вислухали доповідь про Українську Центральну Раду та про Український Національний фонд. Наразі порушувалися питання про вплив Центральної Ради на вирішення земельної справи. Цього ж дня на пропозицію Куриленка присутніми було зібрано до 60 карб. на українські потреби⁵⁰².

Дві лекції було прочитано в жовтні 1917 р. у Городоцькій церковно-парафіяльній школі. Для значної кількості місцевих жителів було запропоновано дві теми: «Просвіта» і українське життя» та «Народне самооподаткування»⁵⁰³.

Голова Брацлавського товариства «Просвіта» Антонович неодноразово виступав в Брацлаві та інших містечках і селах повіту з лекцією на тему «Що повинен знати кожен українець»⁵⁰⁴.

З великою промовою про постать Т. Шевченка перед селянами с. Курашівці Могилівського повіту виступив місцевий учитель. Вона викликала гарне враження серед присутніх. Багато селян зізнавалися, що вперше так ґрунтовно довідалися про долю та творчість Кобзаря⁵⁰⁵.

До лекційної комісії Слобідко-Михалківської «Просвіти» Летичівського повіту записалося 13 членів, зокрема дві жінки⁵⁰⁶. Кам'янецькі просвітяни у березні 1918 р. також проводили лекційні студії в будинку «Просвіти»⁵⁰⁷.

Певну увагу просвітницькі товариства приділяли організації виставкової діяльності. Так, Вінницький осередок у серпні 1917 р. влаштував огляд витворів народного мистецтва Буковини та Галичини. Експонати надали евакуйовані до Вінниці відділи допомоги населенню Всеросійського земського союзу. Виставка мала формуватися з художніх народних тканин, виробів з бісеру, вишивок, килимів та ін. цінних речей. Деякі з них можна було придбати⁵⁰⁸. Найбільш колоритно на виставці були представлені райони Борщева, Ягельниць, Устечка, Городенки та Поточеска⁵⁰⁹.

В окремих повідомленнях простежується діяльність просвітницьких організацій на ниві організації вечірніх курсів для дорослих. Так, просвітяни с. Байківка Вінницького повіту послала

свого представника на 3-х місячні курси, забезпечивши його стипендією в сумі 180 карб., а також двох учителів на одномісячні учительські курси. Усі ці зусилля планувалося використати з організацією подібних вечірніх курсів у селі⁵¹⁰.

Вечірні курси української мови та українського діловодства були улаштовані Подільським товариством «Просвіта». Платня за відвідування занять сягала 15 карб.⁵¹¹

Проте справу організації освіти для дорослих було зреалізувати вкрай важко. Необхідно було потурбуватись про помешкання, роздобути підручники, канцелярське приладдя. У зимовий період бракувало опалення для кімнат, де проводились заняття. В окремих випадках поставала проблема з наявністю відповідно підготовлених кваліфікованих кадрів⁵¹². Втім, долаючи негаразди, просвітницькі осередки намагалися розпочати роботу на цьому напрямі діяльності. Під помешкання відводилися кімнати у місцевих школах або у хаті якогось селянина чи навіть у поміщицьких маєтках, будинках, де мешкали священики. Закуповувались підручники. Лекторами виступали учителі місцевих шкіл або просвітницькі діячі.

Окрему увагу дослідники звернули на функціонування інституту книгонош. Ця ділянка також виступала одним із напрямків просвітницької праці⁵¹³.

На сьогодні не має єдиної точки зору серед дослідників просвітницької тематики на предмет участі культурно-освітніх товариств у політичних процесах. Наприклад, С. О. Масюк наголошує на тому, що захоплення політичними питаннями було притаманне лише «Просвітам» Катеринославщини, Харківщини та Херсонщини, тобто тих губерній, які не увійшли до складу автономної України⁵¹⁴. Натомість В. Д. Коцюк вважає, що в умовах Української революції 1917–1920 рр. просвітницькому руху не вдалося зберегти свою аполітичність та позапартійність. Товариства опинилися у полі зору багатьох партій. Загалом дослідник виділяє два напрямки роботи організацій: з одного боку, під впливом революційних подій діяльність «Просвіт» стала набувати більш виразного політичного характеру. Вони дедалі частіше об'єднували людей навколо розбудови самостійної української державності, не задовольняючись лише культурно-освітньою роботою. З іншого боку, частина товариств займалася

винятково просвітницькою роботою, влаштуваючи загальноосвітні лекції, організовуючи концерти тощо⁵¹⁵.

У цьому контексті слід наголосити, що досвід Поділля демонструє яскравий приклад безпосередньої участі просвітян у загальнополітичних суспільних процесах. Відразу після повалення самодержавства і відновлення «Просвіти» члени останніх активно включилися у справу формування нових органів влади. Зокрема, вони делегували своїх представників до різних органів державної влади та місцевого самоврядування. На засіданні загальних зборів селян с. Могильна Гайсинського повіту, яке відбулося 23 березня 1917 р., було ухвалене рішення про заснування «Просвіти» та делегування своїх представників до повітового земства⁵¹⁶.

До Вінницького повітового земського зібрання місцева «Просвіта» делегувала також двох своїх представників, обраних на засіданні 3 квітня 1917 р. Ними стали І. М. Шульга та М. О. Литвицький⁵¹⁷. Просвітяни брали участь і в делегуванні представників від Союзу Подільських українців⁵¹⁸.

На початку червня 1917 р. Кам'янецькі просвітяни делегували своїх представників до Ради об'єднаних громадських організацій міста, коли в останній відбувався процес реорганізації⁵¹⁹. У цей же час була зроблена спроба увести представників від «Просвіти» до складу виконавчого комітету Подільської губернської ради громадських організацій. Однак загальне зібрання ухвалило, що виконком має формуватися винятково із представників від повітів та селянства. З огляду на це К. Г. Солуха та В. К. Приходько не могли балотуватися як кандидати⁵²⁰.

Подільська «Просвіта» виступила одним із засновників Подільської губернської української ради⁵²¹.

На український з'їзд у Вінниці, що планувався на 5-6 травня 1917 р., запрошувалися по одному представникові від товариств «Просвіта». Форум мав розглянути найбільш актуальні питання щодо розвитку національної справи⁵²² та обрати губернську і повітові Українські ради. Окремим питанням мало бути розглянуто делегування чотирьох представників від Поділля до складу Центральної Ради⁵²³.

Свого представника «Просвіта» делегувала до Подільської губернської управи. Ним виявився викладач Могилів-Подільського комерційного училища С. Іваницький. У листопаді 1917 р. він з головою поринув у бурхливу освітянську діяльність. Зокрема, йому

вдалося організувати губернську і повітові учительські профспілки, курси українознавства для вчителів. Активно займався питанням подальшої українізації навчальних закладів, добивався видання українських книг для новостворених шкіл. Разом із тим, брав участь у всіх педагогічних з'їздах Центральної Ради⁵²⁴.

Загалом після Лютневої революції співпраця земств та «Просвіт» набула масового організованого характеру. Насамперед, вона проявилась в обранні до складу земських рад багатьох членів місцевих осередків «Просвіт». Показово, що чимало дослідників спеціально підкреслюють винятково важливу роль «Просвіти» в демократизації земського самоврядування⁵²⁵.

Переломним моментом у стосунках земських самоврядувань з осередками «Просвіти» можна вважати осінь 1917 р. Саме у вересні цього року на з'їзді «Просвіт» було ухвалене рішення, згідно з яким представники місцевих осередків мають надавати земствам допомогу в якості інструкторів культурно-просвітницької роботи, земських лекторів, сприяти розвиткові земського друку тощо⁵²⁶.

Окремі товариства «Просвіта» брали участь у місцевих виборах. Природно, що найбільш активними в цьому відношенні виступали просвітницькі осередки Вінниці та Кам'янець-Подільського. Ознайомившись із новими виборчими законами, представники української інтелігенції постаралися увійти в контакт з широкими верствами робітників та міщан з метою координації дій та можливого блокування. Планувалося, що Вінницька губернська рада можливо скличе з'їзд міщанства усіх міст Поділля⁵²⁷.

Свій список кандидатів у гласні міської думи виставив Ольгопільський просвітницький осередок. Щоправда, депутатський мандат виборів лише один представник із списку⁵²⁸. Проте чимало просвітян було обрано до складу повітових народних зібрань⁵²⁹.

7 листопада 1917 р. до усіх адміністративних установ Поділля надійшов обіжник за підписом помічника Подільського губернського комісара Г. Степури про необхідність організації співпраці органів влади та просвітніх товариств⁵³⁰. Наприкінці місяця він розіслав усім державним та самоврядним структурам циркуляр, в якому стверджувалося: «З огляду на те, що українська мова в межах Поділля проголошена мовою офіційною, прошу зноситись зо мною, а також з громадськими установами, органами місцевого самоуправління і державними інституціями України, по

можливості, на українській мові, заохочуючи і привчаючи до неї і служачих Управи. Ті Управи, служачі котрих з тих чи інших причин не знають іще української мови, ласкаво прошу приклясть старання до вивчення принаймні хоть місцевої народної мови, на цій же мові вести балачки з українською людністю, в інтересах взаємного зрозуміння. З свого боку, можу радити для вивчення літературної української мови звертатися за підручниками до місцевих українських товариств просвітнього характеру («Просвіта»), рівно ж і у київські українські книгарні. Хтіло б ся бачити у всіх офіціальних установах (присутствіях) України замість царських портретів образ великого революціонера, страдальця і співця України і Всеславянства, оборонця землі і долі народної – Тараса Григоровича Шевченка, Грінченка, Куліша та инш. письменників, а також портрети героїв Української історії, історичні малюнки і т. п. На портрети царів затрачалися чималі народні кошти. Я пропоную по змозі прикрашати насамперед присутствія величними портретами Шевченка, мальованими на полотні олійними фарбами у відповідних рамах. Такі портрети можна дістати з г. Миргорода на Полтавщині від д-ія Самойловича (адрес: Миргородська повітова міліція). Коштує 30 кор. без пересилки. Розмір 16x12 верш. Дешевші папірові портрети (у п'ять фарб) можна виписувати із книгарні «Час» (Київ, Велика Володимирська вулиця) або ж «Українська книгарня» (Київ, Безаківська). Коштують 1 р. 50 к.»⁵³¹.

12 грудня 1917 р. Г. Степура цікавився думкою Брацлавської «Просвіти» щодо призначення на посаду повітового комісара. Він просив також рекомендації кандидатури на посаду помічника комісара⁵³².

20 квітня 1918 р. Новоушицький повітовий комісар звернувся з проханням до губернського комісара призначити помічником повітового комісара члена партії українських соціалістів-революціонерів Я. Гаманюка. Губернський комісар на це відповів, що буде мати співбесіду з кандидатом лише після того, як на його призначення дасть добро місцева «Просвіта»⁵³³.

Товариства «Просвіта» масово брали участь в організації заходів, які мали виразно державотворчий характер. Так, у березні 1917 р. просвітяни містечка Оринина Кам'янецького повіту організували українську маніфестацію за участі близько 6 тис. місцевих жителів та мешканців сусідніх сіл. Після проведеної

панахиди по Т. Шевченку, учасники масового зібрання виступили з палкими промовами про творчість Кобзаря. Після цього маніфестація з національними прапорами і портретами Шевченка вирушила до місцевої школи, співаючи гімн «Ще не вмерла Україна» і Шевченків «Заповіт». Тут просвітяни також провели мітинг⁵³⁴.

Наприкінці березня 1917 р. просвітяни Поділля виступили із закликом підтримати власною участю Національний конгрес України. Вони написали до редакції газети «Нова Рада» телеграму, в якій, звертаючись до подолян-українців, просили «численно приїздити на Український конгрес ... щоб одночасно обговорити справи Поділля»⁵³⁵. Це звернення мало певний відгук серед просвітян. Принаймні, нам достеменно відомо про особисту присутність на формі В. Приходька, О. Пащенко, Н. Григорієва та ін. Двох своїх представників відрядили на конгрес просвітяни містечка Янова Подільської губернії⁵³⁶.

Товариства «Просвіта» залучалися до збору коштів на Український Національний фонд⁵³⁷. З обґрунтуванням потреби збору коштів у місцевій пресі виступив Д. Маркович. Він, зокрема, писав: «Українська Центральна Рада», що керує усіма нашими справами по всій Україні, знайшла потрібним призначити один день, у який всяби Україна прийняла жваву участь в організації «Українського Фонду». Всі ми давно почуваємо необхідність мати такий фонд, себто основу грошову. І справді, наш вільний розвиток тільки що починається; досі, як іронічно казав Шевченко, все мовчало, бо благоденствовало. Ми з неволі мовчали й час настав і нам знати, вчитись, читати, єднатися, організуватися. Нам забороняли друкувати на нашій мові, тому тепер брак книжок, а попит надзвичайний. Люд просить книжки, а її немає. Нам потрібні десятки мільйонів книжок. На се потрібні кошти, гроші. Бумага (папір) дорога стала, друкування ще дорожче, працівників друкарського діла мало й тому треба платити за працю дорожче, треба завести свої друкарні, а їм і ціни не закладуть. Треба великих коштів на се народне, велике, необхідне діло. Центральна Рада мусить не тільки сама працювати, а ще й допомогти губернським Радам – знову кошти потрібні. Незабаром будуть вибори до Установчих Зборів – потрібні люде-знавці у сіх справах, які виїхали б на села й до міст, щоб допомогти, навчити як і що треба робити; цім людям треба платити, подорожні втрати вернути й т. инш. І

знову, і знову потрібні гроші, кошти. Та що й казать. Самі читачі добре знають, що нічого не зробиш без грошей, вони потрібні на кожному кроці. Таким чином треба зібрати великі гроші і закласти «Український Фонд»⁵³⁸.

За досить короткий час після заснування просвітницького осередку в с. Привороття Ушицького повіту активістам вдалося зібрати на Національний фонд 48 карб.⁵³⁹ Активно збирали кошти на Національний фонд у Кам'янці-Подільському. На українській гулянці, що відбулася на початку травня 1917 р., було зібрано кошти⁵⁴⁰. Над вирішенням цього питання працювали й просвітяни Проскурівського повіту⁵⁴¹.

Активну участь просвітяни брали у засіданнях різних форумів. Зокрема, на Єпархіальному з'їзді делегатів од духовенства і парафіян Подільської губернії, де розглядалися важливі питання державно-церковних відносин на новому етапі суспільного розвитку, виступили К. Солуха та В. Приходько. Голова Подільської «Просвіти» йшов до трибуни під гуркіт оплесків. Його промова була надзвичайно щира і зробила велике враження на присутніх. Згадавши про ті темні часи, що вже минулися, К. Солуха перейшов до відносин між інтелігенцією, народом та духовенством: «Я спочуваю вам, пастирі, що ви не могли робити те, що вам серце казало. Ви були сковані по рукам і по ногам. Я вітаю вас, яко пастирів вільної української Церкви. Я підкреслюю те, що Церква повинна бути національною. Мені здається, ... від церкви, що ми не сподівались. Це було не через те, що ми не вірили. Ні, ми бачили в церкві такі хиби, що не могли до неї прийти. Мені здається, що коли ми витворимо Українську Церкву, до нас вернуться старі золоті часи. Мені здається, що ті часи дуже були важні. Згадайте, що тоді пастирь був герой. Тільки тоді церква буде вічна й «врата адові не одоліють її»⁵⁴². Пошли нам, Боже, сили витворити таку вільну українську церкву. Пошли і вам, Боже, мирянам здобути в вільній Україні вільну церкву. Пошли нам, Боже, всім мир і тишину».

В свою чергу, В. Приходько зробив доповідь про засідання та ухвали Національного конгресу⁵⁴³. Його виступ також виявився досить яскравим, влучним та зрозумілим для селян. Коли вони згадували про нього, то завжди додавали: «Спасибі йому, що він нам все розказав». Крім того, після промови Віктора Кіндратовича «геть зникли речі ворожі українству»⁵⁴⁴.

Просвітяни брали участь у Дунаєвецькому волосному українському з'їзді, який був скликаний за ініціативою Ради українського військового клубу ім. П. Полуботка при 290 пішому запасному полку. Від імені просвітян форум вітав Бесараба як представник Могилівської організації та учитель Бойко від Дунаєвецької «Просвіти»⁵⁴⁵. Просвітянські виступи лунали під час відкриття українських учительських курсів у Могилеві-Подільському⁵⁴⁶.

9 травня 1917 р. українська маніфестація відбулася в містечку Дунаєвці, організована філією товариства Українського військового клубу імені Полуботка при 290 пішому запасному полку спільно з місцевою «Просвітою» та Могилівським селянським товариством. Перед її початком на площі біля військової церкви була відслужена панахида по «борцям, павшим за свободу» і батькові Тарасові Шевченкові». Маніфестація обійшла не тільки містечко Дунаєвці, а й с. Могилівку та Застав'я. По дорозі слідування учасники співали «Заповіт» та «Ще не вмерла Україна». У численних виступах промовці говорили про необхідність широкої автономії для України, аграрні питання та ін.⁵⁴⁷

Велику організаційну роботу до участі в маніфестації у Вінниці 11 травня 1917 р. провели просвітяни с. Лука-Мелешківська⁵⁴⁸. Було куплено матерію на виготовлення національного прапора та підготовлено до виступу селянський хор. Загалом у Вінницькій маніфестації товариства «Просвіта» були представлені достатньо вагомо. Організаційна робота була проведена велика. Захід здивував не лише тих, хто дивився на українську справу як на вигадку «кучки інтелігенції», але й самих безпосередніх організаторів. Хоча похід був призначений на одинадцяту годину, уже після восьмої почали масово збиратися люди. «Здалека натовп мав величний вигляд: Жовто-блакитні прапори розвивалися на легенькому вітрі над морем людських голів. Яких тут тільки прапорів не було: Селянство, Робітництво, Військо, Духовенство, всякі організації, а на чолі всіх Подільська Губернська Національна Рада. В 11 годин до Вознесенської церкви прибули духовенство з мирянами од всіх церков города з корогами, іконами і силою національних прапорів з ріжними написами. На площі коло церкви всім духовенством одправлено молебень Святим Кирилові і Мефодієві. Перед молебнем священик Жодкевич сказав гарну промову, в котрій вияснив значіння свята. Після молебня сказали

промови до народу Голова Губ. Ради Д. В. Маркович і товариш голови д-р Стаховський. Після промов члени Губ. Ради сіли з своїм прапором в автомобіль, прикрашений маленькими прапорами і помаленьку рушили в похід, а за ними пішли всі інші організації і групи: Військо, Духовенство, «Просвіта», Городські служачі, Школи, Кооператори, поштові служачі, селяне з близьких сіл і пригородів і всякі інші організації. Широка вулиця на замістю не вміщала в собі того величного і пишного людського потоку, а коли вийшли в город, то заповнили вщерть Миколаївський проспект. Вінниця ще з роду не бачила такого людного походу»⁵⁴⁹, – писала з цієї нагоди «Нова Рада».

Маніфестація тривала до четвертої години дня. Впродовж усіх заходів проводився збір коштів на Український Національний фонд. Після походу на бульварі був влаштований мітинг. Деякі з промовців так гарно виступали, що багато з присутніх витирали сльози. Що характерно, під час мітингу до слова просилося багато селян. До пізнього вечора все місто мало святковий вигляд. «Українська стихія, що пройшла в цей день по вулицях, що сколихала повітря своїм співом і музикою, показала і друзям, і ворогам, і тим, що байдуже чи безнадійно дивились, на українську справу, що народ Український не вмер, що він живе і що сили його не вичерпні. І народ цей ясно й рішуче заявив, через всіх своїх промовців, свою волю: Нехай живе Вільна Україна! Нехай живе федеративна-демократична Російська республіка! А відповідь десятки тисяч голосів гукали: Слава! Слава ж тобі Українська велика Демократична нація! Слава тобі, борцеві за волю!»⁵⁵⁰, – такими словами закінчував свій репортаж про цю подію автор «Нової Ради».

За ініціативи просвітян м. Бара також була влаштована маніфестація, в якій брало участь багато селян. Під час заходу місцеві активісти виступали на сучасні проблеми⁵⁵¹.

18 квітня 1917 р. влаштували маніфестацію просвітяни с. Могильна Гайсинського повіту. Її учасники пройшли по селу з українськими прапорами та портретом Т. Шевченка. Біля церкви була відслужена панахида по Кобзарю та декілька промовців виступили з промовами про його життя та творчість⁵⁵².

15 травня 1917 р. численна маніфестація відбулася в с. Вороновиця. До свята долучилися жителі п'ятнадцяти сіл, що прилягали до населеного пункту. Під час урочистостей була

відслужена панахида по Т. Шевченку та борцями за свободу. Дівчата у національних костюмах проводили збір на Український національний фонд⁵⁵³.

Велика маніфестація була проведена в містечку Янові за участі членів товариства «Просвіта» та робітників залізниці. Спочатку всі зібралися біля церкви. Вінницький часопис «Свободный голос» так описав початок дійства: «Коло першої години дня робітники-українці залізниці, більша частина котрих була одягнена по національно-українському, піднявши жовто-блакитний прапор, двинулись із своєї ст. Холоневська до церкви. Коло школи до них приєднався селянський хор і два селянських прапора. Процесія прийняла такий вид: впереді усіх їхав на коні парубок, за ним несли три жовто-блакитних прапора, вслід за котрими ішов співочий хор і селяни. Позаді усіх бики тягнули віз, на котрому сиділи парубки. Більша частина маніфестантів була одягнена по національному. Дорогою хор співав «Ще не вмерла Україна». Процесія остановилась коло церкви. Тут проспівали «Ой, ти, Боже, милосердний» і потім всі ввійшли в церкву, де пан-отець м. Янова відслужив по Т. Шевченку панахиду. Перед панахидою він звернувся до селян з промовою, в котрій розказав біографію Т. Шевченка і велике значення його діяльності»⁵⁵⁴.

Після панахиди присутні вийшли на вулицю і пішли по селу. Їм назустріч вийшли поляки із своїми національними прапорами. Виконавши гімни обох народів, до присутніх із словами вітання звернувся ксьондз Буяльський, а потому учасників маніфестації вітали пан-отець Гадзінський та Благодір. Закінчилася хода мітингом, на якому було ухвалене рішення щодо відправлення вітальної телеграми на адресу Української Центральної Ради⁵⁵⁵.

Як тільки стало відомо про оприлюднення Всеукраїнським представницьким органом І Універсалу, місцеві організації Могилева-Подільського, зокрема просвітяни, вирішили також організувати маніфестацію. Вона відбувалася в два етапи. «23 червня почався в Могильові-Подільському другий повітовий селянський з'їзд, на якому з самого початку було зроблено повідомлення про те, як і з кого складалася Українська Центральна Рада, розказано про постанови Першого Всеукраїнського Селянського З'їзду, а також Військового З'їзду і оголошено самого Універсала, під час читання якого учасники З'їзду встали. Після промов на З'їзді винесено резолюцію цілком підтримувати

постанови Першого Всеукраїнського Селянського З'їзду, а щодо Універсала, то ухвалено вважати Центральну Раду вищою інституцією на Україні, якій безумовно повинен коритися весь український народ і через яку повинні проходити до народу всі розпорядження Тимчасового Російського Правительства. Ухвалено також послати від імені З'їзду Центральній Раді привітання, а національний податок признати обов'язковим в тім розмірі, в яким визначають волостні та сільські зібрання, але не менше, як по 10 коп. з десятини»⁵⁵⁶, – так охарактеризувала ситуацію на першому етапі газета «Нова Рада».

На другий день власне відбулася сама маніфестація, в якій взяли участь як учасники з'їзду, так і різні громадяни – просвітяни, робітники, солдати місцевого гарнізону, селяни з найближчих сіл. Біля дванадцятої години дня на площі відслужили панахиду «з многоліттям Українській Центральній Раді, Військовому Генеральному Комітетові і всьому Українському народові, Тарасові Шевченкові і всім полеглим борцям за долю Рідного Краю», після чого прочитали текст Універсалу. Далі з промовою виступив священик з с. Серебринця Є. Госачинський. Ось як «Нова Рада» передає цей фрагмент урочистого заходу: «Встали до вільного життя діти України, – казав о. Госачинський, – народ український хоче жити і буде жити, він знайшов себе, він пізнав себе, хто він, знайшов свою матір – Рідну Україну і зрозумів, чим він був і чим повинен бути». З глибоким почуттям слухав народ цю промову і коли пан-отець Госачинський на закінчення сказав: «Мати наша Україна прийми, привітай своїх вірних синів і прости, прости всім тим, котрі грішили перед тобою, котрі зневажали тебе і себе через свою несвідомість, темноту і ті тяжкі кайдани, які були на нас і прийми до себе всіх, як рідних діток і настав їх на шлях правди», то сльози пустились і в промовця, і в слухачів, а дружне «Слава Центральній Раді» залунало на всю площу»⁵⁵⁷.

На завершення учасники маніфестації проспівали «Ще не вмерла Україна» та «Заповіт». Під час проведення заходу ініціаторами було зібрано понад 125 карб. на потреби Подільської губернської української ради.

Двохтисячна маніфестація за участі просвітян відбулася у Смотричі. З промовами на ній виступили вчитель місцевої школи Іщенко та семінарист Цимбалістий. Цей захід, зокрема, був

приурочений приїзду до містечка Кам'янецького повітового комісара П. Блонського⁵⁵⁸.

Восени 1917 р. просвітяни Поділля широко відзначали ухвалення Центральною Радою III Універсалу. Зокрема, Кам'янецьке товариство у Пушкінському народному домі влаштувало мітинг-концерт. З цієї нагоди «Нова Рада» повідомляла: «У неділю 19 листопада у Пушкінському народньому домі головою міської «Просвіти» Петровським при участі української трупи, генерального комітету на чолі з членом Української Центральної Ради Іваном Горемика-Крупчинським було улаштовано український мітинг-концерт, на якому одночасно відбулося урочисте оголошення Універсалу Центральної Ради од 7-го листопада; перед тим українська трупа з власним оркестром музики й хором під жовтоблакитним прапором з національним гімном разом з військом від гарнізону улаштувала парад від городського театру до народнього дому. Універсал оголошено членом Центральної Ради Горемика-Крупчинським.

Під час оголошення Універсалу публіка гучно аплодувала, а оркестр і хор виконували національний гімн.

Вечером у городському театрі також було оголошено Універсал. Публіки в театрі було повнісінько; перед оголошенням Універсала Горемика-Крупчинський виступив з промовою і зазначив, що тільки у федеративній російській республіці народ зможе затвердити за собою всі здобутки революції і що тільки при самовизначенні народів запанує правда й воля на нашій землі. Оголошення Універсалу публіка слухала стоячи»⁵⁵⁹.

Просвітяни зазвичай очолювали шевченківський рух в Україні. «Просвіти» Поділля у справі піднесення національної свідомості українського народу велику увагу приділяли постаті Т. Шевченка, поетична творчість якого об'єднувала різних громадян. Тому є чимало прикладів того, що міськими та сільськими просвітницькими осередками неодноразово ініціювався збір коштів на увіковічення пам'яті Великого Кобзаря, зокрема на облаштування пам'ятників Т. Шевченку. А. І. Машгалір спробував виокремити центри Шевченківського руху на Поділлі. До таких дослідник відніс просвітницькі осередки Смотрича, Ярмолинець, Тинної, Браїлова, Гнівани, Печери, Немирова, Вороновиці, Кібліча, Ладижина, Жванчика, Вовковинець, Бершаді, Яніва, Дунаєвець, Голованівська, Верхівки, Оринина⁵⁶⁰.

У Вінниці 1918 р. просвітяни, попри вкрай несприятливі суспільно-політичні умови, робили надзусилля, аби вшанувати постать Кобзаря. Прикладом тому є оголошення, яке Рада товариства вмістила у місцевій пресі. «26 лютого (феврала) – роковини смерти Т. Г. Шевченка. Українське громадянство завше в сей день споминало свого великого поета-генія. Шанували пам'ять поета і церковною службою, улаштуванням відчитів, концертами, вечірками і инше. Сучасні події не дали можливости як слід вшанувати пам'ять поета в «сем'ї вольній, в сем'ї новій», але конче потрібно пом'янути хоч «не злим, тихим словом». В Вінниці в сей день (26 лютого ст. ст. – понеділок) буде відслужено заупокойну літургію та панахиду в Казанській церкві єп. Пименом та духовенством. Запрошуємо всіх шануючих пам'ять нашого славного Кобзаря на службу Божу в Казанську церкву. Бажано було-б в школах відзначити сей день відчитами, присвяченими пам'яті поета. Хай молоде покоління, будучі громадяни Вільної Народньої Української Республіки, дізнаються про кращого і талановитішого співця долі покривджених. Прохання до всіх установ не забороняти Українцям, бажаючим вшанувати пам'ять поета, прибути на службу Божу»⁵⁶¹.

У період Центральної Ради був започаткований процес перейменування вулиць міст на честь Великого Кобзаря. Наприклад, у Кам'янці-Подільському в березні 1918 р. на засіданні міської думи гласними було запропоновано «для увічнення пам'яті великого українського поета перейменувати Романівський проспект у проспект імені Тараса Шевченка, Олександрівське міське училище – в Шевченківське, а всі Романівські навчальні стипендії – в Шевченківські». Цю пропозицію було одностайно схвалено⁵⁶².

Великого значення просвітницькі діячі Поділля надавали справі роз'яснення та популяризації серед широких верств громадянства нових підходів до вирішення найбільш актуальних питань сучасного суспільно-політичного та соціально-економічного життя. Позаяк ці виступи ми вмістили у другій частині книги, то зараз лише принагідно окреслимо основні теми, на яких вважали за необхідне більш ґрунтовно зупинитися громадські діячі.

Д. В. Маркович розтлумачив гасло «Україна для українців». Він перевів російською мовою текст статті на цю тему

М. С. Грушевського, яку той надрукував у «Новій Раді». Це була гідна відповідь усім недругам України, які воліли сіяти неприязнь на національному ґрунті, а, як висловився Д. В. Маркович, «уродів із сім'ї шовіністів – ми ігноруємо»⁵⁶³.

З цілою низкою матеріалів місцевої преси виступив В. С. Дудич. У центрі його уваги перебували питання необхідності об'єднання революційних сил, військова тема, проблеми українізації школи та значення українських маніфестацій, взаємовідносин Української Центральної Ради та Тимчасового уряду, відношення до Корніловського заклоту та ін.⁵⁶⁴

Колезький радник Г. Шиянов також проявляв активну позицію у виступах в часописах, подаючи тлумачення ролі та змісту нових громадських та державних структур, що були покликані до життя революційним часом. Зокрема, він у спеціальних матеріалах проаналізував завдання земельних та продовольчих комітетів, роз'яснив порядок формування інституту мирових судів та продемонстрував відмінності між різними формами державної влади⁵⁶⁵. Про роль та функції селянських спілок на сторінках «Подільської волі» виступив І. Кречотень⁵⁶⁶.

Досить цікаві матеріали опублікував Ю. Щириця. Передусім його хвилювала селянська проблематика, зокрема шляхи вирішення земельного питання, військова тема та значення української пісні у розвитку національної самосвідомості⁵⁶⁷.

М. Литвицький також приділив увагу темі становлення української мови, організації початкової ланки системи освіти у м. Вінниці та про порядок укладення миру після закінчення Першої світової війни⁵⁶⁸.

Представник товариства «Просвіта» у шкільній раді Вінницької земської управи Г. Тустановський розібрав різну проблематику, пов'язану із виборами до Всеросійських і Всеукраїнських Установчих зборів, та в окремій подачі розглянув специфіку розвитку українського руху⁵⁶⁹.

Таким чином, Лютнева революція в Росії 1917 р. започаткувала новий етап суспільно-політичного розвитку, який призвів до розпаду імперського державного комплексу. Уже в березні постали українські громадські структури, які висунули на порядок денний питання національного відродження та здобуття статусу автономії у межах Російської демократичної республіки. На звернення

Української Центральної ради цей процес розпочався в усіх регіонах, зокрема на Поділлі.

Революційні процеси березня 1917 р. сприяли заснуванню просвітницьких організацій, які своїм основним завданням вбачали надання різної допомоги населенню на ниві культурно-освітніх справ. Своїм уконституюванням товариства «Просвіта» завдячують передусім проявам організаційних зусиль національно налаштованої інтелігенції. Саме вона виходила з ініціативами щодо створення просвітницьких осередків. Значну допомогу у відродження громадських організацій надавали також кооперативні товариства, самоврядні органи краю, військові структури, представники духовенства та власне саме селянство.

Реалізуючи статутні завдання з різних царин культурно-освітнього життя, товариства «Просвіта» впродовж усієї доби Української Центральної Ради намагалися організувати різні мистецькі та освітні заходи. Просвітницькі осередки виступали з прем'єрами театральних вистав, як правило, за творами українських класиків. Певного поширення набула ідея національних хорів, завдяки чому жителі містечок та сіл долучалися до величної краси української пісні.

Вагомого значення товариства «Просвіта» надавали бібліотечній та видавничій справам. Практично кожен осередок долучався до організації власних книгозбірень та відкриття при них читалень. У центрі зору просвітян знаходилися питання видання українських книг, які популяризували національну справу та сприяли забезпеченості підручниками навчальні заклади.

Значних зусиль товариства «Просвіта» докладали до організації в краї усіх ланок системи освіти. Просвітяни стояли біля витоків ідеї щодо заснування у Кам'янці-Подільському державного українського університету.

Зрозуміло, що ефективній просвітницькій праці не вистачало фінансового ресурсу. В окремих регіонах просвітянам довелося долати непорозуміння серед власних жителів, які не зажди позитивно відгукувалися на просвітницькі ініціативи. Почасті не сприяла справі загальна політична ситуація, складовою якої була надмірна присутність військових та наростання анархічних тенденцій восени 1917 р. Втім, і за цих умов просвітницьким товариствам Поділля вдавалося виконувати своє завдання, формуючи з жителів краю національно свідомих громадян.

Примітки:

1. Мельник І. Виникнення товариства «Просвіта» як української народовської просвітницької організації. *Нарис історії «Просвіти»* / Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. Львів-Краків-Париж: Видавнича спілка «Просвіта», 1993. С. 16.

2. Лозовий В., Несторенко В. «Просвіта» на Поділлі в добу національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.). *Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.)* / упоряд.: М. Мошак, В. Лозовий. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільське міське товариство «Просвіта», 1996. С. 28–40; Лозовий В. С. Становлення та діяльність Подільської «Просвіти». *Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення*: зб. наук. пр. за підсумками регіональної наук.-краєзн. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 2-3 червня 2011 року) / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 3–6; Лозовий В. С. Подільська «Просвіта»: минуле і сучасне. *Просвітницький рух на Поділлі: бібліографічний покажчик* / упоряд.: В. С. Прокопчук, О. Б. Комарніцький, Т. М. Опря; В. С. Прокопчук (відп. ред.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. С. 4–7.

3. Лозовий В. С. Поділля в добу Центральної Ради (Історичний нарис). К., 1999. 29 с.

4. Лозовий В. Поширення просвітницьких осередків на селі в період Центральної Ради (1917 р.). *«Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України*: мат. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю з часу створення «Просвіти» на Поділлі (7 грудня 2005 р., м. Хмельницький) / Інститут історії України НАН України; Кам'янець-Подільський державний університет; Хмельницьке обласне об'єднання товариства «Просвіта» та ін. Хмельницький: «Просвіта», 2005. С. 62–69; Лозовий В. С. Кам'янець-Подільський як повітовий центр в період революції (1917 р.). *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність*: зб. наук. пр. за підсумками Другої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 14-15 травня 2005 р. / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.), А. Г. Філінюк (заст. гол.), В. О. Савчук (відп. секр.) та ін. Кам'янець-Подільський: інф.-вид. відділ Кам'янець-Подільського державного університету, 2005. С. 93–95; Лозовий В. С. Поширення просвітницьких осередків в українському селі в період Центральної Ради (1917 р.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 7: мат. третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». С. 3–11; Лозовий В. С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2008. 480 с.

5. Лозовий В. С. Становлення та діяльність бібліотек сільських «Просвіт» у добу Центральної Ради (1917 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство* / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.), В. С. Прокопчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет, 2008. Вип. 1. С. 129-133; Лозовий В. С. Діяльність просвітанських бібліотек на селі в період Української революції (1917 р.). *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 15: Присвячено 65-річчю Великої Перемоги. С. 364-369.

6. Лозовий В. С. Кость Солуха – незмінний голова Подільської «Просвіти». *Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі: наук. зб. за мат. всеукр. наук.-краєзн. конф. (9-10 листопада 1995 р., м. Хмельницький): До 90-річчя утворення Подільської «Просвіти»* / ред. кол.: В. П. Мацько (гол.), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Є. І. Сохацька та ін. Хмельницький, 1995. С. 14-15; Лозовий В. Кость Солуха – незмінний голова Подільської «Просвіти». *Просвітицький рух на Поділлі (1906-1923 рр.)* / упоряд.: М. Мошак, В. Лозовий. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільське міське товариство «Просвіта», 1996. С. 63-69; Лозовий В. С. Григорій Степура – політичний та громадський діяч Поділля в добу революції. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки* / відп. ред. В. А. Смолій. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 6. С. 552-558.

7. Машталір А. І., Лозовий В. С. Політична інструменталізація постаті та творчості Тараса Шевченка як чинник національного відродження у Наддніпрянській Україні (1917-1920 рр.): монографія. Тернопіль: ФОП Паляниця В. А., 2016. 296 с.

8. Баженов Л. В. З історії краєзнавчого руху на Київщині, Волині й Поділлі у час визвольних змагань в Україні (1917-1920 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки* / ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур, М. Г. Кукурудзяк та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1997. Т. 1. С. 115-133; Баженов Л. В. Події та діячі Української національно-демократичної революції 1917-1920 років на Поділлі-Хмельниччині в сучасних дослідженнях учених і краєзнавців. *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції* / ред. кол.: О. Завальнюк (співгол.), В. Войтенко, Л. Баженов та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 1. С. 56-62; Баженов Л. В. Реформування краєзнавчого руху в Україні та розвиток історико-краєзнавчих досліджень на Поділлі у 2007-2010 рр. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура]* / О. М. Завальнюк (гол.), В. І. Войтенко (спів гол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 32-38; Баженов Л. В.

Подільська «Просвіта» 1906–1923 рр. у працях учених і краєзнавців ХХ – початку ХХІ ст. *Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення*: зб. наук. пр. за підсумками регіональної наук.-краєзн. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 2-3 червня 2011 року) / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 119–123; Баженов Л. В. Етапи розвитку краєзнавства на Поділлі-Хмельниччині (До 50-річчя створення Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства). *Матеріали XIV Подільської історико-краєзнавчої конференції [присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, 70-річчю визволення Хмельницької області від нацистських окупантів, 50-річчю з часу утворення Хмельницького історико-краєзнавчого товариства]* / С. А. Копилов (співгол.), О. П. Реєнт (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. С. 446–460; Баженов Л. Подільська «Просвіта» у дослідженнях і публікаціях учених та краєзнавців ХХ – початку ХХІ ст. *Духовні витoki Поділля: «Просвіта» в історії краю*: мат. VI всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 16 травня 2016 р.) / ред. кол.: І. М. Шоробура (голова) та ін. Хмельницький: ХГПА, 2016. С. 18–24; Баженов Л. Розвиток краєзнавчого руху на Поділлі та Волині в добу Української революції (1917–1921 рр.). *Межибіж: наук. вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства* / ред. кол.: А. Г. Філінюк (співгол.), І. М. Трунова (співгол.), О. Г. Погорілець (співгол.). Меджибіж, 2017. Ч. 1. С. 21–25; Баженов Л. В. Українська революція 1917–1921 рр. і українізація краєзнавчого руху та регіональних досліджень на Поділлі. *Регіональний вимір подій Української революції (1917–1921 рр.): Схід-Захід*: мат. міжвуз. круглого столу (м. Хмельницький, 21 квітня 2018 р.) / І. М. Шоробура (гол. ред.), Г. С. Гамрецька (відп. ред.), В. Р. Адамський та ін. Хмельницький-Харків: ХГПА, 2018. С. 10–15.

9. Баженов Л. В., Кучеров Г. Г. Подільська «Просвіта» у дослідженнях вітчизняних істориків. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6: мат. другого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у ХVІІІ – на початку ХХІ ст.». С. 306–318.

10. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. Хмельницький: «Доля», 1995. 256 с.

11. Баженов Л. В. Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХ століть). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. 416 с.

12. Баженов Л., Баженова С. Шевченкіана у діяльності Подільської «Просвіти» (поч. ХХ – поч. ХХІ ст.). *«Просвіта»: минуле і сучасне*: мат. регіон. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р.) / ред. кол.: В. А. Дубінський (гол.), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), В. В. Полятинчук та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. С. 7–16.

13. Завальнюк О. М. «Просвіта» і заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі*: наук. зб. за мат. всеукр. наук.-краєзн. конф. (9-10 листопада 1995 р., м. Хмельницький): До 90-річчя утворення Подільської «Просвіти» / ред. кол.: В. П. Мацько (гол.), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Є. І. Сохацька та ін. Хмельницький, 1995. С. 15-19; Завальнюк О. М. «Просвіта» і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1920 рр.). *Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення*: зб. наук. пр. за підсумками регіональної наук.-краєзн. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 2-3 червня 2011 року) / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 60-68; Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський у перші роки Української революції: політичні та національно-культурні процеси (1917-1918). *Поділля та Південно-Східна Волинь у першій половині ХХ століття: суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні процеси та повсякдення*: мат. міждисцип. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 6 грудня 2017 р.) / ред. кол.: І. М. Шоробура (гол.), В. М. Островий, (відп. ред.), В. Р. Адамський та ін. Хмельницький: ХГПА, 2017. С. 3-26; Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський у вирі революційних потрясінь 1917 р.: внесок периферійного міста в історію Української революції. *Межибіж: наук. вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства* / ред. кол.: А. Г. Філінюк (співгол.), І. М. Трунова (співгол.), О. Г. Погорілець (співгол.). Меджибіж, 2017. Ч. 1. С. 26-35.

14. Завальнюк О. М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори й будівничі (1917-1920 рр.): навч. посіб. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 496 с; Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 632 с; Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.

15. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 320 с.

16. Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 220 с.

17. Завальнюк О. М., Телячий Ю. В. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. 212 с.

18. Завальнюк О. М., Олійник С. В. Поділля та Південно-Східна Волинь за Центральної Ради: навч. посіб. для студ. іст. фак. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2017. 130 с.

19. Завальнюк О. М. Подільська інтелігенція у реформуванні загальноосвітньої школи в добу Української революції (1917-1920 рр.). Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2017. 62 с.

20. Комарницький О. Б. Діяльність Подільської «Просвіти» у творчому доробку історика О. М. Завальнюка. *Духовні витопки Поділля: «Просвіта» в історії краю*: мат. VI всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 16 травня 2016 р.) / ред. кол.: І. М. Шоробура (гол.) та ін. Хмельницький: ХГПА, 2016. С. 283.

21. Прокопчук В. С. З історії просвітницького руху на Хмельниччині. *Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі*: наук. зб. за мат. всеукр. наук.-краєзн. конф. (9-10 листопада 1995 р., м. Хмельницький): До 90-річчя утворення Подільської «Просвіти» / ред. кол.: В. П. Мацько (гол.), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Є. І. Сохацька та ін. Хмельницький, 1995. С. 19-20; Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. К.: Рідний край, 1995. 204 с.; Прокопчук В. С. Під егідою Українського комітету краєзнавства. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 312 с; Прокопчук В. С. В. А. Сочинський – видатний діяч Подільської «Просвіти». *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій*: зб. наук.-краєзн. пр. / ред. кол.: В. С. Прокопчук (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д. Г., 2013. Вип. 5. С. 215-220; Прокопчук В. С. Будівництво національної школи під час Української революції 1917-1920 років. *Поділля та Південно-Східна Волинь у першій половині ХХ століття: суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні процеси та повсякдення*: мат. міждисцип. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 6 грудня 2017 р.) / ред. кол.: І. М. Шоробура (гол.), В. М. Островий, (відп. ред.), В. Р. Адамський та ін. Хмельницький: ХГПА, 2017. С. 26-45.

22. Просвітницький рух на Поділлі (1906-2011): бібліографічний покажчик / упоряд. В. С. Прокопчук, О. Б. Комарницький, Т. М. Опря; відп. ред. В. С. Прокопчук. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. 76 с.

23. Мельник Е. М. Українські середні навчальні заклади на Поділлі в 1917-1920 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / відп. ред. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 48-67; Мельник Е. М. Становлення національної початкової і середньої школи в Україні в добу Української Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: О. П. Реєнт. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2014. Т. 21: Присвячено 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. С. 93-101.

24. Сохацька Є. І. Олімпіада Пащенко – визначна діячка Кам'яниччини періоду УНР (1917-1920 рр.). *Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі*: наук. зб. за мат. всеукр. наук.-краєзн. конф. (9-10 листопада 1995 р., м. Хмельницький): До 90-річчя утворення Подільської «Просвіти» /

ред. кол.: В. П. Мацько (гол.), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Є. І. Сохацька та ін. Хмельницький, 1995. С. 26–27; Сохацька Є. І. Олімпіада Пащенко – діячка «Просвіти» та організатор українського шкільництва на Кам'янецьчині (1917–1920 рр.). *Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.)* / упоряд.: М. Мошак, В. Лозовий. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільське міське товариство «Просвіта», 1996. С. 85–95; Сохацька Є. І. Т. Г. Шевченко в житті Олімпіади Пащенко (1879–1972 рр.): до проблеми національної самоідентифікації. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій*: зб. наук.-краєзн. пр. / ред. кол.: В. С. Прокопчук (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д. Г., 2013. Вип. 5. С. 193–197.

25. Сохацька Є. І. Кам'янець-Подільська «Просвіта» на сторінках «Нової Ради» (1917–1919 рр.): період відновлення. *Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення*: зб. наук. пр. за підсумками регіональної наук.-краєзн. конф., м. Кам'янець-Подільський, 2-3 червня 2011 року / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 141–148; Сохацька Є. І. За національне відродження: Подільська «Просвіта» на сторінках київських газет («Рада» (1906–1914 рр.) і «Нова Рада» (1917–1919 рр.)). «Просвіта»: минуле і сучасне: мат. регіон. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р.) / ред. кол.: В. А. Дубінський (гол.), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), В. В. Полятинчук та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С. 24–30.

26. Комарніцький О. Б. Стан освіти в містечках Подільської губернії в період Української революції (1917–1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 2. С. 40–49; Комарніцький О. Б. Часописи Української революції 1917–1920 рр. як важливе джерело вивчення освітніх процесів у містечках Подільської губернії. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 8: мат. четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 56–61.

27. Комарніцький О. Б. «Просвіти» містечок Подільської губернії в період Української революції 1917–1920 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету*: зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів і аспірантів, присвяченої 85-річчю Української національно-демократичної революції, (м. Кам'янець-Подільський, 15–16 квітня 2002 року: В 2-х т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2002. Т. 1. С. 100–102; Комарніцький О. Б. «Просвіти» містечок Правобережної України у добу Української революції 1917–1920 рр. *Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення*: зб. наук. пр. за підсумками регіональної наук.-краєзн. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 2-3 червня 2011 року) / ред. кол.:

О. М. Завальнюк (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 69-77.

28. Стецюк В. Б. Роль земського самоуправління в житті Кам'янця-Подільського доби визвольних змагань 1917-1920 рр. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність*: зб. наук. пр. за підсумками Другої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 14-15 травня 2005 р. / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.), А. Г. Філінюк (заст. гол.), В. О. Савчук (відп. секр.) та ін. Кам'янець-Подільський: інф.-вид. відділ Кам'янець-Подільського державного університету, 2005. С. 98-100; Стецюк В. Б. Земства та «Просвіти» Правобережної України в період національно-демократичної революції 1917-1920 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки* / відп. ред. В. А. Смолій. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 15: На пошану професора Л. В. Баженова. С. 159-165; Стецюк В. Б. Культурно-просвітницька діяльність земств Поділля у 1917-1920 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6: мат. другого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII - на початку XXI ст.». С. 26-39; Стецюк В. Б. Видавнича діяльність земств Поділля (1907-1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 7: мат. третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII - на початку XXI ст.». С. 357-366; Стецюк В. Б. Співпраця «Просвіт» Правобережної України із органами земського самоврядування (1917-1920 рр.). *Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення*: зб. наук. пр. за підсумками регіональної наук.-краєзн. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 2-3 червня 2011 року) / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 109-113.

29. Стецюк В. Б. Джерела про культурно-просвітницьку діяльність земств Поділля (1917-1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9: мат. п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 168-176.

30. Олійник С. В. Поділля в умовах розгортання національно-визвольного руху в Україні (березень - червень 1917 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки* / ред. кол.: В. А. Смолій, Л. В. Баженов, В. П. Газін та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 19: На пошану академіка В. А. Смоля. С. 438-450; Олійник С. В. Складні випробування грудня 1917 - квітня 1918 років (до історії Поділля доби Центральної Ради). *Регіональний вимір подій Української революції (1917-1921 рр.): Схід-Захід*: мат. міжвуз. круглого столу (м. Хмельницький,

21 квітня 2018 р.) / І. М. Шоробура (гол. ред.), Г. С. Гамрецька (відп. ред.), В. Р. Адамський та ін. Хмельницький-Харків: ХГПА, 2018. С. 87-97.

31. Кучеров Г. Г. Становлення і діяльність сільських товариств «Просвіта» Правобережної України (1905–1923 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський держ. ун-т. Кам'янець-Подільський, 2007. 261 с.

32. Там само. С. 98.

33. Кучеров Г. Г., Коцюк В. Д. Статути сільських «Просвіт» Правобережної України як важливий чинник їхньої діяльності (1917–1923 рр.). *Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття (до 80-х роковин пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні)*: зб. наук. пр. / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2014. Вип. VII. С. 109–119.

34. Кучеров Г. Г. З'їзди «Просвіт» – вагомий чинник організації культурно-освітньої роботи на території Правобережної України в умовах сільської місцевості (1917–1922 рр.). *Проблеми історії України ХІХ–ХХ ст.* К.: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. X. С. 228–238.

35. Кучеров Г. Г. Діяльність сільських «Просвіт» Подільської губернії у статистичному вимірі (1917–1919 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: О. П. Реєнт. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2015. Т. 22: Присвячено 100-річчю від дня народження академіка П. Т. Тронька. С. 90–102.

36. Кучеров Г., Жезицький В. Фінансова діяльність сільських «Просвіт» Подільської губернії (1917–1919 рр.). *«Просвіта»: минуле і сучасне*: мат. регіон. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р.) / ред. кол.: В. А. Дубінський (гол.), О. Б. Комарницький (відп. ред.), В. В. Полятинчук та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. С. 74–84.

37. Кучеров Г. Г. Робота сільських «Просвіт» Подільської губернії щодо забезпечення населення літературою (1917–1923 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 5: мат. круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у ХVІІІ – на початку ХХІ ст.». С. 33–43; Кучеров Г. Г., Коцюк В. Д. Літературні потреби населення Подільської губернії та спроби сільських «Просвіт» їх задовольнити (1917–1923 рр.). *Історія, культура та освіта: християнський вимір (до 80-річчя від дня народження Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України)*: зб. наук. пр. / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2016. Вип. 5. С. 95–110.

38. Кучеров Г. Г. Діяльність «Просвіти» у с. Могильній Гайсинського повіту (1917–1918 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: О. П. Реєнт. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. Т. 19: 130-річчю від дня народження Івана Огієнка присвячується. С. 263–270; Кучеров Г. Г.,

Коцюк В. Д. Відновлення діяльності сільських товариств «Просвіта» на території Правобережної України в 1917–1918 рр. *Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття (до 65-х роковин операції «Вісла»): зб. наук. пр. / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2013. Вип. VI. С. 117–125.*

39. Кучеров Г. Г. Освіта дорослого населення – важливий аспект діяльності сільських «Просвіт» Правобережної України (1917–1920 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки / відп. ред. В. А. Смолій. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 15: На пошану професора Л. В. Баженова. С. 149–159; Кучеров Г. Г., Коцюк В. Д. Грамотність дорослого населення у діяльності сільських «Просвіт» Правобережної України (1917–1922 рр.). *Історія, культура та освіта: християнський вимір: зб. наук. пр. / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2014. Вип. 3. С. 111–122.**

40. Машталір А. І. Тарас Шевченко як символ національно-визвольної боротьби українців у 1917 році. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.). Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 87–90; Машталір А. І. Вшанування Тараса Шевченка на Поділлі у 1917–1920 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. С. 25–31; Машталір А. І. Ім'я Тараса Шевченка у житті українських навчальних закладів, дошкільних установ і педагогічної громадськості у 1917–1920 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 16: мат. круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі. 22 жовтня 2010 року». С. 384–392; Машталір А. І. Шевченківська тема у діяльності Подільської та Волинської «Просвіт» (1917–1920 рр.). *Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення: зб. наук. пр. за підсумками регіональної наук.-краєзн. конф., м. Кам'янець-Подільський, 2–3 червня 2011 року / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 96–100; Машталір А. І. Вплив постаті Т. Г. Шевченка на піднесення національної свідомості українців у 1917–1920 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 18: мат. круглого столу «Освіта, культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. 22 жовтня 2011 року». С. 324–334; Машталір А. Постать Т. Шевченка в діяльності «Просвіти» Наддніпрянської України (1917–1918 рр.). «Просвіта»: минуле і сучасне: мат. регіон. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р.) / ред. кол.: В. А. Дубінський (гол.), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), В. В. Полятинчук та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. С. 67–74.*****

41. Машталір А. І., Крик Н. В. Політична інструменталізація постаті Тараса Шевченка як чинник національного відродження у Наддніпрянській Україні у 1917–1920 рр. (за матеріалами архівних установ). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: О. П. Реєнт. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2016. Т. 23: Присвячено 150-річчю від дня народження М. С. Грушевського. С. 332–340; Галатир В., Машталір А. Вплив постаті Т. Шевченка на діяльність товариства «Просвіта» в контексті формування національної ідентичності українського народу (1917 р.). *Духовні витоки Поділля: «Просвіта» в історії краю*: мат. VI всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 16 травня 2016 р.) / ред. кол.: І. М. Шоробура (голова) та ін. Хмельницький: ХГПА, 2016. С. 174–180; Машталір А. І. Сопіга М. О. Ім'я та творчість Т. Г. Шевченка в контексті Української національно-демократичної революції у Наддніпрянській Україні (1917–1920 рр.): історіографія проблеми. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: О. П. Реєнт. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2017. Т. 24: Присвячено 100-річчю подій Української революції 1917–1921 років. С. 303–325.

42. Крик Н. В., Машталір А. І. Навчально-методичне забезпечення загальноосвітніх шкіл Наддніпрянської України (1917–1921 рр.) в історичній літературі. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: О. П. Реєнт. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2015. Т. 22: Присвячено 100-річчю від дня народження академіка П. Т. Тронька. С. 308–329.

43. Крик Н. В. Джерела про забезпечення шкіл України навчально-методичною літературою у 1917–1920 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: О. П. Реєнт. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2014. Т. 21: Присвячено 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. С. 276–285.

44. Коваль В. В. Участь Подільського учительства у державотворчих, політичних і освітніх процесах (1917–1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2006. Т. 8: мат. четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 23–34.

45. Коваль В. В. Створення інституту комісарів народної освіти та його діяльність на Поділлі (1917–1919 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2006. Т. 7: мат. третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку ХХІ ст.». С. 12–27.

46. Коваль В. В. Ю. О. Щириця – освітній діяч Поділля. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2008. Т. 11: мат. сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету». С. 405–423.

47. Мошак М. І. Великий Подолянин. Біографія, спогади, документи та листування Юхима Йосиповича Сіцінського. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. 408 с.

48. Терещук К. Л. Подільські бібліотеки у національному відродженні України (1917-1918 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 65-72; Терещук К. Л. Подільські «Просвіти»: проблеми видавничої діяльності і творення українських масових бібліотек (1917-1920 рр.). *Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення*: зб. наук. пр. за підсумками регіональної наук.-краєзн. конф., м. Кам'янець-Подільський, 2-3 червня 2011 року / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 113-118; Терещук К. Л. Культурно-просвітницька діяльність бібліотек Подільського регіону в 1918-1919 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 16: мат. круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі. 22 жовтня 2010 року». С. 132-137.

49. Філіпчук В. А. Повсякденне життя селянства Правобережної України в період Центральної Ради: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 151.

50. Нестеренко В. А. С. М. Іваницький – один із фундаторів української освіти на Поділлі в період Української національно-демократичної революції (1917-1921 рр.). *Сторінки історії Української революції та більшовицьких репресій на Поділлі (1917-1930-ті рр.)*: зб. наук. пр. / О. О. Заремба (гол.), Л. В. Баженов, В. А. Дубінський та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. С. 198-206.

51. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.). К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. 840 с.

52. Малюта О. В. Вінницька «Просвіта» та її діячі в українському національному державотворенні 1917-1920 рр. *Наукові праці: Науково-методичний журнал* / гол. ред. кол. П. М. Тригуб. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2007. Т. 74. Вип. 61. С. 164-169.

53. Малюта О. В. «Просвіти» України у формуванні інтелігенції як суб'єкта національного державотворення 1917-1920 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія* / за заг. ред. П. С. Григорчука. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського, 2004. Вип. 8. С. 111-117.

54. Завальнюк К. В. Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Вінниччині в добу Української революції (1917-1920 рр.). *Матеріали XIV Подільської історико-краєзнавчої конференції [присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, 70-річчю визволення Хмельницької області від нацистських окупантів, 50-річчю з часу утворення Хмельницького обласного історико-*

краєзнавчого товариства] / С. А. Копилов (співгол.), О. П. Реєнт (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред. та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. С. 19–24; Завальнюк К. В. Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Вінниччині в період Української революції (1917–1920 рр.). *Постать Тараса Шевченка в сучасному культурному і геополітичному просторі*: зб. наук. пр. / ред. кол.: Л. Г. Білий (гол.). Хмельницький: ХІ МАУП, 2014. Вип. 1. С. 115–121.

55. Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Червоний смерч над Поділлям. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. С. 193–197; Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Український державний та освітній діяч Йосип Зновицький (1863–1920). *Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення*: зб. наук. пр. за підсумками регіональної наук.-краєзн. конф., м. Кам'янець-Подільський, 2–3 червня 2011 року / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 128–130; Завальнюк К., Вітюк О., Герасимов Т. Український освітній та громадський діяч Ю. О. Щириця (1880–1919). *Духовні витоки Поділля: «Просвіта» в історії краю*: мат. VI всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 16 травня 2016 р.) / ред. кол.: І. М. Шоробура (голова) та ін. Хмельницький: ХГПА, 2016. С. 14–18.

56. Логінов О. В., Семенко Л. І. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті. Вид. 2-ге, виправ. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. 272 с.

57. Логінов О. В. Лютнева революція 1917 р. у Вінниці. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*: зб. наук. пр. / Л. В. Баженов, Д. П. Ващук, П. В. Вербицька та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. Т. 1. С. 68–80.

58. Рекрут В. П. «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Вінниця: ПП Балок, 2006. 408 с.

59. Рекрут В. П. Громадська діяльність кооператора та літератора Дмитра Марковича у Вінниці в 1914–1917 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія* / за заг. ред. П. С. Григорчука. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського, 2006. Вип. 11. С. 324–330; Рекрут В. П. Дмитро Маркович: сторінки біографії (1918 – початок 1919 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 8: мат. четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 226–233.

60. Реєнт О. П., Рекрут В. П. Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність / наук. ред. акад. В. А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2017. 298 с.

61. Рекрут В. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917–1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Кн. 1: Доба Української Центральної Ради (4 березня 1917 – 29 квітня 1918 рр.). Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 420 с.

62. Соломонова Т. Р. Українське книгодрукування на Поділлі у 1917 р. *Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції* / ред. кол.: І. С. Винокур (відп. ред.), Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. С. 337–342; Соломонова Т. Р. Видавнича діяльність Подільського земства 1904–1920 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія* / за заг. ред. П. С. Григорчука. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського, 2002. Вип. 4. С. 51–54.

63. Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля (1852–1923): Бібліографічний посібник / уклад. Т. Р. Соломонова, Т. І. Ківшар. Вінниця: ВДПУ, 2006. 352 с.

64. Гандзюк В. О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917–1920 рр.): Монографія. Вінниця: ФОП Данилюк В. Г., 2009. 368 с.; Гандзюк В. О. Дмитро Маркович – громадський діяч, редактор, публіцист. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 17: Пам'яті академіка Петра Тимофійовича Тронька. С. 194–201.

65. Гандзюк В. О. Газета «Народня воля» про національно-патріотичні настрої подолан у 1917 році. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 8: мат. четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 46–55; Гандзюк В. О. Театральне мистецтво у провінційній пресі Поділля 1917 року. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10: мат. шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 334–345.

66. Яцок О. Товариство «Просвіта» на Вінниччині в 1906–1922 рр. *Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.)* / упоряд.: М. Мошак, В. Лозовий. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільське міське товариство «Просвіта», 1996. С. 57–62.

67. Кравчук О., Ратушняк І. Культурно-просвітницька діяльність голови Подільського земства В. Приходька в 1918–1920 рр. «Просвіта»: минуле і сучасне: мат. регіон. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р.) / ред. кол.: В. А. Дубінський (гол.), О. Б. Комарницький (відп. ред.), В. В. Полятинчук та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С. 94–105.

68. Калитко С. Л., Кравчук О. М. Початкова і середня освіта на Поділлі у 1917 – навесні 1918 рр. за спогадами В. Приходька. *Освіта, наука і культура*

на Поділлі: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 16: мат. круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі. 22 жовтня 2010 року». С. 91-103.

69. Лисий А. К. Вінниця між лютим і жовтнем 1917 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія* / за заг. ред. П. С. Григорчука. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського, 2007. Вип. 12. С. 206-210; Лисий А. К. Українізація Вінниці між лютим і жовтнем 1917 року. *Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ-ХХІ століть (до 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років)*: зб. наук. пр. / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2017. Вип. 11. С. 87-97.

70. Духовні витоки Поділля: творці історії краю: мат. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 9-11 вересня 1994 р.) / ред. кол.: П. Я. Слободянюк (гол.), О. К. Федорук (наук. ред.), Ю. І. Блажевич та ін. Хмельницький: Поділля, 1994. Ч. 1. 431 с.

71. Мацько В. «Просвіта» - форпост національного поступу: історико-філософський аспект. *«Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України*: мат. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю з часу створення «Просвіти» на Поділлі (7 грудня 2005 р., м. Хмельницький) / Інститут історії України НАН України; Кам'янець-Подільський державний університет; Хмельницьке обласне об'єднання товариства «Просвіта» та ін. Хмельницький: «Просвіта», 2005. С. 34-45; Мацько В. П. Науково-просвітницька діяльність Василя Зборовця. *Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення*: зб. наук. пр. за підсумками регіональної наук.-краєзн. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 2-3 червня 2011 року) / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 130-135.

72. Блажевич Ю. І. Просвітницький рух на Поділлі в 1917-1919 рр. *Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі*: наук. зб. за мат. всеукр. наук.-краєзн. конф. (9-10 листопада 1995 р., м. Хмельницький): До 90-річчя утворення Подільської «Просвіти» / ред. кол.: В. П. Мацько (гол.), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Є. І. Сохаська та ін. Хмельницький, 1995. С. 8.

73. Блажевич Ю. І. Трохим Верхола - уродженець Сатанова, Проскурівський повітовий комісар та громадський діяч. *Українська національна революція 1917-1921 рр. Схід-Захід (До питання соборності України)*: мат. міжвуз. Наук.-практ. конф. (м. Харків, 18 жовтня 2018 р.) / Г. Ф. Пономарьова (гол. ред.), Г. І. Фінін, В. В. Яценко та ін. Харків-Хмельницький: ФОП Андреев К. В., 2018. С. 10-17.

74. Телячий Ю. В. Центральна Рада та українське шкільництво (березень 1917 - квітень 1918 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб.

наук. пр. / А. О. Копилов (відп. ред.) Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. Т. 1. С. 110-119; Телячий Ю. В. Культурно-освітнє життя Поділля в період Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): з хроніки подій. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6: мат. другого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку ХХІ ст.». С. 3-9.

75. Телячий Ю. В. Видавничий рух на Поділлі в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9: мат. п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 155-167.

76. Телячий Ю. В. Фонди Державного архіву Хмельницької області як джерело дослідження культуротворчої діяльності інтелігенції в роки Української революції (1917-1920). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. С. 20-24; Кришчук Б., Телячий Ю. Популяризація освітніх та просвітницьких ідей через бібліотечну та видавничу діяльність товариств «Просвіта» на Поділлі в часи Української революції (1917-1920 рр.). «Просвіта»: минуле і сучасне: мат. регіон. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р.) / ред. кол.: В. А. Дубінський (гол.), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), В. В. Полятинчук та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С. 48-55.

77. Телячий Ю. В. З історії літературного життя Поділля в 1917-1920 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: О. П. Реєнт. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2016. Т. 23: Присвячено 150-річчю від дня народження М. С. Грушевського. С. 105-112.

78. Телячий Ю. В. Просвітницька діяльність холмцака Володимира Островського на Поділлі (1917-1921 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: О. П. Реєнт. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2014. Т. 21: Присвячено 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. С. 370-375.

79. Баюк М. І. Участь громадських організацій, об'єднань, інтелігенції Поділля в культурно-освітніх перетвореннях 1917-1920 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. С. 3-19; Баюк М. І. Культура і освіта на Поділлі в 1917-1920 рр. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. К.: Інститут історії України НАН України, 1996. С. 156-176.

80. Баюк М. І. Діяльність видавництв Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків*: зб. наук. пр. за підсум. Другої Міжнар. наук.-практ.

конф. «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (14-15 травня 2005 р.). Кам'янець-Подільський: інформац.-вид. відділ Кам'янець-Подільського державного університету, 2005. С. 108-109; Баюк М. І. Українське книгодрукування та періодична преса Поділля на початку ХХ століття. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2006. Т. 7: мат. третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку ХХІ ст.». С. 344-356; Баюк М. І. Періодична преса, видавнича та бібліотечна справи на Поділлі у 1917-1920 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2010. Т. 16: мат. круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі. 22 жовтня 2010 року». С. 116-131.

81. Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859-1937): наукова та громадська діяльність: монографія. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. 300 с; Трембіцький А., Трембіцький А. Євфимій Сіцінський і Володимир Січинський – чільні просвітянські дічі. «Просвіта»: минуле і сучасне: мат. регіон. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р.) / ред. кол.: В. А. Дубінський (гол.), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), В. В. Полятинчук та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С. 56-66.

82. Трембіцький А. М. Віктор Приходько – державний, громадсько-просвітницький і культурний діяч (до 120-річчя від дня народження). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2006. Т. 8: мат. четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 205-225.

83. Трембіцький А. До біографії Костя Солухи – засновника і голови Подільської «Просвіти». «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України: мат. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю з часу створення «Просвіти» на Поділлі (7 грудня 2005 р., м. Хмельницький) / Інститут історії України НАН України; Кам'янець-Подільський державний університет; Хмельницьке обласне об'єднання товариства «Просвіта» та ін. Хмельницький: «Просвіта», 2005. С. 149-156; Трембіцький А. Тетяна Приходько (Солуха) про свого батька Костя Солуху. *Духовні витoki Поділля: «Просвіта» в історії краю*: мат. VI всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 16 травня 2016 р.) / ред. кол.: І. М. Шоробура (голова) та ін. Хмельницький: ХГПА, 2016. С. 321-331; Трембіцький А. М. Тетяна Солуха про батька. *Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення*: зб. наук. пр. за підсумками регіональної наук.-краєзн. конф., м. Кам'янець-Подільський, 2-3 червня 2011 року / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 153-161; Трембіцький А. А. Громадська і науково-просвітницька діяльність Костя Солухи: напрями дослідження. *Подільська*

«Просвіта»: історія і сьогодення: зб. наук. пр. за підсумками регіональної наук.-краєзн. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 2-3 червня 2011 року) / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 151-153; Трембіцький А. М. Спогади Тетяни Приходько (Солухи) – цінні матеріали до життєпису Костя Солухи. *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»* / гол. ред. кол.: В. Г. Байдич. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2017. Вип. 2: Присвячено 95-річчю організації архівної справи на Хмельниччині та 100-річчю Української революції 1917-1921 років. С. 230-238; Трембіцький А. А., Трембіцький А. М. Микола Стаховський (1879-1948) – перший голова Проскурівської повітової земської управи (березень – травень 1917). *Хмельниччина в контексті історії України: мат. Всеукр. наук.-краєзн. конф. (м. Хмельницький, 21 вересня 2012 р.)* / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.), О. М. Грицька та ін. Хмельницький: ПП Мельник А., А., 2012. С. 375-382.

84. Трембіцький А. М. Проскурівщина в роки Української революції 1917 року. *День Соборності України: історико-політологічні дискусії: зб. наук. пр.* / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2014. Вип. 1. С. 110-125; Трембіцький А. М. Надія Савченко про Проскурівщину в період національної революції 1917 року. *День Соборності України: історико-політологічні дискусії: зб. наук. пр.* / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2015. Вип. 2. С. 72-94.

85. Кришук Б. С. Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі (1906-1923 рр.): дис. ... канд. пед. наук. Хмельницький, 2012. 295 с.

86. Кришук Б. С. Виховна складова в діяльності Подільської «Просвіти» на початку ХХ століття. *Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення: зб. наук. пр. за підсумками регіональної наук.-краєзн. конф., м. Кам'янець-Подільський, 2-3 червня 2011 року* / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 10-17.

87. Кришук Б. С. Участь учителів у діяльності товариства «Просвіта» на Поділлі в 1906-1923 рр. *Духовні витоки Поділля: педагоги в історії краю: мат. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 21 березня 2013 р.)* / ред. кол.: І. М. Шоробура (гол.), О. М. Галус, В. І. Очеретянко та ін. Хмельницький: ПП Заколотний М. І., 2013. С. 384-391; Кришук Б. С. Освітні та націоорієнтовані аспекти організації культурного дозвілля населення подільськими «Просвітами» в 1906-1923 рр. *Духовні витоки Поділля: митці в історії краю: мат. IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 13 березня 2014 р.)* / ред. кол.: І. М. Шоробура (гол.), О. М. Галус, Ю. В. Телячий та ін. Хмельницький: ХГПА, 2014. С. 94-98; Кришук Б. Напрямами педагогічної та культурно-просвітницької діяльності товариства

«Просвіта» на Поділлі. *Духовні витоки Поділля: «Просвіта» в історії краю*: мат. VI всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 16 травня 2016 р.) / ред. кол.: І. М. Шоробура (голова) та ін. Хмельницький: ХГПА, 2016. С. 116-128.

88. Коцюк В. Д. Політична діяльність «Просвіт» Правобережної України у 1917-1918 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 48. С. 108-113.

89. Кушнір Л. Б. «Просвіта» в добу УНР. *Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі*: наук. зб. за мат. всеукр. наук.-краєзн. конф. (9-10 листопада 1995 р., м. Хмельницький): До 90-річчя утворення Подільської «Просвіти» / ред. кол.: В. П. Мацько (гол.), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Є. І. Сохацька та ін. Хмельницький, 1995. С. 23-25.

90. Назаренко Є. Д. «Просвіта» на Поділлі в 1917-1919 роках. *Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі*: наук. зб. за мат. всеукр. наук.-краєзн. конф. (9-10 листопада 1995 р., м. Хмельницький): До 90-річчя утворення Подільської «Просвіти» / ред. кол.: В. П. Мацько (гол.), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Є. І. Сохацька та ін. Хмельницький, 1995. С. 27-28.

91. Кузьміна Н. А. До питання про діяльність просвітянських товариств Поділля у 1917-1918 рр. *Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення*: зб. наук. пр. за підсумками регіональної наук.-краєзн. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 2-3 червня 2011 року) / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 91-95.

92. Адамський В. Документальні джерела з історії «Просвіт» Поділля доби Української революції (1917-1920 рр.). *«Просвіта»: минуле і сучасне*: мат. регіон. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р.) / ред. кол.: В. А. Дубінський (гол.), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), В. В. Полятинчук та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. С. 84-94.

93. Адамський В. Р. «Просвіта» і проблема становлення вищої освіти на Поділлі в добу Центральної Ради. *Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення*: зб. наук. пр. за підсумками регіональної наук.-краєзн. конф., м. Кам'янець-Подільський, 2-3 червня 2011 року / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 44-53.

94. Адамський В. Р. Олімпіада Пащенко в громадському русі Поділля доби Української революції 1917-1920 рр. (на матеріалах «Земства»). *Духовні витоки Поділля: жінки в історії краю*: мат. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 1 березня 2012 р.) / ред. кол.: І. М. Шоробура (гол.), О. М. Галус, В. І. Очеретянко та ін. Хмельницький: ПП Заколотний М. І., 2012. С. 57-65.

95. Коржик С. Культура та освіта в добу революції 1917–1921 рр. в Летичівському повіті. *Межибіж: наук. вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства* / ред. кол.: А. Г. Філінок (співгол.), І. М. Трунова (співгол.), О. Г. Погорілець (співгол.). Меджибіж, 2017. Ч. 1. С. 199–213.

96. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). К.: Логос, 1996. 344 с.

97. Розовик Д. Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920): монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. 311 с.

98. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. К., 1998. 254 с.

99. Даниленко В. М., Завальнюк О. М., Телячий Ю. В. Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917–1920 рр.): з хроніки подій. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 264 с.

100. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 60.

101. Там само. Спр. 53. Арк. 54–58.

102. Там само. Спр. 132. Арк. 7–7 зв.

103. Там само. Арк. 9.

104. Там само. Спр. 202. Арк. 16–16 зв.; 40–40 зв.

105. Там само. Спр. 17. Арк. 18–19.

106. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО). Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 102.

107. Там само. Арк. 145–146 зв.

108. Там само. Спр. 74. Арк. 53–55.

109. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. 571 с.

110. Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920 рр.): Документи. Матеріали. Світлини. Хроніка діяльності / уклад, і авт. статті д. і. н., проф. С. А. Копилов і О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. 384 с.

111. Видання «Просвіт» Наддніпрянської України. 1906–1922 рр. / упоряд. С. Л. Зворський. К.: Глобус, 1999. Вип. 4. 133 с.

112. Книги з бібліотеки Вінницької «Просвіти» (1917–1920 рр.) у фонді Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва: каталог / авт. вступ. ст., уклад. О. В. Сафронова; ред. М. Г. Спиця; відп. за вип. Н. І. Морозова. Вінниця: Вінницька ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, 2012. 107 с.

113. Редакційний комітет. До читачів. *Подільська воля* (часопис соціально-політична та кооперативно-економічна). Вінниця. 1917. 5 травня. С. 3.

114. Приходько В. К. Під сонцем Поділля: спогади / упоряд. і авт. передм. Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. Ч. 2. 416 с.

115. Пашенко О. М. Матеріали до життєпису / упоряд., авт. вступ. ст. В. Р. Адамський. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. 469 с.

116. Трембіцький А. М. Проскурівщина в роки Української революції 1917 року. *День Соборності України: історико-політологічні дискусії*: зб. наук. пр. / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2014. Вип. 1. С. 110-125.

117. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / упоряд. Г. Борjak. К.: ТОВ «Видавництво Кліо», 2015. С. 516.

118. Там само. С. 518.

119. Логінов О. В., Семенко Л. І. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті. Вид. 2-ге, виправ. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. С. 98.

120. Лозовий В. С. Поширення просвітницьких осередків в українському селі в період Центральної Ради (1917 р.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 7: мат. третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку ХХІ ст.». С. 4.

121. Вісти з краю. З життя українських громад. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 27 квітня.

122. Лозовий В., Нестеренко В. «Просвіта» на Поділлі в добу національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.). *Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.)* / упоряд.: М. Мошак, В. Лозовий. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільське міське товариство «Просвіта», 1996. С. 28; Лозовий В. С. Становлення та діяльність Подільської «Просвіти». *Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення*: зб. наук. пр. за підсумками регіональної наук.-краєзн. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 2-3 червня 2011 року) / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 5.

123. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський у вирі революційних потрясінь 1917 р.: внесок периферійного міста в історію Української революції. *Межибіж: наук. вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства* / ред. кол.: А. Г. Філінюк (співгол.), І. М. Трунова (співгол.), О. Г. Погорілець (співгол.). Меджибіж, 2017. Ч. 1. С. 29.

124. Вісти з краю. Українська школа. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 23 квітня.

125. Націоналізація народної освіти на Поділлі. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 29 квітня.

126. Малюта О. В. Вінницька «Просвіта» та її діячі в українському національному державотворенні 1917-1920 рр. *Наукові праці*: науково-

методичний журнал / гол. ред. кол. серії «Історія» П. М. Тригуб. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили. 2007. Т. 74. Вип. 61. С. 164; Зінько О., Гречановська О. Культурно-просвітницька діяльність Вінницької «Просвіти» у 1917–1920 рр. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*: мат. ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., м. Вінниця, 6-7 вересня 2018 р. / ред. кол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), А. В. Войнаровський, А. І. Безуглий та ін. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 93; Сафронова О. В. Бібліотека Вінницького товариства «Просвіта». *Книги з бібліотеки Вінницької «Просвіти» (1917–1920 рр.) у фонді Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва: каталог* / авт. вступ. ст., уклад. О. В. Сафронова; ред. М. Г. Спиця; відп. за вип. Н. І. Морозова. Вінниця: Вінницька ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, 2012. С. 14.

127. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 7 апреля.

128. Логінов О. В., Семенко Л. І. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. С. 99; Лисий А. К. Українізація Вінниці між лютиєм і жовтнем 1917 року. *Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ-ХХІ століть (до 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років)*: зб. наук. пр. / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2017. Вип. 11. С. 90.

129. Українські збори. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 18 марта.

130. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 17 марта.

131. 3 українського життя. Заснування Просвіт. *Робітничая газета* (орган Бюро Центрального Комітету і Київського Комітету УСДРП). Київ. 1917. 31 березня.

132. Дудич В. В єднанні – сила. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 30 марта.

133. ДАВО. Ф. Д–255. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 54.

134. Малюта О. В. Вінницька «Просвіта» та її діячі в українському національному державотворенні 1917–1920 рр. *Наукові праці*: науково-методичний журнал. Т. 74. Вип. 61. Історія / гол. ред. кол. серії «Історія» П. М. Тригуб. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2007. С. 164.

135. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 20 апреля.

136. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 4 мая.

137. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 7 мая.

138. К-в Володимир. Лист із Могильова-Подільського. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 24 червня.

139. Лозовий В. С. Поширення просвітницьких осередків в українському селі в період Центральної Ради (1917 р.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 7: мат. третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». С. 3.

140. І. М. Заснування Т-ва «Просвіта» в с. Могильна, Гайсинського повіту. *Свободний голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 31 марта; Кучеров Г. Г. Діяльність «Просвіти» у с. Могильній Гайсинського повіту (1917–1918 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: О. П. Реєнт. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. Т. 19: 130-річчю від дня народження Івана Огієнка присвячується. С. 265.

141. Дописи. С. Могильна (Гайсин. пов. на Поділлі). *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 13 липня.

142. Дописи. С. Лука-Немирівська, на Поділлі. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 29 березня.

143. Вісти з краю. Просвіти. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 2 квітня.

144. Там само.

145. Привітання Ладижинської «Просвіти» Центральній Українській Раді. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 2 квітня.

146. Хроника. *Свободний голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 7 апреля.

147. Вісти з краю. Ямпіль (на Поділлі). *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 12 квітня.

148. Вісти з краю. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 3 мая.

149. Дописи. м. Проскурів (на Поділлі). *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 4 мая.

150. Дописи. м. Проскурів (на Поділлі). *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 27 мая; Кучеров Г. Г. Діяльність сільських «Просвіт» Подільської губернії у статистичному вимірі (1917–1919 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: О. П. Реєнт. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2015. Т. 22: Присвячено 100-річчю від дня народження академіка П. Т. Тронька. С. 91.

151. Вісти з краю. Просвіти. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 25 квітня.

152. Вісти з краю. Капустяни, Брацл. повіту, Под. губ. (од власного дописувача). *Народня воля* (щоденна народна газета). Київ. 1917. 6 червня (24 травня).

153. Телячий Ю. В. Культурно-освітнє життя Поділля в період Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): з хроніки подій. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.:

П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2006. Т. 6: мат. другого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». С. 4.

154. Село Лука Мелешківська Вінницького повіту. *Подільська воля* (часопись соціально-політична та кооперативно-економічна). Вінниця. 1917. 5 травня. С. 20.

155. Вісти з краю. Організація. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 7 мая.

156. М. Івангород, Гайсинського повіту. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 17 липня. С. 15; Вісти з краю. Івангородська «Просвіта». *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 3 червня.

157. Завальнюк О. М., Трембіцький А. М. Освітнянські ниви Євфимія Січінського. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2003. Т. 3. С. 167.

158. Брижак А. А. Кам'янець-Подільський – форпост духовності (1917–1920 рр.). *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність*: зб. наук. пр. за підсум. Третьої Міжнар. наук.-практ. конф. «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (5-6 жовтня 2006 р.). Кам'янець-Подільський: інформац.-вид. відділ Кам'янець-Подільського державного університету, 2010. С. 58.

159. Блажевич Ю. І. Боротьба за українізацію православного життя на Поділлі в роки Української революції (1917–1921 рр.). *Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX-XXI століть (до 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського (1866–1934), вченого, історика, політичного і державного діяча, голови Центральної ради)*: зб. наук. пр. / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2016. Вип. 10. С. 27.

160. Всякі звістки. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 3 червня (21 травня).

161. Лозовий В. С. Поширення просвітницьких осередків в українському селі в період Центральної Ради (1917 р.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2006. Т. 7: мат. третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». С. 7; Лозовий В. С. Становлення та діяльність бібліотек сільських «Просвіт» у добу Центральної Ради (1917 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство* / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.), В. С. Прокопчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет, 2008. Вип. 1. С. 131.

162. День Національного фонду. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 9 червня (27 травня).

163. Дописи. С. Луполово, Балтського повіту (на Поділлі). *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 24 мая.
164. Долінський П. с. Трепівка, Гайсинського повіту. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 17 липня. С. 15-16.
165. С. Кордилівка, Вінницького пов. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 23 травня. С. 28-29.
166. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 17 мая.
167. Нечипоренко П. Брацлавський Повітовий Український З'їзд. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 19 червня. С. 14.
168. Гевель М. с. Польямполь, Гайсин. пов. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 26 червня. С. 16.
169. Вісти з краю. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 27 мая.
170. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917-1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 41.
171. Вісти з краю. «Просвіта». *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 6 червня (24 травня).
172. Бершадський П. Дописи. м. Бершадь. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 7 серпня. С. 16.
173. Орищенко Я. с. Розношинці, Балтськ. повіту. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 17 липня. С. 16.
174. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917-1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 39.
175. Там само. С. 140.
176. Там само. С. 141.
177. Вісти з краю. Просвіта. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 11 червня.
178. Вісти з краю. Просвіти. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 24 червня (11 червня).
179. Вісти з краю. В селах Рахни. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 24 червня (11 червня).
180. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917-1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 43.
181. В селі Радівці. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 21 (8) липня.
182. Дописи. Кам'янець-Подільський. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 17 червня.

183. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 43.

184. Вісти з краю. Просвіта. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 28 червня.

185. Лозовий В. С. Сільське вчителство і влада у період гетьманату (1918 р.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 5: Матеріали круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». С. 15.

186. Всякі звістки. Учительський з'їзд. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 22 червня (9 червня).

187. Т.М.Б. Селянський з'їзд Ольгопольського повіту (на Поділлі). *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 29 липня.

188. Вісти з краю. На Поділлі. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 22 (9) липня.

189. Бондарчук А. С. Байківка, Вінницького повіту. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 10 липня. С. 15.

190. «Просвіти». *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 29 липня.

191. Кучеров Г. Г. Діяльність сільських «Просвіт» Подільської губернії у статистичному вимірі (1917–1919 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: О. П. Реєнт. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2015. Т. 22: Присвячено 100-річчю від дня народження академіка П. Т. Тронька. С. 91.

192. Новини. Поділля. *Воля* (видання Бюро ЦК УСДРП). Київ. 1917. 9 липня. С. 6.

193. Там само.

194. Хрущ В. Дописи. Вище-Ольчедаєвська волость, Могилівського повіту. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 28 серпня. С. 15–16.

195. Село Мала Севасильнівка Гайс. п. на Поділлі. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 21 (8) вересня.

196. Коцок В. Д. Політична діяльність «Просвіт» Правобережної України у 1917–1918 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 48. С. 109.

197. Вісти з краю. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 20 квітня.

198. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Село Оринин у добу Української революції 1917–1920 рр. *Краєзнавець Хмельниччини*: наук.-краєзн. зб. / гол. ред. Л. В. Баженов. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-

Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 93.

199. Українська Центральна Рада. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 26 мая.

200. Голос Українського народу. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 12 липня (29 червня).

201. Гандзюк В. О. Газета «Народня воля» про національно-патріотичні настрої подолян у 1917 році. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 8: мат. четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі»*. С. 47.

202. Вісти з краю. З приводу Універсалу. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 14 липня.

203. Статут Подільського Українського культурно-просвітнього товариства «Просвіта» в Вінниці. *Свободный голос* (ежедневная газета). Вінниця. 1917. 21 апреля.

204. Там само.

205. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 54.

206. Малюта О. В. Вінницька «Просвіта» та її діячі в українському національному державотворенні 1917–1920 рр. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Т. 74. Вип. 61. Історія / гол. ред. кол. серії «Історія» П. М. Тригуб. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2007. С. 165.

207. Вісти з краю. «Просвіта». *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 20 вересня.

208. С. Слобідка Михалківська. *Боротьба* (орган Центрального Комітету Укр. П. С.-Р.). Київ. 1917. 17 (31) вересня. С. 15.

209. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 47.

210. Комарніцький О. Б. Просвітницько-освітній рух у містечках Подільської губернії в 1917–1918 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 69.*

211. Що таке товариство «Просвіта» і як його заснувати. *Подільська воля* (часопись соціально-політична та кооперативно-економічна). Вінниця. 1917. 5 травня. С. 8.

212. Верхола Т. Про Просвіти (Порада, як засновувати сільські та містечкові Просвіти). Проскурів: Друкарня Д. М. Левіта, 1917. С. 2.

213. Там само. С. I–III.

214. Верхола Т. Наше минуле і сучасне. Проскурів: Друкарня Д. М. Левіта, 1917. С. 43.

215. Оголошення. *Вісті Кам'янецького Повітового Ісполнительного Комітета*. Кам'янець-Подільський. 1917. 21 травня.

216. Кучеров Г. Г., Коцюк В. Д. Форуми «Просвіт» Правобережної України як рушій їхньої культурно-освітньої діяльності (1917–1922 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / В. С. Степанков (відп. ред.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський університет імені Івана Огієнка. 2013. Вип. 6: На пошану професора А. Г. Філінука. С. 334.

217. Лозовий В. С. Поширення просвітницьких осередків в українському селі в період Центральної Ради (1917 р.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 7: мат. третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». С. 9.

218. З'їзд «Просвіт». *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 23 вересня (6 жовтня).

219. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 53.

220. Там само. С. 56.

221. 3 Поділля. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 22 вересня.

222. Телячий Ю. В. Культурно-освітнє життя Поділля в період Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): з хроніки подій. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6: мат. другого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». С. 5.

223. Романюк І. М., Смірнова М. А. Містечко Браїлів у період Української революції 1917–1920 рр. *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № VIII–IX. С. 184–189.

224. Вісти з краю. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1918. 5 січня.

225. Розгон В., Дитинник Л. Роль подільського товариства «Просвіта» в розвитку бібліотечної справи на Поділлі (поч. XX ст.). *Духовні витокі Поділля: «Просвіта» в історії краю*: мат. VI всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 16 травня 2016 р.) / ред. кол.: І. М. Шоробура (голова) та ін. Хмельницький: ХГПА, 2016. С. 189.

226. Баюк М. І. Участь громадських організацій, об'єднань, інтелігенції Поділля в культурно-освітніх перетвореннях 1917–1920 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. С. 8.

227. Комарніцький О. Б. Просвітницько-освітній рух у містечках Подільської губернії в 1917–1918 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2004. Т. 4. С. 70; Коржик С. А. Діяльність «Просвіти» як елемент духовного відродження у Летичівському повіті в період Української революції 1917–1921 рр. *Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції [присвяченої 100-річчю Української революції 1917–1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка]* / ред. кол.: С. А. Копилов (співголова), О. П. Реєнт (співголова), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2017. С. 73.

228. Лозовий В. С. Селянство та інтелігенція в добу Української революції 1917–1921 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2006. Т. 6: мат. другого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку ХХІ ст.». С. 50.

229. Комарніцький О. Б. Просвітницько-освітній рух у містечках Подільської губернії в 1917–1918 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2004. Т. 4. С. 70–71.

230. Летичів (на Поділлі). *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 14 червня.

231. Вісти з краю. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1918. 27 (14) лютого.

232. Дописи. Кам'янець-Подільський. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 17 червня.

233. Вісти з краю. Просвіти. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 24 червня.

234. Вісти з краю. Діяльність «Просвіти». *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 25 серпня.

235. Вісти з краю. Завзятий пан-отець. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 30 серпня.

236. Вісти з краю. Пожежа. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 1 вересня.

237. Вісти з краю. Українські з'їзди. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 20 мая.

238. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 57–58.

239. Рекрут В. П. Вплив антиукраїнських сил на діяльність Української Центральної Ради на території Поділля у другій половині 1917 – на початку 1918 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки* / ред. кол.: В. А. Смолій, Л. В. Баженов,

В. П. Газін та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 19: На пошану академіка В. А. Смоля. С. 453–454.

240. Яцок О. Товариство «Просвіта» на Вінниччині в 1906–1922 рр. *Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.)* / упоряд.: М. Мошак, В. Лозовий. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільське міське товариство «Просвіта», 1996. С. 58.

241. Юринець С. Дописи. Проскурів. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 19 червня. С. 16.

242. Новини. Поділля. *Воля* (видання Бюро ЦК УСДРП). Київ. 1917. 9 липня. С. 6–7.

243. Статут Подільського Українського культурно-просвітнього товариства «Просвіта» в Вінниці. *Свободный голос* (ежедневная газета). Вінниця. 1917. 21 апреля.

244. Долінський П. с. Трепівка, Гайсинського повіту. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 17 липня. С. 15–16.

245. Бондарчук А. С. Байківка, Вінницького повіту. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 10 липня. С. 15.

246. Орищенко Я. с. Розношинці, Балтськ. повіту. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 17 липня. С. 16.

247. Вісти з краю. Просвіта. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 28 червня.

248. Українські збори. *Свободный голос* (ежедневная газета). Вінниця. 1917. 18 марта.

249. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Вінниця. 1917. 7 апреля.

250. Вісти з краю. Ямпіль (на Поділлі). *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 12 квітня.

251. Село Лука Мелешківська Вінницького повіту. *Подільська воля* (часопись соціально-політична та кооперативно-економічна). Вінниця. 1917. 5 травня. С. 20.

252. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 41.

253. Там само.

254. Вісти з краю. Просвіти. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 24 червня (11 червня).

255. Вісти з краю. В селах Рахни. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 24 червня (11 червня).

256. Вісти з краю. На Поділлі. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 22 (9) липня.

257. «Просвіти». *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 29 липня.

258. Вісті з краю. «Просвіта». *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 6 червня (24 травня).
259. Вісті з краю. Вистава. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 23 серпня.
260. Сільський сход. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 29 червня (16 червня).
261. Нечипоренко П. Брацлавський Повітовий Український З'їзд. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 19 червня. С. 14.
262. К-в Володимир. Лист із Могильова-Подільського. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 24 червня.
263. Дописи. С. Чоботарка (на Поділлі). *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 8 липня.
264. Баженов Л., Мацько В. «Просвіта» мовою документів. *«Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України: зб. наук. праць / за ред. В. П. Мацька. Хмельницький: Просвіта, 2005. С. 15–16.*
265. Вісти з краю. Просвіта на селі. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 29 травня (16 травня).
266. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Вінниця. 1917. 4 мая.
267. На Поділлі. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 23 травня. С. 24–25.
268. Sprawozdanie. *Свободный голос* (ежедневная газета). Вінниця. 1917. 20 мая.
269. С. Кордилівка, Вінницького пов. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 23 травня. С. 28–29.
270. Вісти з краю. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1918. 19 (6) лютого.
271. Коржик С. А. Діяльність «Просвіти» як елементу духовного відродження у Летичівському повіті в період Української революції 1917–1921 рр. *Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції [присвяченої 100-річчю Української революції 1917–1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка]* / ред. кол.: С. А. Копилов (співголова), О. П. Рєнтг (співголова), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2017. С. 73.
272. Комарницький О. Б. Просвітницько-освітній рух у містечках Подільської губернії в 1917–1918 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 69–70.*
273. Кучеров Г. Г. Журнал «Село» як джерело вивчення сільських «Просвіт» Поділля (1918–1919 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 80; Гаврилюк Ю. П. Культурно-просвітницька діяльність і літературно-мистецьке життя краю (1917–1920 рр.) Кам'янець-Подільський у*

контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. пр. за підсум. Третьої Міжнар. наук.-практ. конф. «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (5-6 жовтня 2006 р.). Кам'янець-Подільський: інформац.-вид. відділ Кам'янець-Подільського державного університету, 2010. С. 139.

274. З'їзд «Просвіт». *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 26 вересня (9 жовтня).

275. С. Кордилівка, Вінницького пов. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 23 травня. С. 28-29.

276. Вісти з краю. «Просвіта». *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 3 червня.

277. М. Івангород, Гайсинського повіту. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 17 липня. С. 15.

278. Голос Українського народу. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 12 липня (29 червня).

279. З життя Балтського повіту. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 10 липня. С. 13.

280. Вороновицьке Товариство «Просвіта». *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 10 липня. С. 13.

281. Вісти з краю. «Просвіта». *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 6 червня (24 травня).

282. Дописи. С. Могильна (Гайсин. пов. на Поділлі). *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 13 липня.

283. Костюк Г. С. Могильна, Гайсинськ. повіту. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 31 липня. С. 16.

284. Бондарчук А. С. Байківка, Вінницького повіту. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 10 липня. С. 15; *Справа налаштовується. Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 23 липня.

285. Вісти з краю. Діяльність «Просвіти». *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 25 серпня.

286. Бершадський П. Дописи. м. Бершадь. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 7 серпня. С. 16; Яцок О. Товариство «Просвіта» на Вінниччині в 1906-1922 рр. *Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.) / упоряд.: М. Мошак, В. Лозовий. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільське міське товариство «Просвіта», 1996. С. 58.*

287. Бершадський П. Дописи. м. Бершадь. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 7 серпня. С. 16.

288. Вісти з краю. Вистава. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 23 серпня.

289. Ш. Д. м. Голованівськ. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 28 серпня. С. 16.

290. Комарніцький О. Б. Просвітницько-освітній рух у містечках Подільської губернії в 1917–1918 рр. Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 70.

291. Машталір А. І. Вплив постаті Т. Г. Шевченка на діяльність Подільської «Просвіти» (1917–1920 рр.). Матеріали XIII історико-краєзначої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / О. М. Завальнюк (гол.), В. І. Войтенко (співголова), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 362.

292. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 57.

293. Вісти з краю. Просвітянська вистава. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 29 грудня.

294. Дописи. С. Чоботарка (на Поділлі). *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 8 липня.

295. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 55.

296. Там само. С. 56–57.

297. Там само. С. 55.

298. Кучеров Г. Г., Жезицький В. Й. Роль сільських «Просвіт» Подільської губернії у розвитку театрального мистецтва (1917–1918 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.). Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. 8: До 25-річчя створення кафедри історії України. С. 423.

299. Там само.

300. Там само. С. 425.

301. Вісти з краю. Ямпіль (на Поділлі). *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 12 квітня.

302. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 23 апреля.

303. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 29 апреля.

304. Вісти з краю. Організація. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 7 мая.

305. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 18 мая.

306. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 20 мая.

307. Всякі звістки. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 3 червня (21 травня).

308. Вісті з краю. «Просвіта». *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 6 червня (24 травня).
309. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 29 сентября.
310. Вісти з краю. Лекція «Просвіти». *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 13 жовтня.
311. Комарніцький О. Б. Просвітницько-освітній рух у містечках Подільської губернії в 1917–1918 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 70.*
312. З'їзд «Просвіт». *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 26 вересня (9 жовтня).
313. Українські збори. *Свободный голос* (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 18 марта.
314. Вісти з краю. До українського громадянства. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 11 квітня.
315. Слободенко. Дописи. Г. Могилів. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 3 липня. С. 16.
316. Вороновицьке Товариство «Просвіта». *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 10 липня. С. 13.
317. Яцюк О. Товариство «Просвіта» на Вінниччині в 1906–1922 рр. *Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.) / упоряд.: М. Мошак, В. Лозовий. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільське міське товариство «Просвіта», 1996. С. 59; Лозовий В. С. Становлення та діяльність бібліотек сільських «Просвіт» у добу Центральної Ради (1917 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.), В. С. Прокопчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет, 2008. Вип. 1. С. 132.**
318. Вісти з краю. Діяльність «Просвіти». *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 25 серпня.
319. Терещук К. Л. Подільські бібліотеки і національне відродження в Україні (1917–1919 рр.). *Матеріали XIII історико-краєзначої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / О. М. Завальнюк (гол.), В. І. Войтенко (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 375; Лозовий В. С. Становлення та діяльність бібліотек сільських «Просвіт» у добу Центральної Ради (1917 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.), В. С. Прокопчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет, 2008. Вип. 1. С. 132; Вісти з краю. Просвіти. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 24 червня (11 червня).**

320. Лозовий В. С. Становлення та діяльність бібліотек сільських «Просвіт» у добу Центральної Ради (1917 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство* / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.), В. С. Прокопчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет, 2008. Вип. 1. С. 132.

321. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 7 апреля.

322. М. Івангород, Гайсинського повіту. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 17 липня. С. 15.

323. Вісти з краю. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 3 мая.

324. Трембіцький А. М. Проскурівщина 1917 року у спогадах Наталії Дорошенко-Савчеко на сторінках часопису «Свобода» (Нью-Йорк). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / В. С. Степанков (відп. ред.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський університет імені Івана Огієнка. 2011. Вип. 4: На пошану професора А. О. Копилова. С. 170.

325. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 23 апреля.

326. День Національного фонду. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 9 червня (27 травня).

327. Всякі звістки. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 3 червня (21 травня).

328. Вісті з краю. «Просвіта». *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 6 червня (24 травня).

329. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 41.

330. Кучеров Г. Г. Робота сільських «Просвіт» Подільської губернії щодо забезпечення населення літературою (1917–1923 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / гол. ред. кол. П. Т. Тронько*. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2005. Т. 5: Матеріали круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку ХХІ ст.». С. 34; Телячий Ю. В. Культурно-освітнє життя Поділля в період Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): з хроніки подій. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько*. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2006. Т. 6: мат. другого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку ХХІ ст.». С. 5.

331. Дописи. С. Могильна (Гайсин. пов. на Поділлі). *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 13 липня.

332. Костюк Г. С. Могильна, Гайсинськ. повіту. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 31 липня. С. 16.

333. Кучеров Г. Г. Робота сільських «Просвіт» Подільської губернії щодо забезпечення населення літературою (1917–1923 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 5: Матеріали круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку ХХІ ст.». С. 34.

334. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 64.

335. Там само. С. 64–65.

336. Крик Н. В. Діяльність видавничого відділу при Міністерстві народної освіти по забезпеченню українських шкіл підручниками в період Центральної Ради (січень – квітень 1918 р.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / В. С. Степанков (відп. ред.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський університет імені Івана Огієнка. 2013. Вип. 6: На пошану професора А. Г. Філіюка. С. 326.

337. Телячий Ю. В. Діяльність української інтелігенції в галузі видавництва художньої літератури (1917–1921 рр.): до історіографії проблеми. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство* / ред. кол.: С. А. Копилов (гол.), В. С. Прокопчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет, 2015. Вип. 4. С. 67.

338. Баюк М. І. Українське книгодрукування та періодична преса Поділля на початку ХХ століття. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 7: мат. третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку ХХІ ст.». С. 345.

339. Соломонова Т. Р. Видавнича діяльність Подільського земства 1904–1920 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*: зб. наук. пр. / за заг. ред. П. С. Григорчука. Вінниця, 2002. Вип. 4. С. 50.

340. Телячий Ю. В. Видавничий рух на Поділлі в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9: мат. п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 163; Терещук К. Л. Подільські бібліотеки і національне відродження в Україні (1917–1919 рр.). *Матеріали XIII історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура]* / О. М. Завальнюк (гол.), В. І. Войтенко (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 373.

341. Терещук К. Л. Подільські бібліотеки і національне відродження в Україні (1917–1919 рр.). *Матеріали XIII історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура]* / О. М. Завальнюк

(гол.), В. І. Войтенко (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 374.

342. Терещук К. Л. Подільські бібліотеки і національне відродження в Україні (1917–1919 рр.). *Матеріали XIII історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура]* / О. М. Завальнюк (гол.), В. І. Войтенко (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 374.

343. Логінов О. В., Семенко Л. І. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті. Вид. 2-ге, виправ. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. С. 99.

344. Соломонова Т. Р. Українське книгодрукування на Поділлі у 1917 р. *Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції* / ред. кол.: І. С. Винокур (відп. ред.), Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. С. 337.

345. Соломонова Т. Р. Випуск навчальної літератури на Поділлі у 1-й третині ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / за заг. ред. П. С. Григорчука. Вінниця, 2003. Вип. 5. С. 70.*

346. Баюк М. І. Українське книгодрукування та періодична преса Поділля на початку ХХ століття. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 7: мат. третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у ХVІІІ – на початку ХХІ ст.»*. С. 348; Телячий Ю. В. Видавничий рух на Поділлі в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9: мат. п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі»*. С. 166.

347. Шиянов Г. Що таке державна влада. Вінниця: Воля, 1917. 35 с.

348. Кречотень І. Що таке селянська спілка. Вінниця: Воля, 1917. 15 с.

349. Що треба знати про організаторам споживчих товариств / зібрав П. Бунт. Вінниця: Зерно, 1917. 12 с.

350. Донцов Д. Історія розвитку Української державної ідеї. Вінниця: Друкарня город. самоурадов., 1917. 99 с.

351. Трактат України з Московщиною 1654 р. і Універсал Центральної Ради 1917 р. Вінниця: Товариство «Просвіта», 1917. 8 с.

352. Барвінський Б. Звідки пішло ім'я «Україна?» Вінниця, 1917. 15 с.

353. Що таке соціалізм. Вінниця: Товариство «Просвіта», 1917. 30 с.; Що таке соціалізм. 2-е вид. Вінниця: Товариство «Просвіта», 1917. 30 с.

354. Вісти з краю. Організація. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 7 мая.

355. Верхола Т. Наше минуле і сучасне. Проскурів: Друкарня Д. М. Левіта, 1917. 42 с.; Верхола Т. Про «Просвіти»: Поради, як засновувати

сільські та містечкові «Просвіти». Проскурів: Друкарня Д. М. Левіта, 1917. 11 с.

356. Ванькевич К. Хто ми і від кого походим?: Коротенький історичний огляд минулого життя українського народу. Проскурів: Друкарня Д. М. Левіта, 1917. 70 с.; Данькевич К. Єднайтеся, брати українці, гуртуйтеся до громади. Проскурів: Друкарня Д. М. Левіта, 1917. 7 с.; Ванькевич К. Оборонець скривджених. На спомин Тараса Шевченка. Проскурів: Друкарня Д. М. Левіта, 1917. 14 с.; Ванькевич К. Проповіді до Українського народу на його рідній мові / уложив Священник Ксенофонт Ванькевич. 2-е вид., змін. і доп. Проскурів: Друкарня Д. М. Левіта, 1917. 144 с.

357. Корольов П. Що таке товариство «Просвіта». Вінниця: Воля, 1917. 13 с.

358. Що таке Товариство «Просвіта» і як його заснувати. Вінниця: Товариство «Просвіта», 1917. 7 с.

359. Коваль В. В. Деякі аспекти українізації шкіл Поділля в період революційних подій 1917–1918 рр. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / В. С. Степанков (відп. ред.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський університет імені Івана Огієнка. 2008. Вип. 1. С. 233.

360. Збірка казок і оповідань для читання в школі (рік 2-й та 3-й). Кн. 1 / Шкільн. Відділ Подільського губернського земства. Вінниця, 1917. 40 с.

361. Лисий Н. Про нашу рідну Українську мову / видання товариства «Просвіта». Брацлав на Поділлі: Друкарня Е. Х. Рабіновича. 1917. 28 с.

362. Термінологія і програма систематичного курсу арихметики / склав Ю. Щириця. Вінниця: Товариство «Просвіта», 1917. 31 с.; Адаменко П. Медичинський словничок: Матеріал для української медичинської термінології. Могилів на Поділлі: Рідна стріха, 1917. 40 с.

363. Мартович О. Війт. Смертельна справа: Оповідання з життя галицьких селян / Подільське т-во «Просвіта» у Вінниці. Вінниця: Нова тип. І. Полійшера, 1917. 30 с.

364. Хто такий Іван Франко: 2 статті / видало Подільське Товариство «Просвіта» в Вінниці. Вінниця: Тип. Файнгольда, 1917. 23 с.

365. Українські пісні волі. Вінниця: Товариство «Просвіта», 1917. 13 с.

366. З'їзд «Просвіт». *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 24 вересня (7 жовтня).

367. Кришук Б., Телячий Ю. Популяризація освітніх та просвітницьких ідей через бібліотечну та видавничу діяльність товариств «Просвіта» на Поділлі в часи Української революції (1917–1920 рр.). *«Просвіта»: минуле та сучасне*: мат. регіональної наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р. / ред. кол.: В. А. Дубінський (гол.), О. Б. Комарницький (відп. ред.), В. В. Полятинчук та ін. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 49.

368. ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 32.

369. Соломонова Т. Р. Українське книгодрукування на Поділлі у 1917 р. *Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції* / ред. кол.: І. С. Винокур (відп. ред.), Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. С. 340.

370. Мельник Е. М. Вища початкова школа на Поділлі в добу Української революції (1917–1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6: мат. другого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку ХХІ ст.». С. 10.

371. Прокопчук В. С. Освіта на Дунаєвеччині: від перших шкіл – до суспільства знань: монографія. Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2018. С. 96.

372. Коцюк В. Д., Рибак І. В. Українська влада і розвиток початкової та середньої освіти на Поділлі у 1917–1918 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр. / гол. ред. кол. П. Т. Тронько*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 41.

373. Лозовий В. С. Поділля в добу Центральної Ради (Історичний нарис). К., 1999. С. 7; Завальнюк О. М. Подільська інтелігенція у реформуванні загальноосвітньої школи в добу Української революції (1917–1920 рр.). Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2017. С. 9.

374. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 8.

375. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 17 марта.

376. Вісти з краю. Українська школа. *Нова Рада*. Київ. 1917. 23 квітня.

377. Націоналізація народньої просвіти на Поділлі. *Нова Рада*. Київ. 1917. 29 квітня.

378. Даниленко В. М., Завальнюк О. М., Телячий Ю. В. Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917–1920): з хроніки подій. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. С. 16.

379. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 7 апреля; Завальнюк О. М. Подільська інтелігенція у реформуванні загальноосвітньої школи в добу Української революції (1917–1920 рр.). Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2017. С. 10.

380. М. Д. Какая должна быть народная школа. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 18 марта.

381. Літвицький М. Націоналізація школи. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 7 апреля.

382. Несторенко В. А. Життя та діяльність С. М. Іваницького – складний та тернистий шлях українського інтелігента. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 2. С. 186–187.

383. Курси по Українознавству для учителів Брацлавщини. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 26 червня. С. 12.

384. Даниленко В. М., Завальнюк О. М., Телячий Ю. В. Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917–1920): з хроніки подій. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. С. 24.

385. Коваль В. В. Створення інституту комісарів народної освіти та його діяльність на Поділлі (1917–1919 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 7: мат. третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». С. 13.

386. Іваницький С. Подільський учительський з'їзд. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 7 червня; Приходько В. Про Українське Міністерство Народної Освіти (од власного кореспондента). *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 20 червня (7 червня).

387. Вітюк О. О. Освітня діяльність органів міського самоврядування на Поділлі у 1917–1918 рр. *Матеріали XIV Подільської історико-краєзнавчої конференції [присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, 70-річчю визволення Хмельницької області від нацистських окупантів, 50-річчю з часу утворення Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства]* / С. А. Копилов (співгол.), О. П. Реєнт (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред. та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. С. 242.

388. ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 54–58.

389. Мельник Е. М. Становлення національної початкової і середньої школи в Україні в добу Української Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: О. П. Реєнт. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2014. Т. 21: Присвячено 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. С. 97.

390. Ротар Н. Ю. Діяльність Подільського губернського комісаріату з народної освіти (1917 – 1919 рр.). *Духовні витоки Поділля: творці історії краю*: мат. міжнар. наук.-практ. конф. м. Кам'янець-Подільський, 9–11 вересня 1994 р. Кам'янець-Подільський; Хмельницький. 1994. Ч. 1. С. 378–379.

391. Мельник Е. М. Українські середні навчальні заклади на Поділлі в 1917–1920 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 50.

392. ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 18–19.

393. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 48;

Оголошення. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 21 сентября.

394. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 48–49.

395. Там само. С. 54.

396. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 29 сентября.

397. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 8 октября.

398. Коваль В. В. Ю. О. Щириця – освітній діяч Поділля. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 11: мат. сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету». С. 407.

399. Ю. Щ. Нові вогники народньої культури. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 22 жовтня. С. 3–4.

400. Гришук М. І. Українська преса про середні навчальні заклади Поділля 1917–1920 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9: мат. п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 180.

401. Адамський В. Р. Часопис «Вестник Каменец-Подольского исполнительного комитета» в інформаційному просторі Поділля (березень – травень 1917 р.). *Сторінки історії Української революції та більшовицьких репресій на Поділлі (1917–1930-ті рр.)*: зб. наук. праць / ред. кол.: О. О. Заремба (гол.), Л. В. Баженов, В. А. Дубінський та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. С. 270.

402. Пашенко О. Як зародився Державний Український Університет у м. Кам'янці на Поділлі. *Свято Поділля* (видання Подільського українського товариства «Просвіта»). Кам'янець-Подільський. 1918. 22 жовтня.

403. Історія Київського університету: 1834–1959 / відп. ред. О. З. Жмудський. К.: Вид-во Київського університету, 1959. С. 317.

404. Котляр Н. Протиріччя становлення системи вищої освіти у Криму: приклад Таврійського університету (1918–1925). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвідомч. зб. наук. пр. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. Вип. 9. С. 86.

405. Пашенко О. Як зародився Державний Український Університет у м. Кам'янці на Поділлі. *Свято Поділля* (видання Подільського українського товариства «Просвіта»). Кам'янець-Подільський. 1918. 22 жовтня.

406. Приходько В. Постанова українського державного університету в Кам'янці на Поділлі. *Наша культура*. Варшава. 1935. Кн. 5. С. 308.

407. Там само.

408. Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Наша культура*. Варшава. 1936. Кн. 5. С. 337.

409. Приходько В. Постанова українського державного університету в Кам'янці на Поділлі. *Наша культура*. Варшава. 1935. Кн. 5. С. 309.

410. Приходько В. К. З історії повстання українського університету в Кам'янці на Поділлі / упоряд. та авт. передм. В. Р. Адамський. Хмельницький: ПП Заколотний М. І., 2012. С. 27.

411. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 81.

412. Лозовий В. Кость Солуха – незмінний голова Подільської «Просвіти». «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998): зб. мат. та док., присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка /упоряд., ред. В. Германа. К.: Видавничий центр «Просвіта»; Вид-во «Веселка», 1998. С. 130; Сохацька Є. І. Подружжя Шульмінських в історії Кам'янця-Подільського 1908–1920 рр. (До питання про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки*: зб. наук. пр. за мат. міжнарод. наук. конф. (м. Хмельницький, 23–24 червня 1999 р.). Хмельницький: Поділля, 1999. С. 580.

413. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / уклад., авт. перед. слова і дослід. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. С. 38.

414. Сохацька Є. І. Подружжя Шульмінських в історії Кам'яниччини. *Кам'яниччина в контексті історії Поділля*: наук. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (відп. ред.), С. О. Борисевич, І. С. Винокур та ін. Кам'янець-Подільський: Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, 1998. Т. 2. С. 55; Колпакова О. В. Кам'янець-Подільський український університет (1918–1921). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. пр. К.: Наукова думка, 1994. Вип. 3. С. 20; Мельник Е. М. Ідея створення Кам'янець-Подільського державного українського університету та спроба її реалізації за Української Центральної ради (січень – квітень 1918 р.). *Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика*: зб. ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2002. Вип. 6. С. 120.

415. Кукурудзяк М. Г., Собчинська М. М. З історії створення Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження*: наук. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (відп. ред.), С. Е. Баженова, І. С. Винокур та ін. Кам'янець-Подільський: Доля, 1995. С. 66.

416. Другий учительський з'їзд. Тези докладів, дебати, постанови. К.: Видання Українського Товариства Шкільної Освіти, 1917. С. 35.
417. Державний архів м. Києва (далі: ДАМК). Ф. Р-936. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 26.
418. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 329. Арк. 88.
419. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. К.: Наукова думка, 1996. Т. 1. С. 262-263.
420. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1989. № 11. С. 131.
421. Нестеренко В. А. Діяльність Кам'янець-Подільської міської думи наприкінці 1917 – 1918 рр. *Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Січинського та Володимира Січинського*: зб. мат. міжнарод. наук.-краєзн. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Ю. Січинського і 115-річчю від дня народження В. Січинського. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. С. 300.
422. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / уклад., авт. перед. слова і дослід. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. С. 38.
423. Там само. С. 39.
424. ДАМК. Ф. 16. Оп. 469. Спр. 238. Арк. 1.
425. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. VIII. № 3545. Арк. 1-4.
426. Історія Київського університету: 1834-1959 / відп. ред. О. З. Жмудський. К.: Вид-во Київського університету, 1959. С. 318.
427. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. VIII. № 3545. Арк. 5-9.
428. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. С. 118.
429. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 353. Арк. 1а-1а зв.
430. Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Наша культура*. Варшава. 1936. Кн. 5. С. 338-339.
431. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 353. Арк. 1а зв.
432. Пащенко О. Як зародився Державний Український Університет у м. Кам'янці на Поділлі. *Свято Поділля* (видання Подільського українського товариства «Просвіта»). Кам'янець-Подільський. 1918. 22 жовтня.
433. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / уклад., авт. перед. слова і дослід. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. С. 40.

434. Пащенко О. Як зародився Державний Український Університет у м. Кам'янці на Поділлі. *Свято Поділля* (видання Подільського українського товариства «Просвіта»). Кам'янець-Подільський. 1918. 22 жовтня.

435. Трембіцький А. А. Віктор Приходько у визвольних змаганнях українського народу в 1917–1922 рр. *Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр.*: мат. Всеукр. наук. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 6–7 грудня 2007 р.) / ред. кол.: В. А. Смолій (співгол.), О. М. Завальнюк (співгол.), О. П. Реєнт та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. С. 320; Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення / за заг. ред. О. М. Завальнюка. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. С. 8.

436. Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Наша культура*. Варшава. 1936. Кн. 5. С. 339.

437. Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХМО). Ф. Р-582. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2–3 зв.

438. ДАМК. Ф. Р-936. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2 зв.

439. Там само. Арк. 4.

440. Мельник Е. М. Ідея створення Кам'янець-Подільського державного українського університету та спроба її реалізації за Української Центральної ради (січень – квітень 1918 р.). *Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика*: зб. ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2002. Вип. 6. С. 121.

441. Сохацька Є. На варті українства: Статті з літературознавчого та культурологічного доробку (До 30-річчя науково-педагогічної діяльності). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. С. 141.

442. Пащенко О. Як зародився Державний Український Університет у м. Кам'янці на Поділлі. *Свято Поділля* (видання Подільського українського товариства «Просвіта»). Кам'янець-Подільський. 1918. 22 жовтня.

443. ДАМК. Ф. Р-936. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 10.

444. Там само. Арк. 10 зв.–11.

445. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / уклад., авт. перед. слова і дослід. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. С. 42.

446. ДАХМО. Ф. Р-582. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2–3.

447. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / уклад., авт. перед. слова і дослід. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. С. 46.

448. Доклади Подільської Губернської Народної Управи Губернській Народній Раді Першого чергового народного зібрання. По народній освіті.

Сесія з 22 по 26 квітня 1918 року. Кам'янець на Поділля: Друкарня Подільського губернського правління, 1918. С. 72-73.

449. ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 55-63.

500. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917-1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 58.

501. Оголошення. *Известия Ямпольского уездного исполнительного комитета*. 1917. 2 июня.

502. Село Добрянка Ямпільського повіту. *Известия Ямпольского уездного исполнительного комитета*. 1917. 2 июня.

503. Комарницький О. Б. Просвітницько-освітній рух у містечках Подільської губернії в 1917-1918 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 69; Телячий Ю. В. Культурно-освітнє життя Поділля в період Центральної Ради (березень 1917 р. - квітень 1918 р.): з хроніки подій. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: Зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6: мат. другого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII - на початку XXI ст.». С. 5.

504. 3 життя Балтського повіту. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 10 липня. С. 13.

505. Хрущ В. Дописи. Вище-Ольчедаєвська волость, Могилівського повіту. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 28 серпня. 16.

506. Вісти з краю. «Просвіта». *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 20 вересня.

507. Громадяни Українці! *Поділля* (щоденна українська демократична газета). Кам'янець-Подільський. 1918. 28 (15) березня.

508. Хроніка. *Свободный голос* (ежедневная газета). Вінниця. 1917. 6 августа.

509. На выставке. *Свободный голос* (ежедневная газета). Вінниця. 1917. 9 августа.

510. Вісти з краю. Діяльність «Просвіти». *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 25 серпня.

511. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917-1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 79.

512. Кучеров Г. Г. Освіта дорослого населення - важливий аспект діяльності сільських «Просвіт» Правобережної України (1917-1920 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки / відп. ред. В. А. Смолій*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 15: На пошану професора Л. В. Баженова. С. 150.

513. Стецюк В. Б. Джерела про культурно-просвітницьку діяльність земств Поділля (1917-1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук.

пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9: мат. п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 171.

514. Масюк С. О. Діяльність товариств «Просвіта» в Україні (березень 1917–1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 1997. С. 125.

515. Коцюк В. Д. Політична діяльність «Просвіт» Правобережної України у 1917–1918 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 48. С. 112.

516. І. М. Заснування Т-ва «Просвіта» в с. Могильна, Гайсинського повіту. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 31 марта.

517. ДАВО. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 54.

518. ДАВО. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 53, 55.

519. Вісті з краю. Вибори делегатів. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 14 червня.

520. Вісті з краю. Інцидент на Губернській Раді. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 15 червня.

521. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 44–47.

522. З'їзд. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 12 квітня.

523. Національний Український з'їзд Поділля. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 18 квітня.

524. Баюк М. І. Участь громадських організацій, об'єднань, інтелігенції Поділля в культурно-освітніх перетвореннях 1917–1920 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. С. 6.

525. Стецюк В. Б. Земства та «Просвіти» Правобережної України в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки* / відп. ред. В. А. Смолій. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 15: На пошану професора Л. В. Баженова. С. 160.

526. Там само. С. 161.

527. М. Л. Вибори до міських дум. *Робітничая газета* (орган Бюро Центрального Комітету і Київського Комітету УСДРП). Київ. 1917. 27 травня.

528. ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 56.

529. Баюк М. І. Участь громадських організацій, об'єднань, інтелігенції Поділля в культурно-освітніх перетвореннях 1917–1920 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. С. 5.

530. Завальнюк К. В. Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Вінниччині в добу Української революції (1917–1920 рр.). *Матеріали XIV Подільської історико-краєзнавчої конференції [присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, 70-річчю визволення Хмельницької області від нацистських окупантів, 50-річчю з часу утворення Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства]* / [С. А. Копилов (співгол.), О. П. Реєнт (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред. та ін.]. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. С. 20.

531. Хроника. Циркуляр губернского комиссара. *Известия Винницкой городской думы*. 1917. 26 ноября.

532. ДАВО. Ф. 2734. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1.

533. Антонишин А. П. Державотворчі процеси на Поділлі в заключний період існування Центральної Ради (лютий-травень 1918 р.). *Матеріали XIII історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура]* / О. М. Завальнюк (гол.), В. І. Войтенко (співголова), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 381.

534. Машталір А. І. Тарас Шевченко як символ національно-визвольної боротьби українців у 1917 році. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / В. С. Степанков (відп. ред.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський університет імені Івана Огієнка. 2009. Вип. 2. С. 88–89; Баженов В., Баженова С. Шевченкіана у діяльності Подільської «Просвіти» (поч. XX - поч. XXI ст.). «Просвіта»: *минуле та сучасне*: мат. регіональної наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р. / ред. кол.: В. А. Дубінський (голова), О. Б. Комарницький (відп. ред.), В. В. Полятинчук та ін. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 10.

535. Прохання Подільської «Просвіти». *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 29 березня.

536. Хроника. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 7 апреля.

537. Громадяне-українці! *Вісті Кам'янецького Повітового Ісполнительного Комітета*. Кам'янець-Подільський. 1917. 5 травня.

538. Маркович Д. День національного фонду. *Подільська воля* (часопись соціально-політична та кооперативно-економічна). Вінниця. 1917. 5 травня. С. 3–5.

539. Вісти з краю. «Просвіта». *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 3 червня (21 травня).

540. Всякі звістки. *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 3 червня (21 травня).

541. Дописи. м. Проскурів (на Поділлі). *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 27 мая.

542. Свящ. Василь Симонович. З'їзд Подільського духовенства й мирян. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 10 мая.

543. Вісти з краю. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 4 мая; Трембіцький А. М. Віктор Приходько – державний, громадсько-просвітницький і культурний діяч (до 120-річчя від дня народження). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 8: мат. четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 207.

544. Свящ. Василь Симонович. З'їзд Подільського духовенства й мирян. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 10 мая.

545. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 43.

546. Вісти з краю. Учительські курси. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 19 липня.

547. Дописи. М. Дунаївці (на Поділлі). *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 25 мая.

548. Село Лука Мелешківська Вінницького повіту. *Подільська воля* (часопись соціально-політична та кооперативно-економічна). Вінниця. 1917. 5 травня. С. 20.

549. Фотієвич І. День національного фонду у Вінниці. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 19 мая.

550. Там само.

551. Вісти з краю. Маніфестація. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 9 мая.

552. Дописи. С. Могильна (Гайсин. пов. на Поділлі). *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 13 липня.

553. По нашому краю. М. Вороновиця. *Свободный голос* (ежедневная газета). Вінниця. 1917. 13 мая.

554. Благодарі І. По нашому краю. м. Янів. *Свободный голос* (ежедневная газета). Вінниця. 1917. 17 мая.

555. Там само.

556. К-в Володимир. Лист із Могилева-Подільського. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 6 липня.

557. Там само.

558. Комарніцький О. Б. Часописи Української революції 1917–1920 рр. як важливе джерело вивчення освітніх процесів у містечках Подільської губернії. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 8: мат. четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 57.

559. Проголошення Української Республіки (Од власного кореспондента). *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 23 листопада.

560. Машталір А. І. Вплив постаті Т. Г. Шевченка на діяльність Подільської «Просвіти» (1917-1920 рр.). *Матеріали XIII історико-краєзначої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура]* / О. М. Завальнюк (гол.), В. І. Войтенко (співголова), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 362.

561. Шевченкові роковини. *Нове слово* (щоденна політично-літературна газета). Вінниця. 1918. 9 березоля.

562. Машталір А. І. Вшанування Тараса Шевченка на Поділлі у 1917-1920 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР.* С. 27.

563. Маркович Д. «Только-ли для украинцев Украина?» *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 1917. 21 апреля.

564. Дудич В. В єднанні - сила. *Подільська воля* (часопись соціально-політична та кооперативно-економічна). Вінниця. 1917. 5 травня. С. 5-6; Дудич В. Небезпека. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 23 травня. С. 4-5; Дудич В. Дві маніфестації. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 23 травня. С. 7-8; Дудич В. Езопові словеса. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 12 червня. С. 6-8; Дудич В. Невдалий твір. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 14 серпня. С. 1-2; Дудич В. Про організації. *Подільська воля* (часопись соціально-політична та кооперативно-економічна). Вінниця. 1917. 5 травня. С. 10-11; Дудич В. Не так склалось - як жадалось. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 28 серпня. С. 3; Дудич В. Зрада Корнілова. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 11 вересня. С. 3-4; Дудич В. Тяжкі часи. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 16 жовтня. С. 3-4.

565. Шиянов Г. Про нові земельні установи. *Подільська воля* (часопись соціально-політична та кооперативно-економічна). Вінниця. 1917. 5 травня. С. 11-12; Шиянов Г. Хто і як буде купувати хліб. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 23 травня. С. 5-6; Шиянов Г. Новий мировий суд. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 23 травня. С. 8-9; Шиянов Г. Що таке державна (государственная) власть? *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 14 серпня. С. 9-11.

566. Крекотень І. Що таке «Селянська Спілка». *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 19 червня. С. 6-10.

567. Щириця Є. Українська пісня, як засіб розвитку національної свідомості. *Подільська воля* (часопись соціально-політична та кооперативно-економічна). Вінниця. 1917. 5 травня. С. 12-13; Щириця Є. До дезертирів України. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 19 червня. С. 5-

6; Щириця Ю. Голос народу. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 26 червня. С. 6-7; Щириця Ю. Земельне питання. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 10 липня. С. 6-9.

568. Литвицький М. Рідна мова. *Известия Подольского губернского исполнительного комитета*. Вінниця. 1917. 7, 10, 14, 17 іюня; Литвицький М. Початкова шкільна освіта в г. Вінниці. *Свободный голос* (ежедневная газета). Вінниця. 1917. 9 іюня; Литвицький М. Про мир та хто його укладати має. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 26 червня. С. 5.

569. Тустановський Г. Про Російські і Українські Установчі збори (Учредительное Собрание). *Подільська воля* (часопись соціально-політична та економічна). Вінниця. 1917. 29 жовтня; Тустановський Г. Доля України. *Подільська воля* (часопись соціально-політична та кооперативно-економічна). Вінниця. 1917. 5 травня. С. 8-10.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

№ 1

Повідомлення газети «Свободный голос» про ініціативу українського громадянства засновувати товариства «Просвіта»

13 березня 1917 року

13 марта в білім залі городської думи відбулися збори Українського Громадянства. На зборах, крім звичайної городської публіки, було багато народніх учителів, котрі прибули у Вінницю на учительський з'їзд, скликаний повітовим земством, і селян з околишніх сіл і пригородів. Д. В. Маркович, голова Союзу Подільських Українців, одкрив збори вступним словом, в которому нарисовав становище українців до сього часу і зазначив, що це перші вільні збори, після 1654 року, коли український народ прилучився до Москви. Другим промовцем виступав д[обродій] Шиянов, котрий згадав коротко про заповіт великого борця за волю народню Т. Г. Шевченка: «І мене в сім'ї великій, в сем'ї вольній, новій, не забудьте пом'янути незлим тихим словом», після чого збори дружним хором тричі проспівали «Вічну пам'ять». Зборами ухвалено послати привітні телеграми міністру председателю Львову: «Союз Подольских Украинцев, приветствуя в Вашем лице новое правительство, стоящее на страже народных интересов, прилагает все силы к объединению украинцев Подолии для поддержки ваших начинаний» і Міністру юстиції Керенському: «Союз Подольских Украинцев, всемерно поддерживая новое правительство в его начинаниях, приветствует Вас, как представителя демократии и испытанного защитника прав украинской нации». М. О. Літвицький подав інформації про діяльність Союзу Подільських Українців за перші дні свого існування. Союзом за один тиждень свого життя видано п'ять «Листів до Українського громадянства», котрі були розповсюджені між учителями на з'їзді і між народом, а також розіслані по всім кооперативам, членам подільського союзу кредітового і Вінницького о[бщест]ва гуртових закупок. Голова зборів Д. В. Маркович, роз'яснив програму Подільського Союзу Українців, після чого зборами постановлено домагатися Російської

демократичної республіки на федеративних основах. П. П. Відибіда нарисовав схему організації подільського українства в зв'язку з організацією всього Українського Громадянства на чолі з Центральною Українською Радою в Києві, для чого необхідно виробити політичну всеукраїнську платформу і заводити скрізь по Україні політичні «Союзи Українців», «Просвіти», бібліотеки-читальні. Висловлено побажання, щоб члени «Союзів Українців» українізували школи, церкви, земські і городські управи і наші громадські установи і організували українські легіони добровольців. Доручено комітетові «Союзу Подільських Українців» негайно організувати «Просвіту» у Вінниці.

Представниками од Російської демократії, єврейської молоді, Вінницької організації булочників, Кам'янецького українського громадянства і Центральної Української Ради, зроблено привітання зборам. В перерві і наприкінці зборів багато громадян записалося в члени Союзу Подільських Українців і будучої Вінницької «Просвіти». Зібрано до 500 карбов[анців]. Після зборів хором проспівано «Не пора», «Заповіт», «Ще не вмерла Україна» та інші пісні.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 18 марта.

№ 2

Повідомлення газети «Свободный голос» про ухвалу українських організацій щодо заснування товариств «Просвіта»

15 березня 1917 року

15 березоля одбулися збори Кам'янецької, Могилів-Подільської та Вінницької українських організацій. По докладному обміркуванню сучасних подій збори признали необхідним об'єднатися під прапором Союзу Подільських Українців (Своб[одный] Гол[ос] № 1) і визнали себе відділами Союзу. Збори організувались як тимчасова центральна Рада Союзу Подільських Українців, найближчим завданням якої є скликати Загально-Подільський Український з'їзд.

Виконавчим комітетом часової центральної ради збори признали комітет Вінницького відділу.

Докладно обговорювалося питання і про націоналізацію школи в зв'язку з докладом ухваленим шкільною комісією Губерніяльного Земства, яка погодилася з справедливими думками і пропозиціями Українського Товариства «Подільська Просвіта».

По обговоренню цього питання ухвалено таку резолюцію:

«Визнаючи теперішній час найслухнішим для переведення націоналізації школи, збори визнали районом діяльності «Просвіти» все Поділля. Автономні філії «Просвіти» повинні закладатись по всіх місцях, де для того будуть сприяючі обставини».

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 17 марта.

№ 3

Повідомлення газети «Нова Рада» про виступ представника товариства «Просвіта» на Подільському надзвичайному губернському зібранні

16 березня 1917 року

В Кам'янці-Подільському на надзвичайному Губернському Земському зібранні промовляв представник Подільського товариства «Просвіта», який, між іншим, сказав таке.

Ми не хочемо втратити своє національне обличчя, чи стати перевертнями на своїй рідній землі. Хочемо бути господарями у своїй хаті!

Доволі вже зневажали нашу українську мову, доволі обзивали її мужицькою, ні до чого не здатною, – коли діти, напів обмосковлені, з погордою ставилися до своїх батьків-українців, а батьки не розуміли та соромилися своїх дітей, наче яких панів. Годі вже цій мові уступатися перед мовами «панськими», бо вона сама може панувати. Вона може розвинутися й розцвісти не гірше від других у своїй стороні.

Годі вже темноті засліплювати очі нашому народові. Чого так трудно прищеплювалася йому руська грамота? – Бо вона була чужа дитині, вона не виростала на ріднім ґрунті її душі. Учені, педагоги, напр[иклад] Ушинський, Корф, Потєбня, в один голос кажуть, що дитину треба вчити на рідній мові, а тим часом казенні «обрусителі» вимагали від учителів, щоб вони в школі й слова

рідного не промовили до українських дітей. Доволі цього! Ми, українці, будемо й «чужому навчатися», але насамперед маємо право «свого не куратись».

У цей довго жаданий час, коли впав старий державний лад, коли на ново будується й життя України, ми бажаємо, щоб негайно розпочалося навчання на рідній мові в початкових школах Поділля.

Ми бажаємо: а) об'єднання всіх шкіл Подільської губернії: міністерських і церковно-парафіяльних, б) організування сього літа курсів навчання українською мовою вчителів, в) запровадження навчання на українській мові в половині учительських семінарій Поділля, також – викладів української мови, літератури, й історії України в другій половині семінарій, г) негайного видання українських підручників (книжок) для шкіл, д) обібрання одного Члена Губ[ернської] Зем[ської] Управи, котрий міг би зараз стати коло справи заведення Української школи.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 23 квітня.

№ 4

Ухвала Подільського надзвичайного губернського зібрання щодо націоналізації школи

16 березня 1917 року

В Кам'янці-Подільському відбулося надзвичайне губернське земське зібрання, на якому по докладу подільського українського товариства «Просвіта» щодо націоналізації народньої просвіти ухвалені такі постанови шкільної комісії.

1. В школах Подільської губернії навчання повинно викладатися рідною мовою учнів, при чому береться на увагу принцип народнього самовизначення батьків.

2. У вищих групах початкових народніх шкіл російській мові повинно бути одведено місце яко обов'язкового предмета.

3. Націоналізація початкового навчання на Поділлі, цеб то навчання українською та іншими рідними мовами, починається з осени 1918 року – найближчому шкільному році, по школах усякого типу: міністерських, земських та церковно-парахвіяльних.

3 метою планої націоналізації школи постановити, щоб міністерські, земські та церковно-парахвіяльні школи були об'єднані в одному відомстві – міністерстві народної освіти.

4. Для підготовки вчителів організувати влітку по містах Кам'янці, Вінниці та Балті для вчителів Подільської губернії курси української мови, педагогіки та інших наук, з таким розрахунком, щоб курси могли пройти по можливості всі вчителі початкових шкіл Подільської губернії. На організацію таких курсів асигнувати 16800 рублів і прохати повітові земства зробити асигновки з свого боку.

Незалежно від цього, прохати губернське земство асигнувати з запасної суми 10000 карбованців.

Прохати губернське земське зібрання доручити губернській земській управі клопотатись перед Міністерством Народної Освіти, аби воно для тієї же мети асигнувало 26800 карбованців і щоб таку ж саму суму асигнував Найсвятіший Синод.

5. З осені біжучого року 1917 року завести в учительських семінаріях Подільської губернії викладання української мови, письменства та історії України, а також практичні заняття в зразкових школах при семінаріях вести рідною мовою.

З осені 1918 року по всіх учительських семінаріях Подільської губернії завести викладання всіх наук українською мовою, при обов'язковому навчанні російської мови та російського письменства.

6. Зараз же приступити до видання підручників українською мовою писаних, на яке й асигнувати на перший час із запасної суми губернського земства 5000 карб[ованців].

7. Для здійснення націоналізації школи Подільській губернії вибрати яко члена губернської земської управи українця, до цієї справи підготовленого.

8. Подільському українському товариству «Просвіта», яка працювала й працює на ниві національної освіти асигнувати з запасних сум губернського земства 1000 рублів.

9. В Кам'янець-Подільській ремісничій школі бувшої імени цесаревича Олексія Миколаєвича і яка тепер у розпорядженню губернського земства, з нового шкільного року завести викладки українською мовою, при чому російська мова – теж обов'язкова.

10. Про всі постанови губернського земського зібрання, що доторкаються питання націоналізації школи, негайно повідомити повітові земства Подільської губернії.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 29 квітня.

№ 5

**Стаття Д. Марковича в газеті «Свободный голос»
щодо реформи народної школи**

18 березня 1917 року

Очередные земские собрания ежегодно проходят под лозунгом беречь культурную деятельность земства, беречь то нормальное течение общественной жизни, которые вызывают симпатии населения и приносят местному населению существенную пользу.

Это обстоятельство служит главным объяснением отсутствия сокращения смет, в особенности в такой области как народное образование.

Однако, несмотря на все возрастающие ассигнования земств, картина народного образования получается неутешительная. По данным всероссийской переписи 1897 г[ода] средний процент грамотности среди всего населения России составляет 23,3 проц[ента], причем в некоторых великорусских губерниях процент этот повышается до 36,1 проц[ента]. Грамотность же украинского населения не поднимается выше 16,4 проц[ента] (Черниговская губ[ерния]), понижаясь в отдельных местностях до 10,5 проц[ента] (Подольская губ[ерния]), до 9,4 (Волинская губ[ерния]) и даже до 6,3 проц[ента] (Овручский у[езд]). Равным образом в великорусских губерниях (по данным VII вып[уска] «Статист[ических] сведений по народному образованию в Европ[ейской] России», М[инистерство] Н[ародного] П[росвещения]) грамотные новобранцы составляют 31 проц[ент] или свыше [...] * всего числа, принятых в военную службу из этих губерний, причем по отдельным великорусским губерниям принятые новобранцы почти поголовно грамотны (напр[имер], по Ярославской губ[ернии] 91 проц[ент]), в украинских же губерниях число грамотных новобранцев – 55 проц[ентов], лишь немногим

больше половины всего числа их, причем ни в одной из этих губерний число грамотных не поднимается выше 66 проц[ентов], не достигая, таким образом, средней нормы грамотности новобранцев в центральных великорусских губерниях, но зато понижаясь по отдельным украинским губерниям до 46 проц[ентов] (Подольская губ[ерния]) и даже 39 проц[ентов] (Волынская). Причем, следует принять во внимание, что общий процент грамотных новобранцев в украинских губерниях в заключительной степени повышается благодаря наличности среди призываемых известного количества евреев, чехов и немцев-колонистов, почти поголовно грамотных. К совершенно аналогичным выводам приходим при рассмотрении данных о количестве грамотных новобранцев, имеющих свидетельства на льготу 3 разряда. В среднем по России таких новобранцев 24,6 проц[ента], причем эта средняя норма варьируется по отношению к великорусским и малорусским губерниям след[ующим] образом: в 9 центральных великорусских губерниях она повышается в среднем до 42,4 проц[ента] и наоборот в 8 украинских понижается до средней нормы в 20,9, т[о] е[сть] вдвое меньше.

И получается в результате хроническое явление – рецидив безграмотности и если общий для всей России процент интеллигентных людей составляет 1,3 проц[ента], то в нашем крае он понижается до 0,5 проц[ента]. «По общим итогам переписи, – говорит известный статистик А. А. Русов, – все русские (великороссы, малороссы, белорусы) считают среди себя 18 проц[ентов] грамотных (29 проц[ентов] мужч[ин], 9 проц[ентов] женщ[ин]), среди же украинцев грамотных только 13 проц[ентов] (23 проц[ента] мужч[ин] и 4 проц[ента] женщ[ин])».

А раз это так, то следует подумать об этом заблаговременно, не боясь смотреть в глаза действительности.

Пренебрежение материнским языком в украинской массе, дает общеизвестные и давно установленные печальные последствия слабое развитие грамотности, отсутствие интереса к знанию, особенно сильный рецидив безграмотности, – словом, яркие признаки глубокого культурного упадка, захватывающего все стороны духовной жизни Украины. По наблюдению земских деятелей украинских губерний, окончившие начальную школу нередко через 3–4 года по окончании совершенно забывают читать.

Мы не будем затрагивать принципиальной стороны вопроса о материнском языке в народной школе, они известны, известны достаточно из истории и практики западно-европейских государств и России. Крупные авторитеты западно-европейской педагогики и деятели практики в начальной школе наиболее культурных государств, сошлись в своих мнениях об этом предмете, считая местные наречия драгоценным средством общего образования и в то же время незаменимым пособием для изучения государственного языка. В настоящее время считается педагогической аксиомой, что легчайший и кратчайший путь к просвещению и умственному развитию – это родной язык в народной школе. Профес[сор] Потебня, говоря о том, какие трудности приходится преодолевать неокрепшему детскому уму при обучении на языке не материнском, так определяет результаты прохождения школы, не пользующейся родным языком детей. «Очевидно, что воспитанники такой школы, при равенстве прочих условий, будут во всех отношениях ниже тех, которым при поступлении в нее нужно было не забывать, а лишь учиться, прилагая школьные крохи к огромному дошкольному запасу мысли».

В интересах беспристрастия приведем мнения признанных авторитетов педагогики, слова людей и учреждений далеких в партийной исключительности и национальной узости.

Беспристрастные отзывы специалистов, труды которых являются для русских педагогов непрерываемым источником руководящих указаний по вопросам национальной школы, в высшей степени осуждают действующую систему и дают яркую характеристику отрицательного влияния народной школы на обычный тип школьника малорусской деревни. Вот что говорит Ушинский:

«Мало будет иметь успеха та школа, в которую дитя переходит из дома как из рая в ад и из которой оно бежит домой как из темного зла, в котором все темно, чуждо, непонятно, в светлый рай, где все ясно, понятно, близко сердцу; а почти такое впечатление должна производить школа на дитя-малороссиянина, когда оно станет посещать это страшное место, в котором одном только в целом селе и говорят на непонятном языке. Дитя, не слышавшее дома ни одного великорусского слова, начинает в школе с первого же дня ломать на великорусский лад, и добро бы еще на чисто

великорусский, а то на тот отвратительный жаргон, который вырабатывается у малообразованного малоросса при старании говорить по-великорусски. Такая школа с первого же дня и неласково напугает ребенка, что он не дома, и, без сомнения, покажется ему букою. Если такая школа не пустит корней в народную жизнь и не принесет для нее полезных плодов, то чему же здесь удивляться. Иначе и быть не может. Такая школа, во первых, гораздо ниже народа: что же значит она своею сотнею плохо заученных слов перед тою бесконечно глубокою, живою, полною речью, которую выработал и выстрадал себе народ в продолжение тысячелетия; во вторых, такая школа бессильна, потому что она не строит развития дитяти на единственной плодотворной душевной почве, на народной речи и на отразившемся в ней народном чувстве; в третьих, наконец, такая школа бесполезна: ребенок не только входит в нее из сферы совершенно чуждой, но и выходит из нее в ту же чуждую ей сферу. Скоро он позабывает несколько десятков великорусских слов, которым выучился в школе, а вместе с тем позабывает и те понятия, которые были к ним привязаны. Народный язык и народная жизнь снова овладевают его душою и заливают и изглаживают всякое впечатление школы, как нечто совершенно им чуждое. Что же сделала школа? Хуже, чем ничего. Она на несколько лет задержала естественное развитие дитяти; остается, правда, грамотность или, лучше сказать, полуграмотность, и то не всегда, и может пригодиться к тому, чтобы на полурусском наречии написать какую-нибудь ябеду; душу же человека такая школа не развивает, а портит... Великорусская... грамота непременно погибнет без всякого доброго следа в малорусском селе».

Другой педагог Вессель, член ученого комитета министерства народного просвещения, высказывает мнение, что «не обучать народ родному языку значит не позволять развиваться мысли народной, всем духовным силам народа, значит оставлять народ в постоянном младенчестве. Если же мы станем обучать народ не его языку, а хоть самому сродному, ближайшему, то сделаем еще хуже; мы извратим самостоятельное умственное развитие народа, мы извратим всю духовную природу его».

Наконец, по последним сообщениям, Министерство Народного Просвещения предприняло реформу народного образования, на первой очереди в области начальной школы, которую

предполагается поставить в условия, соответствующие требованиям рациональной педагогики. «Школа, – говорится в опубликованных мотивах проекта, – должна вызывать любознательность учащихся и дать возможность развиваться их умственным способностям», ибо лишь в такой школе – «могут проявиться дарования крестьянских детей». Это обстоятельство указывает, что министерством обращено должное внимание и на ту сторону дела, которую следует считать особенно важною в вопросе о рациональной постановке начального обучения – именно на огромное значение преподавания на родном языке учащихся. Совещание попечителей учебных округов, по газетным сообщениям, пришло к решению допустить в местностях с иноязычным населением родной язык учащихся в качестве языка преподавания в начальной школе.

Обратимся, наконец, к самой жизни. Каждая ее страница говорит о значительной непонятности и затруднительности русской речи для украинских детей.

Особенно важно отметить, по мнению академии наук, что малороссу с трудом дается понимание великорусских книг, посвященных изложению самых даже элементарных сведений, в виду именно различия обоих языков в обозначении предметов обиходного употребления: слова лошадь, мерин, телега, вдоль, мошенник, овин, рига, клет, подволока, польня, глаз, лоб, затылок, туча, молния, радуга, колодезь, пруд, мельница, мельник, боров, кукушка, тряпка, калитка, форточка, петух, наседка, нашесть и т[ак] д[алее] – непонятны или малопонятны малороссу. Помимо слов совершенно новых и непонятных большим препятствием является наличие слов однозвучных, но с иным значением. «Попробуйте истолковать украинскому ребенку, – говорит Гринченко, – что луна, это месяц, а не эхо, что наглый – без меры нахальный, а не скоропостижный, что уродливый – безобразный, а не красивый, что рожа – противная физиономия, а не благоухающий цветок. Затруднение это еще более осложняется тем обстоятельством, что иногда омоним – русский глагол по-украински обозначает существительное или наоборот (пил – піл, пасти – пасти)». Следует еще отметить различия синтаксические. «Когда, например, украинский ребенок читает: «она пошла за водой», это ему кажется смешным, так как по-украински можно

сказать по воду, а за водой значит, что ее понесло по течению воды».

При большом несходстве русских и украинских слов, простейшая фраза ставит в тупик украинского ребенка. Вы говорите: «мать била сына», а он слушает и воспринимает: мать – иметь, била – белая, сына – сына; получается «иметь белая сына». Выражение «торговец сложил товар в ящики» вызывает удивление детей. «Разве коровы и волы могут сидеть в ящике?» (по-украински «товар» – рогатый скот, а русское слово «товар» переводится словом «крам»).

«Так, говорит в своих воспоминаниях одна русская учительница, – сквозь видимый миру смех и невидимые, незримые ему слезы работает учитель в чужой для него семье; так работает школьник с чужим ему учителем».

И между этими чужими людьми еще одна каменная стена – это книги и учебники неприспособленные к условиям жизни и быта местного населения.

Возьмем примеры:

«Невзрачна, некрасива наша деревенька: кое-где торчат около почернелых изб березки; румяная раскидалась рябина со своими ярко-красными кистями; иногда деревянный репеек (резной из дерева круг в роде флага) развивается над крышей с мочальной лентой, либо деревянный резной петушок торчит над светелкой» (Радонежский, «Родина», стр[аница] 61).

Деревня Горки – моя родина. Всего в деревне 20 изб. Они построены из еловых и сосновых бревен. Недалеко от деревни лес начинается мелким ельником и сосняком. Много елей и толстых сосен... но попадают также и белоствольные березки и осины с трепещущими листьями (Бунаков «В школе и дома», статьи «Моя родина», «Окрестности моей родины»).

«Да ведь это совершенно чуждо нашему ребенку, – говорит Б. Д. Гринченко, – наши хаты не строятся из еловых и сосновых бревен; репейков, вырезанных петушков и мочальных лент на них нет; стены их не чернеют, а белеют; березы возле них не торчат, а растут вишневые деревья, вербы и пр[очее]; если есть лес, то он не еловый и пр[очее], и пр[очее]. Что кроме унылого недоумения, может вызвать такое описание, в душе нашего ученика?.. Разве это его родина?.. Но иной родины в книге нет, и ему приказывают считать своею ту, которая полагается по программе». Тоже в

отношении истории, географии, они заменяются чужими. «Если мы обратимся к задачникам, – говорит В. Прокопович (прочитавший доклад «Народная школа и родной язык Украины», на всероссийском съезде учителей и деятелей по народному образованию, послуживший причиной увольнения автора от должности преподавателя гимназии), – то помимо общей, быть может неприспособленности задач к условиям крестьянского быта, даже в лучших, нашему мальчику приходится преодолевать и специальные трудности. Мало того, что ему нужно перевести задачу, необходимо еще объяснить, что это за предметы, близкие и понятные его русскому товарищу... Так в школе для мальчика лишеного своей родины, своего прошлого, нет ничего близкого: чужая природа, чужие люди, чужие обычаи, чужая история».

Необходимость родного языка в народной школе, зародившись в умах лучших педагогов, постепенно проникает в сознание все более и более широких кругов населения, проникая даже и в учреждения, казалось, далекие от жизни.

Императорская академия наук в своей записке «Об отмене стеснений малорусского печатного слова» указывает на «отчасти полное незнакомство». К мнению Академии присоединяется Харьковский университет, находя необходимым введение в школу украинского языка. За лучшими русскими педагогами (Ушинский, барон Корф, Вессель) шли педагогические советы некоторых гимназий Киевского учебного округа («Киевская 2-я, Житомирская»). Ряд резолюций различных съездов, начиная со всероссийских, как напр[имер] технический 1903 г[ода] или общеземский по вопросам народного просвещения, до мелких провинциальных, как миссионерский в Браилове 1910 г[ода] или законоучительский в Почаеве того же года. Этот голос людей с мест находит свое выражение и на епархиальном съезде Подольского духовенства в 1906 г[оду], решившем возбудить ходатайство перед Св[ятым] Синодом о разрешении пользоваться для преподавания в начальной школе родным языком учащихся. Наконец, в наши дни, мы имеем законопроект епископа Никона об украинских школах, имеющий симптоматическое значение, как исходящий от епископа и природного великоросса. К общему движению примкнули городские думы: Полтавская (1905), Одесская (1905), также земства: Черниговское (1881), Полтавское (1910). За ними шли южные с[ельско]-х[озяйственные] комитеты 1902 года, напр[имер]

Хотинский, Бердянский, Лохвицкий и др[угие]. Но едва ли не особенно важным будет заявление 37 членов III Государственной Думы о необходимости украинского языка в школе. «Мысль эта, по вескому свидетельству народных представителей, является достоянием не только интеллигентных слоев малорусского общества, но глубоко проникает в сознание народной массы, живо ощущается самим народом; опросы крестьян не оставляют в этом случае никакого сомнения». И действительно, об этом говорят анкеты, приговоры многих крестьянских обществ и т[ак] д[алее]. Не остался безучастным Комитет Министров, признавший в заседаниях 30 и 31 декабря 1904 г[ода], что «применение изъясненного запрета (речь идет о цензурных только ограничениях), значительно затрудняя распространение среди малорусского населения полезных сведений путем издания на понятном для крестьян наречии книг, препятствует повышению нынешнего узкого культурного уровня». И, наконец, указ Св[ятого] Синода от 12 октября 1907 г[ода], разрешивший учителям Подольской Епархии пользоваться малорусским языком в церковных школах с соответствующим населением; в силу этого указа разрешалось введение во второклассных школах и в Винницкой церковно-учительской школе преподавание украинского языка.

И вот, в этом утверждении кроется ответ на необходимость введения украинского языка в школу. Интересы культуры не противопоставляются интересам государства, но только подчеркивают необходимость более энергичного развития жизненных сил народа, тем более, что в момент мирового экономического и культурного кризиса необходимо быстрое распространение знаний в народных массах, для улучшения экономических условий их жизни, для повышения их энергии, работою которых обуславливается поступательное движение всего государства. «Переживаемое Россией тяжелое время, – говорится в «Докладной записке Министерству Народа, посвящ[енное] об украинской школе», – ставит перед правительством и обществом особенно серьезные задачи в этом направлении, ибо возмещение тяжких затрат, вызванных мировой войной, и восстановление сил народного организма потребуют крайнего напряжения усилий со стороны государства и народа. Особенно тяжело отразится экономический кризис на украинских губерниях, население коих,

в силу національної постановки школи и без того испытывало тягостное влияние низкого уровня с[ельско]-х[озьяйственной] техники и слабо развитой промышленной жизни края, все природные богатства которого не могли удержать коренных жителей от массового переселения в отдаленные губернии. Если практиковавшееся до сих пор сознательное пренебрежение к народной украинской школе таким важным просветительным орудием, как родной язык учащихся, нельзя не признать огромною историческою ошибкою, то в настоящий серьезный момент продолжение той же политики в школьном вопросе принесло бы государству вред, едва ли поправимый в будущем».

А поэтому в школах Подольской губернии школьное образование должно вестись на местном, родном языке учащихся.

В средних и высших школах русскому языку должно быть отведено видное место в качестве обязательного предмета.

Школьные руководства и пособия необходимо по языку и содержанию приспособить к условиям жизни местного населения. В программу преподавания начальных школ необходимо ввести в соответственных размерах изучение украинского языка и географии Украины.

В основе сказанного лежит одно – *школа должна быть действительно народной.*

Этого требуют здоровые педагогические принципы, справедливость и жизнь...

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 18 марта.

*Нерозбірливо.

№ 6

Повідомлення газети «Нова Рада» про проведення у Кам'янці-Подільському установчих зборів Подільської «Просвіти»

22 березня 1917 року

22 березоля в Кам'янці-Подільському відбулись установчі збори «Просвіти». На збори прийшло багато таких кам'янчан, які тільки завдяки відомим «обставинам» не брали участі в старій «Просвіті».

Членів записалось щось коло 200. Між ними є й священики – наблюдателі церковних шкіл, єпархіальні й повітові.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 27 квітня.

№ 7

Повідомлення газети «Свободный голос» про заснування товариства «Просвіта» в селі Могильна Гайсинського повіту

23 березня 1917 року

23 березоля, од 7 до 12 годин ночі відбулися урочисті збори селян-громадян українців, скликаних при конторі управління місцевого кредитового Т[оварист]ва по ініціативі робітника т[оварист]ва Ів. Ф. Мальованого.

На збори прибуло майже усе селянство з робітниками місцевої цукроварні на чолі. Присутніх було більше 1000 чоловік. Мешкання т[оварист]ва не могло вмістити всіх бажаючих бути на зборах, через се збори відбулись під відкритим небом.

Обібраний за голову зборів вчитель народної школи А. А. Московець ознайомив слухачів з історією України. Його промову слухачі вислухали з великою цікавістю.

Слово бере представник т[оварист]ва Ів. Ф. Мальований. Він висловлює доклад про просвітню справу на Україні за давнішніх і сучасних часів. Ся промова торкається самого найтяжчого ворога селянства темноти і несвідомости людської і з гурту кричать «Правда, правда». Пояснюється, що до цього становища довели нас царі і їх слуги, які обібравши нас за дійну корову, з усієї сили хотіли зробити нас москалями, та й не досягли цієї мети, а лишили каліками. Знов великі вигуки «правда». Тепер ми вільні і цього більше не буде, гукають слухачі.

Дальше промовець закликає селянство до гуртування, без якого нам знову посадять на плечі той режим, якого допіру здихались. Одноголосно признають, що треба об'єднатися коло «Просвіти», яку постановлено зараз же заснувати. Від «Просвіти» обібрано представників до повітового земства.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 31 марта.

№ 8

**Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування
культурно-просвітнього товариства
в селі Лука-Немирівська**

24 березня 1917 року

24 березня громадяне с[ела] Луки-Немирівської зібрались для обговорення своїх сільських потреб. Якраз в цей час приїхав з війська в село бувший учитель місцевої народної школи. Погодившись з громадою, він виступив з промовою про сучасні події. Після промови було зібрано поміж громадян кілька карбованців на «Український Національний Фонд».

Громада прийняла пропозицію учителя – відправити панахиду по Т. Шевченкові. Вибрали двох представників, котрі з таким проханням мали звернутись до місцевого священика.

Крім цього, зараз же зібрався гурток для заснування культурно-просвітнього товариства, в котрий увійшли мужчини і жінчини. Один з товаришів дав для цього свою хату, котра була колись під чайною, крім цього зібрали грошей і послали одного з товаришів у Київ, для передплати газет та журналів і придбання книжок.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 29 березня.

№ 9

**Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування
товариства «Просвіти» у Гайсині**

26 березня 1917 року

26-го березня одбулись установчі збори т[овариств]ва «Просвіта» в Гайсині. Збори були дуже численні й несподівано для впорядчиків обернулись в цілу маніфестацію українську.

Але так швидко все це сталося, що похід одбувся без національного прапора. Попереду несли портрет Т. Шевченка. «Заповіт» чергувався з гімном «Ще не вмерла Україна».

Перед зборами правили панахиду по Шевченкові. Було багато промов, у яких громадянство Українське закликалось до

національного відродження, до праці на українській ниві, до боротьби за автономію України й федеративну російську республіку.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 2 квітня.

№ 10

Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариства «Просвіта» у Ладижині Подільської губернії

27 березня 1917 року

У Ладижині на Поділля 27-го березня одчинено т[овариств]о «Просвіта». На збори прибуло дуже багато інтелігенції – переважно сільські вчителі (була і земська медицина). Ухвалено, не гаючись, розпочати працю.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 2 квітня.

№ 11

Телеграма Подільської «Просвіти» до газети «Нова Рада» із закликом до українців приїжджати на Національний конгрес

29 березня 1917 року

Редакція нашої газети одержала з Кам'янця-Подільського таку телеграму: «Просимо надрукувати, що Подільська Просвіта і союз подільських українців – просять українців-подолян численно приїздити на Український конгрес шостого квітня в Київ, щоб одночасно обговорити справи Поділля».

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 29 березня.

**Стаття В. Дудича в газеті «Свободный голос» щодо
необхідності розвитку українського руху**

30 березня 1917 року

Настали щасливі часи. Український велетень прокинувся од віковичного сну. Обдивився навколо і вжахнувся. За 250 літ його сну Україна, здавалось, завмерла, заросла тернами. Але так тільки здавалось.

Встав на ноги велетень і крикнув на всю Україну: «Вставайте, лежні, беріться за працю!»

Проїшло всього лиш коло місяця, і вся Україна прокинулась.

Як ті комахи, заметушилися люди, побачивши перед собою світ.

Ті, хто зовсім не визнавав потенціальної сили народніх мас, не вірив в можливість відродження України, здивувались могутньому пориву, схилились перед велетнем.

Питання, про котрі раніше страшно було говорити в власній хаті, трактуються тепер на усіх усюдах як безспорні, необхідні.

Заводяться власні школи, обміркується автономно-федеративний устрій; народжуються газети, журнали; уряджуються збори, мітинги; з'являються партії й організації й т[аке] ин[ше].

Життя б'є ключем, і захоплює все більші й більші сторони.

Навіть наше благословенне Поділля, яке завше пасло задніх, яке захопнулось в мертвечині й те прокидається, заявляє права.

Просто диво бере, коли глянеш, як щодня збільшується число «свідомих» українців, як вони охоче вступають до організацій.

Коли так, треба гуртуватись, треба освідомлювати самих себе, підтримувати один одного морально; треба подбати, щоб благородні пориви не вичерпались на дрібниці, не розпорошились по одинці; треба створити загальні вартости, до яких змагалась би наша людність.

З цєю метою в Вінниці, яко осередку Поділля, засновано політичну організацію «Союз Подільських Українців» і має незабаром заснуватись: культурно-просвітнє товариство «Просвіта» і щотижневий журнал «Подільська воля».

Роботи багато на всіх галузях, а культурних сил обмаль, та й ті живуть відокремлено, мало знаючи один одного.

Тому на черзі стоїть питання по заснуванню власного громадського клубу, де б кожний мав змогу вільно сувати, знаймитись і гуртуватись, задовольняти культурно-естетичні потреби.

В клубі має бути бібліотека, мають уряджуватись літературно-наукові вечори, лекції, співи, концерти й т[аке] ин[ше].

Тепер потреба в такому клубі надзвичайна і чим скорше він почне існувати, тим більше користи принесе всім нашим справам.

Організаційні збори призначені на 4 квітня «апреля», в 7 год[ин] вечора, в помешканні Подільського Союзу кредитових Товариств (Миколаївський проспект, 76). Охочих прийняти участь в виробленню статуту просимо прибути на збори.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 30 марта.

№ 13

Повідомлення «Робітничої газети» про заснування товариств «Просвіта» на Поділлі

31 березня 1917 року

До Центральної Ради прийшли звістки про відновлення або заснування Просвіт у Катеринославі, Чернигові, Білій Церкві, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Бердичеві, Майкопі, Александрії на Херсонщині, Ладижині на Поділлі і Вільшаній Васильківського повіту.

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 37.

№ 14

**Привітання Ладижинської «Просвіти» Українській
Центральній Раді**

2 квітня 1917 року

Ладижинське товариство «Просвіта», засноване сьогодні з священиків, учителів та інтелігенції Ладижина вітає Українську Центральну Раду, закликає її боронити Україну й само прагне до праці на рідній ниві. Голова Іваницький.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 2 квітня.

№ 15

**Повідомлення газети «Нова Рада» про відкриття
товариств «Просвіта» в українських губерніях**

2 квітня 1917 року

Знов подчинялись і розпочали свою діяльність Чернігівська і Кам'янець-Подільська, Одеська, Катеринославська та інші «Просвіти».

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 37.

№ 16

**Відношення Союзу Подільських Українців до Вінницького
повітового земського зібрання про делегування
на засідання своїх представників**

3 квітня 1917 року

СОЮЗ
ПОДІЛЬСЬКИХ УКРАЇНЦІВ
У ВІННИЦІ

Квітня 3 дня 1917 року

Вінницьким повітовим земським зборам

Союз Подільських Українців має честь повідомити Вінницькі Повітові Земські Збори, що в засіданні Комітета Союзу од 30 березоля с[ього] р[оку], закритим голосуванням, вибрали представниками в Земське Зібрання Григорія Сергійовича Шиянова і Миколу Олексієвича Літвицького, котрих просить допустити в зібрання з правом рішучого голоса.

Голова Союзу Д. Маркович
Писарь [підпис]

ДАВО. – Ф. Д-255. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 53. Рукопис. Оригінал.
Підпис.

№ 17

**Відношення Вінницького товариства «Просвіта» до Вінницького
повітового земського зібрання про делегування
на засідання своїх представників**

3 квітня 1917 року

ПОДІЛЬСЬКЕ

Культурно-Просвітне Товариство

«ПРОСВІТА»

Канцелярія в Вінниці, Подільськ[ої] губ[ернії]

Вінниця, дня 3 квітня 1917 року

В Вінницькі Повітові Земські Збори

Товариство «Просвіта» в засіданні, відбувшомуся сього числа вибрало представниками од «Просвіти» в Земські Збори, закритим голосуванням, Ілью Максимовича Шульгу і Миколу Олексійовича Літвицького, котрих просимо допустити приймати участь у зборах з правом рішучого голосу.

Голова Т[оварист]ва «Просвіта» І. Шульга

Члени Ради: Д. Зосимато, В. Дудич

ДАВО. – Ф. Д-255. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 54. Рукопис. Оригінал.
Підпис.

№ 18

**Відношення Союзу Подільських Українців до Вінницького
повітового земського зібрання про делегування
на засідання своїх представників**

3 квітня 1917 року

СОЮЗ
ПОДІЛЬСЬКИХ УКРАЇНЦІВ
У ВІННИЦІ

Квітня 3 дня 1917 року

Вінницьким повітовим земським зборам

Союз Подільських Українців вибрав представниками в Вінницькі Повітові Земські Збори Григорія Сергійовича Шиянова і Володимира Самойловича Дудича, котрих просить допустити приймати участь у зборах з правом рішучого голосу.

Голова Союзу Д. Маркович
Писарь [підпис]

*ДАВО. – Ф. Д-255. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 55. Рукопис. Оригінал.
Підпис.*

№ 19

**Повідомлення газети «Свободный голос» про заснування
Вінницького товариства «Просвіта»**

3 квітня 1917 року

3 березоля в Вінниці організована філія подільського культурно-просвітнього товариства «Просвіта», тоді ж постановлено через своїх представників домагатися на земських зборах переведення в життя націоналізації школи і виборів на посаду члена управи завідателя народною освітою – члена «Просвіти».

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 7 апреля.

№ 20

Повідомлення газети «Свободный голос» про заснування товариства «Просвіта» у містечку Янові

7 квітня 1917 року

У містечку Янові молодь, учні, що виїхали до дому празникувати, обходили хати, з'єднали чималий гурток селян і організували культурне товариство «Просвіта». Зібрали більше 100 рублів, передплатили газети, виписали книжки, добули помешкання для клубу-читальні і навіть послали двох делегатів на всеукраїнський конгрес до Києва. До «Просвіти» пристали місцевий пан-отець і землевласник. Ожива народ! Слава народові невмирущому! Слава нашій милій молоді!

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 7 апреля.

№ 21

Стаття М. Літвицького в газеті «Свободный голос» про роль товариств «Просвіта» у відродженні національної школи

7 квітня 1917 року

Якимось абсурдом, злісним посміхом звучить тема моєї статті. Де видано в світі, щоб в культурній державі зводились балачки про те, що являється елементарною вимогою педагогіки. Маленький громадянин повинен в найлегший спосіб прилучитися до культури всього світа і таке прилучення може статися тільки в тім випадку, коли наука провадиться тою мовою, якою змалку балакає дитина. Так мовить педагогіка, але зовсім иначе думало старе російське правительство. Йому страшно було дати освіту народу. Воно боялося освіти, як нечистий ладану. І яких тільки заходів не вживало воно, щоб громадянин російський був темний і затурканий, щоб він не міг мати ясного уявлення про світове життя. Досить переглянути програми початкових шкіл з їх вузькістю, щоб переконатися в справедливості зазначеного вище. Ліпші підручники, складені найлучшими знавцями дитячої душі – педагогами не допускались в школи і пильно мусіли доглядати емісари старої влади за тим, щоб «неблагодійна» (!) книжка не

попала часами в шкільну бібліотеку, щоб туди допускались тільки книжки, на яких було тавро «благонадійности». Горе було тому вчителю, в бібліотеці якого (навіть приватній) пильне око представника старої влади знаходило заборонену книжку.

Коли така кривда чинилася навіть державному російському народові, то тим гірше творилося з недержавними народностями. Ці пасинки Росії не мали навіть права на свою рідну мову в школі. В такому становищі опинилися поляки, українці й інші. Найбільш доставалося українцям. Природне бажання, елементарна педагогічна вимога – навчати в українській школі українську дитину рідною їй мовою, вважалося великим державним злочинством.

Несчислимі кари сипалися на людей, які насмілювалися тільки упомянутися про справедливі бажання народа. З цинічною наглістю стара влада втручалася навіть в особисте життя учителя, коли з'являлося найменше підозріння в українофільстві учителя. Українська мова вважалася мужиччою мовою, яка не гідна того, щоб нею викладалася наука. Українська книжка, навіть премійована шкільною радою при міністерстві, в якій говорилося про чорний пар, про садівництво, ні в якому разі не допускалися в нарід. І це в той час, коли на тій же мові писали такі світові письменники як Шевченко, Коцюбинський, Леся Українка, Іван Франко – і ціла низка українських письменників, – і це тоді, коли поруч з нами в сусідній Галичині, у всіх школах, починаючи од початкових і кінчаючи університетом наука викладалася українською мовою, і це тоді, коли найбільше число учителів виходило з того ж таки українського народу.

Ганебне насилля діялося над душею українського народа. Насилля, яке обернуло його в дядька-гречкосія, в репаного мужика, замість вільного козака, яким він прилучився до рідної по вірі сестри Московщини.

Глибока деморалізація душі народної сталася внаслідок такої політики старого уряду.

Глибока рана, нечувана кривда заподіяна нашому народові і на нашій обов'язку українських громадян лежить велика робота загоїти цю рану, виправити кривду. Кому ж як не народному вчителю взятися за цю роботу.

Як же провадити цю роботу – от запитання, яке повстає одразу перед нами. Таке запитання не раз приходилось чути і од учителів,

і од громадян, і, повинен признатися, в балачках з приводу цього приходилось чути кумедні закиди.

Насамперед починали говорити: що ж ви собі думаєте, невже ж можна одразу заставити людей перевернутися на иньчий лад і одразу завести у всіх школах українську викладову мову. Дивно було слухати такий закид. Адже ж кожному відомо, що коли шарпнути одразу навіть і грубий мотузок, він урветься і коли лікарь береться за гоїння слабого чоловіка, то він не одужує з першого ж дня. Наш народ віками калічили і було б нерозважною помилкою українців, аби вони одразу домагались заводити навчання по всіх групах і клясах виключно українською мовою. Всі українці знаються на педагогіці і стоять на принципі поступенности. Починаючи з першої групи, з самого початку і з кожним роком переносити навчання до старшої групи чи кляси.

Друге зауваження робиться з приводу того, що, мовляв, не має учителів, а є ті, що є, чого доброго порозбігаються, коли одразу завести українську мову. І це не страшно. Адже ж 75% учителів у нас з тих же самих селян, а решта зросли в селі і чудесно знають мову народню. Крім того, якому учителеві не приходится вживати тої ж самої української мови протягом всього періоду навчання в школі, а особливо в початку. Так мусять робити навіть ті учителі – гості на Україні – які перекочували до нас з великоросії. Вони мусять так робити, бо цього вимагає педагогіка і кепський той учитель, який не слухає її.

Найбільшим закидом і здається найсерйознішим являється закид про те, що діячі українські говорять літературною мовою, а для науки потрібна місцева мова. Наче і справді так, але це тільки так здається. Коли б ми стали додержуватися цієї думки, то в кожному селі доводилось би балакати по инашому. Для кожного села приходилось би складати окремі підручники. Чи ж раціонально се – звичайно ні. І та «літературність» мови, якою докоряють громадських діячів тільки тому так ріже вухо нам, що ми лиш учора почали вільно балакати одне до одного, – а досі ми говорили (та й то покрадаємці) на якомусь жаргоні, якого не можна назвати ані російським, ані українським. Але в цім закиді є і доля правди. Український інтелігент говорить про такі речі, про які вчорашній мужик не міг і думати, через те цілком зрозуміло, що і думки свої він буде викладати инчими ніж селянин словами. Але це тільки лиш часове явище. Тепер, коли весь народ закликано до

громадської і політичної роботи він внесе свої поправки до літературної мови інтелігента і витворить одну, спільну для всіх мову, бо всі стануть інтелігентами.

Найбільш важною, найбільш серйозною перешкодою являється питання про підручники. До сього часу українське учительство не спало. Певне в тому, що настане таки час правди і волі для українського люду, воно складало букварі, читанки і инчі підручники для початкової школи. Багато їх є. Тільки не було змоги випробувати їх в той час, коли за одне тільки слово українське гонили учителя, як якого злочинця. Але тепер не той час. Кожний учитель повинен ознайомитися з цими букварями. Поробити деякі зміни відповідно вказівкам власного педагогічного досвіда, подати свої уваги до якоїсь небудь центральної інституції. Всі уваги практичних робітників буде розглянуто і в мент, при дружній спільній роботі, ми перевіримо роботу наших попередників і витворимо найліпші підручники для нашої рідної школи.

З'являться питання куди ж надсилати свою роботу над перевіркою підручників. Таким центром, в якому купчиться зараз українська педагогічна думка являється Подільське товариство «Просвіта», яка в одній з своїх секцій спеціально займається складанням шкільних підручників. В Просвіту, як бджоли до вулика повинні ми зносити свою роботу над утворенням книжки – підручника для школи*.

Але се не вся робота. На цім не можна спинитися, бо робота наша була б зроблена лиш на половину.

Нам треба притягнути до справи національної школи весь наш нарід. Через те ціла низка «Просвіт» мусить з'явитися в нашій губернії. Ні одне село не повинно бути без т[оварист]ва «Просвіта». В цих товариствах мусить гуртуватися все село. В цих товариствах наш народ мусить мати роз'яснення і пояснення справи націоналізації школи. Через ці товариства він мусить взяти найактивнішу участь в утворенню дійсно народньої школи, яка розвивала, а не калічила б ніжну квітку – народню душу.

Мені можуть зауважити, навіщо й трудитися, коли і сам народ не знає чого йому треба.

Великий злочин роблять ті, які так думають.

Народня школа, – то вимога життя. Без неї, як без повітря й сонця не може розвиватися душа народа, я вже говорив про ту

деморалізацію душі народу українського, яка сталася внаслідок шкільної політики старого уряду.

Здеморалізований народ справді не знає, на яку ступити, але тим більший обов'язок накладає на нас свідомих громадян таке незнання.

Зігрітий волею народ скоро пізнає сам себе, яких батьків, чия дитина він. Сердечне «дякую» промовить він усім, хто прийде йому на поміч в цім пізнанню, та не потерпить тих, хто на заваді був.

Він їх змете, як змів старий – чужий йому уряд.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 7 апреля.

*ПРИМ[ІТКА]. Відділ «Просвіти» є в Винниці. Адреса: Миколаївський проспект, № 76.

№ 22

Повідомлення газети «Нова Рада» про звернення Подільської «Просвіти» з проханням надсилати товариству свої друковані видання

11 квітня 1917 року

Подільське українське товариство «Просвіта» звертається з проханням до українських організацій, земств, кооперативів, до видавництв і окремих осіб з проханням надсилати «Просвіті» для ознайомлення по одному-два примірникові всіх своїх видань (листів, плакатів, брошури, книжок), аби їх можна було виписувати для розповсюдження.

Адреса «Просвіти»: Кам'янець-Подільський, Подільська «Просвіта».

Голова т[овариств]ва К. Солуха.

Товариш голови Віктор Приходько.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 11 квітня.

№ 23

**Повідомлення газети «Нова Рада» про запрошення
представників товариств «Просвіта» на
український з'їзд у Вінниці**

12 квітня 1917 року

Можливо, що на 23–24 квітня буде скликаний в Вінниці з'їзд українців із всього Поділля. Докладне оповіщення буде подано цими днями, а тим часом треба негайно починати вибори делегатів: по два повітових міст, по одному від сел і по одному від кожної української культурної інституції («Просвіт»).

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 12 квітня.

№ 24

**Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування
товариства «Просвіта» у місті Ямполі**

16 квітня 1917 року

Ямпіль (на Поділлі). 16 квітня у Ямпілі заклався гурток під назвою «Товариство Просвіта». Загальні збори «Товариства» були дуже людні. Зібрали більш як 150 карб[ованців] грошей. Записалось у члени до 100 душ. Головою «Товариства» обібрано вчителя вищої початкової школи М. Куриленка. В зборах брали участь і селяне. Висловлено бажання, щоб «Товариство» упорядкувало народні читання та вистави.

28 квітня у Ямполі було улаштоване народне свято. Була сила народу. При яснім небі, при чудовій погоді картина була надзвичайна. Багато було прапорів з різними надписями. Брала участь і «Просвіта». Було багато промовців, які освічували питання сучасного життя. «Просвіта» запрошувала записуватись у члени і улаштувала тут же збір, який дав голові ради «Просвіти» та двом солдатам повні шапки грошей, усього 210 карб[ованців]. Народ дуже цікавиться справами життя і прохає скоріше улаштувати народні свята, читання та вистави. Було видно, що в Ямполі – «Ще не вмерла Україна». Були на святі музика та співи. «Просвіта» мала

свій хор. На святі було велике братання народів – українського, польського, єврейського та росіян.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 12 квітня.

№ 25

**Повідомлення газети «Нова Рада» про запрошення
українців на з'їзд у Вінниці**

18 квітня 1917 року

Центральна Українська Рада спільно з союзом Подільських Українців скликає на 5-6-7 травня в Вінниці національний український з'їзд *цілого Поділля*. На з'їзд мають право прибути представники від українських організацій («Громад», «Гуртків», «Просвіт», «Селянських спілок» тощо) по два представники від кооперативів і по одному від волосних комітетів. Скликається з'їзд головним чином для вибору губернської і повітових Українських Рад, але, крім того, на порядку деннім намічаються: 1) вибор чотирьох постійних представників до Центральної Української Ради, 2) доклад члена Центр[альної] Укр[аїнської] Ради про її діяльність, 3) доклад про національний укр[аїнський] фонд і способи побільшення його, 4) про місцеву українську пресу, 5) про земельну справу. Частина докладчиків приїде з Києва. Привітання читатись не будуть, а замість того просять делегатів коротенько поінформувати з'їзд про діяльність тих організацій, від яких вони будуть послані.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 18 квітня.

№ 26

**Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування
товариства «Просвіта» у Проскурові**

18 квітня 1917 року

До українських організацій. В місті Проскурові на Поділлію 18 квітня 1917 року закладено товариство «Просвіта», котре

звертається до всіх українських інституцій, земств, видавництв, редакцій та ріжних газет, журналів, а також до окремих осіб з проханням надсилати «Просвіти» для ознайомлення по одному або по два примірникові всіх своїх видань, котрі можна виписати для розповсюдження. Адреса: Проскурів на Поділля, Товариству «Просвіта».

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 3 мая.

№ 27

Повідомлення газети «Свободный голос» про реорганізаційні збори товариства «Просвіта» Вінницького району

18 квітня 1917 року

Дня 18 квітня с[ього] р[оку] в помешканню Подільського Союзу Кред[итного] Тов[ариства] відбулися реорганізаційні збори культурно-просвітнього Товариства «Просвіта» Вінницького району. Членами Ради вибрано: Озерянського, Сведерського, Щирицю, Шульгу, П. Т. Бунта. Кандидатами в Раду Кашинського і о[тця] Жодкевича, ревізійна комісія М. Е. Василевський, Дудич, Шиянов, кандидатами – Прель, Тустановський, яко представників від «Просвіти» в шкільну Раду земської управи вибрано М. Літвицького, Тустановського і Щирицю. Збори постановили ввійти в тісний контакт зі всіми «Просвітами», організованими в Вінницькім районі, скликати на 7-го мая з'їзд «Просвіт» в Вінниці.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 20 апреля.

№ 28

Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування та мету товариств «Просвіта» на Поділлі

20 квітня 1917 року

«Просвіти» на Поділля заклалися в Кам'янці, Проскуріві, Могилеві, Ямполі, Гайсині, Вінниці та інших містечках і селах. Найпершою метою «Просвіти» ставлять улаштування читалень та

продаж книжок. Політичний напрямок «Просвіт» дає змогу гуртуватися коло них всім громадянам без огляду на класовий поділ і партійні переконання.

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / уряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 37–38.

№ 29

**Стаття Д. Марковича в газеті «Свободный голос» про
тлумачення гасла «Україна для українців»**

21 квітня 1917 року

Этот вопрос часто задают даже лучшие люди, а чаще скрытые враги Украины навязывают нам, украинцам, разрешение вопроса в утвердительном смысле. Мы хотим ответить всем и непонятливым «друзьям», и врагам подлинными словами «Голови Української Центральної Ради» профессора М. С. Грушевского, напечатанными в № 15 газеты «Нова Рада», конечно, по-украински. Мы передаем в переводе на русский язык для тех, кто не знает украинского, знающие в этом ответе не нуждаются, уродов же семьи – шовинистов – мы игнорируем.

«С разных сторон ко мне обращаются с тревожными вопросами: с нашего ли ведома и согласия оглашаются слова «Украина только для украинцев», а «национализм» надо отсюда уходить, что всякие должности на Украине должны занять только украинцы, а всем другим людям здесь нет места. Эти разговоры и слухи неприятно поражают очень сочувствующих Украинству людей, а другие, прогрессивные, идейные неукраинцы, принимают эти рассказы и сердцу и в самом деле собираются уходить из Украины в другие места. Не имея возможности отдельно каждому ответить на эти вопросы и успокоить их, я еще раз берусь за перо, дабы этим путем решительно ответить – НЕТ.

Ни я, ни мои товарищи, организованные украинцы, никогда не соглашались с такими взглядами, никогда таких мыслей не имели и, наоборот, везде выступали против них и будем выступать, ибо такие взгляды противны нашим принципам и интересам Украины.

Мы, наоборот, убеждены, что Украина не только для украинцев, но и для всех, кто живет на Украине, а живя, любит ее, любя, хочет работать для блага края и народа, не для того, чтобы обдирать и эксплуатировать в свою пользу.

И всякий, кто разделит эти взгляды, дорогой согражданин наш, независимо какой национальности – великоросс-ли, еврей, поляк, чех, а кто же хочет только пожитья народным трудом, быть паразитом, поедателем сладких кусков, тот нам не нужен, независимо от того – неукраинец он или украинец.

Россия была тюрьмою народов, а Украина сделалась в ней тесной камерой; ее арестанты, сбитые насильственно вместе, лишены свободы, инициативы, не имея выхода из своего невыносимого положения, срывали свою досаду на своих товарищах, разыскивая между ними еще более слабых, еще более обездоленных. На этой почве насилия, бесправия выросли шовинизм, антисемитизм и другие извращения общественной мысли. Но в просторной хате широкой автономии Украины, которую строили на крепких основах русской революции, найдется место всем работникам, проникнутым желанием добра народу без различия национальности, партийных взглядов и идеалов. Выходки, чуждые нашим взглядам, исходят иногда от людей, изнервничавшихся пережитым бесправием украинца, гонением правительства и несочувствием части русского и обрусевшего общества. Не хочу их оправдывать, но все же нахожу некоторые уменьшающие вину обстоятельства, при условии, если эти люди в самом деле терпели и потерпели за свое украинство, но это, кажется, бывает очень редко. Сколько могу судить, гораздо чаще высказывают с такими шовинистическими лозунгами люди, которые тихо сидели во время прежних гонений на украинство и стали появляться и проявлять необыкновенную подвижность, когда в воздухе почуялся запах жареного мяса. Они действительно проявляют необыкновенное желание избавиться от «кацапа» и «занять их место» с присвоенными должностями содержанием, квартирою, отоплением и освещением и другими операми.

Но эта готовность к изгнанию не встречает никакого сочувствия в кругах организованного украинства.

Мы, наоборот, хотим задержать на местах всех полезных, идейных работников, искренне преданных свободе и демократизму, готовых приноровиться к нуждам новой жизни

украинского народа и целой Украины. Когда мы вводим сознательных украинцев на ответственные места, то это только для того, чтобы дать новое направление, новую ориентацию деятельности этих установлений и организаций в условиях освобожденной украинской жизни. Без всякой радости отдаем мы на это дело наших товарищей, отрывая от организационной работы, и они принимают эти поручения, не как хороший «кусочек», а как мало приятную обязанность и под давлением нахлынувшей волны событий.

Потребности украинской национальной работы – организационной, литературной и политической – так велики теперь, что мы стараемся отрывать от нее как меньше сил и потому готовы оставить на своем месте человека нам созвучного, стоящего на почве интересов края – признания потребностей украинского населения, при обеспечении прав меньшинства. Чем больше будет таких верных единомышленников, солидарных с нами граждан неукраинцев, тем легче будет работа украинцев и потому они только могут приветствовать таких сотрудников на Украине.

Так пишет выразитель наших дум и чувств М. С. Грушевский. От себя прибавим, что организованные украинцы, «Союз Подільських Українців» и все «Просвіти» Подольской губернии исповедуют тоже, исповедуют и исполняют и да стыдно будет тем, кто, одеваясь в плащ демократа, социалиста, носит в сердце своем стремление поселять рознь рассказами о стремлении «Украины только для украинцев». Нет, это неправда.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 21 апреля.

№ 30

Статут Подільського Українського культурно-просвітнього товариства «Просвіта» в Вінниці

21 квітня 1917 року

1. Товариство має на меті допомогу культурно-просвітньому розвитку українського народу на Поділлі.

2. Щоб досягнути зазначеної мети Товариство: 1) відкриває школи, бібліотеки, читальні, книгарні й кіоски; 2) видає свої твори, а також книжки, газети і листки для народного читання;

3) організує читання рефератів і бесіди про питання, що торкаються України; 4) піклується про збирання й заковування рідної пісні й музики, а також виучення фольклору тутешнього народу; 5) закладає музеї для схованки річей, що дотикаються історії, етнографії, шкільної справи й природних ознак краю; 6) для поширення просвіти серед дорослого люду заводять недільні школи, повторні й вечірні заняття з дорослими, споряджає народні читанки та систематичні курси, щоб витлумачувати народові правничі питання, знайомити його з медициною й кращими способами визиску кураєвого природного багатства; 7) ширить в народі через невеличкі друкарні, рухливі вистави й через книгоношів українські книжки, газети, листки й малюнки; 8) взагалі добирає всяких законних засобів, щоб піднести і поширити культурно-просвітній стан українського народу.

Примітка. В своїй діяльності Товариство підлягає усім існуючим в Державі законам.

3. Товариство працює в межах Вінницького району.

4. Коло Товариства складаються з членів його секції, що мають виконувати поодинокі функції, згадані у статуті Товариства.

5. В межах Вінницького району складаються з членів Товариства місцеві автономні відділи, котрі працюють в межах статуту Товариства, присилають свої справоздання в головний відділ Товариства й послів на загальні щорічні збори.

6. Товариство може здобувати й збувати нерухомі маєтки, засновувати капітали, складати умови, брати обов'язки, а також шукати й відповідати на суді.

Склад Товариства.

7. Особи, які підпишуть цей статут, як закладчики Товариства, увійдуть в нього без голосування.

8. Члени Товариства вибираються загальними зборами, що вже належать до Товариства, й вносять кожний рік в скарбницю Товариства не менше трьох карбованців. Тії особи, що вкладають не менше 100 карб[ованців] в один раз, вважаються довічними членами Товариства.

Управа Товариства.

9. Порядкування справами Товариства належить до загальних зборів його членів та Товариської Ради.

10. Загальні збори бувають річні й надзвичайні.

11. Річні збори скликаються Радою Товариства по скінченню одчотного року.

12. Надзвичайні загальні збори скликаються Радою Товариства, Ревізійним Комітетом, а також Радою по домаганню не менше 10 членів просвіти.

13. Загальні збори відбуваються прилюдно, під проводом голови, котрий вибирається з поміж членів тих зборів. На загальних зборах вибирають також писаря, котрий веде протокол зборів.

14. Загальні збори вважаються дійсними тоді, як на них зібралось не менше 10% членів Товариства, що живуть у Вінниці.

15. Постанова про зміну й доповнення статуту Товариства, про його закриття, чи про увільнення з громади Товариства членів його потребує присутності на зборах 2/3 членів Товариства.

16. Коли загальні збори не відбудуться через недостачу потрібного числа членів, то вони скликаються не раніш двох неділь для розгляду тих самих справ, і тоді вже відбуваються при яким будь числі присутніх членів.

17. Постанови на загальних зборах приймаються абсолютною більшістю голосів присутніх на зборах членів, окрім тих випадків, коли розв'язуються питання про зміну статуту, або закриття Товариства та про увільнення з Товариства яких будь членів; в тім разі потребується більшістю 2/3 всіх присутніх членів.

Діяльність загальних зборів.

18. Загальні збори: 1) зазначають порядок і розмір праці Товариства в межах цього статуту; 2) закладають народні дома, музеї, початкові школи, бібліотеки-читальні, книгарні, недільні школи, повторні й вечірні читанки й систематичні курси; 3) розглядають й ухвалюють справоздання Товариської Ради, бюджет на другий рік, й відчити Ревізійного Комітету; 4) розглядають запитання і внесення Ради та членів Товариства; 5) вибирають з членів Товариства не менше як 5 осіб у Товариську Раду та 2-х кандидатів, також 3 членів й 2 кандидатів у Ревізійний Комітет; 6) виключають членів Товариства таємним голосуванням; 7) розв'язують питання про зміну статуту та про закриття Товариства; 8) відкривають відділи Товариства; 9) затверджують інструкції для підлеглих Товариству інституцій; 10) зазначають спосіб придбання запасного та основного капіталів Товариства.

Увага: Рада має право кооптації.

Діяльність Ради.

19. Рада: 1) виконує всі постанови загальних зборів; 2) вибирає з членів Товариства осіб для порядкування книгарнями, бібліотеками, читальнями, музеями Товариства і керує їх діяльністю; 3) доглядає за наукою дітей у школах; 4) запрошує учителів та учительок до шкіл Товариства, а також лекторів до читанок і увільняє їх від тих обов'язків; 5) організує читання рефератів; 6) розсилає книжки й шкільні підручники школам; 7) споряджає для побільшення коштів Товариства літературні вечірки, прилюдні лекції, вистави, концерти і збір жертвувачів; 8) скликає загальні збори і робить усі потрібні для них розпорядження; 9) подає на загальні збори своє справоздання й свої проекти на другий рік; 10) веде списки усіх членів Товариства і зносили з всіма особами та інституціями од імені Товариства; 11) добірає, в межах закону, способів для здійснення завдань Т[оварист]ва, вказаних в § 2 цього статуту.

20. Члени Ради вибирають з поміж себе голову, його заступника, скарбника й писаря.

21. Рада збирається не менше одного разу в місяць по запросинах голови, при чім збори її відбуваються у Вінниці.

22. Постанови Ради тоді мають силу, коли на зібранню її буває не менше половини членів.

23. Товариство має свою печатку з своїм назвиськом.

24. Ревізійний Комітет ревізує кошти, документи, книжки та масток Товариства, також щорічно справоздання Ради. Наслідки ревізії зазначаються приписками у скарбовій книжці за підписом членів Комітету. В кінці року комітет складає відчит, який подається на загальні річні збори.

Засоби Товариства.

25. Засоби Товариства складаються: а) з членських вкладок, б) заповоги від товариств та інституцій, в) доходу від продажу книжок і праць Товариства, г) доходу від прилюдних лекцій і вистав.

26. Кошти Товариства можуть розділятися на нерухомі і запасні, по постанові загальних зборів.

27. Коли Товариство закривається, то загальні збори призначають, куди передати гроші й другі маєтки Товариства.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 21 апреля.

№ 31

**Повідомлення «Робітничої газети» про заснування
товариств «Просвіта» у містах і селах
Подільської губернії**

23 квітня 1917 року

Засновано за останні дні «Просвіти» в таких городах і селах: в Новоросійську, с[елі] Вересочі на Чернігівщині, Жихорі, Песочині, Люботині, Немішні на Харківщині, Нижній Сироватці на Харківщині, у Краснопіллі, Гупалівці і на ст[анції] Долгінцево в Катеринославщині, в містах Лебедині, Кам'янці, Проскурові, Могилеві, Ямполі, Гайсині, Вінниці, Прилуці, Золотоноші.

Робітнича газета (Орган Бюро Центрального Комітету і Київського Комітету УСДРП). – Київ. – 1917. – 23 квітня.

№ 32

**Повідомлення газети «Свободный голос» про організацію
хору Вінницьким товариством «Просвіта»**

23 квітня 1917 року

При Товаристві «Просвіта» у Вінниці організується хор. Охочих записатися до хору прохають зголошуватися від год[ини] 5 до год[ини] 7 в помешканні «Просвіти» (Миколаївський проспект 70).

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 23 апреля.

№ 33

**Повідомлення газети «Свободный голос» про організацію
бібліотеки Вінницьким товариством «Просвіта»**

23 квітня 1917 року

Товариство «Просвіта» у Вінниці організує бібліотеку-читальню і запрошує українське громадянство жертвувати лишні книжки, звертаючись на велику вагу такої бібліотеки-читальні для поширення свідомости широких мас. Книжки прохають надсилати в помешкання «Просвіти» (Миколаївський проспект 70).

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 23 апреля.

№ 34

**Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариств
«Просвіта» у містах Подільської губернії**

25 квітня 1917 року

«Просвіти» на Поділля одкрились ще в Брацлаві та в Бару. Відчувається брак книжок.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 25 квітня.

№ 35

**Повідомлення газети «Свободный голос» про
зібрання просвітницьких діячів
міста Вінниці**

28 квітня 1917 року

Вчера в 6 часов вечера в помещении украинского клуба состоялось собрание женщин – членов украинского клуба и «Просвіта» для обсуждения вопросов, связанных с устройством в Виннице 11 мая украинской манифестации.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 29 апреля.

№ 36

**Повідомлення газети «Свободный голос» про
організаційні збори хору при Вінницькому
товаристві «Просвіта»**

29 квітня 1917 року

30-го квітня о год[ині] 4 по полудни відбудуться перші організаційні збори при Товаристві «Просвіта» – Миколаївський пр[оспект], № 70, на котрі просять явитися всіх тих, котрі записались в хор.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 29 апреля.

№ 37

**Повідомлення газети «Нова Рада» про запрошення
представників товариств «Просвіта» на
український з'їзд у Вінниці**

29 квітня 1917 року

«Українська Центральна Рада» постановила організувати губернські з'їзди українців. Ідучи на зустріч сій постанові «Союз подільських українців» запрошує всіх українців-подолян прибути на Губернський з'їзд Подільських Українців до м[іста] Вінниці на 11 годин 5-го і 6-го мая 1917 року у помешканне Городського театру.

Позаяк усіх українців не має змоги запросити, запрошуємо представників од організацій: од просвіт і кооперативів по два представники і волосних комітетів і інших організацій по одному представникові.

Програма з'їзду така:

1. Обміркування сучасного стану українців Поділля.
2. Селянська справа що до об'єднання у селянські союзи.
3. Організація подолян-українців у губернські і повітові (уїздні) Ради.
4. Вибори губернської Ради і її правління.
5. Вибори представника до Центральної Ради. Прибувши на з'їзд матимуть помешканне на ніч дурно.

Кожний член з'їзду вносить два карбованці на покриття видатків по організації з'їзду.

Комітет Союзу подільських українців.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 29 квітня.

№ 38

**Повідомлення газети «Нова Рада» про привітання
просвітянами делегатів Подільського з'їзду
духовенства і мирян**

4 травня 1917 року

Єпархіяльний український з'їзд. Цими днями скінчився в Кам[янці]-Подільському надзвичайний Єпархіяльний з'їзд делегатів од духовенства і парафіян Подільської губ[ернії], присвячений питанням біжучої хвилі. На з'їзді розглянуто важливі питання про відношення духовенства до політичного моменту, про відокремлення церкви од держави, про українізацію церкви і школи, про автокефальність української церкви і т[аке] інше.

З'їзд вітали представники Подільського Українського Т[овариств]ва К. Солуха і Товариш Голови В. Приходько, котрий подав доклад про Український Національний З'їзд, що відбувся у Києві 6–8 квітня.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 4 мая.

№ 39

Повідомлення газети «Нова Рада» про культурно-просвітню діяльність у Проскуріві

4 травня 1917 року

Прокинувся до Українського національного життя й Проскурів. Спочатку згуртувались українці в Громаду, котра вибрала з себе
190

Раду. Головою Ради обібрано українського діяча, лікаря Стаховського. Рада гуртувала коло себе далі українців, упорядковувала маніфестації, друкувала відозви й заклики, розкинула організацію по всьому повіті й т[ому] п[одібне]. В зв'язку з політичним рухом, а також виясненням становища школи одбулось 3 з'їзди учителів всього повіту й всіх національностей.

З'їзд вигляд мав чисто-український. Реорганізували Учительський Совіт, куди ввійшли представники від учительства. Постановлено з 15 мая одкрити 4-х тижневі курси підготовки учителів навчання дітей рідною мовою, для чого прохано земство асигнувати кошти, а Київську Центральну Раду просить прислати лекторів. Учителі, разом з Громадою, взяли діяльну участь в інтернаціональному святі 18 квітня (1 мая). Поруч з солдатами, робітниками й громадянством виступали українські промовці, котрі мали великий успіх. Громада постановила одкрити ще й Просвіту. Вибрано Раду, а урочисте одкриття призначено на 23 мая, до котрого енергійно готуються. По всьому повіті одкриваються «Просвіти». Буде в Проскуріві заложено власний будинок, де б мали притулок всі просвітні, політичні й громадські інституції; пожертвовано на це більш 12-ти тисяч карб[ованців].

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 4 мая.

№ 40

Повідомлення в газеті «Свободный голос» про з'їзд товариств «Просвіта» Подільської губернії

4 травня 1917 року

З'їзд представників «Просвіт» Подільської губ[ернії] відбудеться 7-го мая о годині 12-тій в помешканню «Просвіти» – Миколаївський просп[ект]. № 70.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 4 мая.

№ 41

Повідомлення в газеті «Свободный голос» про спектакль на користь товариства «Просвіта»

4 травня 1917 року

Військова спілка Українців Вінницького гарнізона дає 7 мая в городському театрі спектакль на користь «Просвіти». Буде поставлено «Невольник» Кропивницького. Продаж білетів 5, 6 і 7 в касі городського театра.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 4 мая.

№ 42

Повідомлення газети «Подільська воля» про заснування товариства «Просвіта» в селі Лука-Мелешківська

5 травня 1917 року

30 квітня у нашому селі відбулися збори селян по організації «Народнього Дому». Ідея відкриття Народнього Дому народилася ще в дореволюційні часи, але здійснилася тільки тепер. Збори відбулися в Земській 2-х класовій школі. Після одправи молебну привітали збори представник Земства повітового і представник О[бщест]ва Оптових Закупок. В промові останнього було зазначено, що найкращою культурно-просвітньою організацією на селі єсть «Просвіта» і порадив зборам назвати свою організацію товариством «Просвіта», що зборами одногolosно прийнято. Після того було розказано селянам про сучасний стан політичний і зроблено заклик організуватись у «Селянську Спілку». Селяне дуже захопилися ідеєю «Селянської Спілки» і тут вибрали скарбника і Комітет спілки і вписалися майже всі присутні в члени. Грошей зібрано на обидві організації коло 150 карбованців. Село наше готується до української маніфестації, котра має відбутися у Вінниці 11 травня. Вже куплено матерії на національний прапор і відбуваються співки селянського хору.

Подільська воля (часопись соціально-політична та кооперативно-економічна). – Винница. – 1917. – 5 травня. – С. 20.

№ 43

**Повідомлення газети «Вісті Кам'янецького Повітового
Исполнительного Комітета» про збір коштів
на Національний фонд**

5 травня 1917 року

9 мая (травня) день збору по всій Україні на наш національний український фонд.

Жертуйте, хто скільки може!

Най кожний пожертвує свій однодневний заробіток!

Члени Волостних, містечкових і сільських Комітетів! Послужіть народній справі, організуйте збор, закликайте свої громади до жертв.

Гроші передавайте через товариство «Просвіта», через повітовий Исполнительний Комітет в центральну Українську Раду у Києві, що піклується про «волю і землю» українському народові.

Най сторіками потечуть народні жертви в національний фонд!

Згуртуймо сили, збитім грошей на народню справу і тоді:

«І забудеться срамотня давня година,

І оживе слава наша, слава України!»

Вісті Кам'янецького Повітового Исполнительного Комітета. – Кам'янець-Подільський. – 1917. – 5 травня.

№ 44

**Стаття Д. В. Марковича в газеті «Подільська воля» з
обґрунтуванням необхідності збору коштів
на Національний фонд**

5 травня 1917 року

«Українська Центральна Рада», що керує усіма нашими справами по всій Україні, знайшла потрібним призначити один день, у який всяби Україна прийняла жваву участь в організації «Українського Фонду». Всі ми давно відчуваємо необхідність мати такий фонд, себто основу грошову. І справді, наш вільний розвиток тільки що починається; досі, як іронічно казав Шевченко, все

мовчало, бо благоденствовало. Ми з неволі мовчали й час настав і нам знати, вчитись, читати, єднатися, організуватися. Нам забороняли друкувати на нашій мові, тому тепер брак книжок, а попит надзвичайний. Люд просить книжки, а її немає. Нам потрібні десятки мільйонів книжок. На се потрібні кошти, гроші. Бумага (папір) дорога стала, друкування ще дорожче, працівників друкарського діла мало й тому треба платити за працю дорожче, треба завести свої друкарні, а їм і ціни не закладуть. Треба великих коштів на се народне, велике, необхідне діло. Центральна Рада мусить не тільки сама працювати, а ще й допомогти губернським Радам – знову кошти потрібні. Незабаром будуть вибори до Установчих Зборів – потрібні люде-знавці у сіх справах, які виїхали б на села й до міст, щоб допомогти, навчити як і що треба робити; цім людям треба платити, подорожні втрати вернути й т[аке] инш[е]. І знову, і знову потрібні гроші, кошти. Та що й казать. Самі читачі добре знають, що нічого не зробиш без грошей, вони потрібні на кожному кроці. Таким чином треба зібрати великі гроші і закласти «Український Фонд».

Се сама головна думка – маніфестації, зібрання громадян. Не хочу казати довго, але не можна пройти мовчки, що сі зібрання мусять показати, скільки ж нас, українців, і таких що добре визнають хто вони, чіх батьків діти, свідомі в потребі єднання і суспільної праці на рідній ниві.

Центральна Рада призначила такий день на 9 мая, але звістку ми дістали пізно, через те ми, подоляне, вибрали день 11 мая і раніш розіслали запросини й оголошення.

Чому ж Подоляни вибрали одинадцятье? А тому, що се празник, і в друге, що се день Первоучителів св[ятого] Кирила і Мефодія. Вони перші прийшли на нашу Русь-Україну, перші навчили книжці, перші завели школу й науку. Се день свята культури, віри християнської, день просвіти.

З сим днем зв'язані прикрі і радісні згадки українців. 1848 року, коли на Україні були великі пани і їх підпаники-підлизники, коли царював дика-лота людина, чи звір цар Микола I, коли заборонена була не тільки друкована література, але й усяка проява думки, коли були «пани» і «бидло», «хлопи», якого на базарі продавали, у той прикрій час нашої неволі з'явилася зоря ясна – Тарас Григорович Шевченко. Сам з мужиків – бидла-кріпосних, великий поет, геніальний народний пророк, апостол правди і краси поезії.

Він писав і його поезії розходились по руках. Він пробудив зі сну найкращу молодь, яка зрозуміла весь гніт, усю неправду життя і одночасно з Шевченком зненавиділа кріпацтво й гаряче любила простого селянина, народ і всю Україну. Заклався потайний гурток і назвався «Кирило-Мефодієве братство». Мета того братства: визволення кріпосних, рівноправність, воля віри, єднання зо всіма слав'янами і утворення єдиної слав'янської демократичної федеративної держави з автономією України і других народів слав'янських. 11 мая сей гурток присягав і обмінявся залізними обручками з хрестом і написом в середині: «Кирило-Мефодієвське братство». В гурток той входили Т. Г. Шевченко, Микола Костомаров, Василь Навроцький, Панько Куліш, Гулак-Артемовський і Панас Маркович, мій рідний дядько, мій навчитель народолобства, кохання України і письменства.

Не довго проіснував той гурток: скоро їх царські псарі-жандарми похопали, повезли до Петербургу і посадили до Петропавлівської фортеці. Т. Г. Шевченка присудили віддати у москалі без вислуги, у ті москалі, яких щодня вчили витягувати ноги, робити муштру і щодня били палками. Коли цареві піднесли той приговор, то йому здалося ще мало, і цар-звірюка написав: «Запретить писать і рисовать». Се поетові заборонили писати. Се художникові-маляреві Шевченкові заборонили малювати. Яка безглузда, жорстока, звіряча помста!

Усіх других продержали у гнилих тюрмах і розвезли по різних містах під дозор губернаторів і поліції.

Зруйнували гурток, але думки його панували, жили й ширились і тільки тепер частина тих намірів виконується.

Так от-чому ми вибрали 11 мая, от що ми згадуем.

З'єднайтеся ж, українці, покажіть, що не вмерла Україна і слава, і воля, докажіть вашу славу, організуйтеся самі і організуйте наш «Український Фонд».

Подільська воля (часопись соціально-політична та кооперативно-економічна). – Вінниця. – 1917. – 5 травня. – С. 3 – 5.

**Стаття В. С. Дудича в газеті «Подільська воля» про
необхідність об'єднання революційних сил**

5 травня 1917 року

Старе правительство, на чолі з своїми царями, всі сили поклало на те, аби народ не мав волі, аби назавше зостався темним, забитим.

На протязі цілих століть провадилась політика утисків, темноти і нужденного життя, і якщо часами правительство дечим поступалося, то тільки в силу необхідности, коли народні розрухи загрожували небезпекою самому правительству.

В решті-решт, дякуючи царюванню Миколи II, країна дійшла до такого стану, що стало жити тяжче, ніж за часів кріпацтва. Людина була в повній залежности від самого маленького начальства, навіть стражника, і за єдине слово, небажане правительству, попадала на каторгу.

Нічого стало їсти і народ почав гинути, бо всі засоби країни пішли на страшенну війну, яку розпочав Микола II, щоб збільшити свою славу і загарбати чужі землі.

Міліони найкращих синів країни загинули і залишили вдома сиріт-жінок, дітей і батьків.

Не дивно, що народ з такою легкістю звалив це правительство: воно так вже в'їлось всім в печінки, остілки було всім ненависне, що майже ніхто не насмівився його підтримувати.

Таким чином, після вічного пригноблення, ми здобули справжню волю і можемо утворити такі умови життя, які будуть відповідати народнім потребам.

Але старе правительство залишило нам важку спадщину і треба багато прикласти праці і сил, щоб направити життя народу на належну дорогу.

Мало здобути волю; треба ще її закріпити, перетворити в життя, бо інакше знайдуться такі люди, которі схочуть використати цю волю в своїх цілях.

Коли говориться про повну волю, то це не значить, що людина має право одібрати самоправно у сусіди землю, худобу, підіймати колотнечу і не слухати законних розпоряджень.

Повна воля дається на те, щоб утворити такі умовини життя, які дали б можливість всім людям жити в злагоді, щасливо, не насилуючи один другого, щоб не було ситих і голодних, багатих і бідних; освічених і темних; щоб розвивати до найвисшого ступеня культуру краю і людности, щоб кожний вільно висловлював свої думки й т[аке] ин[ше].

Коли ми маєм права, ми мусимо разом з тим мати й обов'язки; обов'язки громадян, які живуть і працюють не самі для себе, а для всього краю.

Але як цього досягти, які завести порядки, державний лад?

Адже-ж багато людей, то багато й думок.

Це річ дуже важлива. Щоб рішати питання про зміну державного ладу, про встановленне нових порядків, треба добре подумати, послухати розумних людей, почита й гарних книжок; треба ознайомитись з ріжними політичними течіями, партіями, програмами і пристати до тієї партії, яка являється справжньою заступницею народніх інтересів, робітничих і селянських мас. Разом з тим треба завше пам'ятати, що ми – українці, маєм багато своїх національних потреб, що ми повинні дбати не тільки про загальнолюдське щастє, а також і про своє особисте, як окремої нації.

«В своїй хаті – своя правда й воля».

По всіх вільних країнах кожний народ живе своїм життям: видає свої закони, дбає про добробут і культуру свого народу, про багатство свого краю. Коли в якій небудь країні живуть два-три або більше народів, то вони входять між собою в спілку, або, як кажуть вчені, утворюють федеративний устрій в державі.

В Росії хоч і багато народів, вле всі вони, дякуючи централістичній політиці старого уряду (правительства), не користались жадними правами, не могли утворювати своєї культури і не мали навіть права писати і розмовляти на рідній мові.

Особливо багато заборон силалось на український народ, якого зовсім не хотіли визнавати, страючись вбити в голови, що жадного українського народу, яко окремої нації, нема; що українці не відріжняються від великоросів.

Така політика старого правительства, яка провадилась уперто на протязі цілих віків, призвела до того, що більшість української інтелігенції справді втратила зв'язок з народом, забула рідну мову,

прозвала її мужичою; але сам народ, хоч і покалічений, зберіг таки свою мову, свої звичаї, свою душу.

Тепер, коли кожний народ має право зовсім вільно висловлювати свої думки, коли виробляються нові форми державного життя, український народ перше всього повинен дбати сам за себе, виробляти такий лад, який забезпечив би його від пригноблення іншими народами, який дав би можливість розвиватись і побільшувати культуру краю і добробут люду.

Треба добиватись федеративного устрою в державі і територіяльної автономії України.

Другим нашим завданням, не менш важливим, повинно бути закріплення тої волі, яку ми здобули і якою пишаємось, щоб ніхто не міг її від нас відібрати.

Для цього треба як найшвидше об'єднатись, зорганізуватись в союзи, партії, просвіти.

Коли буде народ зорганізований, тоді легко можна перевести в життя ті домагання і постанови, які будуть оголошені; тоді легко побороти ворогів; тоді і інші будуть рахуватись з нами, як силою і не насміляться казати, що народ не хоче автономії, що він не добивається українізації шкіл, адміністративних і громадських установ. Такі поголоски з ворожого табору починають доходити до нас все частіш. Видко, що вони дуже незадоволені українським рухом, домаганням автономії. Вони стараються навіть доказати, що наші домагання не викликаються потребами життя, що вони ніби шкодять народнім інтересам. Одним словом, починаєм чути ті ж аргументи (докази), якими старе правительство старалось оправдати пригноблення українців і інших народів.

Через те нам, українцям, треба напружити всі сили, щоб в питанню про автономію України і про федеративний устрій в державі ми були однастайні і залучить до себе сі кола громадянства.

Коли ми всі зорганізуємся, виясним своє відношення до різних українських організацій, партій, пристанем до них, лиш тоді будемо певні в тому, що закріпим за собою волю, що здобудем такі умовини життя, які дадуть нам всім можливість підняти на належну височінь культуру краю, освіту народню; при яких не

буде багатів, жебраків, не буде експлуатації, здирства; при яких всі будуть користуватись рівними правами.

Подільська воля (часопись соціально-політична та кооперативно-економічна). – Вінниця. – 1917. – 5 травня. – С. 5 – 6.

№ 46

**Роз'яснення Вінницького товариства «Просвіта» в газеті
«Подільська воля» про необхідність заснування
просвітницьких організацій**

5 травня 1917 року

Перше, як прийдеться заснувати таке товариство, кожний питає, а нащо воно? До чого, кому і яка буде користь з цього? Отце ми перше всього постараємось витлумачити.

«Просвіта» – це таке товариство, котре клопочеться про освіту українського народу, про розвиток його національної свідомости. Таких товариств, як «Просвіта», у нас дуже мало, бо їх не дозволяло раніш начальство; не дозволяло через те, що старе правительство хотіло, щоб наш народ був темний, щоб не знав він взагалі, що діється на світі, щоб селянин був вічно тим нещасним творінням, котре мусить на всіх і за всіх робити, щоб селянин не знав, хто він є і хто йому ворог, а хто приятель. Старий уряд (правительство) робив так через те, що він добре знав, що в каламутній водиці ліпше рибка ловиться. Ще бувший прокурор Св[ятого] Синоду Побідоносцев, котрий мав великий вплив на царя Олександра III-го, (батька скинутого царя), казав: «Народові не треба давати освіти, бо він навчається тоді думати, що він таке є, а це вадить». Значить, освіта народня вадила царському правительству: темним людом управляти легше, чим освіченим.

Але тепер нема гидкого, старого правительства, тепер ми самі собою порядкуємо, сам народ вибирає для себе уряд, а для цього треба бути освіченими людьми. От цю освіту і бере на себе товариство «Просвіта». За границею багато є таких «Просвіт». Вони досить допомагали освіті людей, і там тепер неграмотних зовсім нема. Там «Просвіти» називаються інакше. У чехів, наприклад, такі товариства називаються «Matica», в Німеччині «Schulverein», в Польщі «Macierz Polska», в Галичині, де живе такий самий народ

український, як і в наших губерніях, такі читальні-товариства називаються «Просвіта»; їх там густо є по селах. Такі читальні «Просвіта» можна назвати на селі серцем всіх селян, бо там можна прочитати свою газету, свою книжку, в котрій буде списано, як господарюють селяне в культурних краях, як вести своє хазяйство, як виховувати своїх дітей, щоб вони не бідували як їх батьки. Тут можна знайти відповідь на питання, що треба робити селянам, щоб себе найліпше оборонити і взагалі всякі поради, які необхідні для кращого життя. От візьмем хоч би тепер справу земельну: в однім селі хочуть зараз землю загарбати, в другім ворогують одні з другими за землю, а треті самі не знають, що робити. От тут-то «Просвіта» і прийде до помочі й скаже, як треба робити, щоб законно земля перейшла до рук хліборобів; тут буде газета, котра докладно про все напише, як і що треба робити. Або справа потрібілок: часом буває (а найбільше було до війни), що крамар на селі «заб'є», як то кажуть, потрібілку. А через що? Знов через те, що нема освіти; ми не знаєм як в других краях ведуть такі споживчі товариства, де потрібілка «забиває» крамара. Та багато дечого ми не знаєм...

Далі, «Просвіта» не на те тільки засновується, щоби газету виписати або книжку купити; «Просвіта» може організувати ріжні курси, котрі необхідні для ріжних потреб.

Наприклад, курси шкільні для дітей, курси шиття на машині, курси для дорослих, незнаючих грамоти, курси для корисного господарства в хліборобстві; курси для науки плетіння кошиків і другого иньшого ремесла, курси для використання природнього багатства (пасішництво), садівництво, огородництво; курси скотолічення і тисячі других таких курсів, котрі приносять велику користь людям. Багато в нас занедбано, сила в нас багатства, котре чекає тільки умілих рук, освічених людей, щоб ті люди вміли використати ті багатства, як в других краях. А це можна зробити тільки через науку і то наукою, яка була б написана перше всього рідною нашою українською мовою.

«Просвіта» буде помішником і контрольором нашої школи, бо до сеї пори наші школи, котрі навчали російською мовою, не давали жодної користі, бо дитина замість того, щоб розвивати свій розум і ставати мудрішою, притупляла себе, коли їй приходилось вчитись відразу на чужій мові. Дитина приходила з дому в школу, як з раю в пекло, де ж то можна сподіватись, щоб вона горнулась

широ до науки. Тож першим обов'язком Т[оварист]ва «Просвіти» подбати про те, щоб в кожному селі, в кожному містечку або городі була школа, котра вчила б наших дітей на нашій рідній українській мові, а руську мову починали вчити з III-го року. Крім цього, «Просвіта» має тисячі других обов'язків, як боротьбу з всяким злом села: п'янством і т[ак]е ин[ше].

Ми вже вияснили для чого потрібна нам «Просвіта», а тепер розкажемо як її можна заснувати на селі.

Порозумівшись з священиком (батюшкою), учителем або з іншими освіченими людьми в селі, треба скликати сход, на котрім гарненько розказати, яку користь дає людям таке Товариство «Просвіта», перечитати її статут (правила) і закликати, щоб вписувались в члени; (членську вкладку можна визначити – 1 карбованець). Коли назбирається досить членів, тоді ці члени вибирають з поміж себе раду, а рада з поміж себе вибере голову, писаря і скарбника (казначея). Першою роботою їх буде: 1) найняти хату, де можна держати книжки, газети і куди буде збиратись народ, щоб їх читати та поговорити про прочитане і т[ак] д[алі]; 2) виписати книжок з книгарні; 3) виписати газети і журнали; 4) завести собі печатку й вивіску: Товариства «Просвіта»; 5) внести членську вкладку в «Просвіту» свого району.

Книжки можна виписати по каталогу з таких книгарень: книгарня «Час» (Київ, Велика-Володимирська); українська книгарня (Київ, Безаківська ул[иця]); українська книгарня (Одеса, Преображенська № 11); «Український базар» (Петроград, Петроградська сторона, Большой пр[оспект] № 1); книгарня «Слово» (Катеринослав, поліцейська ул[иця]); книгарня Т[оварист]ва «Просвіта» (Вінниця, Под[ільська] губ[ернія], Миколаївський просп[ект] № 70); 3 газет найвідповідніші будуть: «Нова Рада» – виходить щоденно в Києві – (Вел[ика]-Володимирська 42), «Робітнича газета» – в Києві (Пушкінська 4), «Народня воля» щоденна – в Києві (Інститутська 3), «Наше життя» – (Петроград, Петроградська сторона, Архієрейська 6), «Промінь» щотижневик – (Москва, Новослободська 53), «Літературно-Науковий Вістник» – (Київ, Підвальна 36), «Боротьба» щотижневик (Київ, Львівська 10), «Подільська воля» (Вінниця, Миколаївський просп[ект] 70). Всякі справи, поради й т[ак]е ин[ше] дає Вінницька «Просвіта» – (Миколаївський проспект 70).

Рада «Просвіти».

Подільська воля (часопись соціально-політична та кооперативно-економічна). – Вінниця. – 1917. – 5 травня. – С. 6 – 8.

№ 47

**Стаття Г. Тустановського в газеті «Подільська воля»
про розвиток українського руху**

5 травня 1917 року

«Було колись – в Україні
Ревіли гармати;
Було колись – запорожці
Вміли панувати!
Панували, добували
І славу і волю»...

Т. Шевченко

Той великий переворот, котрий утворив російський, а разом з ним і український народ 26-27-28 лютого цього року, застав Україну майже в передсмертній судорозі. Вона, знесилена боротьбою за кращу долю, не мала голосу й заговорити про свої злидні, про свою хворобу. Зруйнована до краю, зденаціоналізована, вона ледве дихала і все ждала, як та казкова царівна, що настане час, з'явиться славний лицар, котрий оживить її і поверне до нового щасливого життя. І от славетний лицар прийшов. Він подолав того Кощея Безсмертного, котрий тримав у неволі й тяжкій хворобі нашу царівну – пригноблену Україну. Робітники й військо скинули непотрібний старий уряд (правительство), котрий тримав у тюрмі, у тяжкій неволі всі народи Російської держави. Разом з іншими вийшла і Україна з смердючого каземату і, з жадобою втягуючи в себе вільне весняне повітря, вернулась знесилена до своєї рідної хати. Тут вона побачила, що її чекає багато праці, щоб знов стати господинею на своїй обкраденій, зруйнованій землі. Скликає вона своїх діток до рідної хати, що порозлітались по різних краях, мов той калиновий цвіт, «що розвіяв вітер по білому світі»; скликає і радиться, як полагодити своє знівечене тяжкою неволею життя, як відродитись і стати поруч з іншими культурними народами.

Як же воно сталось, що колись вільна, горда і щаслива Русь-Україна стала такою знесиленою? Обернемось до історії. Колись, більш 250 літ тому, Україна була вільною. Народ жив так, як йому Бог на душу положив. Було братерство, згода. Не було ні пана, ні хлопа, всі були рівні. Для захисту мали собі вільних козаків, котрі обороняли народ од ворога. Народ був освічений, мав багато шкіл, в котрих вчили так, як говорили: по українськи і, як кажуть історики, всі були грамотні і навіть серед жінок було мало неграмотних. Це, досить культурне для того часу, становище нашого народу приводило до здивування і поваги тих чужесторонців, котрі бували проїздом на Україні. За гетьмана Богдана Хмельницького Україна не могла сама вдержатись серед сильних сусідів і приєдналась до Московської держави, як рівна до рівної. На Переяславській Раді були складені між Україною та Москвою умови (Переяславський трактат), на яких злучались ці дві держави: Україна приєдналась до Москви, як автономна держава, котра мала свого управителя – гетьмана, свого старшину, яких вибирав сам народ; свій суд, свою казну, військо, і навіть мала право зноситись з іншими державами, про що повинна була лиш повідомляти Московського Царя. Головне, обидві держави повинні були підтримувати одна другу військом під час війни. В Москві тоді панувала неволя, панщина, заведена ще раніш царем Борисом Годуновим. Царям московським колола очі та українська вольність (вони боялись, щоб і московський народ не захотів того ж і собі здобути), і вони заходились її нищити. Помалу стали скасовувати на Україні наші вільні порядки і заводити свої, котрі тяжко гнобили вільний колись наш народ. Починаючи з Петра I, що «розпинав нашу Україну» і Катерини II, що «доконала вдову сиротину», тільки і думали вони, щоб Україну «к рукам прибрати». Щоб винищити вільне українське військо цар Петро I посилав його в тяжкі і непотрібні походи, а народ тисячами забирав копати канали в непривітній Чухонії, де українці гинули, як мухи і рідко хто вертався до дому. З тих часів і пішло в нас слово «каналія». Цариця Катерина II знищила оборонців нашого люду – запорожських козаків і перевела їх на Чорноморію і Кавказ, а землю нашу роздарила своїм панам – прибічникам, поробивши людей кріпаками. Люди, пригноблені панщиною, терпіли і мовчали і тільки в піснях виливали свій жаль.

Ой Царице, вража мати,
Що ти наробила?
Край веселий, степ широкий
Панам роздарила.
Ой Царице Катерино,
Змилуйся над нами:
Верни землю, степ широкий
З вільними ланами.

Народ, пригноблений панамі, зробився темним, здичавів і сам не відав, як вибитись з біди. Коли 1861 року панщина впала, то неволю нібито скасували, але всю землю народів не вернули і вона зосталась за тими, хто ріжними неправдами її здобув.

Все ж таки з тої пори Україна починає помалу відживати. Коли ще на холоднім Білім морі вмирав повільно мученицькою смертю останній кошовий Запорозької Січі Кальнишевський, тоді вже у Полтаві складав свою «Енеїду» та «Наталку Полтавку» Котляревський, писав свою «Історію Русов» Г. Полетика. Цим рідним українським письменством вони заклали міцний фундамент відбудови рідної хати – рідної України. Слідом за ними пішли інші наші письменники: Квітка-Основ'яненко, Гребінка, М. Вовчок, Кирило-Мефодієвські братчики: Т. Г. Шевченко, Костомаров, Куліш, котрі рідним словом будили український народ. Посіяні ними зерна, зійшли і дали пишний цвіт в особах наших молодших письменників і вчених: Руданського, Нечужа-Левицького, Коцюбинського, Грінченка, Лесі Українки, Карпенка-Карого, Винниченка, Грушевського, Франка і інш[их]. Хоч і велика була темрява, але вони, з серцем, переповненим любов'ю до меншого брата, озброєні рідним словом, йшли на боротьбу і утворювали національну культуру. Народ не мав змоги цілком приєднатись до цієї культури, бо царське правительтво не давало йому справжньої освіти в рідній школі; боялось, що освічений народ скине з себе тяжке ярмо, котре наложити на нього; боялось, що народ позбавить правительтво права распложувать хабарство, виснажувать робочу силу нашого народу і робить з нього німих рабів.

Почалась ця страшна війна. Ріками потекла кров Вкраїнського народу, а заплатили нам за це новим насильством: позакривали всі наші газети і просвітні товариства, не дозволяли наших українських книжок читати народів, а хто несміливо

простягав руку до свого рідного слова, того поліцаї по приказу Царя і його правительства хватили і садовили по тюрмах. Дехто з інтелігенції зневірився і «страха раді іудейська» одвернувся од рідного народу і його мови. Найшлись і такі ренегати, котрі «за шмат гнилої ковбаси» продавали себе і своїх братів. Сам народ, знесилений, зденаціоналізований, майже безграмотний (бо чужа нам російська школа тільки калічила людей), кліпав очима і терпів. Але терпець увірвався. Народ заворушився. Затряслись «устої самодержавія», впали і полетіли в безодню, потягнувши за собою тирана царя і його прислужників.

Народ разом з новим правительством утворить такий лад, який сам захоче, при котрому нікому не буде кривди. Тепер доля народу в його руках. Сам він буде кувать своє щастя.

Подільська воля (часопись соціально-політична та кооперативно-економічна). – Вінниця. – 1917. – 5 травня. – С. 8 – 10.

№ 48

Стаття В. С. Дудича в газеті «Подільська воля» про заснування Союзу подільських українців

5 травня 1917 року

З того часу як в Росії настала змога вільно дихати, українці почали організовуватись, щоб одностайно скрізь виступати. Не дурно кажуть, що «громада великий чоловік».

По усіх місцях почали народжуватись союзи, просвіти, партії.

Позаяк кожному громадянину прийдеється прийняти участь в утворенню нового ладу в державі, необхідно кожному, яко рівноправному члену громади, вияснити свої політичні переконання, пристати до тої чи іншої партії; бо тільки та людина буде знати чого добиватись, коли буде мати перед собою певну програму.

Зараз на Україні єсть три політичних партії, які обстоюють народні інтереси: соц[іал]-демократична, соц[іал]-революційна і радикально-демократична.

В питаннях програмних ці партії йдуть нарізно, бо де в чім відрізняються їдна від другої. В питаннях же загальноукраїнських всі вони, а також і інші політичні, громадські і культурні

організації об'єднані в Українській Центральній Раді, яку обрано на всеукраїнському конгресі в Києві. Це ніби наш тимчасовий сойм, найвища установа на Україні, до голосу якої всі тепер прислухаються. В цій центральній раді єсть і представники Поділля, які обстоюють наші інтереси.

Ми, подоляне, теж зорганізувались в Союз Подільських Українців, комітет якого пробуває в Вінниці.

Завдання Союзу – будити самосвідомість українського народу і гуртувати його до виборів представників в Установчі збори (Учредительное Собрание) і всі громадські установи.

Гасло (лозунг) Союзу Подільських Українців – повна воля для розвитку української нації на основі автономії з забезпеченням прав меншости, утворення в Російській Державі демократично-федеративного республіканського ладу.

Відділи (філії) цього Союзу засновані по багатьох місцях Поділля.

Кожний, незалежно од його переконань, коли визнає «платформу» (себто програму, наміри) Союзу, може вступити членом, для чого треба внести вступної плати 1 карб[ованець] річно і од одного до трьох відсотків місячного заробітку. Для селян, учнів і солдат обов'язковий внесок не менше 50 коп[ійок] річно.

В загальноукраїнських питаннях Союз виступає в порозумінні з Центральною радою в Києві.

Культурними справами, народньою освітою відають товариства «Просвіта», які засновані по всіх городах і багатьох селах Поділля.

Дякуючи цим організаціям і партіям, Українці Поділля набирають сили, добиваються переведення в життя своїх постанов.

На губернських і повітових земських зборах, а також на учительських з'їздах вони добились постанов про українізацію шкіл, перевели в склад управ своїх представників. На кооперативних з'їздах спричинились до винесення резолюцій про федеративний устрій в державі, про територіальну автономію України.

Таким чином, дещо зроблено, але це крапля в морі в порівнянні з тим, скільки ще треба зробити, щоб освітити наш народ, направити його на належну дорогу.

Треба прикласти всіх сил, щоб організуватись в союзи, партії, просвіти по всьому Поділлю, щоб закидати народ книжками, газетами, брошурами, відозвами, щоб не було байдужих.

Час бо не жде. Кожний день вимагає від нас нової праці і що втерям, те не хутко надолужим.

Подільська воля (часопись соціально-політична та кооперативно-економічна). – Вінниця. – 1917. – 5 травня. – С. 10 – 11.

№ 49

**Стаття Г. Шиянова в газеті «Подільська воля» про
заснування та функції земельних комітетів**

5 травня 1917 року

Усіх тепер дуже турбує печуче питання про землю. Це питання – ваги надзвичайної і не може бути легко вирішено. Можна сподіватися, що вирішене воно буде найсправедливіше, а саме, що земля повинна належати тому, хто на ній працює, та щоб у одних руках не збиралося багато землі; але як справді воно буде, ніхто зараз напевно сказати не може, бо це буде належати од наших виборців, які будуть вирішати цю справу на Установчих Зборах. Для того, щоби добре обміркувати те, як нам бути з землею, Тимчасовий Уряд (Временное Правительство) 23 квітня (апріля) видав закон «Про заведення земельних Комітетів». Таких Комітетів буде три: головний земельний комітет, губернські та повітові земельні комітети. Можуть бути ще й волосні комітети, якщо люде у Волості захочуть у себе такий комітет завести.

У склад Головного Комітету входять: 1) міністр хліборобства та його товарищ, 2) предсідатель, 25 членів (радних) та управляющий справами комітету, яких призначає Тимчасовий Уряд, 3) по одному представнику від губернських земельних комітетів, 4) шість представників від селян (селянського Союзу та Ради Селянських Депутатів), 5) по три представники від: а) Тимчасового Комітету Державної Думи, Ради робітничих та солдатських депутатів і Всеросійського Кооперативного Союзу, в) одинадцять представників від політичних партій: соціалістів-революціонерів, народних соціалістів, соціал-демократів, трудовиків, партії народної волі, прогресистів, октябристів, групи центра, націоналістів та незавісімих (незалежних) правих, 7) п'ять представників від найбільших науково-економічних товариств.

Головний Земельний Комітет завідує всією справою по збиранню всяких відомостей про земельну реформу, зноситься з губернськими та повітовими комітетами по всім тим питанням, які відносяться до земельної реформи і на основі зібраних відомостей виробляє самий проект закону. Головний Земельний Комітет може хлопотатись перед Урядом про одміну тих земельних законів, які тепер існують, проскасування тих урядових установ (учреждень) та чиновників, які тепер завідують земельними справами і взагалі про заведення ладу там, де через землю виникають які небудь непорозуміння.

Губернський Земельний Комітет складається з таких представників: 1) чотири представники по вибору губернського земського зібрання та один від городської думи, 2) по одному представнику від повітових земельних комітетів, 3) три від економічних відділів губернської земської Управи (агрономичного, статистичного і т[ак]е ін[ше]), 4) член окружного суду та мировий суддя, 5) представник міністра хліборобства.

Повітовий земельний комітет складається: 1) з чотирьох представників від земства та одного від городської думи, 2) по одному представнику від волосних комітетів, або волосних зібрань, 3) земський агроном та статистик і 4) мировий суддя.

Волосні земельні комітети складаються з 5 членів по вибору волосного земського зібрання.

Губернські та повітові земельні комітети збирають на місцях всякі відомости, які треба для земельної реформи, подають свої міркування у цій справі, виконують те, що постановить головний комітет, розбирають всякі суперечки, які виникають за землю, заводять до сього примирительні камери, забороняють власникам землі обезцінювати земельне та сільськогосподарське майно та клопочуться про те, щоби таке майно не зоставалося у тих, хто його нищить.

Ось які люди будуть зараз обмірковувати те, хто і як буде володіти землею. Через те, що люди ці усі виборні, то від нас самих залежить, щоби вибрати для сього самих найкращих людей, які розберуть і складуть усе що до володіння землею і тим дадуть установчим зборам правдиво постановити кому і як віддати землю.

Такий виїшов закон, його треба виконати спокійно і правдиво.

Подільська воля (часопись соціально-політична та кооперативно-економічна). – Вінниця. – 1917. – 5 травня. – С. 11 – 12.

Стаття Ю. Щириці в газеті «Подільська воля» про значення української пісні в розвитку національної свідомості

5 травня 1917 року

В цей час, коли старий гнилий уряд, котрий нівечив українську народню душу більш як 250 років, згинув навіки, коли народилось нове життя, життя вільної праці на ґрунті пробудження національної самосвідомості нашого громадянства, – в цей час треба напружити всі свої сили, ужити всіх засобів для величезної роботи в нашій «сім'ї великій, в сім'ї вольній новій». Шлях вільного життя вже позначено і навіть протоптано, треба тільки його ширити і прочищати. Шлях цей – просвіта нашого громадянства, розвиток національної самосвідомості. Багато єсть засобів для досягнення цієї великої мети на шляху просвіти народньої.

На одну з таких потреб я і хочу вказати в оцій статті, це – наша українська пісня.

Пісня наша має за собою велику силу освіти і пробудження самосвідомості наших селян. В пісні наш народ викладав все своє життя – сімейне, політичне, історичне і т[аке] и[нше]. Чи плакав він, чи радів, чи молився, чи поневірявся в справах політичного життя – все він виливав в своїй душі українського народу... Тут він, пригнічений, знівечений поневірянням свого політичного життя, показав, що живе в ньому вільний козацький дух, живе в ньому душа України.

Такими піснями треба тепер просвіщати наш український селянський народ. Ці пісні не тільки будуть будити національну свідомість наших селян, але разом з тим виховувати в ньому естетичне почування, почування краси нашого краю, почування любови до нього... Візьміть такі пісні, як: Гей гук, мати, гук... Ой сів пугач на могилі... Закувала та сиза зозуля... Ревуть стогнуть гори... Ой на горі та жінці жнуть... Ой не гаразд запорожці... Там де явір круто в'ється... Не пора, не пора, не пора... Уже років двісті, як козак в неволі... й т[аке] ин[ше].

В них ціла історія українського народу і його політичного життя. Багато таких пісень... Товсті томи надруковано їх. І ніяка історія не втілить і не розів'є такої любови до рідного краю як наша рідна українська пісня... Цілі покоління української інтелігенції

виховувались на таких чудових, гучних піснях. Пісня – це душа народу. І гірко, і боляче стане, як згадаєш, як плювали в цю народню душу, особливо останніми часами. В школах було заборонено співати українську пісню, уряджувати літературно-вокальні вечори (вечорниці), коли в них мали співати українську пісню й т[аке] и[нше]. Скрізь по школах виганялась, топталась в болото наша пісня, цебто та пісня, кращої якої нема на всьому білому світі. Ніхто в світі краще не співає, як ми Українці. Ні один народ не дав світу такої гарної, мелодичної, музикальної і поетичної пісні, як наша чудова українська пісня... А ще кажуть, що нема українського народу, що українці – це витребеньки зручних голів... А відкіль з'явилась така чудова пісня? Хто її сотворив? Цебто виходить так: діло зроблено, а того, хто зробив його, не було на світі і тепер немає. Ні, це вже дурниця. Як створено діло, то є і його творець. Так і з народом нашим. Як є пісня, існує, існував і буде існувати поетичний, музикальний, вільний і гордий український народ, і ніякі «юго-росси» та інші вороги не зможуть знищити його!...

А коли ганьбувалась пісня наша в школах, що робили в цьому напрямку урядники та стражники в наших селах? Як вони знущались з нашої молоді, як вони нагайками розганяли наших дівчат та парубків, щоб вони не заводили співів своїх рідних пісень на вечорницях та зібраннях на майдані, як вони протестувавших лупили і арештовували. Але наш поетичний народ без пісні не може бути, – як заборонено співати свою рідну пісню, то треба співати щось інше... І в решті-решт наша голосна, чудова, поетична, рідна пісня замінилась гидкою, безтямною, непутящою фабрично-заводською піснею, яка тільки паскудила наш народ, псувала його душу і серце. Сюди ще долучилась солдатська пісня і все доконала. І затихла наша пісня в селі... Тепер її треба воскресить, вернуть в село і скористуватись нею, як великим засобом для розвитку національної самосвідомости українського люду. Пісня наша – гордість наша; це джерело бодрячого духу самосвідомости і гордості національної, і тепер, особливо тепер, треба цим джерелом скористуватись.

Маючи се на увазі, треба розповсюджувати нашу українську пісню. Це завдання мусять взяти на себе різні організації, спілки й т[аке] ин[ше]. Так, напр[иклад], можуть взяти на себе цей обов'язок Т[овариств]ва «Просвіти», шкільні ради – губерніяльна і повітові

(останні через народні і вищі початкові школи, де мусять бути засновані хори). Крім цього, в цьому великому ділі мусять взяти участь і селянські кооперативи і інші організації. На перших порах працю організації хорів з селян могли би взяти на себе сільські вчителі, псаломщики і навіть батюшки. Хори такі, крім свого прямого обов'язку, мусять б співати в церквах церковні пісні та молитви, замість дяків, і тим підіймати релігійний настрій в парафіянах. Далі, з приводу пісні можна уряджувати читання, бесіди, реферати, відповідно тому, якого вона політично-історичного часу торкається й т[аке] и[нше].

Ідучи в цьому напрямку, Товариствам «Просвіта», а також і земствам слід було б зорганізувати курси співів для селян, селянських вчителів й т[аке] и[нше]. На таких курсах, крім співів, можна прочитати коротеньку історію України і вказати, які історичні менти вилились у відповідальних піснях. Така культурна робота дуже тепер потрібна і негайно треба за неї взятись.

Подільська воля (часопись соціально-політична та кооперативно-економічна). – Вінниця. – 1917. – 5 травня. – С. 12 – 13.

№ 51

Повідомлення газети «Свободный голос» про засідання у Вінниці товариств «Просвіта» Подільської губернії

7 травня 1917 року

Сегодня в 12 часов дня в помещении союза подольских украинцев состоится собрание членов товариществ «Просвіта» Подольской губернии для обсуждения текущих вопросов, в частности вопроса о местонахождении центральной «Просвіти» – в Каменце или в Виннице.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 7 мая.

№ 52

**Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування
та діяльність товариств «Просвіта»
у Вінницькому повіті**

7 травня 1917 року

У селі Луці Мелешківській Вінницького повіту на Поділлі організувалася «Селянська спілка» й товариство «Просвіта». Записалось в члени до «Просвіти» 80 душ, до «Селянської спілки» 60 душ.

У Вінниці заклався організаційний комітет з метою заснування «Селянських спілок» по всьому повіту. На 11-те травня у Вінниці готується велика вкраїнська маніфестація, готуються й по інших містах Поділля, під час яких буде влаштовано збір грошей на національний фонд. Почувається велика потреба в українській літературі. Вінницька «Просвіта» будує кіоск в українському стилі, де торгуватиме книжками. Організувався при «Просвіті» великий український хор щось коло 100 душ. Заклався військовий клуб Вінницького гарнізону, до якого записалося вже 2000 чоловік.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 7 мая.

№ 53

**Повідомлення газети «Подільська воля» про улаштування
вистави у Вінниці на користь
товариства «Просвіта»**

7 травня 1917 року

7 травня (мая) в Вінниці відбувся спектакль на користь Товариства «Просвіта». Ставилась п'єса Кропивницького «Невольник». Спектакль було улаштовано солдатами та офіцерами 15-го пішого полку. Не дивлячись на те, що городський театр вміщає в собі коло 1000 осіб, публіки було так багато, що багатьом нігде було сісти. Як гра солдат і офіцерів, так і співи великого просвітянського хору дуже подобались присутнім. Театр і буфет був вбраний художником Шульгою в українським стилі. За

винятком видатків, на користь «Просвіти» поступило 1300 карб[ованців].

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 23 травня. – С. 24.

№ 54

**Звіт у газеті «Свободный голос» про виставу на користь
Вінницького товариства «Просвіта»**

7 травня 1917 року

Справозданне про спектакль, устроений д[обродіями] офіцерами і солдатами місцевих українських військ на користь «Просвіти» дня 7 травня 1917 року.

Дохід з продажу білетів 1456 карб[ованців] 11 к[опійок].
Добавочні місця і бенефіції 81 карб[ованець]. Дохід з буфету 748 карб[ованці] 10 к[опійок]. Разом 2235 карб[ованці] 21 к[опійка].

Росхід по спектаклю 492 карб[ованці] 30 к[опійок]. По буфету 433 карб[ованці] 17 к[опійок]. Разом 925 карб[ованці] 47 к[опійок]. Чистого доходу лишається 1309 карб[ованці] 74 к[опійки]. Рада «Просвіти» складає щиру подяку всім В[ельми] П[оважним] панам і паннам, офіцерам і солдатам, участникам хору і всім, хто чинно допоміг улаштуванню і успіху спектаклю.

Рада «Просвіти».

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 20 мая.

№ 55

**Повідомлення газети «Подільська воля» про заснування
«Просвіти» в містечку Івангород Гайсинського повіту**

7 травня 1917 року

7 травня в м[істечку] Івангороді заснувалось товариство «Просвіта». Івангородська «Просвіта» має 200 членів; організувала вечірню школу і недільні просвітні зібрання для селянства. Відкрила бібліотеку, заснувала артистичний гурток. Головою Ради

т[оварист]ва обрано д[обродія] Л. В. Волковинського, який багато працює на користь селянству.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 17 липня. – С. 15.

№ 56

**Повідомлення газети «Народня воля» про заснування
«Просвіти» в селі Вихватнівцях Ушицького повіту**

9 травня 1917 року

В с[елі] Вихватнівцях, Ушицького повіту, на Поділлі, 9 травня одкрито «Просвіту». Діяльність «Просвіти» поширюється на трое сіл: Вихватнівці, Пожаринці і Деревляне. В раду та до ревізійної комісії «Просвіти» увіходять селяне і вчителі. Впоряджено дві вечірки в с[елах] Вихватнівцях та Пожарівцях. Бібліотека «Просвіти» складається поки що тільки з подарованих книжок. Відчуваючи потребу в книжках, в агітаційній літературі, в газетах «Просвіта» звертається до різних організацій та видавництв з проханням надсилати, яку можна літературу. Адреса: Китайгород, Поділ[ська] губ[ернія], Вихватнівецькій «Просвіті».

Народня воля (щоденна народня газета). – Київ. – 1917. – 9 червня (27 травня).

№ 57

**Повідомлення газети «Нова Рада» про заклик до заснування
«Просвіти» в селі Луполово Балтського повіту**

9 травня 1917 року

9 травня в нашому селі була улаштована сільським комітетом українська маніфестація і збір грошей на Український Національний Фонд. Перш за все було одслужено молебня і після промови священика з закликом до жертв на У[країнський] Н[аціональний] Ф[онд], маніфестація рушила. Попереду несли

уквітчаний портрет Т. Шевченка, а за ним поплили червоні і жовто-блакитні прапори з написами «Автономія України», «Хай живе федеративна республіка», «Земля і воля» і інші[е]. Найбільш звернув на себе увагу прапор з портретом Шевченка на червоному полі, прибраний золотими пасмами і українськими стьождками. Маніфестація пройшла по всьому селі на скелю над р[ічкою] Бугом, стала і відти залунала над водою революційна пісня і вільне українське слово. Виступили промовці; першим говорив студент, який, між іншим, закликав до єднання і запису в члени організуємої «Просвіти»; далі говорив солдат від Петроградської Ради Солдатських і Робітничих депутатів, член сільського комітету п[ан] Петро Кравчук і інші; врешті по пропозиції одного солдата була проспівана «вічна пам'ять» борцям за волю і Україну життя поклавшим. Після цього з співами рушили далі і кінчали маніфестацію на площі перед церквою, де відбувся мітинг. Говорило багато промовців. Свято пройшло при великому натовпі народу. Весь час продавали революційні ознаки і роздавали українські відозви і газети. Збір дав 28 р[ублів] з к[опійки].

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 24 мая.

№ 58

Повідомлення газети «Нова Рада» про влаштування Барським товариством «Просвіта» української маніфестації

9 травня 1917 року

В м[істі] Бар Подільської губернії відбулась українська маніфестація, яку влаштувало Барське товариство «Просвіта». На маніфестації було багато селян-українців. На біжучі теми промовляли оратори.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 9 мая.

**Повідомлення газети «Нова Рада» про українську
маніфестацію в містечку Дунаївці**

9 травня 1917 року

9 травня цього року в нашому містечку відбулася величезна Українська маніфестація і збори на Український Національний Фонд на користь Укр[аїнської] с[оціал]-д[емократичної] робітничої партії і Українського Військового Клубу в м[істечку] Дунаївцях.

Маніфестація улаштована Філією Товариства Українського Військового Клубу імені Полуботка при 290 п[ішому] з[апасному] полку в спілці з такими Укр[аїнськими] організаціями: «Просвіта» і «Могилівським Селянським Товариством».

Перед початком маніфестації на площі, коло військової церкви, була відслужена панахида по «борцям, павшим за свободу» і батькові Тарасові Шевченкові, перед якою священник з сусіднього села на рідній мові звернувся до всього Українського народу, що з'їдналися під жовто-блакитними прапорами з щирим привітанням, змалював історичні відносини царської Москви до України, сказав про борця за волю і щастя народу Укр[аїнського] Тараса Шевченка, благословив ту свободу, що виголошена на блакитно-жовтих прапорах. Ця маніфестація обійшла не тільки м[істечко] Дунаївці, а також і д[еревню] Застав'я і с[ело] Могилівку, де живуть всі українці. По дорозі військовий оркестр грав Марсельезу, хор Товариства Укр[аїнського] Військового Клубу співав Гімн України «Ще не вмерла Україна», «Заповіт» і багатько інших пісень. Учебна команда і роти теж співали різні українські пісні.

Ця маніфестація зібрала багатько селян, котрі приїхали з сел на базар.

В д[еревні] Застав'ї виступали оратори, що говорили про сучасний момент, прохали жертвувати на нац[іональний] Український Фонд, домагались, щоб в коаліційне міністерство ввійшов міністр по справам України, домагались, щоб Тимчасовий Уряд виголосив такий самий акт до України, який виголосило Фінляндії і Польщі.

Другий промовець говорив про необхідність широкої Автономії України. Багатько ораторів виступили і обмірковували сучасні потреби Укр[аїнського] народу. В Могилівці, коло волости,

оратори говорили про аграрні справи, звертались до селян з закликem не робити потрав, не нищити поміщицьких хлібів, ланів і лісів, указав на важність сучасного моменту, що настане недалека будучність, коли установчі збори те все віддадуть всьому народові.

Вечером в гаю відбувся Український мітинг. Тут теж співали, продавали Укр[аїнські] книжки і газети, виступали оратори, всі так захопились, що нисчулись, коли захопила їх ніч.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 25 мая.

№ 60

Стаття священика В. Симоновича в газеті «Нова Рада» про участь просвітян у Подільському з'їзді духовенства і мирян

10 травня 1917 року

Ще з першого дня з'їзду Подільського духовенства, коли деякі з депутатів священиків тільки що приїхали, виявилось, що у більшості настрої нервовий, але й радісний. Багато почали говорити про українські справи, згадали і про долю відомих українських кафедр історії й літератури в нашій Семинарії. Чим далі, тим більше виявлявся напрям з'їзду: духовенство (священики й псаломщики) стали справжніми українцями і голосно почали добиватись корисного для українства, – миряне (тобто селяне) навпаки в своїй більшості поставились ворожо до української мови і всяких українських справ. Тяжко було, коли деякі свідомі українці стали добиватись писання протоколів з'їзду на українській мові, а деякі миряне виступили і сказали, що «нам не нужно и никому украинского языка, потому что мы еще меньше понимаем его». І от це перше зібрання кінчилось дуже палкою промовою українця пан о[тця] Л. Станкевича, котрий почав словами: «Кому непотрібна українська мова? Вам? А мені потрібна, – і ви не можете казати за всіх, що вона нікому не потрібна». І от після довгих дебатів винесли постанову, щоб писати на двох мовах. Але як було багато роботи і взагалі не встигали ні на якій мові писати, то написали на московській.

Другий день з'їзду був більш цікавий. Перші промови говорились про відношення з'їзду до нового ладу. Перший промовець свящ. С. Мельницький висловлював свою радість з приводу того, що в нас настали великі християнські принципи волі, рівності й братерства. Нарешті він виголосив на ура Тимчасовому Уряду, армії і пропонував послати привітання їм, на що всі згодились. Потім він звернувся до тих, що своїм життям добували вільність Росії і промовив їм вічну пам'ять. З'їзд разом з архієреєм Митрофаном і ген[ералом] Брусиловим проспівав «вічну пам'ять» всім борцям, що пролили свою кров. Другий промовець, свящ. Ол. Марічев, говорив промову по українському. На кінці своєї промови о[тець] Марічев сказав:

«Настав час визволення для всіх народів Росії. І ми, пастирі української церкви, можемо вільно говорити про потреби нашої церкви і нашого народу.

Настав час, коли Україна повинна здобути собі національно-територіальну автономію, а її церква – автокефалію.

Всеукраїнська Центральна Рада у Києві хоче вивести з темряви наш народ, засвітити сонце правди для нього, дати йому його мову, його душу. Я пропоную послати від з'їзду привітання Центральній Раді (голоси: просимо, просимо). Нехай же живе вільна Україна!»

Делегати з'їзду, як один чоловік, встали з своїх місць і проспівали «Ще не вмерла Україна». І от з цього часу український гімн завше лунав в залі зібрання. Було всім видно, що з'їзд проходить під гаслом: «Вільна Україна й її Церква».

Після промови о[тця] Марічева говорив архієрей і ген[ерал] Брусилов. А потім виступив голова Подільської «Просвіти» відомий всім нам, подолянам, Кость Солуха. До трибуни К. Солуха йшов під громом оплесків. Його промова була надзвичайно щира і зробила велике враження.

Згадавши про ті темні тяжкі часи, що вже минулися, К. Солуха перейшов до відносин між інтелігенцією, народом і духовенством.

Він сказав: «Я спочуваю вам, пастирі, що ви не могли робити те, що вам серце казало. Ви були сковані по рукам і по ногам. Я вітаю вас, яко пастирів вільної української Церкви. Я підкреслюю те, що Церква повинна бути національною. Мені здається, ... від церкви, що ми не сподівались. Це було не через те, що ми не вірили. Ні, ми бачили в церкві такі хиби, що не могли до неї прийти. Мені здається, що коли ми витворимо Українську Церкву, до нас

вернуться старі золоті часи. Мені здається, що ті часи дуже були важні. Згадайте, що тоді пастирь був героєм. Тільки тоді церква буде вічна й «врата адові не одоліють її». Пошли нам, Боже, сили витворити таку вільну українську церкву. Пошли і вам, Боже, мирянам здобути в вільній Україні вільну церкву. Пошли нам, Боже, всім мир і тишину».

Промова д[обродія] Солухи всіх глибоко зворушила. Довго оплески лунали в залі. Після голови «Просвіти» говорив д[обродій] В. Приходько. Його промова була дуже яскрава, влучна і зрозуміла для селян. Д[обродій] Приходько багато казав про нашу мову, наші права й т[ак]е ін[ше]. Селяне, коли згадували про нього, то завше добавляли: «спасибі йому, що він нам все розказав». І тільки вже після промови д[обродія] Приходька геть зникли речі ворожі українству.

На другий день з'їзд приступив до роботи по виробленій програмі. Треба зазначити, що в кожній постанові з'їзду говориться про Україну й українську мову. Між іншим, постановлено, щоб була обов'язкова проповідь і читання євангелія на українській мові за службою. В духовних школах й семінарії признано необхідним викладати всі науки українською мовою і ввести історію, літературу й географію України. Всі церковні школи передаються міністерству народної освіти; навчання в них повинно йти тільки на українській мові. Замість нашого органа «Православная Подолія» постановлено видавати листки й брошури на українській мові. Хотіли видавати і орган українською мовою, але миряне не хотіли дати грошей на це діло. Також постановлено всіма силами добиватись автокефальности української церкви. Рішено підтримувати всі поступові демократичні партії й взагалі виставлено свій лозунг: «З народом і за народ».

В аграрнім питанню зїзд прилучився до хліборобів. Нарешті постановлено пропонувати Всеукраїнській Центральній Раді й Подільській «Просвіті» розіслати листки в церкви для збирання жертв на національні справи.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 10 мая.

**Стаття І. Фотієвича у газеті «Нова Рада» про
українську маніфестацію у Вінниці**

11 травня 1917 року

11 травня відбулася велика українська маніфестація у Вінниці, яку організував Союз Подільських Українців і Товариство «Просвіта». Маніфестація вийшла настільки велична, що не тільки здивувала тих, хто на українські справи дивився як на вигадку «кучки інтелігенції», а навіть самих упорядчиків здивувала. Похід був назначений на 11 год[ин], але публіка почала збиратись ще з 8 год[ини] ранку. До 11 годин всі улиці, котрі перехрещуються коло Вознесенської церкви були заповнені народом, а нові партії все прибували та прибували. Здалека натовп мав величний вигляд: Жовто-блакитні прапори розвивалися на легенькому вітрі над морем людських голов. Яких тут тільки прапорів не було: Селянство, Робітництво, Військо, Духовенство, всякі організації, а на чолі всіх Подільська Губернська Національна Рада. В 11 годин до Вознесенської церкви прибули духовенство з мирянами од всіх церков города з корогами, іконами і силою національних прапорів з ріжними написами. На площі коло церкви всім духовенством одправлено молебень Святим Кирилові і Мефодієві. Перед молебнем священик Жоткевич сказав гарну промову, в котрій вияснив значіння свята. Після молебня сказали промови до народу Голова Губ[ернської] Ради Д. В. Маркович і товариш голови д[окто]р Стаховський. Після промов члени Губ[ернської] Ради сіли з своїм прапором в автомобіль, прикрашений маленькими прапорами і помаленьку рушили в похід, а за ними пішли всі інші організації і групи: Військо, Духовенство, «Просвіта», Городські служачі, Школи, Кооператори, поштові служачі, селяне з близьких сіл і пригородів і всякі інші організації. Широка вулиця на замістю не вмещала в собі того величного і пишного людського потоку, а коли вийшли в город, то заповнили вщерть Миколаївський проспект. Вінниця ще з роду не бачила такого людного походу. Коли голова походу дійшла до остаточного пункту, Городської Управи, обійшовши по улиці Б. Хмельницького і Катерининській, то хвіст ще йшов по Микол[аївському] проспектові і прийшлося через те похід направити на Пушкінську

улицю, бо інакше нікуди йти. Трудно не тільки сказати певно про кількість учасників маніфестації, а й приблизно, бо така маса надається й до приблизного підрахунку. Похід тягнувся з 11 до 4 години. До, під час, після походу вівся збір жертв на Національний Фонд. Після походу на бульварі улаштований був мітинг. Походіві сприяла чудесна погода. Селяне прибули за 10 верст організованими громадами з чудесними національними прапорами, і майже кожне село мало свій хор, котрий співав «Ще не вмерла Україна» та інших пісень. Калинівська Громада приїхала в числі до півтораєста душ поїздом за 30 верст з гарним хором і оркестром сільським і з кількома гарними прапорами. У всіх учасників маніфестації лишилося дуже гарне вражіння і тепер для всіх стало ясно, що «ще не вмерла Україна, і слава, і воля». Деякі промовці так гарно говорили, що багато селян, а навіть інтелігенція, втирали сльози. Було багато гарних промовців із селян, котрі відповідали на привітання. Увесь город до вечора мав святковий настрій, по улицям пишались гарні арки, публіка ходила з жовто-блакитними прапорами. Взагалі свято зробило величезний вплив на усіх. ... котрий сказав, що це свято тисячам людей одкриє очі і тисячі сердець заб'ється новою любов'ю до всього рідного, що цей день народить тисячі нових українців. І дійсно так: Українська стихія, що пройшла в цей день по улицях, що сколихала повітря своїм співом і музикою, показала і друзям, і ворогам, і тим, що байдуже чи безнадійно дивились, на українську справу, що народ Український не вмер, що він живе і що сили його не вичерпні. І народ цей ясно й рішуче заявив, через всіх своїх промовців, свою волю: Нехай живе Вільна Україна! Нехай живе федеративна-демократична Російська республіка! А відповідь десятки тисяч голосів гукали: Слава! Слава ж тобі Українська велика Демократична нація! Слава тобі, борцеві за волю!

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 19 мая.

№ 62

**Повідомлення газети «Подільська воля» про заснування
«Просвіти» в селі Трепівка Гайсинського повіту**

11 травня 1917 року

11 травня сього року в нашій селі відбулися збори селян по організації товариства «Просвіта».

Як тільки старий лад згинув, думка ця зараз же стала проводитись вчителем між селянами, котрі дружно відкликнулись на це добре діло. Порозумівшись між собою, селяни порішили організувати у себе в селі «Просвіту» і внести членського внеску по 1 карб. Зібрали раду. За голову рада вибрала вчителя місцевої школи, писаря та скарбника. Договорили хату для помешкання книжок, газет і журналів.

Гарно було-б, щоб всі селяне скрізь разом взялись за заснування в своїх селах товариства «Просвіта», котрі стануть в великій пригоді селянам.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 17 липня. – С. 15 – 16.

№ 63

**Повідомлення газети «Свободный голос» про розвиток
просвітницького руху у селі Вороновиця**

13 травня 1917 року

Общественная жизнь в местечке бьет ключом. Основано Т[оварищес]тво «Просвіта», открывается смешанная гимназия. Общественные организации работают планомерно и полезно. 9 мая отпраздновали украинский праздник. 15 сел, прилегающих к местечку, объединились в этом празднике. В час дня, по заранее выработанному представителями сел плану, собрались организации и население сел. Их вели комитеты, несли знамена и портреты Т. Г. Шевченка, шли хоры, пришел оркестр. На площади возле церкви были произнесены речи, отслужена духовенством панихида по Тарасе Шевченке и борцам за свободу, а потом с

песнями и музыкой потянулась манифестация по улицам Керенского и Шевченка в с[ело] Ганщину и обратно в Вороновицу. Процессия растянулась на версту. Впереди гарцевали на конях, одетые в запорожские костюмы мужчины. Каждое село несло свои знамена и портреты, пело песни. Девушки были в национальных костюмах. Сборщики производили сбор на украинский фонд. Был образцовый порядок. Так наши громадяне показали, что они ценят свободу, умеют ею пользоваться и умеют показать, кто они и чего ожидают для своего края.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 13 мая.

№ 64

Повідомлення газети «Подільська воля» про влаштування просвітними вистави в селі Кордилівка Вінницького повіту

14 травня 1917 року

Недавно в нашій селі заснувалось товариство «Просвіта», на користь якого 14 мая поставлено було в народнім домі любителями-селянами п'єсу Кропивницького «По ревизії», а також місцевим хором під орудою п[ані] Ольги Яремчукової було проспівано багато народніх пісень і гімн «Ще не вмерла Україна».

Одповідальними розпорядчиками були: Василь Харламов, Яремчук і Антоніна Будзішевська.

Гра артистів і співи хору дуже подобались присутнім, які зібрались в такім числі, що не було змоги вмістити їх в помешканні і багатьом прийшлося стояти на дворі.

Зібрано було грошей 90 р[ублів] 91 к[опійку]; частина цих грошей має піти на українські прапори, які готуються для манифестації, яка відбудеться на перший день зелених свят для збору грошей в національний український фонд.

*Подільська воля (журнал-тижневик). – Винница. – 1917. – 23 травня.
– С. 28 – 29.*

**Повідомлення газети «Подільська воля» про ухвали
Брацлавського повітового українського з'їзду**

14 травня 1917 року

14 мая с[ього] р[оку] у Брацлаві одбувся повітовий з'їзд української людности. На з'їзд прибули представники од сільських громад і ріжних селянських організацій повіту.

Засідання одкрив член Подільської Губернської Української Ради Відибіда, котрого обрано за голову з'їзду. Товаришами голови обрано од селян д[обродіїв] Бабика і Стаднюка, від учителів Зимницю і Дацюка і від инших організацій Смолінського. За писарів обрано Козярука, Фредро і Дашкевича.

Після вислухання привітанів представників од Брацлавського Земства, од Київського військового гарнізону, од Брацлавського повітового харчового комітету, голова з'їзду Відибіда в докладній промові намалював минуле і сьогочасне політичне становище українського народу і роз'яснив з'їзду, як треба направляти громадську діяльність, щоб добути справжню волю, щоб добути демократичну, федеративну, а не якусь иншу республіку для Росії, а в тім числі повну автономію для України.

Виступав промовець од Тульчинського О[бшест]ва гуртових закупок Маяковський. Він роз'ясняв значіння самовизначіння народів, говорив про забезпечення народів, говорив про забезпечення прав меншостей. Щоб усе населення висловило свою думку свідомо за те чи инше, треба добре освідомити всіх через посередництво лекцій і рефератів, коли є питання про забезпечення меншости чужого населення у нас на Вкраїні, то повинні бути забезпечені і права української меншости в инших країнах, напр.: у Великоросії, в Сибіру, Туркестані і т[аке] ин[ше].

Промовці Васильчук і Петровський доводять потребу демократичної федеративної республіки для Росії, бо тільки при таким устрою буде добре жити бідному чоловікові.

Промовець Лисий визнає дуже потрібним, щоб по всій Україні, як найшвидче були заведені курси української мови, бо у нас єдина учителька цієї мови, це – наша рідна мати, а більш ніде нас цієї мови не вчать і не вчили.

Ще говорили: Васильчук, котрий цікавиться справою з українським військом. Пилипович боїться, що коли-б не ослабла Україна, як буде жити автономно в федеративній Росії, Д[обродій] Попик підкреслив, що для України найвигідніший і найкращий порядок, це щоб Росія була федеративно-демократичною Республікою, а Україна була автономною вкупі з Росією. Це саме підкреслює і д[обродій] Музика. Промовець Бобик у своїй промові нагадував минувшину України і гаряче закликав боронити здобуту волю і твердо стояти за автономію України.

Після всіх промовців виступив голова з'їзду д[обродій] Відибіда. Він говорив, що без широкого референдуму поки що можна обійтись, бо представники до Думи чи Союму вибираються таємним, прямим, загальним і рівним голосуванням і можна вибирати туди людей, яким безумовно всі можуть довіритись. Про військо для України він говорить, що народу потрібна тільки народня міліція, а зараз як військо, так і міліція потрібні Україні для того, щоб боронити всю російську державу од ворогів зовнішніх. Кожен народ повинен мати зараз своє національне військо, бо тоді військо битиметься завятіше і ніколи своє військо не буде стріляти в народ, як це було в 1905-6 роках. Щоб виділити зараз всіх українців з усіх військ це може і неможливо, бо іде війна, але де це можливо, то слід зробити обов'язково. Далі д[обродій] Відибіда говорив про державний лад у Франції і нарешті прочитав постанови Київського Українського конгресу. Після промови товариша голови з'їзду Дацюка було зроблено перерву засідання.

Після перерви було докладно обговорено як стоїть земельне питання у Росії, говорив д[обродій] Відибіда про те, кому належить і кому повинна належати земля. Говорив про потребу організовуватись у селянські спілки, щоб законним способом добути права на землю через своїх представників у «Всеукраїнським крест'янським союзі» та на Установчих Зборах. Д[обродій] Зарудник гадає, що право власности на землю повинно бути законом скасовано і земля може бути дана тільки тому, хто її обробляє своїми руками.

Д[обродій] Фредро говорить, що потрібно ставитись особливо уважно до земельного питання, обмірковуючи його з усіх боків, бо це є справа не тільки всеросійська, а навіть міжнародня.

Д[обродій] Бобик нагадує, що 60 років тому, як кріпакам дано волю, але тоді-ж одурено їх, бо давши волю, не дано землі. Тепер

цього не повинно бути. Ми повинні добути закон про землю, що вона не може бути чиясь-небудь одного, а всенародня, а також і ліси щоб були всенароднім багатством.

Д[оброд]ій Лисий підтримує те, що сказали передніші промовці.

Далі говорив д[оброд]ій Павлюченко про потребу підтримувати новий лад і чекати як вирішить земельне питання селянська спілка. Д[оброд]ій Поплавський пропонує підтримувати військо грошима і харчами, бо військо боронить наш новий лад, нашу волю. Ще говорили д[оброд]ії Денисюк, Васильчук і Фредро. Нарешті після пропозиції голови з'їзду Відибіди, з'їзд виробив постанови:

1) Брацлавський повітовий з'їзд представників волостних, сільських комітетів, кооперативів і «Просвіт» всею силою приєднується до постанов українського національного конгресу і привселюдно присягається всіма силами проводити в життя постанови що до відбудованя національно-територіальної автономії України.

2) Самочинних захватів землі не робити і ждати вирішення земельної справи через український народний союз.

3) Приватна власність на землю на Вкраїні повинна бути скасована і земля повинна перейти безвикупно в український земельний фонд, яким має порядкувати український народний сойм. З цього фонду земля повинна даватись у користування тільки тому, хто її обробляє своїми руками.

4) Вимагати від Уряду негайного видання закону про заборону продажу, довгострочної аренди і закладу землі, а також масової порубки лісів.

5) З'їзд вважає необхідним заснування в кожному селі комітету української селянської спілки, а в волостях, повітах та губерніях – волостних, повітових та губернських комітетів селянської спілки.

Після винесення цих постанов, д[оброд]ій Смолінський говорив про значіння товариств «Просвіта». Він доложив з'їзду, що Брацлавське повітове земство навіть асигнувало 10 тисяч карбованців для заснування «Просвіт» по всіх селах повіту. Цих грошей дуже мало для такої величезної і важливої справи, а тому промовець закликає усіх підтримувати свою справу. Всі «просвіти селянські» в кінці всього повинні згуртуватись як окремі члени до повітової «Просвіти».

За негайне заснування «Просвіт» висловився д[обродій] Лисий, д[обродій] Бобик. Далі говорить д[обродій] Стаднюк про Кордишівське т[оварист]во «Просвіта». Д[обродій] Ющенко і Павленко підтримують просвітню справу.

В сій справі з'їзд виніс такі постанови:

1) З'їзд визнає необхідним негайно заснувати по селах та містах т[оварист]во «Просвіта», злучитись з повітовою «Просвітою», щоб український народ одержав світ науки, без якого неможливе вільне життя.

2) Улаштувати курси української мови для всіх бажаючих. Далі д[обродій] Відибіда розказав про діяльність «Союзу Подільських українців» і про діяльність Київської Центральної Ради і визнав необхідним заснувати повітову Раду у Брацлаві. Далі розказав, що таке український національний фонд. Потім обрано представників до Подільської Губернської Української Ради. Обрано: Відибіду, В. С. Козярука, Пригоду і С. Ющенка і кандидатів до них Северенчука і Павлюченка. З'їзд закінчився під спів «Ще не вмерла Україна» і «Заповіт» Т. Шевченка.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 19 червня. – С. 12 – 14.

№ 66

Повідомлення газети «Народня воля» про виділення коштів споживчим товариством села Щирівці Брацлавського повіту для товариства «Просвіта»

16 травня 1917 року

Споживче товариство в с[елі] Щирівцях Брацлавського повіту (на Поділлі) призначило з своїх прибутків 100 карбованців на «Просвіту».

Народня воля (щоденна народня газета). – Київ. – 1917. – 29 травня (16 травня).

№ 67

Повідомлення газети «Свободный голос» про заснування товариства «Просвіта» в селі Краснопілка

17 травня 1917 року

По постановленію Краснопольського сільського общества в с[еле] Краснополке открыто товарищество «Просвіта».

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 17 мая.

№ 68

Повідомлення газети «Свободный голос» про українську маніфестацію у містечку Янів

17 травня 1917 року

День національного українського фонду в м[істечку] Янові був проведений дуже гарно. Погода в цей день була чудова.

Члени товариства Просвіта за поміччю робітників залізної дороги устроїли маніфестацію. Збиратись селянам було назначено коло церкви: сюди мали прийти робочі залізної дороги, і звідси купі з селянами піти по вулицям містечка.

Так воно і сталось. Коло першої години дня робітники-українці залізниці, більша частина котрих була одягнена по національно-українському, піднявши жовто-блакитний прапор, двинулись із своєї ст[анції] Холоневська до церкви. Коло школи до них присоїдинився селянський хор і два селянських прапора. Процесія прийняла такий вид: впереді усіх їхав на коні парубок, за ним несли три жовто-блакитних прапора, вслід за котрими ішов співочий хор і селяни. Позаді усіх бики тягнули віз, на котрому сиділи парубки. Більша частина маніфестантів була одягнена по національному. Дорогою хор співав «Ще не вмерла Україна». Процесія остановилась коло церкви. Тут проспівали «Ой, ти, Боже, милосердний» і потім всі ввійшли в церкву, де пан-отець м[істечка] Янова відслужив по Т. Шевченку панахиду. Перед панахидою він звернувся до селян з промовою, в котрій розказав біографію

Т. Шевченка і велике значення його діяльності. Після панахиди всі вийшли із церкви і направились по Поштовій вулиці на село. Тут на зустріч вийшли із костьола поляки з своїм національним прапором. Процесія остановилась... і польський прапор поклонився українському, а український польському, українці проспівали «Ще не вмерла Україна», а поляки тоже свій гімн. Після цього від поляків виступив з вітанням до українців ксьондз Буяльський (його промову мало хто зрозумів, бо він говорив по польськи). Від українців промову держав пан-отець Гадзінський і Благодір. Промовці кінчали свою річ словами «нехай живе вільна Україна», на що селяни отвічали могучим «Слава». Після промов хор проспівав «Де згода в сімействі» і польська процесія пішла в костьол, а українська по селі. Дорогою дівчата і парубки співали ріжні українські пісні. Селяни зустрічали маніфестацію з хлібом і солюю. Закончилась маніфестація мітингом, на котрому селяни, вибравши президіум, поручили йому послати щире вітання і своє довір'я Українській Центральній Раді.

Во время маніфестації був улаштван збір грошей на національний український фонд. Всього зібрано 100 карбованців.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 17 мая.

№ 69

Повідомлення газети «Свободный голос» про влаштування концерту хором Вінницької «Просвіти»

18 травня 1917 року

Хор Вінницької «Просвіти» улаштує дати концерт на користь «Просвіти». Хто хоче записатись до хору, а також уже записаний препрошуються на зібрання о 6 годині вечора 18 сего травня.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 18 мая.

№ 70

Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариств «Просвіта» на Поділлі

19 травня 1917 року

Перший український губернський з'їзд на Поділля, який відбувся 5-6 травня і пройшов досить гарно, викликав за собою низку повітових українських з'їздів.

В Брацлаві вже відбувся з'їзд (14-го травня), на котрий прибуло до 300 чоловік з цілого повіту. Тепер 21-го буде повітовий з'їзд в Ольгополі, а 23-го в Проскурові. По всьому Поділлю одімкнулось багато «Просвіт». Край помітно оживає, але відчувається брак людей-керівників.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 19 мая.

№ 71

Повідомлення газети «Свободный голос» про участь просвітницького хору в концертній діяльності

20 травня 1917 року

В концертном отделении в городском театре любезно согласился принять участие весь хор «Просвіти» (120 человек) под управлением Я. Н. Бартко.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 20 мая.

№ 72

Повідомлення газети «Народня воля» про заснування «Просвіти» в селі Привороття Ушицького повіту

21 травня 1917 року

В с[елі] Приворотті, Ушицького повіту, на Поділля, заснувалось Т[овариств]во «Просвіта» і разом з роботою просвітньою

розпочало збирання жертв на національний фонд. Зібрано вже 48 карбованців.

Народня воля (щоденна народня газета). – Київ. – 1917. – 3 червня (21 травня).

№ 73

Повідомлення газети «Народня воля» про заснування товариства «Просвіта» у місті Жмеринці

21 травня 1917 року

В Жмеринці на Поділлі в перших числах травня заснувалось т[овариств]во «Просвіта». Членів записалось до 200. Голова ради т[овариств]ва прац[орщик] Кас'яненко. Є книгозбірня і читальня. Передплачують Нову Раду, Робітничу Газету і Народню Волю.

Народня воля (щоденна народня газета). – Київ. – 1917. – 3 червня (21 травня).

№ 74

Повідомлення газети «Народня воля» про влаштування Кам'янець-Подільською «Просвітою» української гулянки

21 травня 1917 року

В Кам'янці-Подільському в парку, на так званому «Новому Бульварі», т[овариств]во «Просвіта» влаштувало Українську Гулянку. Грав оркестр. Хор під орудою Т. Левандовського виконав пісні: «Ще не вмерла Україна», «Заповіт», «Шалійте, шалійте», «Не пора, не пора», «Гей ізгадайте, браття Українці», «Запорожський марш», «Гайдамацький марш», «Закувала та сива зозуля», «Ой сів пугач», «Гей українці», «Січовий марш». Публіки було дуже багато. На гулянці продавались книжки, газети та національні значки. Збирали на Український національний фонд.

Народня воля (щоденна народня газета). – Київ. – 1917. – 3 червня (21 травня).

№ 75

Повідомлення газети «Подільська воля» про заснування товариства «Просвіта» в селі Полямполь Гайсинського повіту

21 травня 1917 року

21 травня в с[елі] Полямполі відбулись збори громади, де член Кам'янецької «Просвіти» д[обродій] Сорочинський держав промову про селянську спілку і про «Просвіту». Селяне щиро відгукнулись на заклик д[обродія] Сорочинського і в той же день заснували «селянську спілку» і відкрили тов[ариство] «Просвіта». Люди зрозуміли, що годі спати і енергійно взялись за освіту. Не чути у нас тепер ні сварок, ні крадіжок, як по других селах.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 26 червня. – С. 16.

№ 76

Повідомлення газети «Вісті Кам'янецького Повітового Ісполнительного Комітета» про діяльність Кам'янець-Подільської «Просвіти»

21 травня 1917 року

В Товаристві «Просвіта» (Кишинівська вул[иця], Учительська Семинарія, по сходах на другий поверх) продаються книжки і газети на нашій українській мові.

Там також дають поради, як заснувати «Просвіти» в селах.

Вісті Кам'янецького Повітового Ісполнительного Комітета. – Кам'янець-Подільський. – 1917. – 21 травня.

**Стаття В. С. Дудича в газеті «Подільська воля»
про необхідність продовження війни**

23 травня 1917 року

Старе правительство залишило нашу державу на краю загибелі. Воно умисно правило так, щоб народи Росії, знесилені, потрапили до рук німців.

Цар Микола не був здатний до царювання і до того ще був в повній залежності від своєї жінки, а остання – німка по походженню, родичка Вільгельма, вела політику так, аби виручити німців від тяжкого становища, в якому вони опинились; аби дати їм можливість не тільки одбитись від нас і наших союзників, а навіть накласти своє ярмо на нашу державу.

Одверто вона не могла цього зробити, бо народ знову зрозумів би, що цариця – зрадниця. Тому вона уживала різних заходів таємних, призначала на високі посади таких людей, які вели державу до руїни.

В решті-решт дійшло до того, що наше героїчне військо не мало зброї, знаряддя, почало голодувати; що ставленики царя й цариці – різні Сухомлинови і Мясоєдови зрадили своєму народу, сповіщали німців про всі наші таємні справи; що не стало в державі хліба, сахару, палива, карасини (гасу); що залізні дороги перетримували товари цілими місяцями, а потім і зовсім перестали приймати; що хліб гнив на складах і станціях сотнями тисяч пудів, а на фронті солдати не їли по кілька днів; що гроші втратили свою ціну і рубель спустився до 20 коп[ійок]. А до того всього, через зраду ставлеників царя й цариці, німці все побивали наше військо і все більше й більше забирали наших земель. Чим далі, тим ставало гірше. Нарешті по великих містах не стало хліба й мяса, бо залізницями не доставляли. А цариця в той час з своїми фрейлінами з жиру казилась, распутничала з Распутіним, який фактично заправляв всею Росією.

Не дивно, що новий тимчасовий уряд, який взяв владу в свої руки, опинився в дуже скрутному становищі. Треба було вжити якихось надзвичайних заходів, щоб вирятувати країну від загибелі; треба було влити в старі заржавілі пляшки нового сцілюючого вина.

І от помалу народ відживає, загоює свої рани, утворює нові форми життя. Налагоджується транспорт, з'являється хліб, м'ясо, дрова, сахар, газ і т[ак]е ин[ше], навіть гроші підвищуються в ціні.

Але це ще не все. Ворог все таки стоїть за нашими спинами і загрожує нещастям. Ворог – сильний, хитрий, розумний. Він придивляється до нас, до нашого життя всіма очима і вишукує наші слабі сторони. Він показав вже нам недавно на Стоході, що треба напружити всі сили для боротьби з ним, що інакше загрожує страшенна небезпека, небезпека нового рішучого нападу.

Нове правительство заявило, що мета вільної Росії – не панувати над іншими народами, не однімати їхнє національне добро, не відбирати чужі території, а встановити міцну згоду між всіма народами. Але разом з тим народи Росії не допустять, щоб наш край вийшов з великої боротьби зневажений, знесилений. Не для того ми проливали море крові, мучились, голодували.

Німці ж ведуть війну до того, щоб зовсім нас розбити, загарбати наші землі, здерти величезну контрибуцію. Воля наша їм мозолить очі, бо воля дасть нам світ, нові порядки, зміцнить нашу силу, й німці хтіли б завше бачити нас темними рабами, яких можна бити і обдирати до нитки.

Тому перше всього, хто дорожить волею, хто хоче лішого життя, мусить всі сили напружити на те, щоб відбитись від німців; щоб дати нашим братам солдатам і офіцерам на фронті все необхідне: хліба, зброю, знаряддя, сіно, солому, овес і инше; щоб переконати їх, що воля народів тільки тоді буде мати реальні наслідки, коли ми заставим німців просити згоди.

Терпіли ми довго, потерпим ще трохи, зате закріпим за собою новий лад, не дамо німцям на поталу.

Нас, українців, особливо гнітили і тому, за старого правительства, ми не охоче воювали.

Тепре часи змінились. Тепер, здобувши волю, ми мусим триматись за неї всіма силами, мусим добиватись для нашого народу лішого життя.

Але досягнути цього можна лиш тоді, коли подолаєм зовнішнього ворога – німців.

Брати робітники – працюйте на оборону; брати селяне – доставляйте в армію хліб і все необхідне; брати солдати і офіцери – бийтесь з ворогом до останку, не піддавайтесь на його хитрощі, не виходьте до нього з бранням. З ворогом, який хоче нас знищити,

братання допустити не можна, – таке братанне – зрада своєму народові.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 23 травня. – С. 4 – 5.

№ 78

**Стаття Г. Шиянова в газеті «Подільська воля» про
заснування та функції продовольчих комітетів**

23 травня 1917 року

Як відомо, люди у нас, чи то селяни, чи то поміщики, найбільше займаються хліборобством. Хліба у нас різного було стільки, що не тільки вистачало для себе, а й багато вивозилося за границю (за кордон), і ніколи ніхто не підраховував як слід, скільки то родиться у нас усякого хліба, скільки йде його на власну потребу, а скільки вивозиться за границю. Як почалася війна і за границю хліб перестали вивозити, то всі думали, що тепер у нас того хліба буде стільки, що й дівати нікуди. Але через те, що в державі нашій доброго ладу не було, сталося так, що й хліба буцімто багато і хліба не має, а військо наше почало голодувати. Після революції Тимчасовий Уряд (Временное Правительство) зараз же став клопотатись про те, щоб справу сю налагодити і видав новий закон, який прозивається так:

«Постанови Тимчасового Уряду про передачу хліба государству, та про продовольственні організації на місцях». Закон цей инакше називають хлібною монополією. По закону сьому весь хліб, у кого який зараз є, а також який уродиться в 1917 році, рахується власністю держави. Всякий, хто засіває хліб, чи то селянин, чи то поміщик, має право зоставляти на потребу собі всякого зерна стільки, щоб прохарчуватися з сім'єю та робітниками до нового урожаю, та прогодувати скотину, а весь лишок повинен здати державі через так звані продовольственні організації і за зерно це государство (держава) заплатити по твердій (сталій) ціні. Зоставляти собі можна по пуду з четвертю на місяць для дорослого чоловіка, а для одного робочого – по півтора пуда. Щоб прогодувати робочу скотину можна зоставляти по 8 фунтів на день вівса чи ячменю, або по 10 фунтів кукурудзи. Але таких робочих

днів рахується тільки 75 на рік, бо решта днів не потребує від скотини тяжкої роботи. Для коров, волів та свиней можна залишати не більше 4 фунтів на день, але не більш як на 60 днів.

Весь лишок хліба всякий повинен привезти туди, куди йому вкаже продовольственный комітет. За хліб цей держава платить, починаючи з 2 марта 1917 року, таку ціну у нашій Подільській губернії за пуд:

Жито – 2 руб[лі] 59 коп[ійок].

Пшениця – 3 руб[лі] 20 коп[ійок].

Овес – 2 руб[лі] 50 коп[ійок].

Ячмінь – 2 руб[лі] 30 коп[ійок].

Просо – 2 руб[лі] 80 коп[ійок].

Горох – 3 руб[лі].

Гречка – 3 руб[лі].

Сочевиця – від 3-х до 4-х руб[лів].

Ціни ці призначені для зерна установленої норми (зразки), а якщо зерно буде краще чи гірше, то й ціна на його може бути трохи вищою або нижчою.

Якщо хто не зможе, або не хоче зжати або скосити хліб і усяку іншу пашню, обмолотити та привезти туди, куди йому вкаже продовольственный комітет, то держава сама це зробить через найнятих людей, а гроші, що на се будуть витрачені, поверне собі з тієї платні, що належить хазяїнові за його хліб.

Усю справу про купівлю хліба держава буде проводити через продовольственні комітети. Таких комітетів три: Губернський, повітовий (уездний) і волосний. У склад Губернського продовольственного комітету входять такі представники: 1) три від губернського земства; 2) три від городської думи губернського міста; 3) один від всеросійського земського союзу; 4) один від всеросійського союзу міст; 5) п'ять від ради робітничих депутатів; 6) п'ять від крест'янського (селянського) союзу; 7) шість від кооперативів і ще по одному від деяких організацій.

Губернський продовольственный комітет відає взагалі всю продовольственную справу в губернії, клопочеться про те, щоб військові та народ мали досить хліба і всього іншого, що треба до спожитку чоловіку, помагає у сільському господарстві машинами і всім іншим.

В склад повітового (уездного) продовольственного комітету входять такі представники: 1) три від повітової земської управи;

2) два від повітової городської управи; 3) три від ради робітничих депутатів; 4) три від крест'янського (селянського) союзу; 5) три від кооперативів і 6) шість від інших організацій.

Повітовий продовольственный комітет по вказівкам губернського продовольственного комітету завідує такими справами: 1) вираховує, скільки всього в повіті хліба та всякої іншої пашниці, скільки треба її для прожиття чоловікові та скотині; 2) виробляє порядок, яким треба заготовляти хліб; 3) вираховує, скільки треба усякого припасу на волость для людности, а також робить все, що загадає губернський продовольственный комітет.

Волостний продовольственный комітет складається з таких представників: 1) три від поміщиків, яких вибере повітове земське зібрання; 2) шість від селян, яких виберуть волосні сходи; 3) три від кооперативів, які пробувають у межах волості; 4) два від робітників; 5) один від торгівців і 6) три від земських служачих, які проживають в межах волості, наприклад: учителів, агрономів, статистиків, докторів.

Волостні продовольственні комітети завідують такими справами: 1) вираховують, скільки в межах волості усякого хліба та всього иньшого, що йде на потребу чоловіку та скотині; 2) вираховують, скільки в межах волості живе людей і скільки є у них усякої скотини; скільки треба всього, щоб прогодуватися і людям, і скотині на протязі року і скільки можна вивезти усякого зерна у інші міста; 3) приймає весь хліб і все инше від хліборобів; заводить де треба обози (валки), щоб підвозити все куди треба, і взагалі робить всю справу на містах.

Таким чином ми бачимо, що губернські, повітові та волостні комітети складаються з дуже багатьох представників; представники ці повинні збиратися для обговорення та обміркування справ не менш, як два рази на місяць. Скарги на постанови повітових та волостних комітетів подаються в губернські комітети, а на ці останні предсідателю загальнодержавного (общегосударственного) продовольственного комітету, яким є міністр хліборобства (земледелія).

Через те, що губернські, повітові та волостні комітети дуже складні і не можуть часто збиратися, то всіма справами завідують губернські, повітові та волостні продовольственні управи. Управи ці вибираються комітетами на рік і складаються: з предсідателя,

його товариша та од двох до шести членів. Управи роблять тільки те, що постановить комітет.

Губернський продовольчий комітет має так звану «Продовольственну управу», яка міститься у Вінниці.

Купівлю хліба, вівса і т[аке] ин[ше]. Управа буде вести через кооперативи, а найбільше при допомозі Подільського кредитового союзу (Подольсоюз), куди кооперативам і належить звертатись.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 23 травня. – С. 5 – 6.

№ 79

Стаття В. Дудича в газеті «Подільська воля» про проведення українських маніфестацій у місті Вінниці

23 травня 1917 року

Багато тепер буває різних маніфестацій не тільки по Росії, а і в нас на Поділлі.

Але те, що сталося в початку травня у нас на Вінниці, виходить за рямці звичайних маніфестацій, заставляє про себе голосно говорити.

Коли на губернському кооперативному з'їзді, або повітових учительських з'їздах виголошувались резолюції про автономію України, або націоналізацію школи, дехто доказував, що ці резолюції не виявляють волю народу, бо кооператори і вчителі – сільська інтелігенція, сам же народ думає інакше.

Але тепер і таких сумнівів не може бути. Дві маніфестації народні показали, що, не дивлячись на столітні утиски, заборону шкіл, книжок, газет і т[аке] ин[ше], народ зостався сам собою.

Перша маніфестація – це губернський український з'їзд в Вінниці 5–6 мая. Зібралось коло 400 представників, з них 311 з правом рішачого голосу. Хоч були тут інтелігенти, але величезна більшість була селян. Не дивлячись на це, всі питання, які торкались України, вирішувались майже одностайно. Настрій був бадьорий. Здавалось, що перед Вами не селяне – колишні крпаки, а свідомі громадські діячі, переодягнені в прості свити. Просто

дивуватись приходилось, коли селяне іден за другим ставали на трибуну і промовляли до зборів, стілько в їх промовах було свідомости, освіти, розуму, власного досвіду. Всі промови виголошувались на гарній, зрозумілій українській мові, всі кінчались закликком до єднання, до праці на рідній ниві, всі проявляли безкрайню любов неньки-України, до свого народу.

Два дні тягнувся з'їзд і два дні панував такий настрій, а коли на сцені з'явився хор в 100 чоловіка в українських убраннях і співали «Ще не вмерла Україна» або «Заповіт», настрої присутніх переходив в ентузіазм. Здавалось, що Т. Г. Шевченко, художній портрет якого красувався перед очима, повеселішав, сидів, дивлячись на море людей, які перетворюють в життя його ідеї.

Друга маніфестація – день національного фонду в Вінниці 11 мая. Вона випилась в такі грандіозні форми, що трудно навіть описати. Уявіть собі людську валку, море голов без краю. Можна з певністю сказати, що в цій маніфестації приймало участь не менше 50 тисяч людности.

Перед початком маніфестації була відслужена панахида по Т. Шевченкові і Кирило-Методієвським братчикам, в якій приймали участь до 20 священників. Читалось Євангеліє на українській мові і гарну-чулу промову сказав пан-отець Жоткевич. Після того почалась громадянська маніфестація. По-переду йшла Українська губерньська Рада на чолі з відомим діячем Д. Марковичем. За Радою йшли представники військових організацій південно-зах. фронту, які прибули до Вінниці на з'їзд. Далі військо всіх родів оружя в повній парадній формі з рушницями й шаблями, а також двома оркестрами музики. Була кавалерія й легчики. Одного війська було більше 8 тисяч. За військом йшли: духовенство, «просвіта», величезний хор, горожане, старий город, школи, жіноцтво, почта, кооператори, земство, городські служащі, робітники фабрики «Ястреб», а далі селяне ріжних сел, які недалеко від Вінниці: Стадниці, Луки Мелешківської, Щиток, Хуторів, Писарівки, Пятничан, Гавришівки, Телеценюк, Якушинець, Гуменного, Парпуровець, Соловієвки й инш[их]. Всіх підрахувати не можливо. Кожне село йшло окремо з своїми прапорами і навіть своїми хорами. Взагалі, прапорів було безліч, – кожна група мала свого прапора. Всі прапори були блакитно-жовті з відповідними українськими написами; багато прапорів було дорогих – шовкових, з китицями. На деяких були

українські герби – сполученне Архистратига Михаїла з львівським Левом, на деяких – портрети Т. Шевченка. Написів було так багато, що списати їх не було можливості. Найхарактерніші: «Нехай живе українське козацьке військо», «Земля і Воля», «Нехай живе Вільна Україна», «Через кооперацію до соціалізму», «Держіть волло, куйте долю», «Вільне жіноцтво Вільній Україні», «Наша пісня, наша слава не вмере, не загине» і т[аке] ин[ше].

Всі селяне були вбрані в українську одезу; особливо гарно виглядали дівчата та молодиці, які цвіли, як маківки. Весь час лунали співи «Ще не вмерла Україна», «Як умру, то поховайте», грали оркестри військової музики. Коли процесія дійшла до рогу Миколаївської і Богдана Хмельницького вулиць, українців вітали поляки, які в особах своїх представників закликали до спільної роботи. Звідси процесія повернула на вул[ицю] Богдана Хмельницького, потім – на вул[ицю] Петра Великого, пройшла мимо Городського театру, повернула на Миколаївську вул[ицю] і спустилась на вул[ицю] Петра Могили. Крім поляків були ще привітання від Окружного Суду Земської Управи, Городського самоурядовання, Виконавчого комітету, Ради робітничих і солдатських депутатів і т[аке] ин[ше].

Коло Городської Управи було виголошено багато промов представниками українських організацій, в яких закликали працювати на користь рідного краю, піддержувати наші організації, вносити гроші в національний фонд.

Маніфестація скінчилась в 4½ год[ині] дня, а в 6 годині почався на бульварі мітинг, який протягся до вечора. На мітингу теж було багато промов, в яких говорилося про утиски, яких зазнав укр[аїський] народ за старого правительства, про необхідність організуватися і працювати на користь рідного краю; говорилося також про автономію України і федеративний устрій в державі, про необхідність поширювати освіту серед народу, засновувати скрізь товариства «Просвіта».

Взагалі, цей день показав, що «не вмерла Україна, і слава, і воля», що народ пробудився від довгого сну і зрозумів, що мусить сам собою порядкувати, що годі жить чужим розумом. Вороги-ж наші переконались, що з українцями треба рахуватись, як з організованою силою, яка опирається на народні маси.

В цей день було зібрано на національний фонд коло 3 тис[яч] карб[ованців].

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 23 травня. – С. 7 – 8.

№ 80

Стаття Г. Шиянова в газеті «Подільська воля» про нові умови формування мирових судів

23 травня 1917 року

До сього часу мирові судді назначалися до нас міністром юстиції, який не питав нікого про те, наскільки ці люди будуть задовольняти людність, як судді. На щастя, через те, що судді у нас були з вищою освітою, більшість їх добре справлялася з своїми обов'язками і люди, що йшли в суд, ставилися до них з довір'єм. Але були такі випадки, що призначали на посаду мирового суді «барчуків», що вирости у городі, або людей хворих, що їхали у нашу «благодатну Малоросію» поправляти своє здоров'я. Ці судді, не знаючи нашого люду, ні його мови, ні звичаїв, з презирством ставилися до його, не розуміли його, нехтували ним і викликали велике незадоволення таким судом.

Тимчасовий Уряд, щоб забезпечити людности справедливий суд, близький і зрозумілий, видав новий закон про мировий суд.

По закону цьому мировий суд буде складатися з мирового судді, як предсідателя його, та двох членів мирового суду. У цьому складі мировий суд буде розбирати всі уголовні та гражданські (карні і цивільні) справи, які розбирали раніш мирові судді, окрім справ, основаних на кріпосних, нотаріальних та посвідчених нотаріусом актах, а також на опротестованих векселях. Ці справи і надалі буде розбирати один мировий суддя без членів.

Мирові судді будуть вибиратися повітовими земськими зборами, а де є мирові з'їзди – городськими думами. Члени мирового суду вибираються волостними земськими зборами. Предсідатель повітового мирового з'їзду вибирається мировими судьями з серед себе.

Мировими суддями можуть бути як чоловіки, так і жінки, які мають не менш 25 років та здобули освіту не нижче середньої, або три роки займали посаду, де могли добре ознайомитися з законами, або були адвокатами.

Членами мирового суду можуть бути всі особи обох статей, аби були грамотні, та мали не менш 25 років.

Не можуть бути ні мировими суддями, ні членами мирового суду ті особи, які по суду позбавлені були прав або яких мають судити та про яких ведеться слідство.

Мирові судді будуть і надалі одержувати таке ж жалування, як і тепер, а члени мирового суду будуть отримувати по 5 карб[ованців] плати за всякий день судового засідання, якщо вони живуть не даліш 10 верст від міста суду, а як далі – то по 6 карб[ованців].

Як бачимо, суд у нас буде цілком народний, виборний і тому від нас самих залежить вибрати суддів таких, щоб суд у нас був добрий та справедливий, щоб він з повагою відносився до тих людей, яких буде судити та щоб всіх задовольняв і тоді можна сказати за Шевченком, що і у нас «буде суд і буде правда на землі».

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 23 травня. – С. 8 – 9.

№ 81

Повідомлення газети «Подільська воля» про вітання просвітянами учасників Подільського епархіального з'їзду

23 травня 1917 року

Кам'янець-Подільський.

Недавно скінчився надзвичайний Єпархіальний з'їзд делегатів од духовенства і парафіян Подільської губ[ернії], присвячений питанням біжучої хвилі. На з'їзді розглянуто важливі питання про відношення духовенства до політичного моменту, про відокремлення церкви од держави, про українізацію церкви і школи про автокефальність української церкви і т[аке] інше.

З'їзд вітали представники Подільського Українського Т[овариств]ва «Просвіта» – Голова Т[овариств]ва К. Г. Солуха і

Товариш Голови В. К. Приходько, котрий подав доклад про Український Національний З'їзд, що відбувся в Києві 6–8 квітня.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 23 травня. – С. 24.

№ 82

**Повідомлення газети «Народня воля» про заснування
«Просвіти» в місті Летичеві**

24 травня 1917 року

В селі Летичеві, на Поділлі, заснувалось недавно товариство «Просвіта». Головою вибрано о[тця] Зосіма Голоскевичча. Діяльність поки що виявилась в збиранню грошей, для чого впоряжено 3 вистави. Зібрано біля 400 карб[ованців], на які «Просвіта» має добути книжки до бібліотеки, виписувать українські газети тощо.

Народня воля (щоденна народня газета). – Київ. – 1917. – 6 червня (24 травня).

№ 83

**Повідомлення газети «Народня воля» про заснування та
діяльність «Просвіти» в селі Капустяни
Брацлавського повіту**

24 травня 1917 року

22 квітня ц[ього] р[оку] заходом гуртка свідомих українців заснувалось тут Т[оварист]во «Просвіта» ім[ені] Т. Шевченка. Як гарно народ розуміє, що в організації, в просвіті його сила – видно з того, що на місці вписалось 110 членів в більшості старших селян, а з кілька днів потім число членів зросло до 160. Головою вибрано священика о[тця] Крюка. Товариство виписує «Вільну Україну», «Нову Раду», «Народню волю», «Подільську волю». Життя Просвіти плине нормально. Раз-двічі в тиждень сходяться члени в школу, читають газети, прислухаються уважно тому, що діється в світі і подумують над тим, як їм самим поступати в отсю таку важну хвилю. Щоб бути в тісному зв'язку з другими товариствами і щоб

побільшити ряди українських організацій – вислало тутешнє товариство своїх делегатів на з'їзд Подільських українців та на український повітовий з'їзд. Для освідомлення народа: хто ми, товариство улаштувало концерт пам'яті Т. Шевченка. Проби хорів, які протягались через три неділі пробудили чималу цікавість до товариства серед народа. 10 травня відбувся нетерпеливо ожиданий концерт. Народа зібралось стільки, що лише обіцянкю вдруге дати концерт можна було успокоїти селян, з котрих кожний хотів почути, хто такий Т. Шевченко. Другого дня прийшлося концерт повторити. Саме того дня місцеві поляки святкували пам'ять 3 травня і вечером загостили на наше свято. Делегат-солдат від їх імени зложив поклін і пошану духові Тараса, пригадуючи, що Тарас кликав забути невеселе минуле, а в згідній праці добиватись кращої долі. Опісля предсідатель волосного комітета т[овариш] Дацюк і о[тець] Крюк розповіли людям докладно про життя Тараса і велике значіння його праці для нашого народа. Потім пішли на переміну декламації і хори. Свято закінчив т[овариш] Прокоп, закликаючи, щоб народ носив в своїм серцю святі слова про правду і волю, сказані нашим Пророком Тарасом і казав, що це запорукою до здобуття яснішої долі для нашої України. Народним гімном «Ще не вмерла Україна» закінчилось перше народне свято. Товариство і ціле село дивиться на Центр[альну] Укр[аїнську] Раду як на народню святість, прислухується з радісним биттям серця до всіх її постанов і готове кожної хвилі дати її потрібну поміч. На її потреби висилає товариство 50 карб[ованців].

Народня воля (щоденна народня газета). – Київ. – 1917. – 6 червня (24 травня).

№ 84

**Повідомлення газети «Нова Рада» про привітання
Брацлавським товариством «Просвіта» Української
Центральної Ради та М. Грушевського**

26 травня 1917 року

З Брацлава (на Поділлі).

Високоповажній Українській Центральній Раді і Тобі, поважний Батьку наш, Михайле Грушевський.

Рада Брацлавського Повітового Товариства «Просвіта» від імени всіх товаришів висловлює повне довіря та пошану Ц[ентральну] У[країнську] Р[аду] та ручає, що кожне доручення та вказівка буде виповнена як найгостріший приказ. Ми уважаєм Ц[ентральну] У[країнську] Р[аду], яко найвищу установу – установу, вибрану волею українського народу, установу, необхідну для випрацьовання кращої долі для України. Бачучи Вас, поважний пане Михайле Грушевський, у кермі, в нас серця наповняються гарячою радістю та щастям – ми спокійні за будучність нашої України. Прийміть наше щире вітання та хай Вам Бог допомагає у святому ділі – в ділі відбудування вільної та щасливої України.

Голова товариства Андрій Антонович.

Ганна Кондратенко. Микола Саврасов. Іван Ярчевський. Варлаам Панасюк. Марія Верейська. В. Михайлик.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 26 мая.

№ 85

Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариства «Просвіта» у Летичеві

27 травня 1917 року

«Просвіта».

В селі Летичеві, на Поділлі заснувалась недавно «Просвіта». Головою вибрано о[тця] Зосима Голоскевича. Діяльність поки що виявилась в збиранню грошей, для чого впоряжено 3 вистави. Зібрано біля 400 карб[ованців], на які «Просвіта» має добути книжки до бібліотеки, виписувать українські газети тощо.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 27 мая.

№ 86

**Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування
товариства «Просвіта» в містечку Соболівці
Подільської губернії**

27 травня 1917 року

«Просвіта».

В м[істечку] Соболівці на Поділля закладено товариство «Просвіта». Перед цим організувався тут Харчовий Комітет.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 27 мая.

№ 87

**Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування
товариств «Просвіта» у Проскурівському повіті
Подільської губернії**

27 травня 1917 року

В Проскуріві жваву діяльність виявляє Українська Громада, яка зараз заложила «інформаційне бюро», де одержують всякі справки. Це дуже важно з того боку, що Проскурів то є вузлова станція, властиво під самою позицією. Тут наші вояки одержують всякі справки, а також можна купити деяку книжечку. Через бюро іде праця й на повіт. В повіті працюють зв'язані організації й зараз зібрано жертв на одне лише військо українське до 5000 карб[ованців]. Заложено в повіті до 8 «Просвіт». Одно погано – трудно дістати книжок. Зараз організуються учителі, улаштовують курси по українознавству й т[ак] д[алі]. Зараз зібрано вже трохи грошей на Український національний фонд, а також буде незабаром улаштована вистава з цією метою. Пильно українці гуртуються до Шевченкового свята на 22-го сього травня.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 27 мая.

№ 88

**Повідомлення «Робітничої газети» про підготовку українських
громад Кам'янця-Подільського і Вінниці
до міських виборів**

27 травня 1917 року

В Кам'янці-Подільському та Вінниці українці почали жваво готуватись до виборів. Ознайомившись ближче з новими виборчими законами, українська інтелігенція, котра гуртується коло місцевих «Просвіт», постаралась увійти в контакт з широкими верствами українських робітників і міщан. Особливо цікава на Поділлію по всіх повітових містах верства міщанська. Околиці міст завжди вели уперту боротьбу з великими домовласниками центру; тепер вони нашли спільників серед мешканців центру, себто українську інтелігенцію. Невідомо, як іде подібна робота по других містах. Багато балачок викликало питання про те, чи блокуватись, чи йти нарізно. Можливо, що з ініціативи Вінницької Губерніяльної Ради буде навіть скликаний з'їзд міщанства всіх міст Поділля.

Робітнича газета (Орган Бюро Центрального Комітету і Київського Комітету УСДРП). – Київ. – 1917. – 27 травня.

№ 89

**Телеграма Орининського товариства «Просвіта»
Українській Центральній Раді з підтримкою
автономії України**

Травень 1917 року

З Кам'янця-Подільського.

Орининська «Просвіта», заснувавшись, першим бажанням своїм вирішила просити негайного оголошення акту національно-територіальної автономії, призначити при тимчасовому урядові осібного міністра по справах України і провадити далі як найширше українізацію національного війська.

Голова Ради Романовський.

Радники: Руденко, Вгородник, Масляк.

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 38.

№ 90

**Вітання Орининського товариства «Просвіта»
Українській Центральній Раді**

Травень 1917 року

Орининська «Просвіта», Кам'янець-Подільського повіту, заснувавшись, щиро вітає Центральну Українську Раду, бажає Раді самого кращого поступу в наших загальних справах, цілком приєднується до програму Ради, яку підтримуватиме при всяких умовах.

Голова Ради Романовський.

Радники: Руденко, Масляк.

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 38.

№ 91

**Стаття М. Любинського про заснування та
діяльність «Просвіт» на Поділлі**

28 травня 1917 року

В часи 1905–1917 років на Поділлі з'явилась тільки одна «Просвіта» в Кам'янці-Подільському, котра мала щось коло 5–7 філій по Поділлі, але заходами «прихильної» адміністрації спочатку філії, а нарешті і сама метрополія – припинили своє життя.

Тепер справа виглядає далеко краще: як гриби після дощу ростуть одна за другою «Просвіти» на всім просторі Поділля і мало по малу набирають більшої сили і волі.

Шкода лишень, що організатори окремих «Просвіт» не завжди надають звістки до якої-небудь центральної «Просвіти» про своє життя (до Вінницької або Кам'янецької) і через це трудно, або навіть неможливо зареєструвати і списати всі «Просвіти». Доводиться користуватись часто випадковими звістками з газет та від окремих людей.

Поки що надійшли відомости про існування таких «Просвіт»:

1) Кам'янецький повіт, Кам'янець, Оринин, Жванець, Боришківці. 2) Проскурівський пов[іт], Проскуров, Ярмолинці. 3) Ушицький пов[іт], Нова-Ушиця, Дунаєвці, Глинна, Привороття. 4) Летичівський пов[іт], Летичів. 5) Літинський пов[іт], Літин, Хмельник. 6) Вінницький пов[іт], Вінниця, Лука-Мелешківська, Селище, Жмеринка, Браїлів, Гнівани, Антополь. 7) Могилівський пов[іт], Могилів, Бар, Кудрашівці. 8) Ямпільський пов[іт], Ямпіль, Рахни-Лісові. 9) Брацлавський пов[іт], Брацлав, Печера, Чуків, Немирів, Стрільчинці, Кордишівка, Кальнишівка, Вороновиця, Капустяни. 10) Гайсинський пов[іт], Гайсин, Степашин, Кисляк, Михайлівка, Краснопілка, Кублич, Мелешків, Мочулка, Краснопілка, Мошенне, Могильна. 11) Ольгопольський пов[іт], Ольгопіль, Ладижин. 12) Балтський пов[іт], Балта, Локулово.

(Крім того, надійшло чимало звісток про другі місцевости, але поки нема певної звістки від самих організаторів – приходиться бути обережними і про них не згадувати).

Таким чином, кожне повітове місто вже має свою «Просвіту». Найбільш організовані і міцні «Просвіта» Вінницька (Миколаївський просп[ект] 70), котре має власне помешкання, де міститься читальня і книжковий склад і Кам'янецька, котра поки що разом з читальнею і книгарнею міститься в помешканні Учительської Семинарії на Новім Плані. Книжні склади двох «Просвіт» весь час поповнюються новинами нашої літератури і провадять досить жваву книжну торгівлю.

Вінницька «Просвіта» будує власний кіоск по головній вулиці (вже призначене місце і зроблений план) для того, щоб жвавіще розпродувати українські газети і брошури.

Звичайно, щодня повної згоди і порозуміння всі «Просвіти» нетерпляче чекають Всеукраїнського «Просвітнього» З'їзду в Києві, ініціативу котрого бере на себе Київська «Просвіта». Багато питань же санкції такого авторитетного з'їзду. Наприклад, 1) Чи бути кожній «Просвіті» окремою, чи ставати філією повітової

«Просвіти». 2) Чи приймати в члени «Просвіти» людей неукраїнської народности. 3) Яке тепер найближче завдання «Просвіт» – чи книжна торгівля, чи друкування книжок, чи лишень упорядкування читалень і т[аке] інше. Все це має вирішити З'їзд, на котрий пошлють своїх представників всі Подільські «Просвіти».

А тим часом варто б кожній просвіті надіслати до Вінницької «Просвіти» повідомлення про те – 1) коли вона відкрилась, 2) хто головою, 3) як з помешканням і коштами, 4) в чім виявилась робота «Просвіти», 5) в яких сусідніх селах назрівають «Просвіти», 6) що стоїть на заваді роботі «Просвіт»? 7) які часописи передплачують в читальню? 8) Скільки членів і яка членська вкладка, 9) подати точну адресу.

В читальні Вінницької «Просвіти» вивішена на стіні карта Поділля і кожна нова «Просвіта» зазначається залізною булавкою. Подбаймо ж об тім, щоб усе Поділля вкрилось цього літа такою зброєю і щоб кожна залізна відзнака свідчила про міцний гурт свідомих людей, котрі міцно стережуть волю нашого народа і правдиво дбають про його «Просвіту».

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 39 – 40.

№ 92

Повідомлення газети «Народня воля» про виділення коштів товариству «Просвіта» сільським сходом села Міцівці Ушицького повіту

28 травня 1917 року

В с[елі] Міцівцях на Поділлю Ушицького повіту 28-го травня одбувся сільський сход. Селянин-учитель д[обродій] Гордзієвський у великій промові роз'яснив громадянам про наше сучасне становище, про Український Національний Фонд, про Українську Центральну Раду і її значіння. Селяне, уважно вислухавши промовця, постановили давати на Національний фонд не менше 1 карбованця. В короткий час було зібрано 332 р[ублів], з яких 300 р[ублів] одіслали повітовому Ушицькому т[овариству]

«Просвіта», для пересилки в Центральну Раду, а 32 руб[лі] постановили лишити на місцеву «Просвіту». Відносно українізації школи, постановили з осени біжучого року почати навчання на рідній мові. Поляки, яких у нашій селі досить багато, постановили найняти собі окремого учителя польської мови.

Народня воля (щоденна народня газета). – Київ. – 1917. – 29 червня (16 червня).

№ 93

Повідомлення газети «Подільська воля» про заснування товариства «Просвіта» в селі Розношинці Балтського повіту

28 травня 1917 року

Заходами сільської інтелігенції у нашому селі 28 травня заснувалось Товариство «Просвіта».

На перших організаційних зборах прийняли статут, вибрали Управу й Контрольну Комісію. Членська вкладка на рік 3 карбован[ці]. Члени переважно молоді хлопці й дівчата. Маємо вже 60 членів. Жаль тільки що зараз під руками не маємо агітаційної літератури.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 17 липня. – С. 16.

№ 94

Повідомлення газети «Нова Рада» про влаштування вистави у Вінниці на користь товариства «Просвіта»

30 травня 1917 року

В Вінниці відбулася вистава на користь товариства «Просвіта». Виставу було улаштовано солдатами та офіцерами 15-го пішого полку. Не дивлячись на те, що городський театр вміщає в собі коло 1000 осіб, людей було так багато, що багатьом ніде було сісти. Як гра солдатів і офіцерів, так і співи великого просвітянського хору дуже подобались присутнім. Театр і буфет був вбраний

художником Шульгою в українському стилі. За винятком видатків, на користь «Просвіти» постуило 360 карб[ованців].

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 30 мая.

№ 95

Повідомлення газети «Известия Ямпольского уездного исполнительного комитета» про розгляд питань товариством «Просвіта» села Добрянка Ямпільського повіту

2 червня 1917 року

У неділю в помешканні Т[оварист]ва «Просвіта» відбулося читання про Українську Центральну Раду та про Український Національний Фонд. Між иншим, були порушені питання про ролі Української Центральної Ради в політичній і земельній справі. Промовець д[обродій] Куриленко запрохав слухачів дати одноденний заробіток на Національний Фонд. Зібрано було до 60 карбованців.

Известия Ямпольского уездного исполнительного комитета. – 1917. – 2 июня.

№ 96

Оголошення газети «Известия Ямпольского уездного исполнительного комитета» про організацію народних читань у Ямпільському товаристві «Просвіта»

2 червня 1917 року

Кожну неділю у помешканню Товариства «Просвіта» (вища початкова школа проти волости) відбуваються НАРОДНІ ЧИТАННЯ.

Известия Ямпольского уездного исполнительного комитета. – 1917. – 2 июня.

№ 97

Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування та діяльність товариства «Просвіта» в селі Кордилівці Вінницького повіту

3 червня 1917 року

Закладено товариство «Просвіта» в Кордилівці Вінницького повіту на Поділлію.

В Кордилівці Вінницького повіту на користь тутешньої «Просвіти» поставлено було в народньому домі «По ревізії». Ставили самі селяне-аматори. Хор під орудою д[обродійки] Олени Яремчукової співав українських пісень та гімн «Ще не вмерла Україна».

Гра артистів і співи хору дуже подобались присутнім, які зібралися в такому числі, що багатьом з них довелося стояти аж на дворі.

Зібрано з вистави 90 рублів 91 копійка. Частина цих грошей піде на українські прапори, які готуються для маніфестації.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 3 червня.

№ 98

Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування та діяльність товариства «Просвіта» в містечку Івангороді Гайсинського повіту

3 червня 1917 року

В м[істечку] Івангороді Гайсинського повіту на Поділлію закладено товариство «Просвіта». Івангородська «Просвіта» має 200 членів; організувала вечірню школу в тижневі просвітні зібрання для селянства, відкрила бібліотеку, заснувала артистичний гурток. Головою ради товариства обрано д[обродія] Л. Волковинського, який багато працює на користь селянству.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 3 червня.

Стаття М. Ливицького у газеті «Известия Подольского губернского исполнительного комитета» про розвиток української мови

7–17 червня 1917 року

Хто бував по чужих землях, той напевне помітив, що там звичайно всі люди говорять одною мовою: селяне і робітники, і перекупки на базарі, і пани, і попи, і чиновники, і офіцери, – всі говорять однаково: у Франції – по французькому, у Німеччині – по німецькому, в Англії – по англійському. А у нас, на Україні, говорять не однаково: «люде»-селяне одною мовою, українською, або, мовляв, «по простому», а «пани» – іншою мовою, російською або польською, ніби-то «по панському».

Чому-ж то так діється, що в інших народів одна мова і у панів, і у людей, а тільки у нас дві мови: ніби-то панська і ніби-то людська? Хіба наша, українська, мова гірша, чи простіша, чи нікчемна така, що пани у нас не вживають її та й деякі селяне стидаються її та намагаються говорити «по панському, по благородному»?

Ні, не гірша наша мова за інші, а ще може й краща, лагідніша і говорять тою мовою 35 мільонів нашого народу.

Тільки «пани» та деякі з наших людей, що відрікаються і цураються свого рідного, говорять не нашою мовою, а російською (московською) або польською.

А почалося воно у нас те двоязичіє через те, що земля наша, Україна, довго була під чужим пануванням: спершу під Польщею, а потім під московською, російською державою. За той час тільки яких сто літ, за часів Гетьманщини, Україна, та й то не вся, була ніби-то сама собою, нічия.

Отак і звик наш народ бути під чужим пануванням, жив хоч «на рідній та не своїй землі», як казав великий український поет Тарас Шевченко. Та ще на лихо наша доля судила нам бути під рукою не зовсім-то чужих народів, як от, приміром, довелося бути Болгарам та Сербам під Турками, Чехам – під Німцями: панували й панують над нами Славяне, родичі ніби-то наші; але те панування вийшло нам чи не гірше за чужоземне, іновірне; бо чужі народи (Турки, Німці) дивились на підбитий під їх руку народ (Болгарів, Чехів), як на чужий: інша мова, інша віра, звичаї – все інше. А на

Україну Польща й Росія дивились завжди, як на свій власний народ і всіма силами намагалися упевнити весь світ, що України нема, а що це Польща або Росія. Так робив польський уряд по всій Україні, коли вона була під їх рукою, а потім робилося у Галичині, там поляки казали нема України (niema Rusil), а є тільки Польща; Україна ніби то тільки погранична Польська земля (Kresy), – і старалися вигнати нашу мову з ужитку в школах, судах, на залізниці, на почті – скрізь. Так само робило і Російське царське правительство, що його тепер ми здихались. Ще 50 літ тому міністр внутрішніх справ Валуєв сказав, що української мови «не было, нет и быть не может», дарма, що тою мовою говорить 35 мільонів нашого народу.

З того часу як Богдан Хмельницький, рятуючи Україну від польського панування, віддав її під Російську протекцію, вже минуло 250 літ. Весь той час руські царі й правительство не визнавали української мови, не допускали її у школи, суди, управи, не дозволяли службу Божу правити українською мовою, а скрізь веліли вчити, говорити й писати по російському. 250 літ наша мова була під заборону, ніби щось погане, шкідливе, гірше за людське. А проте вона не счезла зо світу, не пропала, не замінила її ніяка инша мова: українська мова була, єсть і буде, бо ніякими заходами, хоч-би й найліпшими і завзятими, не можна вирвати язик у 35 мільонів народу.

Отакое лиха довелось зазнати Україні, та не від чужих, иновірних народів, а від своїх нібито «братів»-славян; – не так од народів, як од їх правительства: королів, царів, придворних панів, царських прислужників і наймитів.

«Не так тії вороги, як ті добрі люде».

А звичайно, де пани, там бувають і підпанки, а коло панів і підпанків – усякі панські слуги, підлизники, підніжки, що стараються до панів підлеститися, прислужитися: може, мовляв, ті пани з ласки своєї соблаговолять

«Дулю дати, хоч маленьку,

Хоч пів-дулі, аби тільки

Під самую пику...»

За часів польського панування багато української козацької старшини, заможних і освічених людей перелицьовалися на поляків, віддуралися України і старалися забути, що батьки й діди їх були українці і свою кров проливали за волю і права своєї батьківщини.

Так само робили і роблять тепер наші пани, що перелицювались на «русских»: вони не тільки зріклися всього рідного, а ще й топчуть ногами і заплывують те, що їх діди і прадіди як святощі шанували. Потомок запорожців і правнук гетьмана недавно у Державній Думі казали, що наш народ не хоче ніяких прав для своєї мови і школи йому не треба на рідній мові: українці, буцім-то, навіть не розуміють своєї мови і охотніше читають по російському.

Так робили «пани» наші, нащадки козацької старшини; а ще гірше роблять підпанки, прислужники панські: вони не тільки перевернулись у «русских», але ще й стараються всіма силами нашкочити Україні: вони своєю охотою пошились у шпигів та доносчиків, підглядали, підслуховували, а чого недобачали чи не дочували, то добріхували і прислужувалися своїм новим панам доносами на щирих синів України, що стараються вивести свій народ з темряви й невідомости на широкий шлях наш вселюдського знання, волі і світла. Глузуючи з українців, оті перевертні називали їх «мазепинцями, зрадниками, сепаратистами», що ніби-то хочуть роздробити Росію на часті; намагалися всякими доносами та брехнями, щоб начальство закривало наші «Просвіти», забороняло газети й товариства, викидало українські книжки з народніх бібліотек і багато всякого иншого лиха накликало на Україну. Така вже вдача всіх перевертнів, що вони ненавидять те, чого зріклися задля вигоди чи грошей, чи ласки панської: так само ті турецькі яничари, що набиралися з християнських дітей, повернутих у магометову віру, ненавиділи все славянство і були найпотішими катами для своїх колишніх братів; так само й жид-вихрест ненавидить усе жидівське.

Були одвіку і в нас такі кати-яничари: сумної пам'яті «малоросс» Юзефович і «тоже-малоросс» Пихно, «українець» Савенко і професор Флоринський, «тоже-малоросс», що не посоромився з храма науки піти у цензори, щоб давити і гнітити живе слово, живу думку, і багато-багато инших таких перевертнів.

Стараннями і заходами таких «яничарів» у початку війни царській уряд (правительство) закрив геть усі українські газети й журнали, позакривав останні українські «Просвіти», позасилав у заслання чимало щирих українських діячів, а найщирішого з них, вірного сина України Професора Грушевського, після тругу в його хаті було заарештовано і заслано аж у Симбірську губернію. Все це зробив царський уряд, що давив і гнітив не тільки Україну, але і

всю Росію; на українців же, на їх газети, «Просвіти» і найкращих діячів наших нацькував царських наймитів не хто інший, як оті перевертні наші, «яничари-зрадники».

Що сказали-б ви, якби діти покинули в біді та недолі свою матір, що вигодувала їх і викохала, обікрала її, та ще й знущалися-б з неї, на прилюдний глум її виставляли, болотом закидали, пальцями на неї тикали та глузували-б з неї?

Чи не одвернулися-б усі з огидою від таких виродків?

Ото такі ті наші перевертні. Не шкода нам за ними, не велика й користь од них буде і тим народам, до яких у підсусідки пішли вони.

Непотрібні вони нам так само, як не потрібне те брудне шумовиння, що на добрій страві накипає. А то жаль превеликий, що за їх приводом покидали й покидають свій рідний край кращі люди, розумні, учені, талановиті і собі перелицьовувались на поляків та росіян і несли свою науку, хист і працю у чужу хату, на чужу ниву, покинувши свою рідну.

Колись перші князі Київські, Волинські, Галицькі, потім наші гетьмани і вся старшина, митрополити, архієреї, все духовенство – всі були українці, нашою-ж такою мовою говорили, писали, у школах учили. Наш народ за тих давніх часів був більше освічений, ніж тепер, бо дітей у школах учили рідною мовою; а відомо, що найкраще приймає дитина науку тою мовою, якою дома говорить і до якої змалечку звикла. Був наш народ письменніший за московський: царь Петро у нас, на Україні, набирав учителів, коли заходився просвіщати московський народ. А коли одібрали в нас волю та знищили давні права, а потім позаводили московські школи, то наш народ став темніший за московський, бо не стало свої освіти, своїх шкіл, мало своїх учених людей і талановитих письменників. Інші народи йшли вперед, розвивали і мову свою, і освіту, і мистецтво, а ми, українці, були позбавлені того, бо язика нам одняли. Учителів наших вигонили зо служби, коли вони старались вяснити дітям науку рідною мовою, у церкві нам не дозволяли одправляти панахиду за нашого великомученика поета-селянина Тараса Шевченка...

Наш народ завжди лишався сам один, без свого панства, але і без своєї науки, освіти та письменства, без своєї, як то кажуть, інтелігенції.

І так того велося не рік, не два, а сотні літ. І через те сталося, що тепер у нас, на Україні, все що народне, своє – те просте, «мужицьке», а все, що зібралось поверха – чи то брудне шумовиння, чи добра сметана – те не народне, а чуже, «панське» – польське або російське.

А за тими «панами» й сам народ звик одвіку не шанувати щиро все те, що рідне. Француз гордо скаже, що він француз, німець не зречеться ніколи того, що він німець. А наші люди навіть і не знають добре, хто вони, чії сини, якого краю, забули й те, що їх діди свою кров проливали за рідний край. Спитайте селянина: «Хто ви? – Він скаже: «руський», а коли він католицької віри, то скаже, що поляк. Чорносотенці закличуть його записатися у той нікчемний «союз русского народа», набрехавши, що за це йому колись землі дадуть, – то він і туди запишеться, – байдуже йому.

Хто сам себе не шанує, того й люди не шанують. За приводом панів-перевертнів і деякі селяни намагаються перелицюватись на «русских», гордують усім простим, а в сам перед цураються своєї мови, перекручують її, «штокають і какають», калічать і свою, і російську мову так, що й слухати гидко, – а все за тим, щоб одрізнитися від «мужика-хахла» та підробитися «під панів». Особливо стараються (ломаються) ті, що вчилися у школах російською мовою або служили в солдатах чи на залізниці, а найбільше ті, що вибились хоч трошки вище понад «мужика» – у писарі, урядники, монопольщики тощо. Деякі з тих перевертнів навіть чесне батьківське та дідове прізвище перелицьовують на чужий копил; діди писалися: Швець, Коваль, Горобець, Граб, Околіта, а вони вже пишуться: Швецов, Ковальов, Воробьев, Грабовський, Околітов, – одно слово, мовляли: від свого берега отстають, а до чужого хто його знає, чи й пристануть.

Так було колись і з Чехами в Австрії, і з іншими слов'янами. Німці були зовсім онімечили їх усі пани, чиновники та городяни говорили по німецькому і тільки прості селяни, мужики, говорили по чеському; а коли настала воля і селяни трошки просвітілися, то завели замість німецьких свої школи, а згодом і всі городяни і чиновники почали говорити своєю мовою; тепер уже там усі, і образовані, і прості люди говорять одною мовою – чеською і нема вже там двуязычія, немає мови панської і мови мужичої. Так само повоскресали і стали вселюдними мужичі мови в Норвегії, Італії, у

Фінляндії, у латишів та естів, на Литві. Так само починається і у нас тепер, на Україні.

З недавніх часів почалося те відродження нашої мови, а початок тому поклали наші незабутні письменники Котляревський і Тарас Шевченко, а за ними багато інших письменників, вірних і щирих синів свого краю, почали писати українською мовою для свого рідного народу, показуючи людям, що наша мова нічим не гірша за всі інші, а ще може й краща; скрізь самі говорять нашою мовою, пишуть по українському книжки і газети, святе письмо на нашу мову переклали, домагалися у Державній Думі, щоб наша рідна мова була і в школі, і в суді, – одно слово, щоб перестали вважати її за просту мужиччу мову, а щоб сталася вона вселюдською, як і в інших народів; щоб шанували її й чужі люди, і наш народ щоб звик шанувати своє рідне слово і не думав, що українська мова тільки мужича, проста, здатна тільки для лайки, кепкування та базарної розмови.

Є українські землі і в чужих державах: у Галичині (в Австрії) живе 5 мільонів нашого народу, багато є наших переселенців і в Америці; там вільніше було жити, ніж в Росії за царського панування і самодержців і вже всі наші люди там – і селяни, і міщани, і пани, і попи – всі говорять нашою мовою, і пишуть нею скрізь чи до суду, чи до якого начальства і по школах учать дітей рідною мовою. Не без перевертнів і там, але вже їх дуже мало, бо вже навчилися люди шанувати самі себе і свою мову, – то й чужі люди поважають її.

Оце тепер, як звалилося тяжке ярмо царського самодержавія і поліцейської сваволі та здириства, настала всім народам Російської держави воля, засвітила надія на краще життя. Будуть нові закони, нові права для всіх людей рівні і справедливі, стане краще жити і нам, Українцям. Забудьмо-ж старі кривди наші: їх-бо спричинили нам не сусідні братні народи, – поляки й руські, – а колишні давні королі й царі їхні, придворні пани, царські міністри, прислужники й наймити. Польський і руський селянин, міщанин, хлібороб і робітник ніколи не був і тепер не є ворогом і гнобителем українському селянинові, хліборобові і робітникові, бо й сам він, так само, як і ми терпів тяжку неволю і недолю, гіркою працею добував собі нужденний шматок хліба.

Користуймося-ж, Українці, з тої волі на те, щоб у самперед здобути собі освіту, як найбільше знання й науки придбати, бо ми

геть далеко відстали від інших народів; треба доганяти їх на шляху поступу до кращого, розумного життя. А та освіта наша повинна бути на рідному ґрунті, рідною мовою, бо тільки у своїй хаті – своя правда. Шануймо самі себе, то й люди нас пошанують.

Великий Кобзар наш Тарас Шевченко писав:

Учітєся, брати мої!
Думайте, читайте,
І чужого научайтєся,
Свого не цурайтєся...

...

Не цурайтєся того слова,
Що мати співала,
Як маленьких колихала,
Малих сповивала...

КРУТІ СЛОВА.

Частенько доводиться чути нарікання наших людей, що в книжках, а особливо в газетах, виданих українською мовою, багато «крутих» слів, – таких, що трудно їх зрозуміти і розібрати.

Що правда, то правда. Але треба поміркувати, чого завелися ті круті слова і на що вони потрібні?

Людське життя з часом міняється, наука росте, а поруч із тим наростають на світ нові слова, оті «круті» слова, що до них ще мало звикли люди. А як звикнуть, то ті слова, вже не будуть «круті», а прості, що й дитина зрозуміє.

Справді: спитайте якого діда старого, чи чув він змалку, як ще парубкував такі слова: телеграф, паровоз, вокзал, вагон, багаж, білет, каса, кондуктор, монополія? Мабуть, не чув, бо телеграфів тоді ще не було, їздили люди не паровозом, не у вагонах, а кіньми або волами і багаж на возах возили, а для того не треба було на вокзалі у касі білета купувати та показувати його кондукторові. Пили тоді горілку у шинках та корчмах, а монополії і звання не було. І як у перше почув дід ті мудрі слова, то мабуть дуже їх не вподобав, а ще може й прокляв «бісових німців: казна що видумують, хрещений народ у гріх уводять... мабуть кінець світу настає...»

А тепер ми розуміємо, що це дуже розумні люди вигадали ті речі, бачимо, що воно не на гріх, а на користь людям (крім

монополії), тепер і мала дитина знає ті слова, розуміє і не каже, що то «круті» слова.

От і виходить: все те, що для нас може й «круте» здається, те нашим дітям зовсім просте і зрозуміле буде: конституція, програма, конференція, партія демократична, радикальна, реакція, бюрократія, адміністрація і таке інше; життя йде новими шляхами і раз-у-раз нові слова витворює. Хто письменний і більше читає газет, той вже звик до цих слів; а хто не звик, то для нього вони «круті». Та дарма: звикнути треба, бо не можна вже обійтися без них, не можна ні викинути їх з ужитку, ні іншими замінити, а хто не звикне, той одстане від поступу життя, буде темний, дикий, як той, хто тепер не зрозумів-би слова вокзал або телеграф.

Інші люди, найбільше ті підпанки та перевертні, що перелицьовались на «русских», кажуть: яка-ж це українська мова в наших газетах, коли вживаються в ній чужі, не українські слова?

А що ж робити, коли своїх рідних слів не стає, не вистачає? Саме через те, що од віку всі, що вибилися з селянської недолі і темноти, зараз перелицьовувались на «русских» або поляків і цуралися своєї рідної мови і звичаїв, українська мова лишилася тільки в селі і в тій мові не стало слів на те, про що тепер пишеться в газетах. На все, що є в селі – на плуг, на віз, на всяку селянську справу чи знаряддя – то наша мова має всі слова, навіть на всяку дрібничку, про яку городський, освічений чоловік і не чув, а на все, що діється поза селом, нема в нашій мові слів і доводиться їх позичати або нові «виковувати».

І нема чого глузувати з нашої газетної української мови, що в ній багато чужих слів: то не тільки з українською мовою так, а й зовсім іншою. Розгорніть лишень яку хочете російську газету, то знайдете там чужих, не російських слів ще більше, ще рясніше, як у наших газетах. Є книжка така: «150 тисяч иностранных слов, употребляемых в русском языке».

150 тисяч!.. Це куди більше, ніж у наших газетах, а проте ніхто не каже, що російська літературна мова не російська, а мішана якась, дарма, що напозичала вона таку велику силу чужих «крутих» слів.

Глузують ті перевертні з наших книжок і газет, кажуть «який же селянин їх зрозуміє, коли там пишуть такою трудною мовою, вживають таких «крутих» слів? І для нас, хоч не селян, ця мова трудна і нам легше читати руські газети».

Не диво, що вони охотніше читають руські газети, бо відікрилися своєї рідної мови, в руських школах учились, по руському тільки й говорять і дома і поза домом.

А що нашому селянинові труденько буває читати газету українську, то газета в тому не винна; не винна, що народ наш темний, що шкіль мало, що наука в тих школах не така, як слід би, що вчать там не рідною, а чужою мовою.

А візьміть ви російського селянина з Ярославської або Тамбовської губернії та прочитайте йому з російської-ж газети: «платформа конституционно-демократической партии» або «бюджет сведен без дефицита», або «ассигнование на мелиоративный кредит» – чи то багато він зрозуміє тих ніби-то російських «крутих» слів? Не зрозуміє, бо і йому, сердечному, у школі забивали голову прапорами та кондаками, а справжньої, живої науки не дали.

То ж не винні наші письменники, що у книжках і газетах українських трапляється багато «крутих», трудних для селянина слів. А все ж таки, коли нашому селянинові читати російську газету, то в ній він хіба десяте слово зрозуміє, а з української газети – десяте слово не зрозуміє.

Ще дорікають іноді ті перевертні наші або такі, що відбилися од рідного народу, але не зовсім одцурались його, а звать себе «тоже малороссами»: «Почему ваши газеты не пишут таким языком, как например писал Шевченко? Я тоже малоросс и знаю много песен малороссийских и очень люблю их, но ваши газеты мне читать трудно».

На це можна сказати: коли-б такі люди змалку не цуралися свого рідного, цікавилися-б українським письменством, то розуміли-б вони добре і наші «круті» слова і найкрутіше для них слово самосвідомий.

А писати газети такою мовою, як писав Шевченко свого «Кобзаря» – неможливо, бо писав він переважно про село, про його злидні, недолю та кріпацьку неволю; на це в його вистачало тих слів, що має село. А коли б довелось Шевченкові писати про кооперацію, дрібний кредит, банки, про всілякі партії в Думі, про реформи і таке інше, то і йому не вистачило б селянської мови; мусів би й він уживати тих чужих «крутих» слів, що без них тепер ніяк обійтися не можна ні в українській, ні в усіх інших мовах.

Життя тепер з кожним роком розвивається і ускладнюється і мусить так само розвиватись і ускладнятись мова людська, коли ті люди не хочуть лишатись позаду інших освічених народів; жити справжнім людським життям, а не так, як ті дикі народи, що не бачили зроду сірника і не знають, як з його вогню добути.

Як пошириться у нас наука і просвітиться наш народ, тоді легше буде йому розуміти й ті «круті» слова.

Известия Подольского губернского исполнительного комитета. – Винница. – 1917. – 7, 10, 14, 17 июня.

№ 100

Стаття С. Іваницького в газеті «Нова Рада» про Подільський учительський з'їзд

7 червня 1917 року

27–28 травня у Вінниці відбувся з'їзд делегатів учительських організацій початкових шкіл всього Поділля та учителів середніх шкіл українців.

З'їзд скликав член Губ[ернської] Земської Управи С. Іваницький; запрошено було по 3 делегати від кожної повітової учительської організації. З'явилися представники 10 повітів; не прибули делегати Балтського й Ушицького повітів. В першому повіті учительство зорганізовано під назвою «Українське учительське товариство Балтського повіту» на ґрунті певної політично-професійної платформи; в другому воно ще не організовано, хоч у квітні зібралося на з'їзд та обрало президіум.

З коротких повідомлень, що поробили делегати, між іншим виявилось, що в Летичівському повіті учительство, хоч мало з'їзд 7 травня й повибирало своїх представників у різні установи, однак теж не з'єдналося в якусь сталу організацію. Проскурівське учительство три рази з'їздилось, вибрало бюро, однак певної організації не утворило. Вінницьке учительство мало скільки з'їздів, досить численних, де були потрохи представники й інших повітів, учителі початкових і середніх шкіл. Воно з'єдналося в професійний союз без жадної політичної і національної платформи на підставі статута «Подольского Общества взаимопомощи учащихся и учивших», який мається на думці переробити через те, що він

зложений за часів старого ладу. Вінницький союз зразу думав прилучитися безпосередньо до Всеросійського союзу, але тепер гадає, що це треба буде зробити через всеукраїнську спілку.

По других повітах, а саме: Гайсинському, Кам'янецькому, Могилів-Подільському, Літинському, Ольгопільському, Ямпільському, Брацлавському, засновано українські учительські товариства, власне, початкових шкіл, куди можуть входити представники й других шкіл, – без ріжничі національностей. З цих повітових товариств, поминаючи Гайсинський, шість й прийняли одну політично-професійну платформу – ту саму, що й Полтавський повіт. Головні пункти політичної платформи – федерація в Російській державі та національно-територіальна автономія України.

Переходячи до утворення Всеподільського учительського товариства, з'їзд зазначив, що він має виробити проект цього товариства в головних рисах, вибрати тимчасову Раду, котра складе статут і передасть його на ухвалу повітових товариств, які остаточно зорганізуються під час педагогічних літніх курсів. Після того новий з'їзд представників цих організацій завершить справу утворення Всеподільського товариства, вибравши постійну Раду його.

Великі і уперті дискусії викликало питання про те, чи може учительське українське т[овариств]во обійтися без зазначення якої-будь політичної платформи. Вінничане, як делегати, так і гості, обстоювали проект чисто професійної спілки, без жадних вказівок на політику й українство. Більшість обстоювала політично-національний «minimum», на якому може погодитися все українське учительство. Ухвалено постанови:

1) Учительство всього Поділля повинно зорганізуватись на підставі політично-професійної платформи.

2) В платформі семи учительських товариств Поділля, що прочитав голова Іваницький, в чисто політичній її частині задержати один тільки пункт: «Домагатись національно-територіальної автономії України в федеративно-демократичній Російській республіці, при забезпеченню прав національних меншостей»; далі прийнято всю оголошену платформу.

3) Подільська учительська організація, приймаючи назву «Всеподільське Учительське Товариство», складається з окремих автономних учительських товариств.

4) Об'єднуючим органом цього товариства стає Рада Товариства, котра складається з представників окремих автономних товариств. Кожне товариство посилає від сотні членів одного представника в Раду, зверх півсотні лічиться за сотню.

5) Рада Товариства вибирає з своїх членів Управу Товариства, яко виконавчий орган.

6) Теперішній з'їзд делегатів учительських організацій вибирає тимчасову Управу Всеподільського Учительського Товариства, яка складається з 4 осіб: голови, двох товаришів та писаря й засідає в Кам'янці-Подільському. (До тимчасової Управи вибрано Іваницького, Злотчанського, Букевича й Ганжія).

Після наради про педагогічні літні курси винесено такі постанови:

1) Через невияснені ще фінансові умови деяких повітових земств, також через обмежене число лекторів, курси відбудуться не одночасно по всіх повітах, а в дві черги: перша від 15 червня до 15 липня, друга від 15 липня до 15 серпня, – приблизно по шість повітів у кожную чергу.

2) Програма місячних курсів: а) навчання української мови 60 годин (10 – граматики, 15 – читання й писання, 10 – методика мови, 25 – зразкові навчання); б) навчання арифметики (10 годин теорія, 15 – зразкові навчання); в) історія українського письменства 8 годин; г) Історія України 8–10 годин; д) географія України 5–6 годин; е) українська пісня – 9 годин.

Внесення В. Приходька: «З'їзд визнає необхідним, щоб на кожних курсах не менше, як 10 годин, було призначено лекціям на політично-економічні теми, не відбираючи цим часу, потрібного для предметів українознавства; при чому, коли не знайдеться місцевого солідного лектора, то запросити спеціального знавця з других місць України».

Постанови щодо питання про повітову Шкільну Раду:

Повітова Шкільна Рада має об'єднати керування всіма початковими школами повіту, як міністерськими, так і церковно-парафіяльними. Її функції: затверджує учителів на посадах; переміщає їх, дає відпустку й увільняє з посади; контролює навчальну справу; піклується про поліпшення матеріального становища школи й учителів; керує навчально-виховальною частиною школи; виконує функції другої інституції щодо місцевих шкільних Рад (по селах та містечках).

Склад повітової шкільної Ради:

- 1) Представники від Земства (Зібрання й Управи).
- 2) Представники від мійського самоврядування.
- 3) Представник від середніх шкіл (у першу чергу від педагогічних шкіл).
- 4) Представник від усіх «Просвіт» повіту.
- 5) Представник від Педагогічних товариств.
- 6) Представник від лікарів, обранець лікарської організації.
- 7) Представник від священників-законоучителів.
- 8) Представник від вищих початкових шкіл.
- 9) Представники від нижчих початкових шкіл в числі не менше половини складу всієї шкільної Ради.
- 10) По одному представникові від учителів національних меншостей.

11) Повітові шкільні інструктори з дорадчим голосом.

Виконавчим органом повітової шкільної Ради є Шкільна Управа, котра складається з голови, товариша голови, скарбника й писаря, які дістають певне удержання.

Обрано 4 членів від Подільського Учительства в Подільську Губернську Раду, а саме: Злотчанського (Кам'янецький пов[іт]), Пшеничного (Гайсинський пов[іт]), Куриленка (Ямпільський пов[іт]), Босенка (Ольгопільський пов[іт]).

Чимало часу з'їзд потратив на обміркування резолюцій, внесених В. Приходько в справі українських підручників.

Резолюції ці, звертаючи увагу на небезпеку в цій національній справі, мають бути подані в Центральну Раду й оголошені в газетах окремо.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 7 червня.

№ 101

Стаття В. Приходька в газеті «Народня воля» про Подільський учительський з'їзд

7 червня 1917 року

Подільський Губерніяльний З'їзд учительських делегатів, що відбувся 27-28 травня 1917 року у г[ороді] Вінниці, обміркувавши

справу переведення в життя українізації школи на Поділля, постановив признати слідуюче:

1. Ся надзвичайно важна і велика справа, як на Поділля, так і по всій Україні стоїть на дуже непевному і небезпечному шляху, який врешті, може призвести до того, що український народ і українське учительство, которі цілком готові прийняти цю реформу, не будуть мати української школи ні в біжучому, ні в наступному році.

2. Небезпека полягає в тому, що в переведенню до життя сеї грандіозної роботи не має одностайности і планомірности, які абсолютно необхідні в сім ділі. Дякуючи сему, окремі українські губернії, окремі повіти, «Просвіти» і різні організації, будучи цілком залишені самі на себе, йдуть в сій справі в розбрід, часто й всупереч одні другим, розпочинаючи, кожний зокрема, такі справи, які їм не по силі і, витрачаючи енергію і кошти на такі заходи, які повинні бути об'єднані і провадитись у всеукраїнському масштабі.

3. Зокрема, З'їзд признає, що, дякуючи такому становищу діла, учительство України може залишитись без відповідної підготовки, а українські школи – без підручників і, таким чином, Україна не зможе перевести до життя одної з найважливіших своїх справ.

Зважаючи на се, Подільський Губернський З'їзд учительських депутатів постановив:

1. Не припиняючи розпочатої на місцях роботи в справі українізації школи, звернути увагу Центральної Української Ради на непевне становище сеї справи і просити Центральну Раду вжити енергійних заходів перед Тимчасовим Урядом, аби на Україні, ще до переведення автономії, негайно було заложене УКРАЇНСЬКЕ МІНІСТЕРСТВО НАРОДНЬОЇ ОСВІТИ, яко центральний краєвий відповідальний орган з відповідними правами і коштами, – для об'єднання справи українізації школи і, потім, для провадження сеї школи.

2. Зважаючи на короткий час до початку шкільного року, а також маючи на увазі негайні потреби будучого шкільного року, просити Центральну Українську Раду вжити заходів, аби ще до заложення Українського Міністерства Народної Освіти при Учебних Округах на Україні були засновані відповідні органи з правами, коштами і обов'язками та щоби ці органи негайно взялися до найенергійнішої праці по українізації школи.

3. Звернути увагу Центральної Української ради на тяжке і шкідливе для матеріяльних українських інтересів з'явище, коли Україна в справі друкування мільонів своїх підручників повинна звертатись до приватних друкарень, без певности одержати сі підручники, в той час, коли Україна може, має права і повинна мати власні національні друкарні, де б народ Український міг друкувати потрібні йому книжки. В сій справі з'їзд дозволяє собі просити Центральну Раду вжити відповідних заходів, аби сі кошти, які асигновані окремими Земствами України на придбання підручників були з'єднані по Учебних Округах чи в Українському Міністерстві Народньої Освіти, та щоби на сі кошти було закуплено великі друкарні і папір, бо тільки при такій умові український народ не залишиться в сім і будучім році без рідної школи. З автентичним правдиво.

Народня воля (щоденна народня газета). – Київ. – 1917. – 20 червня (7 червня).

№ 102

Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариства «Просвіта» в селі Грицькові Подільської губернії

8 червня 1917 року

Закладено товариство «Просвіта» в с[елі] Грицькові на Поділля. В перший же день зібрано на «Просвіту» 30 карбованців.

Для «Просвіти» одведено церковно-парафіяльну школу.

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / уряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 41.

№ 103

**Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування
«Просвіти» в містечку Жашкові**

8 червня 1917 року

В м[істечку] Жашкові закладено «Просвіту», яку названо Жашківсько-Городищенською, бо до неї вступили й селяни з Городищ. До товариства записалося 136 членів, котрі внесли 150 карбованців 80 копійок. До «Просвіти» надходять часописи: «Вільна Україна», «Робітнича газета», «Нова Рада» та «Народня воля».

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 41.

№ 104

**Повідомлення газети «Нова Рада» про маніфестацію
в містечку Оринин за участі місцевого
товариства «Просвіта»**

8 червня 1917 року

В м[істечку] Оринин, Кам'янець-Подільського повіту одбулась величезна українська маніфестація, яку улаштувала місцева «Просвіта».

Було багато селян: священників з ближчих сіл, делегації од Кам'янець-Подільського Товариства «Просвіта» і від Українського Військового Клубу у Кам'янці.

Зранку на площі перед церквою було одправлено панахиду по Шевченкові, перед якою о[тець] благочинний сказав промову про життя Шевченка. Після панахиди солдат од Військового Клубу сказав промову про значення Шевченка, яко борця за волю України.

Після панахиди і промов селяни і мійська інтелігенція всього в числі до 6000 чоловік з національними українськими прапорами у великому числі, з портретами Шевченка, з плакатами «Ще не вмерла Україна» і «Земля і Воля», хором «Просвіти» і оркестром

військової музики пішли до місцевої школи й «Просвіти», зупиняючись час-од-часу по дорозі і співаючи «Ще не вмерла Україна» та «Заповіт».

По дорозі весь час до маніфестантів приєднувались групи селян і скоро їх зібралось до 1000 чоловік.

Перед школою Рада «Просвіти» улаштувала мітинг, на якому промовці, малюючи сучасний мент і значення його для українців, закликали не згуртованих ще селян до гуртування, правдиво одмічаючи, що не згуртувавшись і знову ми можемо загубити нашу Волю.

Селяни охоче слухали промовців, не дивлячись на те, що під час промов була негода і зривався скільки разів іти дощ.

Селяни других сіл просили просвітян заснувати і по їх селах «Просвіти» як можливо найшвидше, що було б дуже гаразд і, наскільки відомо, просвітяни і кам'янецькі й орининські в недалекому будучому заснують по ближчих селах багато «Просвіт».

Того ж дня були збори на національний український фонд, на який всі охоче давали гроші.

Після мітинга оркестр музики грав народні танці і були роздані селянам безплатно книжки й газети.

Надвечір Рада «Просвіти» зібравшись, вирішила послати телеграми міністрам Львову і Керенському і Центральній Українській Раді. Крім того, в Українську Центральну Раду послана телеграма з привітанням од «Просвіти».

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 41 – 42.

№ 105

Повідомлення газети «Народня воля» про рішення Ольгопільського учительського з'їзду щодо заснування «Просвіт»

9 червня 1917 року

В Ольгополі відбувся з'їзд учителів церковно-парафіяльних шкіл Ольгопільського повіту.

З'їзд висловився за те, щоб навчання на Україні по народних школах велося українською мовою, але щоб були забезпечені й права меншостей. Церковно-парафіяльні школи повинні перейти до влади міністерства народньої освіти. Заснувати по селах «Просвіти». Визнано бажаним видавати часопис українською мовою.

Народня воля (щоденна народня газета). – Київ. – 1917. – 22 червня (9 червня).

№ 106

Стаття М. Литвицького в газеті «Свободный голос» про організацію початкової освіти в місті Вінниці

9 червня 1917 року

I

Переконувати людей в потребі націоналізувати школу – зайва робота. Це елементарна вимога педагогиків. І довго з приводу цього розводиться не приходиться. Глибоку несправедливість, яку зазнавали так звані недержавні народности (українці, поляки, євреї...) в справі освіти підростаючого покоління, коли заборонялося навчати дітей їхньою рідною мовою, коли в підручники на перекір педагогічним вимогам, не можна було писати нічого такого, що познайомило б дитину з її звичаями, з краєм, в якому вона живе, з історією того народу, до якого вона належить – знищено геть. Нам прийдеться в сей час витратити енергію на утворення такої школи, яка допомогла би нашому маленькому громадянину розвинути найкращі ознаки його національної душі. Щоб досягнути цього ми повинні поставити такі домагання:

1. По всіх школах Вінницького городського самоурядування навчання повинно проводитись рідною для дітей мовою.
2. Навчання рідною дітям мовою (українською, польською, єврейською) мусить розпочатися з осени 1917 року.
3. Руська (великоруська) мова, як обов'язковий предмет повинна викладатись по всіх школах городського самоурядування.
4. В учительських семінаріях, вищих початкових та середніх школах з осени 1917 року повинні викладатись історія України,

історія української літератури, українська мова та географія України.

Додержуючись таких принципів (правил) в шкільному життю ми скоро вигоїмо ту глибоку рану, яку заподіяв нам ганебної пам'яті колишній царський уряд (правительство).

II

Скільки ж початкових шкіл має Вінниця і чи вистачає їх для того, щоб задовольнити потребу в початковій освіті для дітей шкільного віку? На таке запитання приходиться дати негативну відповідь.

Тих шкіл, які зараз є замало для того, щоб задовольнити освітню потребу з кожним роком збільшуючогося населення г. Вінниці. Зараз в Вінниці є 6 початкових шкіл на 20 комплектів (комплектом рахується од 50 до 60 учнів і один учитель). Розміщаються ці школи по городу так:

- 1) Міри (2 зміни, 8 комплектів).
- 2) Малі Хутори (1 школа, 2 комплекти).
- 3) Великі Хутори (1 школа, 2 комплекти).
- 4) Старий город (1 школа, 3 комплекти).
- 5) Садки (1 школа, 2 комплекти).

6) Пушкінська школа (3 комплекти). Зазначені школи тільки почасті задовольняють потребу в освіті і являються тільки часткою шкільного плану, який мала на меті перенести у Вінниці Городська Дума.

А план цей такий, як видно з постанови Вінницької Мійської Думи од 30 квітня 1912 року за № 48.

«Коли Городське Самоурядування буде що року приймати до школи 200 душ дітей, себто заводити по 2 комплектній школі, то за 6½ років всім дітям, які нині вчаться буде забезпечено місце у школі.

Для цього Городська Управа в наступних роках має робити так:

1912 рік – збудування і одкриття двохкомплектної школи на Старім городі; збудування і одкриття другого комплекта на Садках.

1913 рік – збудування і одкриття 2-х двохкомплектних шкіл в Малих і Великих Хуторах.

1914 рік – збудування і одкриття 2-х двохкомплектних шкіл на Дубовецькій слободі та в районі теперішньої Сінної площі.

1915 рік – збудування і одкриття 2-х двохкомплектних шкіл в районі Тюремної площі та на Слов'янській стороні.

1916 рік – збудування і відкриття 2-х двохкомплектних шкіл на Іерусалимці та на вулиці Петра Могили коло Мурів, або й в Мурах.

1917 рік – збудування і відкриття 2-х двохкомплектних шкіл на границі Великих та Малих Хуторів і поблизу вокзала, або коло замостянського базару.

1918 рік – відкриття третіх комплектів в тих школах, де відчуватиметься в тому потреба, або збудування 2-х двохкомплектних шкіл в тих частинах города, які будуть найгустіше заселені.

Крім шкіл, які мають відкриватися по плану в 1918 році, в дійсності може потрібно буде відкрити ще кілька шкіл, позаяк Городською Управою не ураховане збільшення кількості дітей шкільного віку за останні 6 років (в середньому 276 дітей). Зроблено це було навмисне з огляду на те, що за 6 років, по міркуванням Управи, можливо будуть відкриті професійні школи, які безперечно притягнуть до себе певну частину дітей шкільного віку».

Як бачимо, план заведення шкіл досить гарний та, на жаль, через війну не здійснений. Збудування нових шкіл припинилося з 1914 року і, таким чином, значна територія Вінниці залишилася без шкіл.

Надолужити брак шкіл мійське самоурядування може двома способами. Перший з них це відкриття нових шкіл, хоч би й в найманих будинках, а другий це включення в число городських шкіл, які содержувалися до сього часу на приватні кошти. Содержання цих шкіл мусить бути за кошти города. Відкриття нових комплектів найбільше потребується для Дубовецької Слободи, Слов'янської Сторони та в районі Тюремної площі. Що стосується до Іерусалимки, то потреба цієї частини города в школі могла б бути задоволена включінням в число городських шкіл, польської 2-х комплектної церковно-парахвіальної школи та єврейської Талмуд-Тори. Крім того, заховання всіх восьми комплектів в Мурах теж до певної міри задовольняло б освітню потребу.

Найбільш потребують відкриття нових комплектів Старогородська школа та Садківська. Особливої уваги набирає Садківська школа. Річ в тім, що навряд чи вдасться знайти відповідне помешкання для школи на Слов'янській стороні. Крім того, нижній поверх (етаж) Садківської школи зовсім не

зужиткується городом. Збудоване на сировому місці, з двох боків обмиватиме водостоками, це помешкання (перший поверх) зовсім не придатне для постійного проживання в ній. І сама собою напрохується думка пристосувати нижній поверх, в якому зараз одведені квартири для навчителів, під класи. Тим паче потрібне таке пристосування, що в цьому районі велика потреба в школі. З 150 дітей, які охочі були вступити до цієї, прийнято було тільки 70, а 80 душам одмовлено.

Одкриття такого великого числа шкіл звичайно потребуватиме коштів. До кінця року, рахуючи з 1 серпня (августа) прийшлося би витратити до 25000 карбованців. Сума велика, що й говорить, але й потреба в освіті не менча.

III

Коли такий план буде прийнятий мійською Думою, то ми матимем досить шкіл. Але поруч з цим виникає і друге питання, а саме, як поділити ці школи між ріжними національностями, замешкуючими Вінницю. Питання дуже важливе, бо ми, маючи право давати своїм дітям освіту рідною мовою, повинні забезпечити це право, кожній національності. Справедливо одповісти на це запитання допоможе нам оця табличка, яка показує скільки дітей якої національності навчається в кожній з початкових городських шкіл.

	Яка школа	В % і абсолютних числах					Загальне число учнів	З них	
		украї нці	євр єї	по ля ки	вели коро си	ин ьш ї		хлоп ців	дів ча т
1	Мури (2 змінні)	37 159*	40 173	15 66	4 18	1 5	421	215	206
2	Малі Хутори	100 75	-	-	-	-			
3	Великі Хутори**	«	«	«	«	«	«	«	
4	Старий Город	81 114	5 8	3 5	9 13	-	140	-	-
5	Садки	78 101	7 10	10 14	2 3	-			
6	Пушкинське	60 77	18 23	-	21 28	-	128	68	60

*) Жирним шрифтом показано, скільки душ дітей вчиться в школі, а звичайним – який % дітей тої чи другої національності.

**) Точних відомостей за виїздом завідуючого школою нема. Кажуть, що всі учні українці.

Як бачимо, у всіх школах, крім Мурів, найбільшу кількість учеників дають Українці. Здавалось би, що і навчання по всіх школах повинно проводитись Українською мовою, але коли б цього почали домагатися українці, то вони тим самим порушили б права національних меншостей. А тому і такого домагання українці, звичайно, не виставлятимуть. Але все таки не можна обминути питання, як же бути з національною меншістю, для якого числа дітей иньшої національності треба заводити паралельну групу.

Коли ми звернемось до нашої таблиці, то зобачимо, що за винятком Мурів тільки в Пушкінській школі досить велике число великоросів (28) та євреїв (23) для якого можна було б заводити спеціальні групи. Але заводити такі групи для порівнюючи невеликого числа учнів, яке не виносить навіть половини встановленого шкільно-педагогічним досвідом комплекта (50-60 душ), заважко для городської кишені. Свою остроту питання про поділ шкіл губить свою остроту почасти через те, що все таки Вінниця досить багата школами, а найбільше через те, що націоналізація школи переводитиметься зпоквола, починаючи з першої групи.

А через те для найбільш справедливого задоволення права кожної національності на здобуття освіти для своїх дітей рідною мовою проектуемі до одкриття школи повинно б поділити так. В районі тюремної площі школа для єврейської національності, на Дубовецькій Слободі – для великоросів. Потреби польської і єврейської національності були би задоволені шляхом включіння в число городських шкіл, національних приватних шкіл.

Кожна з цих шкіл з часом повинна бути розвинута до 4 групного (пануючого в городі) типу школи.

В решті ж шкіл навчання, починаючи з осени, повинно провадитись українською мовою. Таким чином, були б встановлені правдиві підстави в справі націоналізації школи, а життя в майбутности внесло б свої поправки.

Зокрема стоїть питання про школу в Мурах. Як би заходитись до поділу її по національному принципу одразу, то мабуть прийшлося би оддати 3 комплекти українцям, 3 – євреям і по

1 полякам та великоросам. Але до такого поділу мабуть не прийде в осени, одне тому, що навчання мусить бути закінчено тою мовою, якою де які з учнів вчилися три роки: друге тому, – щоб не ломати плану навчання, витвореного для чотирьохгрупної школи.

Практичний вихід з цього становища малюється такий. З початку шкільного року, з огляду на переважаючу більшість учнів українців і євреїв, одкривається дві паралельних перших групи (українська та єврейська). Навчання в вищих групах закінчується відповідно до витвореного пляну. Польський комплект Польський комплект з часом переливається до існуючої парафіяльної школи, або до шкіл, які одкриватимуться з часом. Таким чином, з часом витворюється в Мурах дві самостійних чотирьохкомплектних школи (українська та єврейська). Як бачимо, додержуючись такого способу існуючим школами можна по справедливості задовольнити потребу в освіті всі національності, замешкуючі город. Звичайно, що це буде не повне задоволення, але для цього треба було б зробити загальний перепис дітей шкільного віку кожної національності і користаючи з цього матеріалу переглянути плян шкільного будівництва, але то питання завтрашнього, а не сьогоднішнього дня.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 9 июня.

№ 107

Повідомлення газети «Нова Рада» про протест Могилів-Подільської «Просвіти» проти постанови Київського міського виконавчого комітету в справі Троїцького Народного будинку

11 червня 1917 року

Києво-подільська українська громада т[овариств]ва «Просвіта» в Могилеві-Подільському і Могилево-подільський повітовий комітет всеукраїнської селянської спілки надіслали протеста проти постанови київського городського виконавчого комітету в справі Троїцького народнього дому.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 11 червня.

№ 108

**Повідомлення газети Нова Рада» про заснування
товариства «Просвіта» в селі Манилівці
Проскурівського повіту**

11 червня 1917 року

В с[елі] Манилівці Проскурівського повіту на Поділлію на зібранні громадян учень духовної семінарії прочитав реферат «Про рідну мову» та «Про національне визволення». Реферат зробив велике вражіння на громадян, які постановили негайно закласти «Просвіту». Статут для товариства взяли з «Рідного слова». За голову «Просвіти» обрано Прохора Демчишина, писарем Івана Хмельовського, скарбником Олексу Демчишина. Усіх членів записалося 65 душ.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 11 червня.

№ 109

**Повідомлення газети «Народня воля» про заснування
товариства «Просвіта» в селі Пурпурівцях
Вінницького повіту**

11 червня 1917 року

В селі Пурпурівцях, Вінницького повіту засновано цими днями т[овариств]о «Просвіта», мета якого допомагати культурному розвитку селян. Просвіта міститься в будинку початкової школи. Зібрано коштів до 60 карб[ованців], на які купили українських книжок і виписали українських газет. В будень у вечері, а в неділю і в свято вдень улаштовуються читанки і лекції. Пурпуровецька «Просвіта» зв'язується з Вінницьким товариством «Просвіта».

Народня воля (щоденна народня газета). – Київ. – 1917. – 24 червня (11 червня).

№ 110

**Повідомлення газети «Народня воля» про заснування
«Просвіти» в селах Ямпільського повіту**

11 червня 1917 року

Юрківка, Гаршиківка Ямпольського повіту на Поділлі заклалися «Просвіта». Селяне всі вирішили дати гроші на «Просвіту» і сходитись по святах та неділях на читання. Селяне потребують освіти і радо йдуть назустріч всяким заходам що до освіти.

Народня воля (щоденна народня газета). – Київ. – 1917. – 24 червня (11 червня).

№ 111

**Повідомлення газети «Народня воля» про заснування
«Просвіти» в селі Радівці Літинського повіту**

11–18 червня 1917 року

В селі Радівці, Літинського повіту на Поділлі, в неділю 11 і 18 червня на сільському сході солдатом прочитано було доклад про роботу Всеросійського та Всеукраїнського селянських з'їздів, потім обмірковувалися програми всіх партій і національне питання в Росії.

Зо всіх партій селянам найкраще уподобалась партія українських соціалістів-революціонерів, яку селяне і визнали найкращою заступницею своїх інтересів.

Розглянувши національне питання, сход визнав, що:

1) вважаючи, що Росія держава многонаціональна, – Росія повинна бути федеративно-демократичною республікою з автономією України, і

2) вважаючи на необхідність організації людности краю, і вважаючи на те, що централізм дає можливість возродитись ненависному царизмові, постановили негайно приступити до організації краю в формі автономії, котру Всеросійські Установчі Збори повинні затвердити.

На організаційних зборах «Просвіти», які відбулися після сільського сходу постановили одкрити т[овариств]о «Просвіта» імені Михайла Драгоманова; звернутися до Центральної Ради, щоб вона взялась за організацію «Просвіт» на селах і негайно видали книжку з практичними порадами по заснуванню «Просвіт», зразковий статут, діловодство з формами різних книжок і квитків, а також, щоб були видані і самі книжки потрібні для діловодства «Просвіт».

Народня воля (щоденна народня газета). – Київ. – 1917. – 21 (8) липня.

№ 112

**Стаття В. С. Дудича в газеті «Подільська воля»
про українізацію школи**

12 червня 1917 року

Через те, що українців при старім правительстві заставляли вчитись по російськи, український народ вважається самим темним.

По перепису 1897 р[оку] грамотних українців налічувалось від 9% (Волинська губ[ернія]) до 16% (Чернігівська губ[ернія]), тоді як серед росіян процент грамотности був далеко більший (23,3%). Перепис той дає голі цифри, з котрих видно, яка велика різниця між великоросами і українцями що до грамотних.

Коли ж до того пригадати, що більшість грамотних українців, по скінченню трьох груп початкової школи, вміли лиш розписатись, то можна собі уявити, яка то була освіта на Україні.

Всі кращі педагоги, які піклувались про справжню освіту серед народу, давно доказали, що навчання по школах повинно провадитись на рідній мові дитини і що, навпаки, школа не принесе користи, зіпсує душу дитини, коли її заставлять вчитись на чужій мові.

Наш народ, позбавлений всяких прав, примушений вчити дітей на чужій – московській мові, помалу став забувати свою мову, соромився навіть говорити на ній, особливо інтелігенція. В найтяжчі дні нашої недолі здавалось, що народ, скалічений духовно, деморалізований, не зможе відродитись.

Але кращі проводирі народні, які завше піклувались про щастя і добробут краю, навіть в самі тяжкі часи нашого життя, коли заборонялась вся література на українській мові і міністр освіти Валуєв проголосив свою знамениту «істину», що «не было, нет и не будет малорусского языка», – навіть в такі часи не покладали рук, не тратили надії, що народ прокинеться від довгого сну, що впадуть кайдани російського царату. Ця надія збільшувала їх енергію, служила провідною зорею, заставляла працювати над освітою, над поширенням серед народу високих думок.

Надія не зрадила. Терпець народу увірвався; старе-гниле правительство пішло в безвість і народ сам взяв кормило в свої руки.

Багато стоїть тепер перед нами питань і одно з найпекучіших – це питання про освіту.

Треба, не гаючись, освіту народу поставити на належний ґрунт; треба завести по всіх школах навчання на рідній мові.

З такими вимогами виступає тепер все громадянство в особах своїх кращих представників. Ідучи назустріч цим вимогам, всі земства на Україні висловились за націоналізацію школи (тобто, що навчання по школах повинно провадитись на рідній мові дитини); теж саме признало й Міністерство народньої освіти. Здавалось, сумнівів жадних не може бути; була певність, що з осени сього року по всіх школах на Поділлі буде лунати наша рідна мова. Але ті люди, котрі століттями гнітили український народ, набивали собі кишень, займаючи посади русифікаторів, які прибули з різних кінців світа в нашу «благословенну Малоросію», щоб пасти черева на її ланах, – ті люди страшенно злякались справедливих бажань українського народу, бо добре розуміли, що панувати, визискувати народ вони можуть доти, доки народ буде темним.

Одверто боротись проти домагань українського народу вони тепер не сміють, зате вживають різних заходів, шукають різних приклучок, щоб домагання ці як не відкинути, то задовольнити в такім вигляді, в яким вони не будуть мати сили і значення.

Прикладом може служити такий випадок. Коли вперше за часів волі було призначено зібрання Подільського Губернського Земства і українські представники підняли питання про націоналізацію школи, старі гласні, які в більшості завше туманили голови народові, а на чолі їх відомий націоналіст Савостьянов, придумали їдну заковику, якою хтіли звести нанівець всі домагання. До

постанови: «навчання по школах повинно з осені 1917 р[оку] провадитись на рідній мові» вони внесли добавку: «коли забажає цього місцева людність». Щоб заховати свої справжні наміри, вони заговорили «езоповими словесами», стараючись переконати присутніх, що така постановка питання буде самою справедливою, бо не можна, мовляв, нав'язувати української мови, коли людність того не схоче.

Цікаво було б знати, чи згодився б д[обродій] Савостьянов додержуватись того ж принципу, коли б селяне таким же способом розрішили земельне питання: «вся земля д[обродія] Савостьянова (а в нього багато тої земельки) повинна перейти негайно до рук трудівників-селян без викупу».

О, він напевно тоді запротестував би і всі сили зужив би для того, щоб переконати, що земельне питання повинно вирішитись на Установчих Зборах, а не голосами селян його села.

За езоповими словесами д[обродія] Савостьянова охоче пішли всі зубри старого земства, через що добавка, правда в зміненій редакції, пройшла.

За прикладом Подільського Губернського Земства пішло саме реакційне земство Летичівське, яке, скористувавшись постановою Губ[ернського] Земства, в 20-х числах травня розіслало по всіх селах запитання: на якій мові селяне бажають, щоб їх діти вчилися в школі – чи на українській, чи на російській. Про свої бажання селяне мають скласти приговора і одіслати в Управу. Щоб не заставляти селян довго морочитись над цим питанням, були розіслані також готові приговори, в яких, між іншим, написано: «требуется от нас того, по каким ученикам и на каком языке мы согласны, чтобы от сих пор учили наших детей грамоте в нашей местной начальной школе, т[о] е[сть] на украинском или материнском языках. Выслушав изложенное, единогласно постановили: 1) детей наших учить грамоте по тем самым учебникам, по которым учили до сих пор, а разговор учеников с учителями и наоборот должен быть такой, какой был и раньше, т[о] е[сть] русский и материнский языки».

Заготовлена заздалегідь відповідь сама за себе говорить; свідчить, що д[обродій] Савостьянов і К°, загнуждавши коня, не тільки вживають езопових словес, а беруться вже рішучо за дальшу роботу – «помагають» бідолашному селянинові «розібратись» в питанню, якої йому треба школи, чи на «украинском», чи на

«материнском языке». Видно довго сушив свою «розумну» голову автор такої відповіді, коли придумав таку «хитру механіку», по якій українська мова – це щось їдне, а матерня – зовсім друге.

Які будуть наслідки такого «запитання», ми поки не знаєм, хоч припускаємо, що при дальшій роботі в такому ж напрямку Летичівське Земство може справді набрати чимало бажаних приговорів.

Нам цікаво знати, що зробить Земство, коли селяне якого небудь села не підпишуть приговора «одноголосно» (як говориться в заготовленому приговорі), а розіб'ють голоси; скажем, їдна половина висловиться за школу українську, а друга – за російську; або коли за російську школу «одноголосно» висловиться 50 сел, а за українську – останні? Або, нарешті, тепер, під впливом агітації, селяне якого небудь села висловляться за школу російську, а згодом, коли розберуться добре в «езопових словесах» д[обродія] Савостьянова і К°, забажають школи української? Чи буде це земство задовольняти зокрема кожную групу селян, чи воно буде рахуватись тільки з більшістю, а меншість зоставить без школи, або заставить скоритись більшості і т[аке] ин[ше]?

Така «освіта» призвела б, врешті-решт, до того, що замість єдиної народної школи прийшлося би в кожному селі збудувати по дві школи, запросити по кілька вчителів, закупити підручників на обох мовах; замість освіти на рідній мові, люди розбилися би на два протилежних табори, – Карпенко сміявся б з Грищука і навпаки. От до чого може привести діяльність «на благо народу» старих зубрів. Замість того, щоб завести хоч тепер справжню народню школу, зрозумілу для людности, вони намагаються внести розбрат, розбити людність на часті, натравити ці часті їдна на другу, як вони робили за часів царювання Миколи II.

Через те, обов'язок кожної свідомої людини роз'яснити людности на місцях дійсні заміри зубрів, розкрити зміст їх «езопових словес», щоб показати їм в останнє, що люди вийшли вже з їх лабет і самі добре розуміються – *якої їм треба школи.*

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 12 червня. – С. 6 – 8.

№ 113

Повідомлення газети «Нова Рада» про обрання Кам'янець-Подільською «Просвітою» делегата до міської Ради громадських організацій

14 червня 1917 року

В Кам'янці-Подільському відбулися загальні збори членів товариства «Просвіта» для виборів делегатів од українців до Ради об'єднаних організацій м[іста] Кам'янця-Подільського.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 14 червня.

№ 114

Повідомлення газети «Нова Рада» про діяльність товариства «Просвіта» у місті Летичеві Подільської губернії

14 червня 1917 року

Сум огортає, коли доводиться бувати в Летичеві. Єсть тут, як і скрізь, Повітовий Виконавчий Комітет, є й земство, що ніби то має бути народним, але чуже воно народові і не знає того потреб, бо складається з чужих людей, – великоросів або іще гірше російських демократів, котрі й чути не хочуть про якихсь там українців. Таке вражіння справляють органи місцевого самоврядування на свіжого чоловіка. Є у місцевих проводирів революційного руху охота робити так, як народ хоче, але підходять вони до народу з такими старорежимними прийомами, що з переляку народ згодиться на все, аби тільки йому дали спокій. Не диво же тепер, що на Подільському з'їзді, що відбувся в Вінниці на початку травня, Летичівський повіт був представлений аж одним чоловіком, та й то випадково. Є в Летичеві т[овариств]о «Просвіта», але, на превеликий жаль, нема в нім досить свідомих людей, щоби воно могло, хоч як небудь, поширити свідомість в народі. Лихої пам'яті союз руського народу розвинув був колись тут широко свою діяльність і мав в своїй роботі великий успіх, бо селянство, добре приспане, ще й досі спить велетенським сном. Треба було б, щоби

організаційна комісія звернула всю свою увагу на цей забутий людьми куток Поділля, бо роботи там ще край непочатий.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 14 червня.

№ 115

Повідомлення газети «Нова Рада» про інцидент з просвітянами на Подільській губернській раді громадських організацій

15 червня 1917 року

На Губернській Раді громадських організацій Поділля стався інцидент.

Вечірнє засідання почалося виборами до Губернського Виконавчого Комітету. Вибори вирішено зробити так, щоб «од кожного повіту був представник». Виявилась незручність цього принципу, бо з іншого повіту було тільки один-два представника, які навіть од кандидатури одмовлялись. Один з представників на зібранню (од Селянської Губернської Спілки) сказав, що постанову треба б що перемінити, але тут виявилось накопиле зло українофобів, і вони, зірвавши засідання, у другій кімнаті винесли свою постанову: Група осіб, яка зве себе представницею від Ради, будучи на зібранні в більшому числі не зуміла навести зібрання на шлях корисної роботи, а тому: 1) названа група повинна взяти на себе вину за «неработоспособность» з'їзда;

2) П[ани] Солуха й Приходько не можуть бути кандидатами в члени Виконавчого Комітета через оголошену законну постанову про кандидатів од селян і повітів; 3) п[ани] Дудич і Литвицький, через їх «недопустимое поведение» на засіданні повинні вийти з числа членів Губернської Ради Громадських організацій.

На цьому засіданню од Української Ради не було жодного з представників. Поводіння Дудича й Литвицького було настільки тактовне й «допустимое», що ні одного разу за всі засідання президіум і навіть окремі особи не робили їм аніякої уваги. З боку ж «протестантів» були й слова «жулік», що занесено і в протокол.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 15 червня.

№ 116

**Повідомлення газети «Подільська воля» про участь
просвітян в улаштуванні курсів з українознавства
для учителів Брацлавського повіту**

15 червня 1917 року

Курси по Українознавству для учителів Брацлавщини розпочались 15 червня.

Слухачів на курси з'їхалось 275 душ, з них дійсних 220. Дійсні слухачі отримують допомогу за три тижні існування курсів по 30 карб[ованців], та готове помешканне. Під помешканне інтернату взяті місцеві школи; крім того для поліпшення життя курсистів засновано гуртову кухню, де обід в середнім виїде 56-60 коп[ійок].

Програма лекцій така: 1) методика навчання читанню, - буде читати Т. Г. Лубенець; 2) методика читання з поясненням, історія української мови та письменства, - С. М. Смолінський; 3) пісьмо та граматика - А. І. Бейлик; 4) географія України та читання - А. А. Федьчук; 5) історія України та арифметика - Д. А. Таращук; 6) історія української музики та співів - М. Д. Леонтович (запрошено ще й К. Г. Стеценка); 7) по питанням соціального життя на Україні - Т. К. Павліченко. Внутрішніми справами життя курсистів керують самі курсисти через своїх виборних старост. В улаштуванні курсів приймало участь повітове земство та повітова просвіта.

Подільська воля (журнал-тижневик). - Вінниця. - 1917. - 26 червня. - С. 12.

№ 117

**Вітальна телеграма Тульчинського товариства «Просвіта»
Українській Центральній Раді**

Червень 1917 року

Українській Центральній Раді
З Тульчина.

Гурток Тульчинських Українців заснувавши 9 червня «Просвіту» шле своє щире привітання цілком згоджуючись з постановами Ради.

Тульчинська «Просвіта».

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 43.

№ 118

Повідомлення газети «Нова Рада» про діяльність товариств «Просвіта» у Кам'янецькому повіті

17 червня 1917 року

Кам'янець-Подільський. В останні часи по Кам'янецькому повіті засновується все більш і більш українських товариств «Просвіт», не дивлячись на те, що такій роботі часом перешкоджають іще не зовсім свідомі селяне і, головним чином, «товарищи-інтернаціоналісти».

В таких приблизно обставинах 11 червня с[ього] р[оку] відкрилась в с[елі] Боришківцях «Просвіта» і що цікавіше і дорожче усього, що відкрилась вона по власній ініціативі самих селян, які до Кам'янецької «Просвіти» звернулись тільки з проханням прислати своїх промовців.

Кам'янецька «Просвіта», як і завше, охоче послала двох своїх членів – солдата та семинариста.

Коли зібралось багато селян, просвітяне з хором «Просвіти», з гарним українським прапором, портретом Шевченка, жалібним плакатом «Вічна пам'ять павшим борцям за Волю» і вінками з гарних квіток, пішли до церкви, співаючи весь час «Ще не вмерла Україна».

На цвинтарі перед церквою пан-отець сказав промову про значіння одкриття й існування «Просвіти» і одслужив панахиду по світлій душі Шевченка.

Після панахиди, солдат, що приїхав туди, сказав промову про життя Шевченка, про те, які тяжкі муки виніс він борючись за Волю України і яке значіння має Шевченко для нас українців.

Під час промови почали підходити і ті селяне, які, не співчуваючи «Просвіті», тримались осторонь.

Під кінець промови деякі селяне плакали, слухаючи, в яких обставинах жив кращий з наших борців.

Після промови і просвітяне, і всі селяне, пішли, маніфестуючи по селі.

По дорозі дуже гарний хор Боришковецької «Просвіти» весь час співав «Заповіт», «Ще не вмерла Україна», «Ви жертвою в бої нерівнім лягли» та інші.

Обійшовши село, маніфестанти пішли до школи, в якій вирішено одкрити «Просвіту».

Перед школою був мітинг, на якому промовці вітали згуртованих селян, казали про всю ту користь, яку дає нам гуртування, про необхідність його, яко способу добути і Волю, і Землю.

Торкаючись історії України, один з промовців, коли казав, які права мали до з'єднання з Московщиною, прочитав Переяславський трактат. Видно було, що селяне обурились тій кривді, на яку пішов Московський уряд.

Од'їзжаючи, Кам'янецькі просвітяне роздали безплатно селянам багато газет і брошур.

Боришковецькі просвітяне казали, що після офіційно одкритої вже «Просвіти», до неї буде записуватись дуже багато селян.

Не можна поминути того, що в Боришкovicях найбільш співчувають і піддержують «Просвіту» дівчата та молоді жінки.

Од'їзжаючих Кам'янецьких просвітян селяне щиро дякували і запрошували заїздити до них, по змозі частіш.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 17 червня.

№ 119

**Повідомлення газети «Нова Рада» про запис до «Просвіти»
в селі Розношниці Балтського повіту**

18 червня 1917 року

У селі Розношниці Балтського повіту на Поділлі д[обродій] Яким Орищенко одкрив запис у члени товариства «Просвіта». Одразу записалося в члени 50 душ.

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 43.

№ 120

**Повідомлення «Робітничої газети» про участь
просвітян у роботі волосного українського
з'їзду в містечку Дунаєвцях**

18 червня 1917 року

В м[істечку] Дунаєвцях на Поділлі відбувся волосний український з'їзд, скликаний по ініціативі Ради Українського Військового Клубу імені Полуботка при 290 п[ішому] зап[асному] п[олку].

Головою з'їзду обрано прап[орщика] Врублевського, товаришем його т[овариша] Бесарабу, секретарями: прап[орщика] Чижевського і т[овариша] Дзвоника. Послано привітання Всеукраїнському селянському з'їзду.

Після вступного слова Голови вітав з'їзд Яджин від Губерніяльної (Подільської) Ради і розказав про Вінницький з'їзд.

Тов[ариш] Бесараба вітав з'їзд від Могилівської «Просвіти» і Ради Робітничих Депутатів.

Тов[ариш] Бойко (учитель) вітав від Дунаєвської «Просвіти».

Тов[ариш] Врублевський виступив з привітанням від Дунаєвської організації укр[аїнської] с[оціал]-д[емократичної] робітничої партії.

Він же балакав про автономію і федерацію, нарисовав історичний очерк зруйнування України, але тепер, коли царат

повалений юридично ми вільні. Ми хочемо жити по своїм законам, в спілці з другими народами на федеративних умовах.

Про сучасні справи на Україні говорив п[ан] Яджин.

Тов[ариш] Гудзенко в своїй промові указав на ту дорогу, якою нам треба йти до автономії України. Ця дорога – організація. Треба негайно зорганізуватись, зговоритись з іншими народностями, що живуть на Україні, і скликавши сойм, негайно оголосити автономію України.

Він же говорив і про значення «Просвіт», про їх заснування, про необхідність «Просвітам» не тільки просвітньої роботи, але й агітації політичної.

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 43 – 44 .

№ 121

Звернення Ю. Щириці в газеті «Подільська воля» до дезертирів

19 червня 1917 року

Дезертири України, до вас я звертаюсь. Буде вам ховатись в темряві старого життя. Виходьте у чисте поле, на вільні степи дідів своїх воювати з недругом, працювати на користь рідної України. За часів царського уряду, котрий нехтував нами, зневажав нас, нівечив нашу душу й серце, ви не хотіли воювати з ним; ви боялись виставити свою козацьку постать в оборону дідівських прав; ви боялись подивитись прямо в очі злому ворогу, а ховались по нетрях російського рабського життя. Ховались перше всього ті, котрі добре пам'ятали заповідь всесвітнього життя, що своя сорочка ближче до тіла, що голод не свій брат. «За шмат гнилої ковбаси» ви продавали все своє рідне, свою працю і нищили сердешну Україну. Правда, хліба можна було б дістати і в далекому Сибіру, або в Тмутараканській стороні, але хліб вільної ідеї – сухий, черствий, не такий смачний, як хліб позолоченого рабства, хліб химерної неволі. Ховались і такі з нас, котрі хоча й почували, що в жилах наших тече козацька кров, але через дуже слабку натуру, через брак козацького хисту, рішучости до жорстокої боротьби з заклятим ворогом,

«спускались на дно», ледащили, обростали мохом, покривались лепом та турицею і врешті решт забували, «що ми? Чий сини? Яких батьків?» Були й такі, котрі блудили в темряві російської неволі, щоб заполучити від гнилого царського уряду чи то чин, чи орден, чи камергерські «ключі» на ту частину тіла, котру один з наших письменників назвав «чорт зна чим». Ці дезертири України належали до того сорту людей, про котрих наш батько Шевченко писав:

...Аж потіють та товпляться,
Щоб то ближче стати
Коло самих: може вдарять,
Або дулю дати.
Благоволять – хоч маленьку
Хоч пів-дулі, аби тільки
Під самую пику...

За гудзика та мундира, сі продавали себе самих і свій народ.

Ховались ще й такі з нас, котрім було соромно, що вони сини менших братів наших хліборобів, котрі відрікались від свого рідного, навіть від мови, на котрій нам рідна ненька «котика» співала і нас забавляла, як маленькими були. Правда, серед нас, дезертирів, були й завяті молодці, котрі, заховавшись у запічок, іноді вигукували яку небудь заборонену пісню, або революційний вірш, і закидали поважно назад голову, буцімто й «ми патріоти козацького роду»; але ж коли до діла приходилось, то швидко розбігались по закутках, мов руді миші в свої нори. І були ми тими «патріотами на печі», про котрих наш письменник Самійленко писав:

Патріоте наш Іване,
Ти, їй Богу, молодець!

Тепер нічого ховатись. Тепер настав час вільного життя, вільної праці. «Бадилля зсохло... Самі валяться будяки»...

Кидайте ж свої темні логвища, порвіть кайдани нерухоности, інертности, обскребіть леп та турицю з свого тіла, обмийтесь чистою свіжою водою вільного життя і беріться за вільну роботу на користь і на славу вільної України.

Всіх нас жде ненька Україна. Вона протягає до нас свої знесилені руки, вона кличе в свої материнські обійми, в свою рідну хату, де так все забруднилось, де павуки заснували своїм павутинням всі вікна так, що й світа Божого не видно. Сини й

дочки нашої неньки! Поможіть матері вимести сміття з хати, пообчищати павутиння на вікнах; допоможіть наварити доброї страви і нагодувати свою стару голодну неньку, котра страждала більше, як 250 років. Роботи багато... Ідіть же на працю в свою рідну хату, бо «в своїй хаті своя правда, сила і воля». Цурайтесь звички балакати тільки по російськи і пригадайте свою рідну мову. Нема нічого легше, як пригадати своє рідне. Хто зовсім одвик од своєї рідної мови, або навіть забув її, навчайтесь тепер, навчайтесь скоріше; не гайте часу. Трудна, не легка ця робота, але треба працювати; користь отчизни цього вимагає. Організуйтеся скоріше в спілки, товариства, щоб одностайно стати на виборах в Установчі збори, де наші представники повинні обороняти наші інтереси, домагатися для України автономії в федеративній російській республіці.

Вертайтеся же до рідної неньки, не забувайте її страждання, «бо хто матір забуває, того Бог карає, чужі люди цураються, в хату не пускають... і немає злomu на всій землі безконешній веселого дому».

Забудьмо ж все і візьмемося до праці, негайної праці.

Нехай здійсняться слова нашого мученика Т. Г. Шевченка, котрий благав:

«Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата,
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати!
Благословіть дітей своїх
Твердими руками,
І обмитих поцілуйте
Вольними устами!
І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній
Тихенько засяє...
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!»

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 19 червня. – С. 5 – 6.

**Стаття І. Кречотеня в газеті «Подільська воля» про
роль і значення селянських спілок**

19 червня 1917 року

Революція заставила всі верстви громадянства взятися за швидку організацію. З перших днів революції, щодня засновуються все нові і нові організації. З кожним днем народ все міцніше і міцніше об'єднується. З кожним днем мобілізуються все нові і нові полки революційного народу. До революції можна було організуватись тільки буржуазії (багатим) і вони дуже добре вміли користуватись своїм правом. Буржуазія вся була міцно організована, забрала в свої руки все життя народне і самоправно заправляла міліонами трудового народу. Всякі спроби організації трудового народу душилися в самому зародкові. Про робітничі партії, професіональні союзи, селянські спілки, навіть говорити заборонялось і за всяке слово про це сміливих людей, оборонців прав народніх, висилали на Сибір та закидали в тюрми. Соціалістичні партії не могли вільно виступати перед народом з проповіддю своїх соціалістичних ідей, а мусіли ховатися по всяких конурах і робити своє велике діло. Та й там їх находили. У *буржуазного*, царського правительства були спеціальні наймити – провокатори, котрі, удаючи з себе соціалістів, пролазили у всяку організацію, а потім, дізнавшись що там робиться, всю організацію або окремих людей, видавали поліції і так руйнували організації. На виловлювання оборонців народніх прав, борців за волю народню, правительство витрачало велику силу грошей. Але борців всіх не переловили. Хоть багато їх загинуло на шибеницях, багато розстріляно, багато замучено по тюрмах та на засланні, але сила народня не вичерпана. На місці одного борця, загинувшого в боротьбі, ставали десятки нових борців і провадили дальше святу роботу. Сили свідомого пролетаріату, демократичної, працюючої для народу інтелігенції все збільшувались і збільшувались і вирости настільки, що за кілька днів пролетаріат скинув з себе віковічне ярмо і вільно гукнув на весь світ: «Вставай, піднімайся робочий народ». І народ встав, скинув з себе перержавілі кайдани і вільними очима глянув кругом себе. Глянув кругом себе і побачив, яку ще силу праці потрібно, щоб закріпити ту волю за собою, котру

здобув. Старе правительство всю силу свою витратило на те, щоб держати народ у темноті і не пустити до нього ясного проміння знання. На народне хазяйство старе правительство не звертало своєї уваги. І через те, як тільки народ скинув з себе панування царя та буржуазії і глянув на своє хазяйство, то зразу зрозумів, що тільки в організації та єднанні спасіння. Всі почали єднатись по партіям. Зараз на Україні маємо три найбільші партії: 1) Соціал-демократичну, котра об'єднує найбільше городських робітників, 2) партію соціалістів-революціонерів і 3) Радикально-демократичну партію. Крім того на Україні організувалась велика селянська партія «Селянська Спілка».

«Селянська Спілка» зародилася ще в 1905 році, але в той час народ ще дуже вірив цареві, а цар тоді ще мав за собою силу. Під напором революційної демократії в 1905 році, цар дав деякі права народові, зменьшив трохи свою владу. Але народ ще не ввесь знав як треба користуватись своїми правами, не кинувся до організації, яка скувала б всіх в одну міцну громаду, а оп'янівши з волі і послушавши прислужників старого ладу, почав заводити скрізь колотнечу та безпорядки. Цар з своїм правительством скористувався тим, прислав диких інгушів, набрав силу поліції та жандармів і придушив народ знов, однявши од нього дані ним же права. Тих людей, котрі показували добру стежку народові, заслано було в Сибір, закинуто в тюрми, а багатьох з них оправлено на той світ. «Селянська Спілка» не встигла пустити глибоко коріння в народ і, як дерево на піску, зав'яла. З того часу пройшло 11 років. Демократія набрала знов сили і тепер уже подужала й царя й його наймитів, прислужників, скинула з своїх плечей. Тепер прав та волі вже ні од кого і ні для чого просить. Ми маємо й волю необмежену й повні громадянські права. Не маємо ще тільки землі. Але й воля наша і права наші ще не добре закріплені за нами. Ще багато єсть прислужників старого ладу, котрі тепер мовчать, бо не мають стільки сил, щоб знов накинути ярмо на шию народові і знов панувати над народом. Та вони ще не втратили на це надії. Вони сподіваються, що народ і тепер не зуміє добре організуватись, почнуться сварки, непорядки, розрухи і тоді вони знов виступлять проти народа з інгушами, поліцаями і пулеметами. Вони тепер сидять тихенько, або поприкидалися приятелями народними – революціонерами, большевиками та анархістами і підбивають

народ на всякі безпорядки. Вони сподіваються розбити той спокій і єднання, з якими народ береться до будування нового життя.

Чого ж домагається «Селянська Спілка»? На прапорі своєму «Селянська Спілка» виставила: «Земля і Воля». Отже значить, що «Селянська Спілка» домагається землі і волі. Ці домагання рідні всьому нашому селянству, а через те всі селяни, як один, повинні стати під прапор «Селянської Спілки» і утворити таким чином велику селянську армію, сковану одним бажанням і одною волею. Проти такої армії ніхто не рішиться виступити на боротьбу і справедливі домагання селян будуть цілком задоволені. А домагання ті ось які:

I. Земельне питання.

1) Приватна власність на землю повинна бути скасована.

2) Вся земля на Україні без викупу поступає в український земельний фонд, яким порядкує сам народ через Український Сойм, повітові та волостні земельні комітети, вибрані на демократичних основах. Установчі Збори все це повинні затвердити.

3) З земельного фонду мають користуватися землею тільки ті, хто буде обробляти її своїми руками.

4) Для справедливого користування землею треба установити земельну норму. Ця норма повинна бути не менша споживчої (потрібної для прожиття) і не більша трудової. В межах цієї норми всі хлібороби можуть лишитись в своїх хазяйствах.

5) Через те, що ведення хазяйства гуртом зберегає робочу силу, потребує менше інвентаря, дає змогу завести найкращі машини і взагалі піднімає земельну культуру, бажано великі зразкові хазяйства передавати в руки хліборобських товариств, яко очагів майбутнього соціалістичного господарства.

6) Ліси, води шахти і інші земельні недра в межах України признаються власністю всього українського народу. Український Сойм буде задовольняти всі потреби трудового народу.

7) Переселенська справа в межах України в Земельному Комітеті і Українському Соїмі має бути вирішена в першу чергу.

8) Засоби до життя всім нездатним до праці мають бути забезпечені народним страхуванням, або пенсіями.

II. Політичні питання.

I. Щоб навіки було знищено самодержавство і замість його було заведено повне народне самоврядування (самоуправління), цебто,

щоб була Демократична Федеративна Республіка. Кожна країна, кожний народ повинні самі собою управлятись, самі собі закони установляти через свій краєвий сойм (Думу), в котрий посилаються вибрані народом послы (депутати), цебто, кожна країна повинна бути автономною. Вибори повинні бути: 1) всенародні (всеобщі), цебто, щоб вибирали всі люди, без різниці полу, віри і національності, аби їм сповнилось 20 років; 2) прямі, цебто, щоб депутати вибирались самим народом, а не виборцями; 3) рівні, цебто, щоб кожний чоловік або жінка, чи багатий, чи бідний, однаково мав один голос; 4) таємні, цебто, щоб ніхто не знав, хто за кого подає свій голос.

II. Всі народи, які заселяють країну, повинні користуватись повними політичними правами. Це зветься – забезпечення прав національних меньшостей. От, наприклад, у нас на Україні українці не повинні пригноблювати других народів, котрих менше ніж нас: поляків, євреїв, руських; так само руські і поляки не повинні пригноблювати в своїх краях наших українців.

III. Такі питання, які мають значіння не тільки для одної якоїсь країни, а для цілої Російської Федеративної Республіки, повинні рішатись у всеросійському парламенті (Народній Думі).

IV. Всі урядові особи (чиновники), суд'ї, міністри і т[акі] ин[ші], повинні вибиратися народом, а не призначатися урядом (правительством) і щоб їх можна було позивати в суді і змінити у всякий час, коли вони будуть не добрими для людей.

V. Повинно бути право вільно збиратися на всякі збори для обміркування громадських справ, писати і друкувати всякі книжки, газети і журнали, засновувати всякі товариства, спілки і союзи для оборони своїх прав, щоб не було утисків за віру, цебто, щоб кожний мав право вірити і молитися так, як йому здається краще.

VI. Щоб всі перед судом були однаково рівні: і бідні, і багаті, і прості люди, і чиновники. Щоб арештовували і накладали кари на людей тільки тоді, коли встановлено буде судом, що людина винна.

VII. Щоб було заведено вчення по школах обов'язкове для всіх дітей (хлопців і дівчат) на рідній мові і безплатне. Щоб уряд (правительство) безплатно отпускав дітям книжки і все що потрібно для вчення. Щоб програми шкільні були уложені так, щоб дитина могла переходити без всякої задержки од нижчої до вищої школи і без іспитів (екзаменів).

VIII. Щоб всі косвенні податки, акцизи, які накладаються урядом на всякий крам (сірники, сахар, тютюн і інші), були знищені. Але щоб державні кошти від цього не зменшувалися, то треба брати податі з прибутків (доходів) і спадщини (наслідства) і чим більший дохід або спадщина, тим більший відсоток (процент) з них податі брати (це зветься – подоходно-прогресивний налог).

Це головніші домагання «Селянської Спілки».

Як заснувати «Селянську Спілку»?

«Селянська Спілка» повинна бути заснована так, щоб всі села України були зв'язані між собою міцним вузлом. У Києві відбувся Всеукраїнський Селянський з'їзд, котрий тягся 6 днів (з 28 травня до 3 червня). На цей з'їзд прибули селяни з усіх українських губерній в числі більше 2550 душ і про організацію селянства зробили такі постанови:

1) Забезпечити волю і землю Українському народу може тільки саме планомірно організоване селянство.

2) Платформою (програмою, статутом) для організації селянства повинні бути постанови Всеукраїнського Селянського З'їзду.

3) Формою організації Українського селянства повинна бути «Селянська Спілка».

4) Законодавчими органами Української Селянської Спілки являються селянські з'їзди: Повітові (уїзді), Губернські і Всеукраїнські, а в часи від одного з'їзду до другого – Всеукраїнська, губернські та повітові Ради селянських депутатів. Виконавчими (ісполнітельними) органами «Селянської Спілки» являються: сільські, волостні, повітові, губернські і центральний Комітети Спілки.

5) Сільські Комітети складаються не менше як з 5 душ і вибираються всенародним, рівним, прямим і таємним голосуванням.

6) Волостний Комітет вибирається на волостному сході з представників Селянської Спілки, по 1-му з кожних 200 членів, а як у якому селі менше 200, то по 1-му з села.

7) Повітова Рада (совіт) Селянських Депутатів складаються з представників од волостей, по 1-му на кожних 2000 членів.

8) Губернська Рада Селянських Депутатів складається з представників, по 5 од кожного повіту.

9) Всеукраїнська Рада Селянських Депутатів складається з представників, по 2 од кожного повіту, вибраних повітовими з'їздами.

10) Повітові, Губернські і Центральний Комітети Української Селянської Спілки вибираються Повітовими, Губернськими і Всеукраїнськими Радами Селянських депутатів, а до організації Рад – селянськими з'їздами.

11) Членом Української Селянської Спілки вважається всякий, хто признає для себе обов'язковими всі постанови Всеукраїнського Селянського З'їзду та Рад Селянських Депутатів і їх виконавчих органів.

12) Всі члени Української Селянської Спілки платять членський внесок в розмірі 1 карбованця на рік.

13) Ці гроші поділяються так: в сільським комітеті лишається 30 коп[ійок], у волостний комітет посилається 25 коп[ійок], у повітовий – 20 коп[ійок], у губернський – 15 коп[ійок] і в Центральний Комітет – 10 коп[ійок]. Гроші збираються сільськими комітетами і ними ж розсилаються у волостні, повітові, губернські і Центральний Комітети.

14) Членські внески приймає скарбник (касір) комітету Селянської Спілки. На кожний внесок скарбник повинен видавати квиток. Скарбник веде прошнуровану касову книжку, куди записує всі внески і видатки (росходи).

15) Для перевірки всього діловодства і касових справоздань (отчотів) вибирається ревізійна комісія з трьох членів.

16) Всі адміністративні, громадські, земські інституції, земельні, продовольчі та інші комітети, як технічні організації, котрі обслуговують селянство, підлягають в своїй діяльності Радам Селянських Депутатів і Комітетам Селянської Спілки (по їх поступенности), як виразникам волі трудового народу.

17) Для встановлення безпосереднього зв'язку Комітетів і Рад Селянських Депутатів з усіма іншими комітетами і громадськими організаціями бажано, щоб селянство вибирало в ці організації членів Комітетів Селянської Спілки та Рад Селянських Депутатів.

18) Для об'єднання роботи Рад Селянських Депутатів з Радами Селянських та Робітничих Депутатів потрібно організувати спільні органи при умові представництва селянства пропорціонально кількості членів.

*****

Закінчуючи свою статтю, я хочу ще декілька слів сказати про те, як організувались уже по багатьох селах України Селянські Спілки. В багатьох селах селяни всі хочуть вступати в спілку, а через те робили постанови на сільських сходах, що все село прилучається до Селянської Спілки і тоді вже збирали членські внески од всіх селян. Тут же на сході вибирався і комітет, і ревізійна комісія. Коли в селі єсть бідні, яким тяжко внести членський внесок, то тих записували в члени, а од плати увільняли. Як же хто в селі не схоче записатись у члени Селянської Спілки, то просить його не треба, а також не треба силувати.

Закликаю Вас, товариші селяни, не гаять часу і скоро приступити до організації, бо скоро наближаються вибори до Установчих Зборів (учредительного зібрання), де буде рішатися наша доля, то треба, щоб вибори застали нас міцно організованими і щоб ми змогли послати на Установчі Збори як найбільше своїх депутатів.

В єднанні – сила!

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 19 червня. – С. 6 – 10.

№ 123

Повідомлення газети «Подільська воля» про заснування «Просвіти» в Проскуріві

19 червня 1917 року

Прокинувся Проскурів до національного життя.

Перш за все українці поставили собі на меті змінити земську управу, що їм і вдалось. На виборах зорганізувались, підраховали свої сили і вибрали всіх членів управи – українців.

Українська Громада налічує досить великі сили і зорганізувавшись окремо заснувала «Просвіту». Поки не має помешкання власного, то відкрито тимчасове інформаційне бюро. Проскурів стоїть на роздоріжжю і близько від позиції. Наші вояки мають змогу по дорозі дістати українську книжку та рідну газету. В повіті відкрито також багато просвіт, котрі, за браком книжок, не можуть поки що, як слід, розпочати своєї роботи, але зацікавленість цими просвітними справами велика. По селах іде жвавий збір на

українське військо: пожертвовано кілька тисяч карбованців. Громада має свої вже кошти, на котрі думає поставити в Проскуріві «Народний дім» Т. Шевченка. Послані вже жертви на національний фонд і т[аке] ин[ше].

Недавно у нас відбувся з'їзд учителів, де були представники і від інших місцевостей.

Земство асигнувало 20 тисяч карб[ованців] на улаштування курсів по українознавству.

Тепер вже сміло можна сказати, що українські справи поставлені в Проскуріві на належний ґрунт.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 19 червня. – С. 16.

№ 124

Повідомлення газети «Нова Рада» про ухвалу з'їзду духовенства та парафіян Поділля щодо заснування товариств «Просвіта»

24 червня 1917 року

З'їзд духовенства та парафіян на Поділля постановив закласти «Просвіти» по всій губернії. По деяких глухих селах Поділля про «Просвіту» ще навіть і не чули, бо нема кому розпочати це діло.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 24 червня.

№ 125

Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування та діяльність товариства «Просвіта» у Могилеві-Подільському

24 червня 1917 року

Повітове місто Могилів, на Поділлі, і весь Могилівський повіт, це такі закутки, де певну силу мали тільки націоналісти та інші чорносотенні елементи. Тут і в Державну Думу, і в земство вибирали завжди тільки Дмитра Чихачова та його однодумців і все тут йшло тільки так, як зволили приказувати ці пани. Отже, не дивно, що громадянство тут було неорганізоване, сиділо по

закутках, а у селах панувало і ще досі панує по деяких місцях безладдя. Про те, як тільки одержані були перші звістки про те, коли настав час будови нового життя, всі заворушилися. Почало гуртуватись і свідоме українське громадянство. 10 березня було засновано в Могильові «Просвіту», а 25 березня відбулись загальні збори членів її. Окрім «Просвіти» гурток українців об'єднався в «громаду автономістів-федералістів». Громада впорядила на початку квітня в Могильові скілька зібрань (віча), і її ж таки заходами було скликано 23 і 24 квітня Повітовий Селянський З'їзд. На цьому З'їзді постановлено засновувати по селах спілки і приєднуватись до Всеукраїнської Селянської Спілки.

Майже в ті ж самі дні 22 і 23 квітня відбувся з'їзд учителів початкових шкіл Могилівського повіту. На обох З'їздах постановлено домагатись проведення автономії України. Тоді ж таки було засновано повітове учительське товариство, яке через таке ж Губернське має з'єднатись з Всеукраїнським учительським товариством.

Зараз йде гуртування селянства у повіті в Спілки і на 24–25 червня вже призначено другий повітовий селянський з'їзд в Могильові, в залі «Просвіти». З 1-го липня розпочнуться в Могильові українські учительські курси, які протянуться до 1-го серпня. Духовенство в повіті ставиться досить щиро до справи українізації шкіл і майже на всіх своїх зібраннях виносить постанови, аналогічні з постановами учительського та селянського з'їздів та біда, що серед духовенства мало енергійних проводирів; більшість батюшок вже старі люди, а багато є і малосвідомих.

Земське повітове зібрання було поповнене представниками громадських організацій до 120 гласних, які 15 травня вибрали нову повітову управу, в склад якої ввійшли: Боcharов, Дядинюк, Войтов, Дерімов, Ковальов і Москаленко – всі кандидати виставлені українцями. Того ж таки дня було асигновано з земських коштів 23000 карб[ованців] на учительські курси, 10 тисяч карб[ованців] на бурсу імені Степана Руданського для бідних дітей з повіту, що вчаться в середніх школах, 300 карб[ованців] на портрети Шевченка та Грінченка для всіх початкових шкіл повіту, 500 карб[ованців] допомоги «Просвіти» на організацію бібліотек і 150 карб[ованців] повітовому учительському товариству. Жалування учителям доведено до 80 карб[ованців] в місяць, цебто до тої суми, що платить казна; земство рішило додавати стільки ж

саме. Ухвалено також відчинити на початку на початку наступного шкільного року вищу початкову школу в містечку Лучинці, а також доручено Управі виробити план відкриття початкових вищих шкіл по одній на кожну волость в повіті. Засновано також з коштів земства скілька стипендій при середніх школах, з яких одні названі іменем Шевченка, другі – Грінченка, одна стипендія – імені Михайла Коцюбинського, який родився і проводив дитячі літа в Могильовському повіті, і одна стипендія – імені Гр. Шерстюка.

Дуже вороже до українців ставиться місцева Рада солдатських та робітничих депутатів. 1 червня, скориставшись тим, що деякі члени Повітового Комітету Селянської Спільки були у Києві на Всеукраїнському Селянському З'їзді, згадана Рада скликала повітовий Селянський З'їзд і окремі члени цієї Ради почали вести серед селянських делегатів ворожу проти українства агітацію. Та селяне зрозуміли, з ким мають діло і зробили заяву, що з'їзд не може відбутись без участі представників українських організацій. Побачивши, що діло зле, ініціатори З'їзду побігли наперед селян до деяких українців і стали прохати їх прибути на з'їзд та втихомирити селян. Прийшлося гарненько пробрати представників солдатських та робітничих депутатів і піти на З'їзд. На З'їзді селяне почали і собі обертати кожуха до ініціаторів З'їзду і кінець кінцем ніяких постанов на З'їзді не було винесено. Ледве впросили робітничі депутати послати від селян представників на губернський З'їзд у Вінницю, та коли ті представники прибули у Вінницю, то виявилось, що там солдатські та робітничі депутати втяли таку ж саму штуку, як і їх товариші в Могильові, зробивши З'їзд потаємці за два чи три дні до того, як мали прибути вибрані з Могильова і ще трьох повітів Поділля. Нарешті вийшло те, що селянські депутати стали вимагати від солдатських та робітничих депутатів відповіді, хто вони такі і зробили постанову більше ні в які стосунки з ними не входити, аж до тої пори, поки Рада солдатських та робітничих депутатів не перестроїться по новому і не змінить свого відношення до українства.

Зараз в Раді солдатських та робітничих депутатів йде страшенна колотнеча і сварка. Можливо, що вся ця Рада буде перестроєна на нових підвалинах.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 24 червня.

**Стаття Ю. Щириці в газеті «Подільська воля» про
засідання та ухвали селянського
з'їзду в Києві**

26 червня 1917 року

На український селянський з'їзд, котрий відбувся між 28 травня і 2 червня у Києві послали мене селяне з таким мандатом: земельна справа на території України повинна належати до Українського Союму, повна автономія України, освіта українського народу повинна бути на рідній мові. З такими гаслами послали мене на з'їзд селяне. Це не вигуки гарячих голів, викликані палкою промовою якого-небудь промовця; це довго виношене і щиро обмірковане бажання мого села. І ці бажання, ці гасла оказались гаслами першого всеукраїнського з'їзду. Всі селяне з'їзду зі всієї України об'єднались коло сих трьох бажаннів: земля, автономія і школа. Це душа і серце вільного життя нашого громадянства. Це сонце, місяць і зірки нашого селянського життя. Як без сонця не може жити ніщо на світі, так без землі не може існувати наше селянство. Школи наші майбутні – це зірки нашого темного життя, і як зірки просікають світлими крапками темноту нашого селянського життя.

Земля, автономія і рідна школа на рідній мові – це ті три кіти, на котрих повинно будуватись вільне життя українського народу. І цей будинок вільного нашого життя ми повинні будувати в нашій Україні тепер же, негайно. Ми маємо на це право. На це нам вказує історія і закони Російської держави. Розкрийте російські закони і там найдете фундамент, підвалини нашого вільного життя. Фундамент цей – Переяславський трактат. Ось він:

1) насамперед, щоб не було непорозуміння, повинен ти, государь, затвердити права і вольности наші так, як ці права і вольности ми спокон віку мали.

2) щоб в суди наші, як місцеві, так і військові, не бояри, не воеводи, не ставники московські не входили.

3) Україні мати своє власне військо, як городове, так і запоріжське.

4) Як по містах, так і в селах, вся старшина (урядники, воїти, бурмистри, старости) щоб з наших людей радою обіралися.

5) При Гетьманській булаві зостається старство Чигиринське.

6) Народ і військо на загальній раді самі поміж себе обирають Гетьмана і всю Старшину, так як це є стародавній український звичай.

7) Земель козачих і селян одібрати ніхто не може, а вони переходять дітям, котрім вольности мать, як мали діди і батьки.

8) Права і вольности, котрі ми маємо з часів князівства, як духовенства, так і мирян, щоб поповані не були.

9) Гетьман з Старшиною може приймати чужоземних посланців, як то ще спокон віку було.

10) Раніш, чим збірать подушне, умовитись з Гетьманом і Старшиною, котрі і призначають своїх урядовців.

11) Українська церква і духовенство мають повну незалежність від Москви.

12) В затвердження непорушности цього трактата прохаємо цю хартію вольности підписать і печатками затвердить, щоб навіки віків нерушимо було.

Государь затвердив і бояре приговорили. (Справка: Полное собрание законов Российской Империи, т[ом] I, ст[орінки] 322-327. Статті, на яких року 1654 Гетьман України Богдан Хмельницький пристав до спілки з московщиною).

Це умова єднання України з Московщиною; і цю умову зламав московський уряд (правительство). З цього ми бачимо, що московські зрадники, клятвоприступники, христородавці скасували, знівечили наше право вільного життя і закували нас в кайдани московського рабства. Трактат цей показує, що не треба нам просить автономії України (ми в цім трактаті маємо більше ніж автономію), нам тільки треба заявить Тимчасовому Правительству, що на основі цього трактата ми явочним порядком заводимо у себе вільне автономне життя. Це безперечне наше право. Деспотичний царизм украв його в нас і гнітив більше як 250 років. Тепер, як клятвопреступники і гнобителі згинули, наше право на вільне життя виринуло з під тяжкого царського гніту разом з волею інших народів Росії, і цим правом ми повинні негайно скористуватись. Очистимо ж фундамент нашого права від гязі і багна московського і будемо мерщій будувати будинок

нашого вільного автономного життя на рідній Україні. Ми, українці – народ вільний з давніх давен. У нас не було деспотичного царя, у нас спокон віку була республіка, цебто такий порядок, коли народ сам собою управлявся, вибіраючи собі всіх начальників аж до самого князя, котрий потім став зватися Гетьманом. Тоді як ні в одного народу не було такого вільного ладу, у нас цей лад панував. І не дивлячись на те, що нас гнітили кілька сот літ, вільного духу в нас не погасили, почуття волі у нас не убили. І тепер, коли кайдани неволі зпали з наших ніг, пробудився народ від довгої сплячки, почув, що ще тече в його жилах вільна козацька кров, і заворушився. Піднявся величезний національний рух, якого вороги наші і не сподівались. І як весною пробуджуються і розпускаються бруньки для того, щоб дати початок другій гілці, другій рослині, так пробудилось в кожному громадянині почуття волі, щоб дати величезні парости вільного життя. Скоріше ж берімось за вільну роботу на користь рідної України. Щоб хутчі збудувати будинок вільного життя і виявить свою культурно-територіальну автономію, треба негайно організуватись на підставах резолюції Всеукраїнського селянського з'їзду; треба, щоб всі ми однаково думали, одного бажали, щоб інші сили не розпорозувались і всі ми йшли, як один чоловік. А для цього необхідно: 1) негайно здійснити навчання по всіх школах на своїй рідній мові, особливо ж в початкових; 2) відкривати Т[оварист]ва «Просвіта», котрі б керували нашою освітою; 3) гуртуватись в партії, селянські спілки і другі організації для творення свого національного життя і для переведення на виборах в городські думи, земські управи і інші інституції своїх дійсних щирих і прихильних діячів, котрі забезпечували-б наше життя. Крім цього, треба домагатись, щоб і в судах, банках, казначействах, на пошті і т[ак]е і н[ше] займали посади наші люди. Теж, щоб наші пан-отці (батьюшки), комісари, міліціонери і другі були українці, або такі, котрі спочували б українського громадянства. Далі, треба готуватись до виборів в Красву Раду (наш український сойм), котра рішить нашу земельну справу (що українська земля цілком належить українському народові і тим народам, котрі тепер живуть на території України). Тепер же треба слухати і підтримувати Центральну Раду, котра керує всім нашим життям. І врешті-решт треба послати до Установчих Зборів справжніх українців, котрі обстоювали б там наші права. Коли ми

це все будемо робить, ми цим самим будемо переводить в життя автономію України.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 26 червня. – С. 6 – 7.

№ 127

**Стаття М. Літвицького в газеті «Подільська воля» про
підстави українського народу на укладання
миру між державами – учасниками війни**

26 червня 1917 року

Коли розпочалася революція, то тимчасовий уряд в першу чергу оголосив право кожного народу на самовизначення, себто, що кожний народ має право жити так, як того вимагають його звичаї, його історичне минуле. Легко зітхнулося кожному народові, а особливо такому, як от наш український. Душили нас, гнітили нас, на мужиків обернули, але все те минулося, пройшло бодай і не верталося. Однині український народ має право творити своє щастя так, як сам визнає для себе найкраще.

В чому ж виявляється це право? З одного боку – в творенню свого внутрішнього життя, а з другого боку – в найближчій участі українського народу в життю міжнародньому. Скажемо, почнуть миритися. Чи має право український народ брати участь в тій нараді, яка буде списувати умови миру? І розум, і справедливість кажуть, що може. Адже-ж скільки народу українського полягло в цій великій війні, скільки жертв поніс народ український разом з иньшими народами...

На цій підставі Центральна Українська Рада, яка стоїть в обороні інтересів українського народу, між иньшими домаганнями до тимчасового уряду поставила домагання і про те, щоб представники українського народу були допущені на мирну конференцію, щоб там обстоювати інтереси українського народу. Чи можна було сподіватися, що таке справедливе бажання не буде задоволено? Звичайно, не можна було.

Та не так сталося, як бажалося. Юридична комісія при тимчасовому правительстві одкинула домагання Української Ради.

Одкинула, – то не біда. Ми ще не забули того, як одкидали всі «мужицькі» домагання. Але цікаво, через що одкинула. А дуже просто. На думку комісії, в мирній конференції беруть участь не представники *народів*, а представники *держав*. Тому, коли українці і будуть допущені на конференцію, то тільки як *співробітники* дипломатів російської держави.

Спасибі за ласку, але чому ж тоді говорити, що миритися мають народи, а не держави. Не доросли трохи наші юристи до справжньої правди. Але не тільки світа, що в вікні, не тільки й правди, що в юридичній комісії тимчасового уряду.

Ось послухаймо, що говорить, наприклад, найперший англійський міністр Лойд-Джордж.

В одній з своїх промов він, між иньшим, сказав: «Теперішня війна скидається на всемирний потоп. Після потопу Бог договорився з Ноем, що такого нещастя більше не буде.

Коли пристосувати це до теперішнього потопу, то це значить, що треба списати договір не тільки між Богом і людиною, але між людиною і людиною, між народом і народом, щоб після такого договору з певністю можна було сказати, що війни більше не буде».

От як говорять розумні люди.

На чийм боці правда, вгадати не трудно. А за правдою і повинен іти український народ.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 26 червня. – С. 5.

№ 128

Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариства «Просвіта» в містечку Верхівці Могилів-Подільського повіту

28 червня 1917 року

У м[істечку] Верхівці Могилів-Подільського повіту селяне заклали товариство «Просвіта». На відкриття «Просвіти» зібралось у місцеву школу багато людей. Головою зборів обрано д[обродія] Сумиєвича. Голова звернувся до зборів з промовою, в якій розказав про велику культурну користь товариства. Всі присутні записалися

в члени «Просвіти», членськими вкладками зібрано 150 карбованців.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 28 червня.

№ 129

Повідомлення газети «Нова Рада» про ініціативу заснування товариства «Просвіта» в селі Чоботарка

29 червня 1917 року

29 червня у нас урочисто одбулася перша українська маніфестація. Після служби Божої о[тець] Томасевич одслужив панахиду по Т. Шевченкові і сказав селянам промову, в якій зазначив роллю великого поета в боротьбі за волю України. Після цього в будинку ремісничо-господарської школи одбувся концерт, програма якого складалася з народних пісень, веснянок та декламацій з Шевченка і Руданського. Співали і декламували виключно селяне під орудою тутешньої же селянки. Велика шкільна кімната, частина якої займала сцена, була густо набита слухачами. Серед кону стояв портрет Шевченка, вбраний рушниками та вінком з польових волошок поміж з жовтими квітками, а кругом дівчата й хлопці в національному вбрані, по боках жовто-блакитні та червоні прапори з написами: «Хай живе вільна Україна, Земля і Воля, Гуртуймося, Федеративно-демократична республіка» та інші. Концерт почався гімном «Ще не вмерла Україна». Слухачі встали як один. Після концерту маніфестанти з портретом Шевченка і прапорами рушили через село. Хор співав «Ще не вмерла Україна», селяне йшли без шапок, а зустрічні побожно скидали їх... Скільки раз зупинялися, говорили промови про сучасні події на Україні, про рідну мову, про кривду, яку чинив Україні царський уряд. Коло хреста «на спомін загинувших за свободу» всі прапори журно похилилися... Маніфестація не обійшлася без курйозів: якийсь приїжджий добродій почав балакати проти Універсалу і українізації війська і називав упорядчиків маніфестації «провокаторами», але селяне тільки всміхалися... Шляхом, мовляв, помилився, не туди попав!.. а далі взяли прапори і пішли. Збентежений «оратор» загрожував

донести про це «куда следует» (невідомо тільки куди). Такій свідомості наших селян багато сприяла діяльність волостного комітету, котрий заснувався в кінці травня. Просвітній відділ цього комітету за короткий час вже впорядкував дві вистави: «Душогубка» Грушевського і «На перші гулі», концерт і маніфестацію. Крім того, скільки лекцій на сучасні теми, а цими днями одкриває «Просвіту». Вистави і лекції були безплатні, за те селяне охоче жертвували на бібліотеку. Зібрано 150 карб[ованців]. Село Чеботарка, як і інші села, до цього часу було неорганізоване. Велику роль в цьому відіграв театр. Цікаво, що перша вистава визвала різні балачки – молоді подобалася, а старі хитали головами, «а ну ж не дай Боже трапилось, що той, що «удає» справді помер!..» Друга вистава всіх захопила, а концерт та маніфестація викликала побожність. Тут можна побачити, які велетенські кроки робить свідомість серед селян.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 8 липня.

№ 130

Повідомлення газети «Народня воля» про висловлення довіри Брацлавським товариством «Просвіта» Українській Центральній Раді

29 червня 1917 року

Рада Брацлавського повітового Т[оварист]ва «Просвіта» ще раз виражає повне довір'я У[країнській] Ц[ентральній] Р[аді] і визнає її одинокою законодавчою установою на Україні. Рівночасно прохаєм присилать нам всі постанови, інструкції і т[аке] и[нше], а ми будем пересилати в села та містечка Брацлавського повіту.

Театральний відділ Т[оварист]ва поставив 2 рази п'єсу «Невольник». Прибутку з вистави 720 карбованців. Щиру поміч оказав солдат Вілявський, котрий подарував 10 козацьких костюмів.

Народня воля (щоденна народня газета). – Київ. – 1917. – 12 липня (29 червня).

№ 131

Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариства «Просвіта» в селі Парпуровці

1 липня 1917 року

В с[елі] Парпуровці на Поділля закладено «Просвіту». До «Просвіти» надходять такі газети: «Народня Воля» та «Вільна Україна».

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 1 липня.

№ 132

Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариства «Просвіта» в селі Польямполі Подільської губернії

2 липня 1917 року

В с[елі] Польямполі на Поділля відбулись збори громади. Член Кам'янецької «Просвіти» д[обродій] Сорочинський держав промову про селянську спілку і про «Просвіту». Селяне щиро відгукнулись на заклик д[обродія] Сорочинського і в той же день заснували «селянську спілку» і відкрили тов[ариство] «Просвіта». Ледве зрозуміли, що годі спати і енергійно взялись за освіту. Не чути вже тепер ні сварок, ні крадіжок, як по других селах.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 2 липня.

№ 133

Повідомлення газети «Нова Рада» про підтримку Немирівським товариством «Просвіта» Української Центральної Ради

3 липня 1917 року

Відбулися загальні збори Немирівського товариства «Просвіта» (Поділля), на яких з приводу видання Українською Центральною

Радою Універсалу від 3 липня ухвалили таку постанову: приєднатись цілком до Української Центральної Ради.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 14 липня.

№ 134

**Повідомлення газети «Подільська воля» про діяльність
«Просвіти» в Могилів-Подільському повіті**

3 липня 1917 року

Коли раніше бувало скажеш кому небудь про Могилівський повіт, то зараз і почуєш відповідь: «Ваш повіт смердить на все Поділля». Досадно було слухати таку відповідь, хоч і правдива вона була. Аж ось революція зворушила людей.

В самому Могилеві громадянство організувалось у перші ж такі дні після скасування старого уряду. Вибрали Виконавчий Комітет, цей Комітет скинув голову і членів гор. управи з посади. В повіті ж справи довго не могли рушити вперед, але нарешті і повіт трохи став прокидатися до життя. Цьому багато допомогли зібрання, мітинги і з'їзди, впорядковані Українською Громадою разом з товариством «Просвіта». Так: 25 марта в Могилеві відбулось досить врочисте перше загальне зібрання членів «Просвіти», 3 і 9 квітня зроблені були заходами української громади народні віча; раніш від цього, 28 марта у містечку Лучинці відбувся організаційний з'їзд учителів, а 22-23 квітня в Могилеві – з'їзд учителів всього повіту. 23-25 квітня відбувся скликаний Українською Громадою Повітовий Селянський з'їзд, на який прибуло до 350 селян. На обох з'їздах винесено постанову домагатись федеративної республіки і широкої автономії України. В ті ж такі дні, а саме 23 квітня, було відправлено панахиду по Тарасові Шевченкові у Могилівській Соборній церкві і впоряджено збір грошей на Рідну Школу і на національний фонд. Ще раніше від цього, а саме 12-14 квітня, було вибрано представників від об'єднаних громадських організацій повіту і вибрано Повітовий Виконавчий Комітет з 15 членів.

На підставі постанови Повітового Селянського З'їзду заснувалася Повітова Селянська Спілка, яка пристала з початку до Губерніяльної Селянської Спілки, а після і до Всеукраїнської.

У селах організують відділи Селянської Спілки, а також «Просвіти». Біда тільки, що в багатьох селах нема інтелігентних людей, здатних до громадської праці. У м[істечку] Верхівці виходила деякий час навіть своя газета, друкована на гектографі. По багатьох місцях відбулись врочисті маніфестації. В Бару 30 квітня одчинено бібліотеку читальню «Просвіти» і впоряджено маніфестацію і панахиду на Козацькій могилі.

З 10 по 11 мая було зібрання повітової Ради об'єднаних громадських організацій. На зібрання прибуло коло 150 представників, які вибрали поміж себе більше сотні гласних у земське зібрання. З 12 по 15 мая відбулось і земське зібрання, яке постановило впорядити курси для вчителів і дало на це 10 тисяч карбованців, а також відновило Земську Управу, в склад якої ввійшли представники українських організацій.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 3 липня. – С. 16.

№ 135

Повідомлення газети «Нова Рада» про діяльність товариства «Просвіта» у Могилеві-Подільському

6 липня 1917 року

Як тільки було одержано в Могильові-Подільському першого Універсала Української Центральної Ради місцеві організації, а саме: «Просвіта», громада автономістів-федералістів, повітовий комітет селянської спілки і рада повітова учительської спілки на спільному своєму зібранні постановили освідомити негайно населення повіту про Універсал, з'ясувати його значіння і закликати людинність і всі установи працювати в тіснім зв'язку з Центральною Радою. Одночасно повітова земська управа теж винесла постанову, щоби діяльність свою провадити в тім напрямку, до якого вказує Універсал. 23 червня почався в Могильові-Подільському другий повітовий селянський з'їзд, на якому з самого початку було зроблено повідомлення про те, як і з кого складалася Українська Центральна Рада, розказано про постанови Першого Всеукраїнського Селянського З'їзду, а також Військового З'їзду і оголошено самого Універсала, під час читання

якого учасники З'їзду встали. Після промов на З'їзді винесено резолюцію цілком підтримувати постанови Першого Всеукраїнського Селянського З'їзду, а щодо Універсала, то ухвалено вважати Центральну Раду вищою інституцією на Україні, якій безумовно повинен коритися весь український народ і через яку повинні проходити до народу всі розпорядження Тимчасового Російського Правительства. Ухвалено також послати від імені З'їзду Центральній Раді привітання, а національний податок признати обов'язковим в тім розмірі, в яким визначають волостні та сільські зібрання, але не менше, як по 10 коп[ійок] з десятини.

На другий день, в неділю 24 червня відбулася маніфестація, в якій взяли участь учасники З'їзду, члени «Просвіти», і Громади, робітники, солдати-українці місцевого гарнізону і селяне найближчих сіл. О 12-й годині дня на соборній площі відслужено було молебна з многоліттям Українській Центральній Раді, Військовому Генеральному Комітетові і всьому Українському народові, Тарасові Шевченкові і всім полеглим борцям за долю Рідного Краю і прочитано Універсала, після якого виступив з палкою промовою священник з села Серебринця Євтихій Госачинський, котрий закликав з'єднатись душею і серцем з Центральною Радою і ставати до праці для Рідного Краю. «Встали до вільного життя діти України, – казав о[тець] Госачинський, – народ український хоче жити і буде жити, він знайшов себе, він пізнав себе, хто він, знайшов свою матір – Рідну Україну і зрозумів, чим він був і чим повинен бути». З глибоким почуттям слухав народ цю промову і коли пан-отець Госачинський на закінчення сказав: «Мати наша Україна прийми, привітай своїх вірних синів і прости, прости всім тим, котрі грішили перед тобою, котрі зневажали тебе і себе через свою несвідомість, темноту і ті тяжкі кайдани, які були на нас і прийми до себе всіх, як рідних діток і настав їх на шлях правди», то сльози пустились і в промовця, і в слухачів, а дружне «Слава Центральній Раді» залунало на всю площу.

З національними прапорами народ пройшов по головніших вулицях міста, співаючи «Ще не вмерла Україна», «Заповіт» і інші українські пісні, аж до будинку «Просвіти», звідки маніфестанти почали розходитись. В залі ж «Просвіти» знов почав свою працю селянський з'їзд, який, між иншим, прийняв ще такі постанови: 1) Просити Центральну Раду як най скоріше сказати своє слово про

Волостне Земство, а також домагатися, щоб сама назва «Земство» на Україні, як чужа нашому народові, була скасована і замінена назвами: «Повітова чи Волостна народня Рада», а виконавчі органи їх «Повітовими чи Волостними народними Управами»; 2) домагатися, щоб всі розпорядження Тимчасового Уряду до українського народу проходили через Центральну Раду і оголошувались і друкувались на його рідній мові; 3) щоб всі інституції в повіті негайно були українізовані, щоб бранців українців, які забрані в боях з австріяками, не гнали в далеку сторону, а лишали на Україні, а також, щоб було повернуто з Сибіру всіх тих галичан-засланців, які ще там полишались.

Під кінець були зроблені вироби в Повітову, Губерніяльну та Всеукраїнську Ради селянських депутатів, і поповнено Повітовий Комітет Селянської Спільки. У Всеукраїнську Раду Селянських Депутатів, а разом з тим і членами Центральної Ради, замість Н. Т. Ковальова та Н. С. Пустовойта, обібраних на першому Всеукраїнському Селянському З'їзді обрано Авсентія Мельника та Гната Семенова, бо перші два одмовились надалі нести свої обов'язки.

Під кінець було проспівано «Ще не вмерла Україна» і «Заповіт» і зібрано 125 карбованців з копійками на потреби Губерніяльної Української Ради.

З 1-го липня в Могильові-Подільському будуть українські учительські курси, які закінчатся через місяць.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 6 липня.

№ 136

Звернення Подільської губернської української ради до українського громадянства на Поділлі

8 липня 1917 року

Од Подільської Губернської
Української Ради

Лист до Українського громадянства на Поділлію

Настав час і кожен народ Російської держави став вільним; кожен народ починає творити своє нове життя, яко вільний і рівний в сем'ї народів держави Російської.

Наш Український народ цілі століття не мав волі жити так, як йому було потрібно. Життя його проходило в неспинній боротьбі за кращу свою долю. Тепер же він виходить на новий шлях, береться за велику роботу – оновлення свого національного життя, будівництва свого щастя. Роботи надзвичайно багато, але великий і вільний народ знайде в собі і сили, утворить своє життя і вступить, яко вільний і рівний у велику сім'ю всесвітнього громадянства.

За короткий час волі Український народ уже виявив свою силу. Сила його в громадським єднанню. По всій Україні почали засновуватись товариства «Просвіта», «Селянські Спілки» і т[ому] п[одібне]; відбулося багато всяких з'їздів – військових і селянських, повітових і губернських. Нарешті відбувся Всеукраїнський Національний Конгрес (З'їзд) у Києві. На цьому Конгресі українське громадянство визнало необхідним: 1) Щоб у великій російській державі було заведено такий лад, де б кожен народ був вільний, жив у братній згоді з іншими народами держави, а дома у себе порядкував сам, а не хтось інший. 2) Щоб Україна була автономна, вільна і входила в російську республіку, яко окрема територіально-національна одиниця. 3) Щоб на Україні всіма справами порядкували вибрані від усього народу, що живе на Вкраїні, представники – Український Сойм (Народня Українська Дума) у Києві. Всі ж справи, котрі торкаються цілої Російської держави (військо, війна та мир і т[аке] и[нше]) вирішувались би у Всеросійському Парламенті (Державній Думі). 4) Щоб на Вкраїні приватна власність на землю була скасована, а господарем усієї землі був увесь Український народ, котрий її обробляє власними руками.

Для того, щоб все це здобути законним способом, на Конгресі у Києві обрано Центральну Українську Раду, яка в цей час порядкує політично-громадським життям по всій Україні. Для порядкування справами на місцях, по окремих губерніях і для безпосередніх зносин з Центральною Радою у кожній губернії повинна бути Губернська Українська Рада.

Така **Губернська Українська Рада** є і у нас на Поділлію.

З доручення Центральної Ради, Союз Подільських Українців скликав 5–6 мая у Вінниці з'їзд подільського громадянства.

На з'їзд прибуло більш 400 представників: од Волосних організацій, товариств «Просвіт», кооперативів та інших організацій і на цьому з'їзді обрано **Подільську Губернську Українську Раду**.

До Ради увійшло по 4 представники од кожного повіту і Голова Ради, обраний також усім з'їздом. Усього обрано вже до Губернської Ради 45 душ. З проміж членів Ради обрано Виконавчий Комітет, котрий складається з 6 душ і 7-го Голови Ради.

Подільська Губернська Українська Рада, сповіщаючи про це, закликає все українське громадянство Поділля підтримувати цю свою рідну організацію. Добре пам'ятайте, що тільки в єднанні сила. Тільки згуртовавшись ми зможемо закріпити волю, добути землю і все, що потрібно нам для розвитку нашого нового життя.

Запрошуємо Вас, Шановні Громадяне, до спільної роботи для рідного краю. Організуйте **Повітові Українські Ради**, засновуйте в кожному селі Селянські Спілки і Товариства «Просвіти». Негайно беріться до роботи!

Губернська Подільська Рада буде давати всім вказівки і поради, як краще і найміцніше зорганізуватись у спілку чи товариство.

Перше завдання **Ради** се внести спокій населенню і захищати всякого покривдженого. Де вийдуть непорозуміння селян з землевласниками, з земством, священниками, чи ким иным, звертайтеся до **Ради**, вона мусить справедливо розібрати справу.

Волю вже маємо, але ту волю можна легко втеряти заколотами, сваволею, грабіжками та іншими незаконними вчинками. Треба дбати, щоб цього не було і про всякі непорозуміння запитувати **Раду**, бо вона на сторожі народньої Волі.

Народні вороги, щоб викликати заколоти, щоб повернути стару поліцейську владу і не дати землі народу, навмисне заводять сваволю. Пам'ятайте, що тільки по праву, встановленому Установчими Зборами та Українським Союзом (Думою), можна добути землю. Не слухайте непевних людей, вимагайте од кожного, хто до вас приїде, посвідчення з печаткою **Подільської Губернської Української Ради** або **Повітової**.

Рада прийматиме участь у виробленню найкращих умов, на яких перейде вся земля до рук трудящого народу. Тільки те, що скаже Союз чи Установчі Збори буде твердий і правдивий закон.

Вибори до Установчих Зборів уже недалеко, готуйтеся до них. Губернська Українська Рада сповістить вас про це і розкаже порядок виборів.

Нехай живе російська федеративна демократична республіка!

Нехай живе національно-територіальна автономія України!

Голова Ради: **Д. В. Маркович.**

Товариші голови: **М. А. Стаховський, В. С. Мачушенко.**

Члени Виконавчого Комітету: **І. М. Миколайчук, І. Ф. Крокотень, С. М. Іваницький, П. Ф. Журавель.**

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 44 – 47.

№ 137

Повідомлення газети «Воля» про звернення Вінницького товариства «Просвіта» до культурно-освітніх організацій з нагоди І Універсалу

9 липня 1917 року

Вінниця. Вінницька Просвіта звернулася до всіх Просвіт на Поділля з такою відозвою:

Велику і відповідальну роботу перед нашими нащадками дано нам «Універсалом Української Центральної Ради»; праця має бути напружена без спочинку; не жалувати нам ні рук, ні здоровля, ні майна, і гасло наше «Все для України» повинно бути у кожного не тільки на устах, але і на ділі. Но всяка праця може бути тільки тоді користна, коли будемо з'єднані, згуртовані – без єднання нічого не вдіємо; треба нам викоринити з себе ту «хворобу наших пращів» розпилення, роздріблення, а в гурті не страшний жадний ворог. Подільська губернія йде в хвості других українських губерній, бо в правді «Просвіт» є коло 120, а з'єднаних всего 10-15. Вого не повинно бути; жадної користи не буде, коли кожне село і кожне Т[овариств]во буде робити по своєму, часом всупереч нашій загальній справі. Вінницька «Просвіта» робить приготування на губернський з'їзд всіх «Просвіт» Поділля, де будуть обговорені дуже важні питання на теперішній час. Тож просимо всіх «Просвіт»

Поділля вступаєте в члени Вінницької «Просвіти» (членський взнос від 3 карб[ованців] річно), подавайте свої точні адреси, справоздання своєї роботи, стан Т[оварист]ва і т[ак] д[алі]. Звертаємось з гарячим закликком до всеї інтелігенції Поділля на селі, а передовсім до учительства і духовенства негайно організувати всюди, по селах і містечках «Просвіти», котрі мають дійсно вивести наш нарід на дорогу свідомости. Всякі вказівки, поради, допомоги дає Вінницька «Просвіта» безплатно.

Воля (Видання Бюро ЦК УСДРП). – Київ. – 1917. – 9 липня.

№ 138

**Повідомлення газети «Нова Рада» про ухвалу
Ольгопільського повітового з'їзду щодо
заснування товариств «Просвіта»**

9 липня 1917 року

9 липня в м[істі] Ольгополі одбувся з'їзд, на який прибуло до 250 представників од сел цього повіту. За голову було обрано повітового комісара д[обродія] Рекка, товаришем учителя Балатюка і писарем Зборовського. Голова звернувся до селян з промовою, в якій ознайомив з сучасними подіями в Петрограді та Києві і закликав їх спокійно ставитися до цього. Зборовський докладно розповів про сучасний стан на Україні, про Центральну Раду та її діяльність. Селяне побожно вислухали обидва універсали і вітали їх гучним «Слава». Балатюк ознайомив селян з минулим України, з тими утисками, які чинили Україні московські царі, як вони гальмували всілякі просвітні заходи кращих людей, котрі бажали підняти освіту серед наших людей. Зазначивши велику вагу освіти в національному відродженню промовець закликав селян гуртуватися в просвітні товариства зараз же не гаючи часу, бо освіта це є найкращий засіб боротися з анархією, котра може довести до великого несчастья втрати молодой волі і повернення старого ладу. Христюк балакав про земельні відносини селян з поміщиками і закликав не розрїшати земельного питання самим, а чекати установчих зборів і у всьому покладатися на Центральну Раду. Весь з'їзд виніс рішучий осуд в справі викурювання горілки.

Винесені такі резолюції: признати вищим краєвим органом влади Центральну Раду і надалі слухатися тільки її розпоряджень, повести саму рішучу боротьбу з горілкою, котру вважати за страшне зло, яке в корінні підриває громадське життя. Боротьба повинна бути моральна. Для цього вирішено негайно завести «Просвіти», щоб дати змогу селянам мати розумну розвагу – улаштувати по селах вистави, читанки, лекції. Крім центрального агітаційного комітету відкрити ще філії його по волостях, для агітаційної праці рекувізувати приватні автомобілі. На селян з'їзд зробив незвичайно сильне враження, підняв їх свідомість. Це зараз же одбилося на селах. Людність організується. Відносини з поміщиками полагодилися і жнива почалися без всяких ексцесів. Продовольчий комітет разом з земельним вирішив дати змогу безземельним жати у поміщиків пшеницю за четвертий сніп, а жито – за третій. Установлені також ціни на робочі руки і здільно.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 29 липня.

№ 139

Повідомлення газети «Народня воля» про заснування товариства «Просвіта» в селі Білоусівці Подільської губернії

9 липня 1917 року

В селі Білоусівці на Поділлі заснована «Просвіта» та «Українська Селянська Спілка». Записалось в «Просвіту» 77 членів, внести паїв 81 карб[ованець]. До Укр[аїнської] Сел[янської] Спілки 166 членів, і внесли 166 карб[ованців]. Обрані Комітети приступили до праці.

Народня воля (щоденна народня газета). – Київ. – 1917. – 22 (9) липня.

№ 140

Повідомлення газети «Подільська воля» про діяльність Брацлавської «Просвіти»

10 липня 1917 року

Повітове товариство «Просвіта». Брацлавська «Просвіта» з часу свого існування приклала не мало праці до різних заходів по справам життя на Україні. З початку заснування «Просвіти», у просвітян якое діло не клеїлось, виникали деякі непорозуміння, але згодом все вийшло в звичайну колію і життя «Просвіти» потекло тихо та працююто. Найважнішу роботу «Просвіта» виконала от яку: улаштувала збір на Український Національний фонд та вечірку «Вільної України», приймала участь по скликанню Повітового Селянського З'їзду; улаштувала дві вистави: їдну в Брацлаві, а другу в м[істечку] Тульчині і в грошових справах себе підтримала добре; придбала театрального майна: вбрання та декорацій; прийняла саму діяльну участь в заснуванні Українських учительських курсів; заклала бібліотеку і крім того голова Просвіти д[обродій] Антонович прочитав в Брацлаві та по иньших місцях лекцію на тему «Що повинен знати кожен українець». Багато Просвітою приложено праці і до меньш важливих справ. Коли і на ділі піде така щира праця просвітян, то з просвітянського поля можна чекати доброго врожая.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 10 липня. – С. 13.

№ 141

Повідомлення газети «Подільська воля» про діяльність Вороновицького товариства «Просвіта»

10 липня 1917 року

Вороновицька «Просвіта» заснувалась пізніше повітової, але життя у ній йде жваво. З внесків членських та иньших коштів закладено бібліотеку, а 11 червня улаштована вистава на поширення коштів «Просвіти». Виставлено було: 1) «Миротворці» Б. Грінченка, 2) «Бувальщина» Велісовського, 3) «Співи». Театр був переповнений і через тісне помешканне третина публіки повинна

була вернутись до дому. Незабаром аматорами «Просвіти» буде улаштована вистава цілком для селян, які з цікавістю ставляться до театру. «Просвіта» має на меті по змозі частіше улаштовувати вистави, розвинути народній театр і за ці кошти придбати для театру і просвіти власне помешканне. Є підстави сподіватись, що Вороновицька «Просвіта» вживе широких заходів до поширення своїх справ.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 10 липня. – С. 13.

№ 142

Повідомлення газети «Подільська воля» про діяльність товариства «Просвіта» в селі Байківка Вінницького повіту

10 липня 1917 року

Пройшло вже чимало часу, більше десяти років тому, як у нашій селі не раз говорилося про бібліотеку-читальню, про народний дім і про інші культурно-просвітні організації, але на цей раз нема можливості добре виконати задумано деким, бо нема вже тих селян, котрі хоч трошки цікавились цією справою. Були вже проби організувати «Народній дім», т[овариств]во «Просвіта», але нічого не вийшло.

Селянство спить і не хоче прокинутись ні на який поклик. Більш старі селяне не зацікавлені нічим, за те їх діти инакші. На мій поклик учні двохкласових, второкласових шкіл і семінарії почали гуртуватись і улаштовувати вистави.

Недавно на загальних зборах було поставлено вироблений статут гуртка «Самоосвіта» перетворити в «Просвіту» і не гаючи часу зараз приступити до його діяльності.

Було обрано раду, а також визначено певний членський внесок (1 карб[ованець]). Здавалось, що все піде добре. Але, на жаль, і тут без непорозумінь не обійшлось. Деякі з членів – учнів місцевих шкіл не захтіли приймати в свій осередок членів «мужиків». Счинився заколот. Прийшлося зібрати загальні збори, на котрих це непорозуміння було улажено. Далі справа пішла краще. На поміч

прийшов місцевий псаломщик Л. М. Шаркевич і наше діло зовсім налагодилось. Перша діяльність нашої «Просвіти» виявилось в тому, що було поставлено п'єсу «Пан Штукаревич». П'єса як для початку пройшла добре.

Зібрані гроші пішли на користь «Просвіти». Заохочена молодь першою спробою і на далі вирішила ставити різні п'єси. На виручені гроші передплатили різних українських газет.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 10 липня. – С. 15.

№ 143

Стаття Ю. Щириці в газеті «Подільська воля» про сутність та шляхи вирішення земельного питання

10 липня – 14 серпня 1917 року

I

Земельне питання – боляче питання; бо ляче воно з усіх боків. Перше всього через те, що не має такого селянина, котрий би не мав на меті добути шматок земельки, де б він міг розправить свої вільні руки, так очі до праці на своїй рідній власній земельці. Земля для нашого селянина це все: його життя, і слава, і воля. З метою про землю він гірко працює, лягає спати і встає до схід сонця для нової праці; навіть, крізь сон ввижається йому рідна власна земелька. Не диво, що наш селянин дуже зацікавлений тепер земельним питанням: чи скоро ця обітована земля попаде до його рук? На все він дивиться через призму цього питання; вся політична, національна сторона нашого життя його настільки цікавить, поскільки воно зв'язане з цим основним земельним питанням.

Боляче це питання і з боку його розв'язування. Наука і всі політичні партії б'ються, як риба об лід, над розв'язанням цього питання і ніяк не можуть остаточно вирішити його; та це й не даром, бо земельне питання має особливу вагу і значіння для Російської держави, як країни хліборобської, де три чверти людности займається хліборобським трудом.

Той устрій земельних відносин, котрий ми бачимо тепер в Європейській Росії, бере свій початок від великої реформи визволення селян від кріпацтва 19 лютого 1861 року. Ця реформа створила численний клас дрібних земельних власників. При наділенні селян землею брали на увагу такий принцип: селяни получають в наділ ту землю, котрою коритувались до визволення від кріпацтва. Але цей принцип не був цілком додержаний: якщо у поміщика за виділом селян зоставалось менше третини (1/3) всієї землі, то йому давалось право відрізати для себе частину землі, котра була в руках його селян. Селянам, в свою чергу, було дано право, замість повного наділу, за котрий необхідно треба було платити викуп, получати дурно зменшений наділ в розмірі ¼ повного (нормального). Селяни деяких районів дуже охоче приймали даремні (безплатні) (цебто четвертові) наділи. Цьому було дві причини: з одного боку їх лякала викупна плата, з другого – багато вірили в те, що згодом в недалекім будучім, вся земля безплатно перейде до рук селян. Таким чином, появилася група «дарованників», котра получила з часів визволення злиденні наділи.

Дякуючи цьому, у бувших поміщичих селян в Евр[опейській] Росії зменшилось землі в 1861 р[оку] на 1½ мільйонна десятин, цебто на 4% давнішого наділу.

Чимале число сільської людности зовсім не получило землі; це були: дворові, міщане із бувших крестьян і т[аке] и[нше]. Цей безземельний сільський пролетаріят уявляв собою 10-11% селянської людности.

Значно краще були забезпечені землею *державні* та *удільні* селяне. Середній наділ на ревізську душу рівнявся: для поміщицьких селян – 3,6 десятин; удільних – 4,8 десят. і держвних – 43% і удільних всього 4%.

По рахункам проф[есора] Хомського, 32,6% селянської людности получило щедрі наділи, 39,7% – достатні і 27,7% – недостатні.

Приведені цифри свідчать, що уже за часи визволення селян від кріпацтва утворилася досить численна група малоземельних селян. Тепер же у нас мало таких селянських господарств, де б приходилось на душу 4-5 десятин, як було раніш. Що ж було цьому причиною?

Причин було багато; одна з головних була та, що з другої половини 19 століття і з початку 20 століття наш народ став дуже сильно плодитися, а сильний і швидкий приріст людности в Росії спричинився до значного роздрібу селянської земельної власности. Рахують, що норма земельного наділа зменшилась від 4,8 десятин на душу (1860 року) до 2,6 десятин (1900 року); найменше забезпечена землею людність південно-західних губерній (від 1,2 до 1,17 десятини на душу). А тепер, через 17 років, ще менше приходиться землі на душу; є багато на Україні таких господарств, де приходиться власної землі 1-2 десятин на 5-6 душ сімейства.

Роздріб і розпорошування селянських наділів підкреслюється цілою низкою земських досліджувань по окремим губерніям. Так, в Саратовській губ[ернії] після 1860 року мали повні (нормальні) наділи 65% селян, а тепер цей процент понижчав до 28%; в Сибірській губ[ернії] середній подушний наділ так званих «дарственних крестьян» зменшився від 1 до 1/3 дес[ятини]; в Полтавській губ[ернії] 46% селянських дворів не може прохарчуватись від свого наділа і т[ак]е и[нше].

Вище було сказано, що роздріб наділів стоїть в тісному зв'язку з швидким приростом людности в Росії. Придивимся до цього ближче: до моменту визволення селян від кріпацтва (1861 р[ік]) численність людности Європейської Росії (60 губ[ерній]) визначилось в 59 мільйонів душ, тепер же для тих же губерній це число піднялось до 140 мільйонів душ. В останні роки натуральний приріст (цебто різниця між числом рождених і числом умерших) 16-17 чоловіка на 1000 жителів. По числу приріста людности, Росія значно обганяє інші Західно-Європейські держави. В тих Західно-Європейських сторонах, де переважає дрібне селянське землеволодіння, як напр[иклад], у Франції, західній і південній Германії, ми бачимо малий приріст людности. У французів селяни власники не допускають роздрібу своїх земельних участків. Земельна власність переходить від батька до сина без розділу.

В хліборобських департаментах (у Франції губернії звуться департаментами) зріст людности зовсім припинився, під час число умерших навіть перевищує число роджених. Звичай передавати землю по наслідству без розбору помічається в балтійському крайові. Звичайно, земельний участок з садибою переходить до повної власности одного сина. А як брати не виділені, то вони або зостаються працювати за наймитів, або переселяються в Америку,

або нарешті ідуть на заробітки в російські губернії. Натуральний приріст людности в трьох Прибалтійських губерніях всього лиш 5-6 чоловік на 1000 мешканців, цебто в три рази менший проти російських губерній. З цього ми бачимо, що у нас в Росії народу прибавляється з кожним роком, а землі не збільшується і через те тісно робиться людям на ній. Давно існує досить широко розповсюджена думка, що в Росії багато є вільних, свобідних земель, так що про земельну тісноту і балакать не приходиться. Але на самім ділі це не так. Ця думка опирається на той факт, що плотність людности, (цебто кількість чоловік, котра приходиться на 1 квадр[атну] версту) в Росії значно менша проти плотности європейських сторон (у нас приходиться 29 чоловік на 1 кв[адратну] версту). Але не слід забувати, що величезні простори землі навіть в Європейській Росії зовсім не придатні для сільськогосподарської культури. Окремі райони і губернії по своїй плотности наближаються до Західно-Європейських країв і подекуди навіть перевищують цю плотність; напр[иклад], Київська губ[ернія] - 109 чоловік на 1 кв[адратну] версту, Подільська - 107, Полтавська - 86, Курська - 79, тоді як у Франції - 73, у Австро-Венгрії - 76, у Германії - 120. Ще більше цікаві результати получаться, як ми зрівняєм плотність сільської людности в різних державах. Так, напр[иклад], на 100 десятин оброблюємої землі приходиться сільської людности:

В Європейській Росії - 136 чоловік

« Германії - 107 «

« Франції - 84 «

« Англії - 79 «

З цього ми бачимо, що у нас куди значніша кількість людности падає на оброблюему площу, ніж навіть в Германії і Франції, не кажучи вже про Англію. Відділя зовсім зрозуміло те, що в багатьох районах російської держави помічається гостре малоземелля. Це малоземелля виявляється перше всього в тім, що мало скористовані робочі руки сільської людности, а з другого боку в тім, що наші селяни так погано обробляють землю в своїх господарствах, що не задовольняються вповні навіть потреби продовольствія значної частини селянської людности. Вийшло те, що прозивають *аграрною перелюдністю*, цебто при тій поганій системі хліборобства, котра у нас панує, получається лишок сільської людности, котра не знаходить собі роботи в селі. Плотність людности переросла

пануючу у нас систему хліборобства, а лишок сільської людности досягає кожного року до 2 мільйонів душ. Де ж розміщується ця частина людности? Коло 500 тисяч чоловік іде в города, промислові центри, на фабрики і заводи; частина переселяється за Урал, або в східні і південно-східні губернії Європейської Росії, а деяка частина емігрує в Америку і другі сторони. Переселення в Азіатську Росію приняло значні розміри в роки 1906-1910; але навіть і тоді воно захопило не більше, як $\frac{1}{4}$ прироста, що видно з слідуєчих цифр:

Роки	Загальна кількість переселенців з 50 губерній	% переселенців відносно натурального приросту
1896-1910	728500	10,7%
1901-1905	339100	4,2%
1906-1910	1136700	24,5%

Що торкається до еміграції з Росії, то вона головним чином помічається в Польщі, в північно-західнім краю, а менше всього на Україні. В еміграційному руху беруть участь переважно поляки, литовці і євреї. Руська людність, особливо селяни, до останнього часу еміграцією була досить мало зацікавлена. Заатлантична еміграція не могла мати скільки небудь серйозного значіння для відлива лишку нашої людности. Ясно, що вказані вище шляхи для відлива хліборобської людности не мали змоги зовсім проглотити всього приросту. Спільність вказаних умов зробила те, що хліборобська людність, зазнавши земельну тісноту, бачила вихід з свого тяжкого становища тільки в поширенню земельної площі, де б можна було розвернутись лишку міцних працьовитих селянських рук. Звідси спрага землі. І ця спрага стала основним мотивом селянської психології. Так чи инакше, треба знайти засоби, щоб цю хліборобську спрагу вгамувати. Як задовольнявся земельний голод селян при старому урядові, ми розкажемо в другий раз.

II

Старий уряд (Правительство), розв'язуючи аграрне питання, ішов трьома шляхами: один шлях – *поширення земельної площі селянських господарств при помочі так званого «Крестьянского Земельного Банка», заснованого в 1882 році; другий – переселення селян в Азіатську Росію (можна сказати головний шлях) і третій, правда дуже вузький і маленький – підняття сільськогосподарської*

культури через заведення, так званої агрономичної помочі для селян.

Придивимося ближче до цих шляхів, до цих засобів, якими думав старий режим розв'язати земельне питання. «Крестьянский земельный банк» безумовно дав змогу поширитися селянському землеволодінню. Так, з 1883 року до 1912 р[оку] при його допомозі було куплено селянами 15,8 мільонів десятин на суму 1,6 мільярдів карбованців. В останні роки через банк купувалось селянами кожного року більш, як 1 мільон десятин. Але банк давав змогу поширювати земельну площу тільки більш-менш заможнім селянам, біднота ж так і лишалась незадоволена землею, бо вона не могла справитися з викупамі, які треба було платити за землю. Відкриваючи широкий кредит більш-менш заможнім селянам, банк помагав підвищенню цін на землю. На земельному базарі установився особливий «закон спроса и предложения», незалежно від загальних економічних умов. Чим більш банк поширював свої діла, чим дешевший кредит він розрешав селянам, тим дорожче обходилась їм куплена земля. Це витікало з того факта, що селяни, купуючи землю, не думали про дохід з потраченого за землю капіталу, а гонялись тільки за тим, щоб знайти до чого приложить свою працю; вони не думали про прибутки з затраченого капіталу, про бариші, а тільки про те, щоб забезпечити своє існування. Розуміється, що вони платили за землю такі ціни, котрі були економічно не вигідні з точки погляду капіталу. І потому селяни були найбільш вигідними для Банка покупцями. Траплялось іноді й так, що навіть і селянське господарство не витримувало великих виплат по покупці землі, і власники таких господарств робились вічними і несправними довжниками банка. Для того, щоб зрозуміти, скільки селянин, купивши землю через банк, переплачував на ній приведем такий примір. Скажемо десятина продається банком за 200 карб[ованців]. Селянин, не маючи змоги зразу банку заплатити всю суму, виплачує її з процентами, що нарастають на цю суму впродовж якого небудь строку (звичайний строк 49 років), вносячи в банок кожного року, скажем, 9 карбованців (по 4½ карб[ованці] за кожен сотню, лічачи в цих 4½ карб[ованці] виплату стовпа і процентів). Як посчитать, скільки він (і певно його діти) внесе за той строк, то вийде сума в три рази більша двох сотень, не рахуючи процентів. З цього ми бачимо, як

банк, не зовсім задовольняючи селян землею, очевидячки тільки обкрадав їх.

Що торкається до переселення, то старе правительтво бачило в ньому єдиний і найкращий спосіб для розв'язання аграрного питання. Лишок людей воно старалось переселити в Сибір, особливо після війни з Японією. Переселенчеський рух після русько-японської війни прийняв величезні розміри. Загальне число переселенців і ходаків в Азіятську Росію виявилось:

В 1906 р[оці] – 217000 душ

« 1907 р[оці] – 577000 «

« 1908 р[оці] – 759000 «

« 1909 р[оці] – 707000 «

« 1910 р[оці] – 353000 «

« 1913 р[оці] – 328000 «

В тих губерніях, з яких дуже багато йшло переселенців, як напр[иклад] в Чернігівській, Полтавській, переселення в деякі роки поглищало весь натуральний приріст людности.

В государственнім бюджеті росходи на переселенчеську справу досить росли, а саме: в 1906 р[оці] – 4,6 міл[ьйона] карб[ованців], а в 1914 р[оці] вже 30 міл[ьйонів] карб[ованців]. А як цей кредит поставити поруч з масою переселенців зо всім складом і трудністю розміщення такої маси людей на цілині Сибірської землі, то стане зрозуміло, що старе правительтво задовольняло потребу переселення досить мало, суми на це давались дуже злиденні. В ті роки, коли особливо помічався переселенчеський рух, переселенчеське Правління не поспівало підготовляти участків, котрі б годились для поселення. А через те число переселенців, котрі були упорядковані, котрим була дана земля і т[аке] и[нше], було значно нижче загального числа всіх переселенців. Так, напр[иклад], було водворено переселенців: в 1907 р[оці] всього 208 т[исяч] душ, а переселилось за той же рік 577 тисяч, в 1908 р[оці] всього 275, а переселилось за той же рік 759 т[исяч], в 1910 р[оці] всього 232 т[исячі], а переселилось за той же рік 353 тисячі.

З цього ми бачимо, що водворено було за вказані роки всього 715 т[исяч] душ, а переселилось за ті ж годи 1689 т[исяч]. Решта 974 т[исяч] душ не була упорядкована, тинялась по Сибіру, не маючи ніякого пристановища, жили, як кажуть «проти неба на землі» без хати і худоби, проживаючи останні скарби привезені з собою. Частина таких переселенців, ізнівірившись, ізнівечившись

в далекому Сибіру, верталась знову «до дому» туди, відкля вийшла. «Дома» такий переселенець не знаходив нічого, хата і земелька, котрою він раніш володів, тепер у другого; викупить би її, та нема за що, позичить би грошей, та ніхто не повірить; а банок позичає гроші тільки під заклад землі. Що ж тепер в такому становищі «дома» робить? Або проситись в сусіди до свого товариша-селянина і батракувати, наймитувати, поки не зіпнешся на ноги, або покотитися у низ. Обледацять, запити і взятись до крадіжки для свого пропитання.

Таким чином злиденство і безземеля не зменшувалось, а навпаки збільшувалось.

Для того, щоб завоювати нові простори землі в Сибіру для сільськогосподарської культури потрібна була з боку старого правительства велика, уперта і довга боротьба. Необхідно було на цю ціль потратити не десятки мільонів карб[ованців], а сотні і навіть мільярди. Необхідно було перш усього ізучити нові райони, означити їх колонізаційну містивість, построїти шляхи, розпланувати участки землі, здійснити гідро-технічні роботи, як висушка болот, орошення і т[аке] и[нше]; потім організувати кредит на домообзаводство, на подорожні втрати, на відкриття шкіл, опитних станцій і зразково оброблених участків поля. Мало що робило старе правительтво в цьому напрямку та при таких злиденних видатках, які воно відпускало на переселенцьську справу, воно і зробити нічого не змогло, тим більш, що і ці малі кошти (30 мільйонів) карб[ованців] не всі цілком йшли на цю справу, а велика частина їх ховалась по кишнях чиновників-ропорядчиків. З цього ми бачимо, що переселенцьське діло при старому режимі не змогло перетягти лишок людности до Сибіру і цим задовольнити земельне питання селян на місці.

Зостається ще третій шлях – шлях підняття сільськогосподарської культури. Як ця справа здійснювалась в життю, це ми добре знаєм. Агрономична поміч селянам заведена була правительством і земствами – років 10-15 тому назад і за всі ці роки свого існування не дала певних результатів. Причин цьому багато, як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Головна з них – це темнота, не освіта нашого селянства. Для того, щоб селянин міг досить гарно розбиратись в тих вказівках, котрі давав йому агроном по господарській часті, він повинен бути досить освіченим, щоб вміти добре читати агрономичні книжки і

прикладати на практиці в своїм господарстві те, що він в тих книжках вичитав. І тут правительство тільки очі замазувало селянам своєю агрономичною допомогою, а саме: з одного боку воно ніби-то й хотіло показати, що дбає про селянські нужди в цім напрямку, з другого – воно тормозило освітню роботу земств і обществ, ослабляло розвиток кооперації, спілок і т[аке] и[нше]. А освіта, кооперація, спілка, артіль – це все те, що помагає краще обробити землю і лучше нею скористуватись. І тут правительство зоставалось вірним собі, своїй вовчій натурі. З одного боку заводило агрономичну допомогу навіть часом з нікчемними агрономами, а з другого боку тушило вогонь освіти нашого селянства, давило те, без чого не можуть розвиватись ніякі агрономичні поняття в селянському житті.

Це, так сказати, внутрішня причина того, що агрономична допомога нашому селянству не стояла на справжній вишині. Крім цього немало тормозили розвиток агрономичних понять в селянстві і зовнішні причини, зовнішні умови, в котрі поставлено селянське господарство, цебто: довгоземелля (вони доходять в деяких місцях до $\frac{1}{2}$ версти – 240 саж[нів]), черезполосиця, принудительний сівооборот і т[аке] и[нше]. Агрономичні вказівки можна вживати на більш-менш коротких, широких участках, де, як кажуть, «можна розвернутись», а чи дуже розвернешся на такій ниві, котра не більш, скажем, $\frac{1}{10}$ частини десятини? (В деяких губерніях земля роздріблена так, що $2\frac{1}{2}$ десятини лежать в 35 клаптиках).

Крім цього всього і агрономи наші дуже вже по казенному, та по чиновничому відносились до своїх агрономичних обов'язків, не вносячи в своє діло ніякого хисту, вдатности і душі.

Ці всі причини не дали змоги розвинути агрономичній допомозі для нашого селянства.

Підводячи ітоги всьому, можна сказати, що старому правительству невдалось вирішити питання про земельну тісноту і більш-менш задовольнити наше селянство в цьому напрямку. Розв'яже це питання нова, вільна Росія при допомозі наших представників в Учредительному Зібранню.

Маючи це на увазі цікаво вяснить те, як дивляться на аграрне питання пануючі в даний мент політичні партії, представники котрих вкупі з представниками від селян, будуть вирішувати земельну справу в Установчих Зборах. При чому треба зазначити,

що ні одна з цих партій не має готової досконально виробленої програми по аграрному питанню. Всі партії вказують тільки на ті шляхи, по котрим повинно йти розв'язування земельного питання з їхньої точки погляду, – але ні одна з них не має певного плану як практично провести в життя виставлені їми гасла, ні одна з них не дає справжньої, практичної форми найскорійшого задоволення землею прагнущого селянства. Але об цім ми в другий раз...

III

В сій статті ми в коротеньких рисах викладемо програми по аграрному питанню тих головніших політичних партій, які тепер панують на ґрунті нашого сучасного політичного життя. Партії ці такі: 1) *конституційно-демократична* (партія *народньої свободи*), або як її короче називають – партія *кадетів*; 2) партія *соціалістів-федералістів* (раніш вона звалась – партія *радикал-демократів*); 3) *соціал-демократична* партія; 4) *народньо-соціалістична* (партія *трудовиків*) і 5) партія *соціалістів-революціонерів*.

1. **Партія народньої свободи**, котра складається з багатих, середніх і дрібних поміщиків, капіталістів, адвокатів, учителів ріжних шкіл і торгово-промислових служачих, підходить до розв'язання земельного питання таким чином:

1. Всі землі монастирські, казенні, церковні, кабінетські, удільні (останніми користувався цар і його двір), а також і всі ті поміщицькі землі, котрі здаються в аренду, повинні бути передані для користування малоземельним і безземельним селянам; причому землю від поміщиків треба відібрати, хоча б вони цього й не хотіли (це так зване *принудительне отчуждення*), але *не даром*, а з *викупом за кошт государства по справедливій оцінці*. Крім цього, кадети гадають, що треба залишити (зберегти) зразкові господарства (економії) і землі, котрі зв'язані з промисловими підприємствами.

2. Всі ці відібрані землі поступають в *державний (государственный) земельний фонд (запас)*, з котрого селяни будуть получати землю «*по споживчій (продовольственній) нормі*» не у власність, а в аренду.

3. Кадети визнають розселення і переселення селян на нові місця, а також і державну допомогу для такого переселення.

Така взагалі кадетська земельна програма.

II. Українська партія соціалістів-федералістів, котра складається теж з більш-менш буржуазних елементів, так дивиться на земельну справу:

1. Землі монастирські, церковні, казенні, удільні, кабінетські, міські та тих приватних власників, яким земля досталась зовсім дурно («даровизна» та «займанщина»), переходять без всякої виплати для користування селян; що ж торкається до тієї землі, котра ким-небудь куплена, то вона переходить до селян з викупом за кошт государства; викуп повинен бути не більше тієї суми, яка була на землю витрачена, залічуючи сюди також і трати на культурні поліпшення. Закладені в банках, заводах та інші землі переходять в руки селян теж з викупом.

2. Вся земля на Україні переходить до *краєвого земельного фонду*, котрим порядкує сам народ через *Український Сойм* за допомогою демократичних органів місцевого самоврядування; приватна власність на землю повинна бути скасована.

3. З українського земельного фонду землею мають право користуватися всі, хто оброблятиме її власною працею; в першу ж чергу ті місцеві безземельні та малоземельні селяни, що й нині обробляють землю; норма для справедливого користування землею повинна бути не більше трудової (цебто стільки, скільки можна обробити власними руками без наймитів) і не менш споживчої.

4. Щоб забезпечити кращий обробіток, земля дається в користування до життя; діти мають перше право на користування землею своїх батьків за згодою органів місцевого самоврядування.

5. Через те, що гуртове хазяйство зберігає робочу силу, менш потребує інвентаря і взагалі підіймає земельну культуру, селяни повинні підтримувати всяке товариське і спілкове хазяйство, а теперішні зразкові хазяйства повинні перейти до рук хліборобських та кооперативних товариств і спілок під контролем органів місцевого самоврядування; також всі землі під спеціальними культурами повинні перейти до органів місцевого самоврядування, які всіма способами мають підтримувати всі галузі промисловости, які тісно зв'язані з сільським господарством.

6. Переселенням в межах України переводиться під контролем Українського Сойму органами місцевого самоврядування; край приймає на себе всі видатки, котрі зв'язані з переселенням та

допомогою селянам на нових господарствах; переселення ж за межі України регулюється загальнодержавними установами.

7. Всеросійська Установча Рада (учредительне зібрання) має встановити тільки основи земельної реформи, сама ж реформа на Україні переводиться через Український Соїм відповідно до місцевих умов землеволодіння і коштом краю.

Що торкається до останнього пункту, то з ним згоджуються всі соціалістичні українські партії, земельне питання котрими рішається відповідно тому, як його рішають російські соціалістичні партії. У останніх земельна справа стоїть трохи инакше, ніж у вище розглянутих партій.

III. Соціал-демократи, в склад котрих входить більша частина фабричних, заводських та иньших робітників, розв'язують земельне питання в таких загальних рисах:

1. Конфіскація (цебто відібрання без викупа) монастирських, церковних, удільних і кабінетських земель і передача їх і казенних земель в розпорядження виборних людей в кожній великій окрузі, котра складається з городів і сіл. Ці люди вибираються прямим, загальним, рівним і тайним голосуванням.

2. Конфіскація земель приватних власників, крім дрібних маєтків і передача їх в розпорядження тих же виборних людей, котрі в кожній окрузі визначають, які володіння вважати найменшими, щоб їх через те оставити в власність їх господарів. Таким чином відібраною землею керує вибране місцеве самоврядування (Муніципалітет). Правда, деякі соціал-демократи пропонують замість муніципалізації, котра не дає змоги розвитку капіталізму в сільському господарстві, розділити всі землі поміж селянами. Це з одного боку задовольнить селянство, а з другого – буде допомагати розвитку капітала в деревні.

3. Одміна викупних і податних платежів, а також всяких повинностей, котрі в сучасний мент падають на селянство як на податне сословіє.

4. Утворення общественного земельного фонду за коштом поміщичих, казенних, удільних, кабінетських, монастирських, церковних земель. Користування цим фондом повинно бути в розпорядженню органів місцевого самоврядування (це так звана *муніципалізація землі*). Порядкує землею *грумада*, чи буде то сільська група, чи міська, чи волосне земство, чи повітове, це вже як там на ділі прийдеться. Земля буде згуртована до купи і на ній мають

бути засновані господарства на зразок теперішніх поміщицьких економій, тільки такі економії не будуть, як тепер, в руках поміщиків, а в руках громадських. О це й є «муніципалізація землі». А через що соціал-демократи добиваються такої справи земельної? А ось через що. Вони кажуть, що чоловікові потрібна не земля, але той хліб, котрий на ній родить, бо не землею він живиться, а хлібом. І хлібом тим живиться не тільки той, хто обробляє землю, але той, хто коло неї не хазяйнує, напр[иклад], робітник і т[аке] и[нше]. От же через те треба дбати не про те, щоб кожний чоловік мав шматочок землі, а про те, щоб кожний мав шматочок хліба. А хліб краще родить не на дрібних нивках, а на широких ланах в гарнім господарстві, котре має можливість краще обробити землю, ніж дрібний господар. Ось через що на думку соціал-демократів не треба дрібнити землю; відділя і муніципалізація землі.

Що торкається до селянських власників, то соціал-демократи порішили землі їхньої не зачіпати. Як селянин має, скажем, 5-6 десятин власної землі, то нехай вона в нього і лишається.

Подивимся далі, як визначена ця земельна справа в програмі *народних соціалістів* (трудовиків) і лівого крила їх *соціалістів-революціонерів*.

IV. Народницька течія веде свій початок від Чернишевського і Герцена, в основі їх лежать такі твердження: 1) селянське трудове хазяйство на підвалинах общини вище і краще крупнокапіталістичного; розвиток кооперації дає йому змогу використовувати деякі вигоди крупного проіводства (напр., вживанне машин, користуванне кредитом); 2) общинне користування землею уявляє собою найкращу форму селянського трудового проіводства; 3) аграрна реформа повинна бути здійснена на основі передачі *всєї землі* трудовому народу. Народньо-соціалістична течія уявляє собі цю передачу в образі *націоналізації*, соціал-революціонери – в образі *соціалізації* землі. Розберемся в цих назвах.

Народні соціалісти кажуть так: з усієї землі повинен утворитись державний (національний) земельний фонд, котрий з'являється *власністю всієї держави* (відділя – *націоналізація*) і не переходить до власности приватних рук. Земля передається хліборобам для користування. Керування общенародною землею повинно бути в руках земських і сільських обществ. Народники

думають, що общинне землекористування получить перевагу при здійсненню земельної реформи.

Соціалісти-революціонери гадають так: земля не повинна бути передана до рук держави, як цього вимагає націоналізація, а вона повинна зробитись общенароднім добробутом (відділя *соціалізація землі*), як воздух, вода. Ніхто не має права на земельну власність: ні держава (як нація), ні земства, ні товариства, не кажучи вже про окремих людей. Земля Божа, і крім як Богу нікому не належить. Кожний же, хто хоче обробляти землю, має право на користування нею в розмірі такому, скільки зможе обробити своїми власними руками без наймитів. Деякі прихильники цієї течії під *соціалізацією землі* розуміють *повне обобществлення сільського господарського виробництва*.

В таким випадку, весь процес виробництва від початку до кінця повинен здійснюватись *обществом* (громадою). Переходом до громадського виробництва може служити користування землею на підвалинах товариства (земельні артілі).

Трудовики на земельну справу дивляться так:

1. Повинна бути здійснена націоналізація землі, цебто вся земля повинна зробитись власністю держави. Землі, котрі годні для сільського господарства, будуть даватись тільки тим людям, котрі будуть її обробляти своїм трудом, при чому кожний получить стільки, скільки він зможе обробити («трудова норма»), без права зміни землі, продажі її, заложування, дарування, завіщання і т[аке] и[нше].

2. Всі землі казенні, кабінетські, удільні, церковні, монастирські і приватногосподарські негайно *націоналізуються*, робляться добробутом загальнонароднього земельного фонду і переходять до розпорядження виборних від народа органів місцевих самоврядувань, на основі загального, прямого, рівного і тайного голосування.

3. Землі казенні, удільні, кабінетські, церковні, монастирські переходять в земельний фонд *без викупу*. За *поміщиці ж землі* може бути встановлена *маленька плата* за кошт государства; плата ця не повинна бути більше того, скільки необхідно поміщику, щоб він не впав в нужду і зміг приноровитись до нових умов життя.

4. Ця земельна програма була вироблена народніми соціалістами під впливом своїх лівих товаришів, соціалістів-революціонерів, котрі трошки инакше дивляться на цю справу, а

Документи та матеріали

саме: повна соціалізація землі, котра виявляється в тім, що *вся земля* кому б вона не належала (монастирям, церквам, уділам, князям, власникам, поміщикам і т[аке] и[нше]) передається *без викупу* в руки *сільських общин* або *спілок общин* на основі «*уравнительного користування*», котрі здають її в користування селянам в такому розмірі, який селянська сім'я або т-во селянських сімейств зможе обробити її власними руками *без наймитів*.

Така в коротеньких рисах земельна справа у розглянутих партій.

Щоб провести краще різницю між земельними програмами цих партій, даємо оце коротеньку схему.

К.-Д.	С.-Ф. (р.-д.)	С.-Д.	Н.-С.	С.-Р.
1	1	1	1	1
Конфіскація земель монастирських, церковних, удільних, кабінетських і казенних	Теж	Теж	Теж	Теж
2	2	2	2	2
Одчуження поміщичих земель, котрі здаються в аренду	Одчуження землі великих приватних власників	Одчуження землі приватних власників, крім дрібних гос-в	Одчуження всіх без виключности земель приватних власників	Теж
3	3	3	3	3
Поміщикам за землю повинно государство заплатити по справедливій оцінці	Землі приватних власників, яким вони достались дурно переходять до селян без викупу, останні землі – за плату по справедливій оцінці	Одчуження утворюється без викупу	За поміщичі землі повинно встановити плату за кошт государства, котра повинна бути як можна менша і котра не повинна переважувати того, скільки необхідно поміщикам, щоб він не впав в нужду і зміг	Одчуження утворюється без викупу

«Просвіти» Поділля в добу Української Центральної Ради

			приспосуватись до нових умовин життя	
4	4	4	4	4
Всі одчуждені землі поступають в державний земельний фонд, з якого селяни будуть отримувати землю по нормі не в власність, а в аренду	Вся земля на Україні переходить до державного земельного фонду, котрим уряд сам народ, роздаючи землю всякому, хто її зможе отримати власними руками по «трудовій нормі», власність на землю касується	Всі одчуждені землі переходять до державного земельного фонду, котрим уряд сам народ, роздаючи землю всякому, хто її зможе отримати власними руками по «трудовій нормі», власність на землю касується	Вся земля робиться державною власністю (націоналізація землі). Та земля, котра призначена для державного подарунка, дається тільки тим людям, котрі її будуть обробляти власним трудом; при чому кожний отримує стільки, скільки він може обробити власними руками по «трудовій нормі». Земля переходить до державного земельного фонду і знаходиться в державному управлінні виборних з народу	Вся земля переходить до рук сільських общин або спілок общин на основі урівняльного кооперування (соціалізація), котрі надають її в користування селянам в таких розмірах, який селянський спілок сільських сімейств зможе обробити власним трудом без наймитів
5	5	5	5	5
Широка державна допомога для переселення і розміщення селян по новим місцям	Теж			
К.-Д.	С.-Ф. (р.-д.)	С.-Д.	Н.-С.	С.-Р.

З такими земельними програмами з'являться в Установчі Збори представники вказаних вище партій. Як ця справа вирішиться на Установчих Зборах – трудно сказати, але з певністю можна гадати, що представники наші в Установчих Зборах ні одним із вказаних шляхів не підуть, а виберуть собі певний новий шлях.

З цього ми бачимо, що кожна партія вказує тільки на той шлях, котрим повинна йти на її погляд земельна реформа, але не одна з них не дає певного практичного вирішення цього пекучого і трудного питання.

IV

В числі 10 журналу ми в загальних рисах обмалювали ті шляхи, котрими повинно йти розв'язування аграрного питання у різних політичних партій. З тих програмів видно, що ні одна партія не дає певного, практичного шляху для розв'язання цього пекучого питання, та його й трудно рішити при сучасному становищу нашого політичного і економічного життя. Проведення в життя вказаних основних пунктів діло надзвичайно трудне і складне. Тим більш трудне воно, що, з одного боку, світова історія не знає прикладів і опита в розв'язуванні подібного діла, бо земельне питання в Росії піднялось во весь свій зріст перший раз в історії людности; з другого – й землі вже у нас не так то багато, як здається з першого погляду. Ось через що на вирішення громадянами Росії цього великого питання звернута пильна увага всього миру.

В сій статті звернемо увагу на те, який запас землі мається в Європейській Росії. Земельний фонд Европ[ейської] Росії розпреділяється по окремим категоріям власників так:

	Кількість десятин в мільонах	Кількість процентів всєї землі
Казенних земель	138	35%
Селянських надільних	139	35%
Приватно- господарських	102	26%
Удільних	8	2%
Монастирських, городських, військових і инщ[их]	8	2%

Всього 395 мільйонів десятин. З цього ми бачимо, що Європейська Росія має величезний фонд державних земель. Але, на превеликий жаль, більша частина цих земель не годиться для хліборобства, а саме:

70	мільйонів]	десятин]	лежить в	Архангельській	губ[ернії]
30	«	«	«	Вологодській	«
12	«	«	«	Пермській	«
7	«	«	«	Олонецькій	«

Ці землі майже цілком покриті болотами, тайгою (густими непрохідними лісами) та тундрами. Головне багатство казенного земельного фонду складається з ліса. Ліс – це основа нашого економічного добробуту після війни. Треба тільки, щоб самий характер лісного хазяйства не допускав передачі лісів у власність окремих осіб, або навіть в користування. Ліс повинен зробитись общенароднім добробутом. Щоб краще скористуватись лісними хазяйствами, треба провести багато залізних доріг на далекій півночі, широко допомагати лісній промисловості і т[ому] п[одібне].

Коли відняти з 139 мільйонів десятин ті землі, котрі під лісом, болотами та тундрами, то лишиться придатної для хліборобства всього на всього 4 мільйони десятин казенної землі.

Що до удільної землі, то $\frac{3}{4}$ її також покрито лісами, так що площа придатної для хліборобства землі буде коло 2 мільйонів десятин.

Що торкається земель монастирських, церковних, городських, військових та інших, то за вичотом відціля військових земель, лишається в остачі коло $4\frac{1}{2}$ мільйонів десятин. Яка площа лісів в цій групі, точних вказівок немає, але коли рахувати, що процент землі під лісом в цій категорії рівняється проценту лісної площі серед земель приватних власників, а саме 37%, то будем мати приблизно 3 мільйонів десятин землі, придатної для хліборобства. В цій збірній групі по кількості десятин на першому місці стоїть городська земля – більш як 2 мільйони десятин, церковна – 1,8 мільйона десятин і монастирська – 0,7 мільйона десятин.

Таким чином, з казенних, удільних, монастирських, церковних і т[аких] и[нших] земель можна утворити фонд, в котрому буде коло 9 мільйонів десятин придатної для хліборобства землі.

Земля приватних власників, по даним 1905 р[оку], розмічалась поміж групами власників таким чином:

Дворянам належало 53 міл[ьйони] десятин

Селянам « 13 « «

Купцям « 13 « «

Міщанам « 4 « «

Духовенству « 0,3 « «

Общ[ествам] та Тов[ариствам] належало 16 міл[ьйонів] десятин.

Коли поділити число десятин в кожній з цих груп на число душ в кожній з них, то прийдеться на одну душу:

Для Дворян - 496 десятин

« Купців - 564 «

« Міщан - 44 «

« Духовенства - 34 «

« Селян - 27 «

Із земель, котрі належать обществам та товариствам, коло 12 міл[ьйонів] десятин знаходяться в руках селян. Коли приєднати цю общеську та товариську землі до землі, котра знаходиться в індивідуальнім (окремім) володінні селян, то можна сказати, що коло 25 міл[ьйонів] десят[ин] з фонду приватних власників належало в 1905 р[оці] селянам, що уявляє $\frac{1}{4}$ часть цього фонду; коло половини його належало дворянам, цебто коло 51 міл[ьйона] десятин.

В 1886 р[оці] дворянської землі було коло 87 міл[ьйона] дес[ятин], а в 1905 р[оці] - 51 міл[ьйон] дес[ятин]; значить, земельна площа дворянського володіння за 43 роки зменшилась на 36 міл[ьйонів] десят[ин]. В часи з 1906-1909 р[оків] дворяни стратили ще $5\frac{1}{2}$ міл[ьйона] дес[ятин]; особливо зменшувалась дворянська земельна площа в 1906-1907 р[оках]. Всі ці $5\frac{1}{2}$ міл[ьйона] дес[ятин] перейшли до рук селян при допомозі «Крестьянского Банка». В 1912 р[оці] у дворян лишилось всього тільки 44 міл[ьйона] дес[ятин]. Таким чином, за 50 років площа дворянського землеволодіння зменшилась мало не на половину (з 87 міл[ьйонів] до 44 міл[ьйонів] дес[ятин]). Цікаво зауважити, що особливо швидко йшло зменшування площі дворянського землеволодіння при посередстві названого банку в останні роки, що видно з попередньої таблиці, починаючи з 1883 року:

Роки	Площа купленої землі при допомозі «Крестьянского Банка»
1883	18237 десятин
1893	157297 «
1903	739581 «
1906	522751 «
1907	932849 «
1908	1019014 «
1909	1227114 «
1910	1549720 «
1911	1397637 «
1912	917313 «
Всього з 1883-1912 р[оку]	15842593 «

Тепер з 102 міл[ьйонів] дес[ятин] приватних власників більш як 30 міл[ьйонів] дес[ятин] належить селянам. Таким чином ми бачимо, що земельна власність поступово демократизувалась... Коли відняти селянську землю від 102 мільйонного земельного фонду приватних власників, то лишиться коло 72 міл[ьйонів] дес[ятин] (рахуючи тут і міщанську землю і землі торгово-промислових компаній і т[аке] и[нше]).

А позаяк взяти на увагу, що 37% цієї площі знаходиться під лісом, а 16% болотистої та незручної землі, то получится 53% (більш як половина) непридатної для хліборобства землі. Взагалі, значить, *приблизно 36 міл[ьйонів] дес[ятин]* із земель приватних власників може бути взято для *утворення державного земельного фонду*; а як прибавити сюди 9 міл[ьйонів] дес[ятин] удільних, казенних, монаст[ирських] і т[аких] и[нших], про котрі говорилось раніш, то получим врешті-решт 45 міл[ьйонів] дес[ятин] землі, котрою можна скористуватись для поширення площі селянського землеволодіння. Коли ми поставим рядом цю прибавку з загальною площею надільних земель – 139 міл[ьйонів], то побачимо, що земельна площа селянського володіння поширеться тільки на 1/3. По рахункам Кауфмана, для того, щоб довести земельне забезпечення селян до наділа, котрий встановлено було 19 февраля 1861 року, потребувалось би 73 міл[ьйони] дес[ятин] для 44 губ[ерній] Європейської Росії, між тим годної для цієї цілі землі всього 45 міл[ьйонів] дес[ятин]. По виводам того ж дослідувача в полосі нечорноземній земельних запасів хватило б для наділення селян по нормі 1861 року; в чорноземній же полосі – не хватить.

З цього ми бачимо, що землі у нас не так то вже багато, як нам здається, що як поділити її поміж селянами Європейської Росії, то прийдеться на душу коло 2,6 дес[ятин], між тим як в 1861 році норма душевого наділа була 4,8 дес[ятин]. У нас же на Україні прийдеться на душу ще менше, ніж 2,6 дес[ятин], що можна підрахувати, користуючись приведеними тут таблицями. Статистичні дані взяті з статистики землеволодіння за 1905 рік.

По кожній губернії показано, як розміщені землі поміж окремими власниками – казною, уділами, дворянами, селянами і т[ак]е и[нше]. Разом з цим в першій таблиці вказана і загальна кількість населення (людности) на 1 янв[аря] 1914 року. Означить приблизну чисельність селянської людности по кожній губернії можна так: на кожна тисячу людности рахують 746 селян, іншими словами, останні (селяни) складають $\frac{3}{4}$ всієї людности Росії. Рівняючи чисельність селян з загальною земельною площею в губернії, можна уявити собі, скільки землі прийдеться на селянську душу при подушному розділі всіх земель; при чому треба з загальної земельної площі відняти ліси та неудобну землю (для всієї Росії більш як 50%). На півночі Росії цей процент вищий, на півдні нижчий; у нас на Україні – коло $\frac{1}{3}$ напр[иклад]. Зробимо відповідний підрахунок для подільської губернії: людности – 3952600 душ. $\frac{3}{4}$ цього числа – селяни, а саме: 2764450 душ. Всєї землі в подільській губ[ернії] 3657000 дес[ятин]; $\frac{1}{3}$ цього числа неудобної для хліборобства, а саме: 1219000, а удобної (3657000 – 1219000) – 2438000 дес[ятин]; коли поділити цю придатну землю (2438000 дес[ятин]) на число селянських душ (2764450), то прийдеться менш як десятина на душу.

Уявляється теж дуже трудним і складним питанням відносно того, на яких началах передана буде селянам земля із державного фонду для користування, чи вона буде власною, чи арендною, чи власність скасована буде; а також і те, яким чином ця передача здійснена буде в житті.

Селянин України біль-менш власник і йому хотілось би і в будучому мати право власности на землю; йому дайте хоча й трошки землі, але дайте так, щоб селянин добре знав, що це його власність. Ця риса психології нашого селянина-українця виробилась історично на основі подворного володіння землею, котре панує в нас на Україні. Селянин же великоросіянин навпаки більш-менш общинник (в Великоросії панує общинний спосіб

землеволодіння), і у нього не виробилась звичка до власности на землю. Відділя йому легше усвоїти соціалізацію землі, ніж нашому селянину-українцю. Ще треба брати на увагу і ті обставини, що крім малоземельних селян єсть багато безземельного пролетаріату (певно не менше 10-12 міл[ьйонів] душ), котрий теж попросить собі землі, а їй то і для малоземельних селян мало. Далі, землі приватних власників досить нерівномірно розміщені по території держави російської, з другого боку і земельне забезпечення селян різних районів теж не однакове: на Україні на двір приходиться 5-6 десятин, іноді навіть не більше 3 дес[ятин], а в східних і в південно-східних губ[ерніях] 12-13 дес[ятин]. Очевидно, рівномірне забезпечення селян землею потребує переміщення людности з одних районів в другі. А наше селянство дивиться на земельне питання з місцевої, так сказати, хатньої точки погляду. Вирішення цього питання для багатьох селян зводиться до того, що земля сусіднього поміщика повинна бути поділена поміж односельчанами. Всім відомо те, що селяни того села, де є панська земля, дуже вороже відносяться до тих селян, котрі прийшли на їх панську землю з других далеких сіл. І з цією рисою психології нашого селянина теж треба буде рахуватись при розв'язанню земельного питання.

Крім цього, землі багатьох приватних власників обтяжені боргами. Задовженість приватного землеволодіння земельними банками досягає 2½ мільярда рублів. Виникає складне і трудне питання, як бути з цими боргами при отчужденню землі. Багато земель казенних, поміщичих і т[аке] и[нше], котрі будуть отчуждені, здаються в аренду; як бути з арендаторами цих земель? Всі ці питання прийдеться взяти на увагу при виробленню практичної програми *будучої агрономичної реформи*.

З цього маленького огляду відносно кількості землі можна зробити такий висновок, що не дуже пошириться площа земельного володіння селян, коли всю придатну для хліборобства землю віддати селянам (прийдеться, як сказати, коло 2,6 дес[ятин] на душу, а у нас на Україні і того менше). І що, значить, не цим поділом землі вирішується досконально аграрне питання в Росії і у нас на Україні, бо через дуже короткий період часу, по причині великого приросту людности, селяни очутяться в прежнему становищі земельної тісноти. Знищити земельну тісноту можна другими засобами. Про ці засоби ми поговоримо в другий раз...

V

Ми вже бачили, що поширення площі селянського землеволодіння не вирішує остаточно земельного питання і не знищує селянської земельної тісноти, значить треба шукати других шляхів задоволення селян в цьому напрямку, і шляхи ці такі:

1. Підняття сільськогосподарської культури; 2. Широка постановка переселенческої справи на громадських і демократичних засадах і 3. Розвиток фабрично-заводської промисловости. Придивимся до цих шляхів ближче. Сільськогосподарська справа з технічного боку у нашого селянства дуже погано поставлена і в залежності від цього, не дивлячись на те, що земля наша по плодородности дуже гарна (особливо у нас на Україні), Росія виділяється серед других держав до крайности низькою урожайністю. Так, напр[иклад], середній врожай з десятини:

Европ[ейська] Росія	– 46 пуд[ів]
Австро-Венгрія	– 80 пуд[ів]
Франція	– 85 пуд[ів]
Германія	– 108 пуд[ів]
Англія	– 126 пуд[ів].

46 пуд[ів] з десятини – це середнє число урожая з поміщицької і селянської десятини взагалі в Росії; у нас же на Україні це середнє число більше, напр[иклад] в Подольській губ[ернії] воно досягає до 70-80 пуд[ів] з десятини. Селяни збирають з своєї землі нижчий врожай, ніж поміщики, відсотків на 30-40.

Через що воно так, що у нас краща земля для сільського господарства, ніж у німців або англійців, а останні мають з десятини майже в 2-3 рази більше користи, ніж ми? Причина в тому, що ми не вмієм добре обробляти землю: не вмієм як слід зорати свою ниву, не вмієм її гарненько обсіменити, не вмієм досить удобрити, унавозити і т[аке] и[нше] як би ми вміли обходитись з нашою землею так як треба, як обходяться з своєю землею німці або англійці, то це було б рівносьильно тому, що площа нашого землеволодіння поширилась би вдвоє-втриє; і як візьмем нашого середнього господаря, в котрого 5-6 десятин, то при вмілому обходженню з ними вони б йому дали користи за 10-15 десят[ин]. Багато приходилось балакати з селянами з приводу цього і скрізь була одна відповідь: «Еге, аби земелька була, а обробити її ми зумієм, он наші батьки й діди обробляли землю так як і ми її тепер обробляємо, або може й гірше, а хліб кращий їли, бо

у них хіба стільки землі було, як у нас; хіба тоді така земельна тіснота була як тепер? Як земля є, так і хліб буде, як коло неї не обходяться». І в цих словах багато недовіря почувається до того, до чого дійшла наука відносно оброблення землі. Приклади батьків та дідів скасовують всі вказівки сільськогосподарської науки, всі її добробути. А все через те, що наше селянство темне, що воно не освічене. Наука, освіта з'являються основою для підняття сільськогосподарської культури нашого селянства. А через те негайно повинні бути засновані і розповсюджені сільськогосподарські школи, де б діти селянські навчалися, як ліпше обробляти землю, щоб десятина давала не 40 пуд[ів], а принаймні 140 і більше пудів урожаю; повинні бути скрізь організовані опитні станції, показательні (зразкові) поля, де б селяни бачили, як земля добре родить, коли коло неї вміти походити так, як вчить тому наука; повинні бути улаштовані сільськогосподарські курси для дорослих селян під керуванням досвідчених агрономів та других вдатних до цієї справи людей, де б селяни навчилися, як краще господарювати коло своєї земельки, щоб мати з неї більше користі. На таких курсах селянин довідається, напр[иклад], що удобряти землю можна не тільки гноєм (навозом), котрого трудно достати, якщо небагато є в ньому товару, а також так званими «Мінеральними речовинами», як, напр[иклад], суперфосфат, Томасів шлак, селітра і т[аке] и[нше]. А то наш селянин ушнапився тільки в гній, і не думає й не гадає, що, крім цього вдобрення, є на світі багато різних других. Так само і відносно того, як схоронити на все літо в землі ту воду, котрою земля напитається зимою та весною, як сніг розтає. З цього боку наш селянин все покладає надію на Бога: як Бог не дав дощу, так і не вродило; а тут на курсах, йому наука й скаже: «На Бога, батеньку, надійся, але й сам не плошай, і Бог нічого не дасть, як не вміло, не розумно будеш обходитись коло землі». Біда наша в тому, що й досі наш селянин якимсь вороже становиться до наукових вказівок, наукових викладів по господарській часті. Ціль нашої демократичної інтелігенції розвіять цей туман селянського недовіря до науки.

В справі підняття сільськогосподарської культури серед нашого селянства велику роллю повинна заграти кооперація, котра тепер робить тільки перші кроки в цьому напрямку. В вільній Росії, а у нас в вільній, автономній Україні, розвиток кооперації повинен піти широким шляхом і кооперація повинна стати на чолі нашої

сільськогосподарської справи. Дуже бажано, щоб в будучому поширився розвиток сільськогосподарських спілок, котрі б zorganizували все сільськогосподарське виробництво від оранки до уборки хліба на кооперативних підвалинах. Громадою легше і краще обробляти землю, ніж окремій людині. Спілка може мати і плуги гарні, і сіялки, і колиски, і молотилки парові, і другі сільськогосподарські знаряддя, чого не зможе мати окремий господар. Ясне діло, що спілка при допомозі цих знаряддів краще обробить землю і більше буде мати доходу з неї, ніж окремий хазяїн, якби він справно не вів господарське діло. Звісно, спілки ці повинні бути такі, щоб люди зійшлися своєю волею, без ніякого примусу, або силювання. Спільники вибирають собі раду і та рада порядкує всіма спілковими справами; рада ж загадує всім роботу. Працюють всі спільники і всі здобутки їхньої праці складаються в громадські комори, а звітіль уже кожному дається все, що треба на сім'ю, зважаючи на те, скільки в якій сім'ї робітників, а також і на те, скільки їдців. У таких спілках не тільки земля, але й худоба і все хліборобське знаряддя усе спільне, гуртове. В цих спілках ніхто не буде прив'язаним до землі: кождому вільно пристати до спілки, а як схоче, то й вийти з неї. Так, наприклад, як якому-небудь селянину обридне обробляти землю він може в кожний час покинути спілку і піти собі на завод, або на фабрику другим шляхом хліба добувати. Ці опити (спілкові господарства) у нас де-не-де робились, але поки що без особливого успіху. В Італії ж цей род кооперації розвивається дуже успішно; маються його приклади і в Новій Зеландії; тут, напр[иклад], правительство охоче дає землю в аренду (в посесію) спілкам, гурткам, а не окремим господарям. Особливо такі спілкові господарства повинні бути закладені поблизу городів і промислових центрів, бо з одного боку городи і великі центри мають вплив на розвиток і інтенсивність сільськогосподарської культури, з другого боку великі хазяйства мають вплив на зріст і розвиток городів, фабрик та заводів, а ці останні поширюють наше економічне багатство, наш економічний добробут. Другий шлях підняття сільськогосподарської культури нашого селянства – це, як сказано, переселення лишку селянства на демократичних і громадських підвалинах. Для цього великого діла треба після війни зробити мільярдну позичку (зайом), широко поставити роботи по улаштуванню годних для хліборобства земель в Азіатській Росії,

провести шляхи (дороги), організувати дешевий кредит для переселенців і т[ак]е и[нше]. Деякі досліджувачі визначають (гадательно) колонізаційний обсяг Азіатської Росії в один мільярд десятин, цебто в 2½ рази більше всіх земельних запасів Європейської Росії. З цього можливого фонду знаходиться в володінню тільки 100 мільонів десятин, при чому площа посівів не перевищує 12 мільйонів дес[ятин]. Ясно, що в Азіатській Росії маються величезні запаси цілини, необхідні тільки праця, капітал і знання для того, щоб зробити придатними для хліборобства ці величезні земельні багатства.

Найважливіше значіння при розв'язанні нашого аграрного питання має розвиток фабрично-заводської промисловости. Розвиття продукційних сил Росії, а особливо нашої України, повинно йти шляхом розвитку обробляючої промисловости. Війна нам досить показала, як ми відстали в цьому відношенні від Західної Європи, як ми плентаємось в хвості західно-європ. промисловости. Самі прості звичайні вироби, як, напр[иклад], гудзики, голки і т[ак]е и[нше], не кажучи вже про різні машини, та знаряддя проіводства, – все це привозилсь до нас із за кордону. Розвиток промисловости дасть змогу прикласти свою працю приросту людности. Але для цього розвитку потрібен буде великий капітал, котрого ми тепер не маєм. Де ж його взяти? Прийдеться звернутись після війни до таких держав як Америка, Англія і т[аких] и[нших] і позичати для цього грошей. Чужоземний капітал до нас з охотою піде, як ми утворимо для нього сприяючі умовини. Як з'явиться у нас багато промислових центрів, як загуде у нас багато фабрик та заводів, то крім того, що приріст нашої людности знайде там можливість прикласти дужі руки для вільної праці, але ці центри утворять прекрасне місце, куди будуть спроваджуватися продукти сільськогосподарських культур: як напр[иклад], буряки і т[ак]е и[нше]. Дуже гарний приклад тому, яке велике значіння має розвиток обробляючої промисловости, дає нам Германія. Ще в восьмидесятих роках більша частина її людности находила джерело для свого існування в сільському господарстві. В цю добу в Германії існував лишок людности, котра переселилась в Америку (кожного року туди емігрувало більше 200000 душ). З початку двадцятого століття більшість німецької людности стала жити від промисловости та торгівлі, сільське господарство відійшло на другий план. І що ж ми бачимо?

Еміграція падає до 20000 душ в рік, а тепер сучасна Германія зазнає недостачу в робітничих руках. Ця недостача поповняється приливом чужоземних робітників: кожного року туди іде з других держав більше мільонна душ. В Германію йшли на заробітки поляки з Росії, галичани, італійці і т[акі] и[нші]. Ці робітники поповняли ту недостачу робітничої сили, котра стала помічатись останніми роками в Германії, але в Германії, як і в других державах, промисловість в руках великих капіталістів і то вона задовольняє потреби робочих людей; на скільки ж краще ця промисловість буде задовольняти робітників, коли вона буде в їх власних руках, коли заводи та фабрики будуть існувати на підвалинах робітничих спілкових товариств? В вільній Україні, де промисловість зовсім нерозвинута, або принаймні дуже мало, виключаючи тільки цукрову (сахарну), робітники повинні з самого початку взяти її в свої руки на принципах робітничих спілок та гуртків; тоді багато людности селянської замість того, щоб ритись як жук в землі, добуваючи собі кусок хліба, піде на фабрику або завод, вступить вільним членом в робітничу спілку, котра буде керувати даним заводом або фабрикою і буде заробляти собі смачний кусок хліба і жити може ще краще, ніж селянин на своїх плодородних десятинах. І ці вільні робітничі спілки разом з сільськогосподарськими спілками та гуртками селян дружно приймуться за щиру роботу, одні за фабричними станками, другі – за залізними плугами на вільних полях рідної України, «і потече знову медом і молоком свята земля», «і світ ясний невичірній, новий засіяє», і будем ми багаті, будем ми веселі в своїй рідній хаті, в батьківській оселі. «Так, – скажуть селяни, це все добре, але це все колись буде, нам же тепер щось певне дайте, щоб ми не страждали». Правда, ці заходи мають затяжний характер, але треба зачекати; більше ждали, менше підождемо: захватом поміщичих земель та вирубом лісів не можливо вирішити гарно земельної справи і справедливо задовольнити народ; треба ждати Установчих Зборів (Учредительного Зібрання), котре нам і покаже ту стежку, по якій найкраще піде розв'язанне земельного питання. А тим часом треба прислухатись до голосу Тимчасового Правительства та Української Центральної Ради, що вони кажуть та що вони роблять в цьому напрямку, бо як правительство, так і Центральна Рада являються виразниками волі народньої. «Цілковита помилка, каже правительство, що кожна губернія, кожний повіт, кожна волость,

або кожне село (деревня), можуть самі собі вирішити земельне питання. В цій справі весь народ зв'язаний тісними узами. Зміст цієї заяви той, що самовольний захват землі сусіднього поміщика ні в якому разі не розв'язує земельного питання. Підняти селян до цієї державної точки погляду на розв'язання земельного питання – це прямий обов'язок нашої інтелігенції. Дуже трудна і до крайности відповідальна ця задача, але її треба проводити до свідомости селянства. Дуже доцільною з'являється остання міра правительства – утворенне місцевих земельних комітетів, а також і головного земельного комітету в Петрограді. На обов'язку комітетів лежить справа зібрання знання про місцеві земельні порядки та земельні потреби населення, а також і вирішення суперечок і непорозумінь по земельним справам. Ці розумні заходи правительства треба всіма силами підтримувати. В Москві виникла ліга аграрних реформ, котра поставила своєю метою вивчення зо всіх боків аграрного питання в Росії, а також і вказівок заходів для найкращого вирішення цієї дуже складної і трудної задачі. Для цього ліга аграрної реформи думає зайнятись виданням матеріалів, книг, брошур по аграрному питанню; гадає скликати народи і взяти участь в місцевому обміркуванні аграрного питання. Слід скрізь заводити такі ліги, студіювати це болюче земельне питання та роз'яснити селянам, що вирішення його не таке то легке діло, як зразу здається. Серед свідомого селянства уже утворилась досить сильна течія в тому напрямку, що треба всіма способами боротися з неорганізованими виступами, з самовольним захватом землі, рубанням лісів і т[аке] и[нше]. В свідомости селян кріпне думка, що земельне питання повинні вирішити Установчі Збори, а у нас на Україні національний сойм. Представники вільного народу розв'яжуть це питання так, як їм підскаже їх дійсна державна мудрість, на користь всього народу.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 10 липня. – С. 6 – 9; 17 липня. – С. 4 – 7; 24 липня. – С. 8 – 12; 7 серпня. – С. 7 – 14; 14 серпня. – С. 6 – 9.

**Повідомлення газети «Нова Рада» про діяльність
товариства «Просвіта» в селі Могильна
Гайсинського повіту**

13 липня 1917 року

Наше село зорганізувалось зараз після знищення царату. Місцева наша інтелігенція, серед якої не вгасла і за часів неволі щира любов до неньки України, приклала свої сили і завзяття, щоб зорганізувати наше темне селянство на національному ґрунті. Іще в березні місяці на загальному зібранні селян місцевий учитель коротенько розповів селянам про те, хто ми такі, чиї ми діти, як колись наші батьки гнили і чого ми повинні домагатись для нашого майбутнього життя. За вчителем сказали на цю тему скілька промов і другі свідомі люде – і селяне постановили закласти в себе т[оварист]во «Просвіту», яке б мало свою власну книгозбірню, передплачувало часописи, улаштувало вистави, лекції, читанки. 23-го березня була обрана Рада «Просвіти» і записалось до 200 членів. На гроші, внесені членами, куплено було трохи книжок в Київі, передплачено «Нову Раду», «Робітничу газету», «Боротьбу», «Народню волю», «Подільську волю», «Рідне слово», «Літературно-Науковий Вісник». Книгозбірня поповняється книжками і ми дуже прохаємо надсилати нам нові видання, за що будем щиро дякувати. «Просвітою» було улаштовано скілька читанок. 18-го квітня була улаштована українська маніфестація: селяне, хлопці, дівчата з українськими прапорами, з портретом Т. Шевченка пройшли по селу; хор хлопців і дівчат співав «Ще не вмерла Україна» та інші українські пісні; коло церкви священник відправив панахиду по Т. Шевченку; скілька промовців виступало, розказуючи про життя і діла Т. Г. Шевченка. Вражіння було дуже гарно. На зелені свята «Просвітою» був улаштований день Національного Фонду, який дав до 2000 (двох тисяч) карбованців з нашого не дуже заможного села. В квітні місяці іще закладена у нас Селянська Спілка.

В «Просвіті» організувався театральний аматорський гурток, який улаштовував уже скілька вистав. Перша вистава відбулась 17-го червня в помешканню Могильнянського Кредитового Т[оварист]ва; заля слухачів велика, на 500 душ. Ставили

«Душогуби» Тогобочнього і водевіль «На перші гулі» Васильченка; грали дуже гарно; публіка, більш селянська, була дуже задоволена і зацікавлена. Друга вистава відбулась 28-го червня; ставили «Глитай або Павук» і «Як ковбаса та чарка». 29-го на Петра поставили «Сватання на Гончарівці».

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 13 липня.

№ 145

Повідомлення газети «Нова Рада» про вітання просвітянами учасників учительських курсів у Могилеві-Подільському

19 липня 1917 року

В Могилеві-Подільському розпочалися українські учительські курси. Прибуло на курси коло 100 учителів і учительок. Курси протягнуться один місяць.

Перед початком лекцій курсистів привітали: повітовий комісар, голова повітового учительського товариства, представники від духовенства і від товариства «Просвіта».

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 19 липня.

№ 146

Повідомлення газети «Нова Рада» про діяльність товариства «Просвіта» в селі Бойківці Вінницького повіту

23 липня 1917 року

В с[елі] Бойківці Вінницького повіту на Поділлі старі селяне нічим не цікавляться, зате молодь гаряче береться до роботи. На допомогу місцевій молоді прийшов псаломщик Л. Шаркевич. В Бойківці є «Просвіта», яка влаштувала виставу. Готують до вистави другу п'єсу.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 23 липня.

№ 147

**Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування
товариства «Просвіта» в селі Кам'яна-Кривиця
Балтського повіту**

29 липня 1917 року

В селі Кам'яній-Кривиці Балтського повіту на Поділлі закладено товариство «Просвіта». Членів 90 душ. Зібрано 275 карбованців грошей.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 29 липня.

№ 148

**Повідомлення журналу «Подільська воля» про
просвітницьку діяльність в селі Могильна
Гайсинського повіту**

31 липня 1917 року

Наше село ще не подавало про себе вісток до газет, через те, що не було часу написати скільки слів, бо працювали люде на рідній ниві і де-що успіли уже зробити. Треба сказати, що іще зараз після усунення царату, в березні місяці, заклалось у нас т[оварист]во «Просвіта», яке досить широко розгорнуло свою діяльність. Незабаром була заснована книгозбірня, яка і зараз поповнюється новими книжками і часописями. Селяне, особливо молодь, дуже цікавляться книжками. Передплачуем українські газети і часописі. «Просвітою» улаштовувались лекції, читанки. 18 квітня була улаштована гарна українська маніфестація. На Зелені Свята був улаштований день національного фонду, який, завдяки діяльності «Просвіти», дав до 2000 карбов[анців] з нашого не так великого села. Селяне з великою готовністю жертвували на рідну справу. Хлопці, дівчата пожертвували половину свого одноденного заробітку. В нашій «Просвіті» зорганізувався аматорський гурток, який зробив уже кілька вистав в помешканню Могильнянського Кредитов[ого] Т[оварист]ва. Перша вистава була зроблена 17 червня. Поставлена була драма «Душогуби» Тогобочнього і

водевіль «На перші гулі». Велика зала театру була повна слухачів, переважно селян. Вражіння було гарне, грали добре і вистава вподобалась селянам. В антрактах грав оркестр музики. Друга вистава була зроблена 28, а третя — 29 червня. 28-го ставили «Глитай, абож павук», драму Кропивницького і «Як ковбаса та чарка—то минеться й сварка», Старицького. Вражіння від драми було надзвичайно велике. Дуже гарно провела драматичну роль Олени д[оброд]ійка Долиніна. Зате після драми трохи розважила публіку весела «Як ковбаса та чарка»...29-го поставлено було «Сватання на Гончарівці», опера Квітки-Основ'яненка. Весела п'єса дуже вподобалась нашим селянам, яким завше подобаються більше комічні речі. Дуже добре грав роль Стецька д[оброд]ій Р. Бравченко. 28-го і 29-го грав в антрактах і аккомпанував оркестр Уманського українського полку. Перед початком і в кінці вистави оркестр з хором виконував «Ще не вмерла Україна». Зала була гарно завітчана українськими прапорцями і малюнками Шевченка, Франка, Винниченка і ин[ших]. Чистий прибуток пішов на користь «Просвіти». В липні вистав не було, через брак часу. 6-го серпня думаєм поставити «Майську ніч».

Окрім того скільки місяців тому назад у нас заснована селянська спілка. Взагалі, в нашому селі трохи зроблено в справі освідомлення нашого люду, хоч дійсно свідомих людей між нашими селянами не багато. Тим часом селяне підтримують всі домагання Української Центральної Ради. Але єсть у нас також досить протиукраїнських елементів, які під'южують селян проти Центральної Ради. Кублом такої протиукраїнської аітації є Могилянськй цукровий завод, більшість служачих якого євреї і їх прихвостні, які ведуть підпольну агітацію, кажуть, що українці зрадили і відкрили фронт, злорадно шепчуть, дивлячись на сумні події на фронті: «А що, вже лопне ваша Україна?». Це дивно чути від тої нації, яка сама була весь час пригноблена, представники якої сидять в Центр[альній] Раді, а Рафес—генеральний контрольор. Ці ж панове ганьблять наших діячів українськ[их], як Мальованого, Московця, називаючи їх провокаторами, навіть міркують зробити замах на їх життя (є певні докази). Ми думаєм попрохати з Губерніяльної Ради якого комісара, аби рслідовав становище в цукр[овому] заводі.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 31 липня. – С. 16.

№ 149

**Повідомлення газети «Свободный голос» про влаштування
Вінницьким товариством «Просвіта» виставки виробів
народної творчості з Галичини та Буковини**

6 серпня 1917 року

Через несколько дней в Виннице состоится выставка произведений народного прикладного искусства Буковины. Выставку устраивает местное украинское культурно-просветительное общество «Просвіта», а экспонаты на выставку дают эвакуированные из Буковины в Винницу мастерские отделы помощи населению Всероссийского земского союза. Выставка будет состоять из художественных чисто-народных тканей, бисерных изделий, вышивок, ковров и т[ому] п[одобное]. Некоторые предметы во время выставки будут продаваться желающим. Выставка обещает быть интересной и оригинальной.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 6 августа.

№ 150

**Повідомлення газети «Подільська воля» про заснування та
діяльність товариства «Просвіта» в містечку Бершадь
Подільської губернії**

7 серпня 1917 року

27-го травня заснувалось, нарешті, і в м[істечку] Бершаді Товариство «Просвіта». Робота Т[оварист]ва на перших порах йшла дуже туго, не дивлячись на запобігання декотрих товаришів. Скликали 2-3 рази загальне зібрання, але на жаль ні разу таке не відбулося: все не було людей. Тоді тимчасове бюро вирішило взятись за іншу культурно-освітню роботу, і вже и суботу 8-го липня упорядкували вечір, де члени «Просвіти» виконали комедію Кащенко: «Зоря нового життя». З боку аматорів все було як слід, але на жаль нема в Бершаді будинку, де-б можна вільно поміститися і мусіли тиснутись в дрантивому «літньому театрові», в котрому немає ні дверей хороших, ні стін.

Вражіння слухачів не зовсім гарне: де кого навіть задівало за живе, особливо капіталістів, землевласників та инш[их]. Людей, котрим жилось дуже гарно в той час, як більшість бідувала. Вони тепер хоч і звать себе, крізь зуби, «українцями», але коли приходитьсь щось допомогти, чи навіть добре слово сказати, в такий особливо скрутний час, то вони відносяться до сього вороже.

Взагалі, до відродження українського народу, його культури, та інших духовних потреб, Бершадці ставляться вороже. От, хоч би в той час, коли співали народній гімн «ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА», та «ЗАПОВІТ», було багато таких, що навіть не підіймались на ноги і сиділи в шапках. І все це робилось з іронією, і насмішкою. (Мол, что нам какіе-то Українці).

Зате в селі Яланці, де селяне більш культурні завдяки місцевій інтелегенції, є «Народній Дім» та заля для театру, де в неділю 9-го липня відбувся спектакль далеко краще. Люду зібралось коло 500 душ: чоловіків, жінок, хлопців, дівчат, та малих дітей. Початок був зустрінутий, як яке велике урочисте свято. Хор під керуванням сільського вчителя проспівав «Ще не вмерла Україна» та «Заповіт». Селяне самі без наказу поставали, поздіймали шапки і уважно слухали. Як було видно, комедія теж захопила всіх, особливо через те, що в ній є багато де чого, що торкається справ селянського життя.

В час антрактів той самий хор співав дуже гарні історичні пісні, як от: «Зібралися всі бурлаки», «Не пора не пора» та ин[ші]. В кінці спектакля виступали промовці, котрі з'ясували селянам значінне цієї комедії та театру взагалі; потім, про події сучасного життя, автономію України, федерацію та иньші політичні питання. Не дивлячись на таку гарячу роботу, як жнива, всі слухали до кінця. Закінчено в 1 годині ночі. Прибуток від продажу квитків повернено на «Просвіти» Бершадську і Яланецьку.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 7 серпня. – С. 16.

**Повідомлення газети «Свободный голос» про виставку
у Вінниці виробів народної творчості
з Галичини та Буковини**

9 серпня 1917 року

На виставке народное искусство Галиции и Буковины, открытой в зале Винницкого реального училища.

Виставка кустарных изделий средней Галиции, вчера открытая Всероссийским Земским Союзом совместно с Винницким обществом «Просвіта» в здании местного реального училища, знакомит наше общество с теми богатствами орнамента, красок и техники, которые созданы украинским народом и ярко выражают его творческую душу. Очевидно станет посетителю этой выставки, что велико начало народного творчества, что весьма мощна его сила, и это дает право верить в будущее украинского искусства. Маленький клочек земли, средняя Галиция поражает разнообразием техники и красок: каждая деревня, каждое местечко имеют свои приемы, свои излюбленные тона и формы. Резко отличается творчество даже недалеко друг от друга стоящих г[орода] Борщева и с[ела] Поточеска. В первом преобладание черного фона с кое-где вкрапленными, как цветные камни, маленькими узорами, во втором – бурная яркость всевозможных тонов.

На выставке больше всего представлены районы Борщева, Ягельниц, Устечка, Городенки и с[ела] Поточеска, все это лишь та крупица прекрасного, которую удалось изучить и восстановить вблизи фронта под грохот орудий, маленькой культурной организации В[сероссийского] З[емского] С[юза] – одному из Кустарных отрядов.

Любопытно отметить применение народного творчества к работам европейского характера: самобытные, стильные, чисто народные орнаменты вполне связаны с формой различных дамских рукоделий: сумочек, подушек, скатертей и т[ак] д[алее] и т[ак] д[алее].

Виставка не лишена и етнографического значения и интереса. Особенно в этом отношении ценны собрания старинных образцов вышивок и тканей.

К сожалению, эта интересная во всех отношениях выставка будет открыта всего лишь несколько дней.

На выставке производится и продажа экспонатов.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 9 августа.

№ 152

Повідомлення газети «Нова Рада» про влаштування вистави товариством «Просвіта» села Могильна

12 серпня 1917 року

В с[елі] Могильні на Поділля 12 серпня цього року аматорський театральний гурток Т[овариств]а «Просвіта» улаштував на користь Могильнянської Селянської Спільки виставу. Ставили «Майську ніч» і водевіль Бораковського «Оказія з пампушкою». Збір дав рублів 700. Чистий прибуток піде на користь селянської спільки, якій зараз перед виборами народних гласних потрібні кошти, аби провести своїх людей.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 23 серпня.

№ 153

Повідомлення газети «Подільська воля» про культурну діяльність товариства «Просвіта» містечка Голованівськ

13 серпня 1917 року

13 сього серпня в залі місцевого клубу була улаштована товариством «Просвіта» перша українська вистава. Поставлено було «Назара Стодолу» Т. Шевченка. Громадянство було дуже зацікавлене цєю новиною і через те народу зібралось чимало, так що навіть недостача була квитків. Людність була різноманітна: великороси, поляки, євреї та переважно українці. Завдяки досвідному керманню д[обродія] Івана Галинського, вистава пройшла дуже гарно й вдало. Радісно було дивитись, як звичайна сільська молодь вмiло і свiдомо виконувала свої ролі. Присутні з великим хвилюванням та задоволенням стежили за кожним

словом та рухом акторів, нагороджуючи їх меж діями гучними оплесками. При кінці всього просвітянський хор заспівав: «Ще не вмерла Україна». Як що тільки залунали перші звуки нашого гімну, всі встали і, стоячи, вислухали його до кінця, їдн інтелігенція майже виключно з великоросів та поляків весь час сиділа. Таке демонстративне поводження панів зробило дуже неприємне вражінне на Українців. Видно, що наші «культуртрегери» ще й досі не спромоглися додуматись, де вони живуть і з кого хліб їдять! Адже, здається, що пора-б...

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 28 серпня. – С. 16.

№ 154

Повідомлення газети «Подільська воля» про культурну діяльність товариства «Просвіта» села Курашівці Могилівського повіту

13 серпня 1917 року

В с[елі] Курашівцях навіть засновано просвіту. На членські внески виписано досить книжок і газет. На храмове свято, 13 серпня, Курашовецькою Просвітою улаштована була продаж книжок та листівок з Шевченком, котрі були швидко розкуплені. Після служби Божої учителем того-ж села була сказана промова, в котрій коротенько висловлена була історія нашого народу і розказано про життя Шевченка. Промова викликала гарне вражіння у селян, котрих багато було з сусідніх сел. Тут же була відслужена панахида по Шевченкові перед його образом. Багато селян було таких, що вперше довідались про Шевченка. Панотцям, котрих було чотире, не дуже це подобалось. Вони теж говорили промови, в котрих все на своє гнули. Їден з панотців навіть був висловився свому прихожанинові, з приводу промови учителя, про Шевченка: «Не про доброго чоловіка розказував це учитель».

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 28 серпня. – С. 15 – 16.

**Стаття В. Дудича в газеті «Подільська воля» про
відносини Центральної Ради з
Тимчасовим урядом**

14 серпня 1917 року

Коли революція скинула старе ненависне правительство разом з царем Миколою II, всі сподівались, що тяжке, неможливе життя народів зразу зміниться, що настане мир, будуть заведені нові порядки, за які змагалась людяність. І через те-то революція мала такий успіх, через те вона була майже безкровною.

Так само і український народ, позбавлений до того всяких людських прав, став домагатись нових порядків, які дали-б йому можливість жити і розвивати свою культуру, свій духовний і економічний побут, свої особности.

Змаганне до автономного життя виявилось не тільки серед інтелігенції, а було непереможним і серед широких кол робітництва, селянства і війська. Весь український народ, в своїх масах, зрозумів, що Україна може розвиватись духовно, економічно і політично лиш в такому разі, коли здобуде собі автономію.

От через що Центральна Рада, яка являється справжнім виразником потреб і вимог народу стала вимагати од Тимчасового Правительства признання за Україною права на автономію.

Тимчасове Правительство одхилило справедливі домагання українського народу і згодилось на них лиш тоді, коли Центральна Рада рішила переводити в життя автономію, не рахуючись з правительством. Зобачивши небезпеку, Тимчасове Правительство, яке не хотіло раніш прийняти наших представників в Петрограді, прислало своїх міністрів (Керенського, Церетелі і Терещенко) до Києва, які з'явились в Центральну Раду і виробили вкупі з представниками українського народу відомі умови, на яких погодились демократії обох сторін. Згідно з тими умовами Тимчасове Правительство зобов'язалось «призначити, яко вищий орган для керування краєвими справами на Україні окремих орган – Генеральний секретаріат, склад котрого буде визначено правительством в згоді з Центральною Радою. Через цей орган будуть переводитись міри і заходи в житті краю і його Управління».

На основі цієї угоди, Центральна Рада виробила статут про Генеральний Секретаріат, який було представлено Тимчасовому Правительству для затвердження. Довго наші генеральні секретарі оббивали пороги міністрів в Петрограді, поки нарешті добились, що статут цей було розглянуто. Було розглянуто і *рішуче одкинуто*. Замість виробленого Центральною Радою статуту, Тимчасове Правительство, щоб як небудь одв'язатись, рішило «обдарувати» український народ і інші народи України «Інструкцією Генеральному Секретаріатові». Кажемо – обдарувати, бо на таку інструкцію наші генеральні секретарі згоди не давали і значить того «соглашенія», про яке говорилося в відозві правительства, не було. Коли вчитатись в ту інструкцію, то можно сміло сказати, що то «теплий кожух, та не на нас шитий». В ній і тіни нема тих прав, на які рахували наші представники при угоді з правительством. Замість України нам ласкаво відділяється п'ять губерній, та й ті без п'яти повітів на Чернігівщині і кількох повітів на Волині, які занято німцями. Замість 14 генеральних секретарів нам дозволяється мати всього лиш дев'ять, але при умові, коли чотири з них будуть не українці. Тут вже яскраво позначилось явне недовір'я до українського народу. Такий важний секретаріат, як в справах продовольчих, і той скасовано, хоч ми добре знаємо, що з Петрограду продовольчими справами на Україні заправляти не можна. І навіть ті права, якими ніби обдаровано Генеральний Секретаріат, касуються § 9 інструкції, який говорить, що в негайних випадках вищі державні установи і відомства передають свої розпорядження місцевим владам *безпосередно, тоб-то помило Центральної Ради*. Це нагадує нам приснопам'ятну ст[аттю] 87 основних законів царя Миколи, на основі якої він робив всякі порушення: розганяв Думи, проводив без них ріжні закони, які йшли в супереч конституції і т[ак]е ин[ше]. Вся ця інструкція складена так, що не може задовольнити жадного українця: майже ніяких прав українському народові вона не дає, а обов'язки накладає величезні. Фактична влада лишається в руках Тимчасового Правительства, а юридична ніби переходить до Генерального Секретаріату, який, взявши владу, мусить взяти на себе й обов'язки. А що Генеральний Секретаріат може зробити, наприклад, з продовольчою розрухою, з військовими справами, коли цими важними справами, особливо в теперішній момент, він не має права відати? В час, коли все життя порушено, коли всі

засоби економічні вичерпані, коли війна загрожує нашій території, потрібна сильна, авторитетна власть, кожний крок якої був би законом для населення. Тільки така власть зможе що небудь зробити.

Центральна Рада, розглянувши інструкцію Тимчасового Правительства на засіданню своєму 5–9 серпня і признаючи всі її хиби та нездатність, признала необхідним в інтересах найшвидшого встановлення доброго ладу та затвердження всіх здобутків революції, не відкидаючи невдалої інструкції, подати на затвердження дев'ять секретарів, негайно взятися до підготовчої роботи по скликанню Установчих Зборів України, а також звернутись до всіх націй України, вказавши на всі хиби інструкції, і закликати трудящі маси людности до організованої боротьби за свої інтереси і до об'єднання коло Української Центральної Ради.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 14 серпня. – С. 1 – 2.

№ 156

Стаття Г. Шиянова в газеті «Подільська воля» про форми державної влади

14 серпня – 11 вересня 1917 року

В кожній державі повинна бути яка небудь власть. Якби який небудь народ zostався без власті, то не було б ніякої держави, а були б просто люди самі по собі, які жили б з своїми родичами та сімейством. Кожен чоловік, чи кожна сім'я робили б хто що захоче; дужий кривдив би та грабував слабого, ні в чому не було б ніякого ладу, ніхто не мав би змоги захищати себе від сильного ворога. Так було колись в дуже давні часи з дикими людьми, які жили окремими родами, чи сім'ями. Окремі родини вели поміж собою завжди війни, чи боротьбу, однімали один у другого майно, жінок, убивали чоловіків або забирали їх у полон та робили рабами (кріпаками). Коли декілька сімейств жили між собою у згоді, була у них яка небудь власть, був лад, то слабим народам було кепсько: сильний народ їх обіжав, однімав у них добро, займав землі та примушував робити на себе.

Щоб не було такого свавольства та безладдя потрібна державна власть.

Державна власть встановляє закони, судить злочинців, розбирає позови, підтримує лад у державі, захищає людей від насильства та грабежа, збирає податки, прокладає дороги, заводи, школи, помагає промисловості і торгівлі, заводить військову силу, захищає державу від ворогів. Щоб вести усі ці справи, треба утворити різні інституції (учредження): міністерства, штаби, суди, різні канцелярії. Одні такі інституції відають справами усього государства і називаються *центральними інституціями*; наприклад, міністерство військове заправляє всіма військовими справами у мирну добу, а за час війни піклується, щоб у армії було досить війська, військового знаряддя, харчів, лікарської допомоги і взагалі, що треба для війни. Центральними інституціями у нас досі були такі: Рада Міністрів, Державна Рада (Государственный Совет), Державна Дума, Правительствующий Сенат, Святійший Синод, різні міністерства...

Другі міністерства відають справами на місцях, по губерніях, повітах та городах. Такими місцевими інституціями власті були до цієї пори генерал-губернатори, губернатори, поліцмейстери, ісправники, казенні палати, казначейства, воїнські присутствія і багато інших.

Що таке самодержавіє?

На чолі всякої держави стоїть яке небудь правительство, але не у всякій державі правительство однакове і не однакові права вони мають.

За старих часів майже у всякій державі над правительством стояв цар самодержавний, котрому повинні були коритися усі власті, усі інституції і увесь народ. Такий самовласний цар распоряджався у державних справах, як хотів, нікого не питаючись і ні перед ким не одповідаючи, через що він зробив так, а не инакше. Царі думали, що тільки Бог може судити їх за добрі, чи злі діла їх, а більш ніхто в державі не може потягти їх до відповідальности за негарні вчинки їх, за нехтуванне інтересами держави, за всю кривду, що робили вони народу своему, за зраду йому. *Перед ними усі були хлопці і раби*. Самовласний цар сам видавав закони, які хотів, сам і заправляв усім по цим законам, як йому на думку спаде, а бувало й так, що сам своїх законів не додержував; сам встановляв всякий лад у державі, сам же той лад і ламав. Такий лад у державі,

коли на чолі усього народу стоїть один самодержавний розпорядчик – цар, який все робить так, як того йому забажається, називається *самодержавіє*.

Потроху всі освічені народи прийшли до тієї думки, що від такого самодержавія багато зла буває і для народу, і для держави. Коли одному чоловікові дати багато волі у всьому і нічим його не стримувати, то такий чоловік по людській слабості усе буде повертати на власну користь та на користь своїх близьких, кого він любить, поважає, хто до його підласкується, на все готовий для його, а про народ він думає стільки, скільки йому захочеться, а не захоче, то й зовсім не думає. А спитати за це з нього нікому, бо він ні перед ким і на за що не відповідає. Коли ж знайдеться який чоловік, що не стримає себе та стане розказувати усім про кривду царську, то такого зараз хапають та садять у острог (тюрму), гонять на каторгу разом з злодіями та грабіжниками. Для того царі держать таку силу стражників та жандармів, які скрізь до всього прислухаються, через те в кожному городі першим кидається у очі острог, як найбільший будинок, у якому завжди багато сидить тих, хто не змовчав за царську неправду.

Обмежена монархія.

Через те, що власні царі тільки шкодили усім народам, народи стали повставати проти таких самовластних царів. Стали добиватись того, щоб свавільство царів обмежувати, зменшити, щоб свою велику владу царі ділили з народом, яким вони керують. Але весь народ не може керувати всією державою, бо його дуже багато і через те установили такий лад, щоб цар управляв краєм разом з виборними від народу.

Такий державний лад, коли всією державою керує цар з виборними від народу, називається *обмежена монархія* або *конституція*.

Раніш усього конституція була заведена у Англії, ще у 1265 році. Ще тоді англійському народу обридло коритися свавільству англійського короля Генріка III і його примусили згодитись правити краєм разом з виборними од народу. Зібранне таких виборних у Англії прозивається *парламентом*.

З того часу, коли у Англії завели парламент, цар по своїй волі уже не мав права накладати нові податки, коли на те не буде згоди парламента. Так само цар не мав змоги завести якого небудь закону, коли його не затвердить парламент, бо без такого

затвердження закон той буде простим писаним папірцем ні для кого не обов'язковим. Але і закон, який видумає парламент, теж не має ніякої сили, покиль його не ствердить цар чи король. І виходило так, що новий закон, чи податок, мали силу тільки тоді, коли король і парламент приходили до згоди.

Народ краще знає за царя і його чиновників, що йому самому треба, а через те і закони, які вироблять виборні від народу, більш користні для народу, аніж ті закони, які виробить сам цар та його чиновники. Але буває й так, що попадеться добрий та розумний цар, який призначить добрих чиновників і ті можуть придумати що небудь корисне для народу, через те не заборонялось правительству видумувати закони та подавати їх на розгляд парламенту і коли парламенту вони подобаються і будуть затвержені, то й становляться справжніми законами. От таку згоду меж парламентом та царем установили для того, щоб потім не виникало яких небудь суперечок та непорозумінь. Бувало так, що король не хотів ствердити якого небудь закону, не згожувався на нього, – тоді парламент не давав згоди згоди на податки і король примушений був коритись.

З тої пори, як у Англії завели парламент, король повинен був керувати країною по тим законам, які ухвалить парламент. Коли ж і парламент чим кривдив свому народу, то ціх виборних скидали, а вибирали на їх місце других.

Відповідальні і парламентські міністри.

Як же бути з царем, який допустив яке небудь беззаконіє, зробив яку небудь неправду? Бували у Англії такі королі, що і при парламенті свавольничали. Тоді народ повставав і скидав такого короля з престолу. Але скидати таких королів не легка справа, бо народу для цього треба умовитися, зговоритися, а король легко не покориться народу, а буде одстоювати своє свавольство оружною силою через нанятих для того за гроші людей. І придумав народ англійський такий порядок: король буцім-то у своїх негарних вчинках не винен, а винні погані його совітники – міністри. Якщо правительство негарне вчинить, то короля уже не чіпають, а судять міністрів.

Чим же міністри винні, що цар приказав їм зробити що небудь незаконне? Придумали так, щоб король усі свої прикази видавав не на словах, а на письмі і щоб прикази ті підписували міністри; без підпису міністра приказ короля не мав ніякої сили, був так собі,

тільки попсованим папірцем; коли ж міністр такого приказа підписав, значить він з ним згоден і через те повинен відповідати, а не згоден – не підписуй, та й відповідати не будеш. Міністри, котрі повинні підписувати усі царські та королівські прикази і відповідальні перед парламентом за такі прикази називаються *відповідальні міністри*.

З того часу, коли у Англії завелись відповідальні міністри, стало королям ще трудніше свавольничать. Захоче король новий податок на народ накласти – питай парламент; хоче новий закон видати – знов без парламенту не можна. Захоче король чим небудь распорядитись по своїй волі, – не може без згоди міністрів, а міністри бояться, щоб не підписати чого небудь незаконного, щоб парламент не потяг їх за се до суду.

Але при такому ладу беззаконія вже не було, а все ж таки меж парламентом та правительством не завжди був мир та згода. Видасть правительство якого небудь приказа – незаконного в ньому нічого нема, а парламенту все ж не подобалось, бо не по його зроблено, не такої він про це думки.

Бо і в парламенті не всі одної думки, поділяється народ на партії: одні стоять за селян, другі – за поміщиків; одні за робочих, а другі – за фабрикантів та за купців. В парламенті завжди буває так, що кого небудь буває більш і ті беруть верх і по своєму усе роблять. Отже, коли у парламенті більшість збереться селян, а король поназначає міністрами поміщиків, то хоть вони, ці міністри, і будуть совісні люди і будуть боятись зробити що небудь незаконне, щоб не відповідати перед парламентом, а все ж таки вони будуть держати сторону поміщиків, будуть одстоювати їх інтереси. І от більшість парламенту, яка складається з селянства, нічого не може вдіяти з міністрами поміщиками, бо ніякого злочинства вони не роблять, а тільки держать руку других і через те у парламенті справжнього ладу не буває.

Щоб звести справжній лад, придумали такий порядок, щоб король вибирав собі міністрів з тієї партії, якої найбільше у парламенті. Коли трапиться, що при нових виборах візьме верх друга партія, то старі міністри кидають свої посади, а на їх місце настановляють нових з тієї партії, якої найбільше у парламенті. Коли у парламенті більш селянства, то і міністрів вибирає цар із селян; коли більш поміщиків, то назначаються міністрами поміщики, а як більше фабрикантів, чи робітників, то із сих

останніх. При такому ладу між парламентом та міністрами незгоди уже не буває, бо і більшість парламенту і міністри стоять на одному, а король без міністрів теж нічого не може вдіяти.

От такі міністри, які вибрані з тих людей, яких найбільше у парламенті, називаються *парламентські міністри*.

Парламентські міністри і республіка.

З того часу, як в Англії міністри стали відповідати перед парламентом за свої вчинки, а королі стали вибирати міністрів з тієї партії, якої найбільше у парламенті, між парламентом та правительством повстала згода, а король втервав всяку владу і силу; хоч і називається він королем, а влади у нього менш, аніж у міністра.

Звісно, і зараз у Англії не всі бувають задоволені правительством: коли візьме верх яка небудь партія і король з неї поназначає міністрів, то другим партіям це не до вподоби. Але всі розуміють, що інакше не можна; у громадській справі всім не догодиш, а у державі усе йде так, як того хоче більшість народу через своїх виборців. Коли меншій партії не подобається те, що робить більша партія, то думають не про те, щоб силою цю партію усунути, а щоб більше народу перетягти на свою сторону та щоб більше виборців від себе провести у парламент. Коли проведуть у парламент більшість своїх людей, то старі міністри і самі підуть геть, а на їх місце стануть нові міністри з тієї партії, яка взяла верх на виборах.

Англія – перша держава, яка зуміла обмежити владу короля і завела у себе конституцію. Після Англії завели в себе конституції: Польща (конституцію одняли, як Польщу завоювали), Франція, Іспанія, Італія, Прусія, Австро-Венгрія і інші.

Але не всі держави мають у себе таку конституцію, як Англія. У деяких державах влада царя обмежена так, така мала, що від неї зосталась одна тінь, як от в Англії. У других державах міністри не парламентські, не відповідальні. Король чи цар назначає міністрами таких людей, які йому до вподоби, які зовсім не згоджуються з парламентом, а суперечать йому на всякому кроці. Бо вони не залежні від парламенту, вони дивляться тільки, як би догодити королю, а про парламент і гадки не мають. Така конституція зараз є у Прусії, де теперішній король Вільгельм II має таку силу і владу у своєму королівстві, що не раз ішов супроти парламенту і робив по своєму.

Що таке республіка!

Є такі держави, де царя зовсім нема, а на чолі держави стоїть виборний голова-правитель, який називається *президентом*.

Президента народ вибирає чи на год, чи на три, чи п'ять років, а де і на довше. Виборний за голову у государстві президент хоть і первий чоловік у государстві, а все таки він служить государству і за злочинство яке його можна потягти і до суду. А коли він хорошим, розумним чоловіком, подобається народу, то його можна вибрати і на далі. Через те президент всі сили прикладає до того, щоб правити державою як краще, щоб знову вибрали на таку почесну посаду.

Такий лад у державі, коли на чолі її стоїть не цар, а виборний президент, називається *республіка*, по нашому сказати б народоправство. У республіканській державі царя чи короля не буває, а замість його на чолі государства стоїть виборний президент. Цей президент керує всією державою не сам, а підбирає собі підходящих міністрів. Міністри і керують кожний своїми справами, хто військовими, хто торгівлею та промисловістю, хто юстицією (судовими справами). В республіці міністри завжди бувають відповідальні, та парламентські, себто вони відповідають перед парламентом за свої вчинки і вибираються з тієї партії, якої найбільше у парламенті. Всіми ж справами у державі керує парламент, який складається з виборних від народу. Парламент встановляє нові податки, видає нові закони по згоді з президентом – так само, як при конституції по згоді з королем. І в республіці так само закон, який ухвалить парламент, не має сили, покіль його не підпише президент.

В деяких державах виборний президент більш має сили, аніж, наприклад, англійський король. Через те народи, які привикли до свого царя і зуміли обмежити його владу і силу, не хочуть республіки, бо все одно від такого царя ніякої шкоди не може бути. Але є і такі народи, яким їх царі стільки лиха нароби́ли, що вони і чути не хочуть про царя. Бо й справді з виборним правителем, чи президентом спокійніше і краще. За президента завжди вибирають такого чоловіка, який всім відомий, який чим небудь себе показав, а як буде чоловік негарний, то і скинути його можна, бо вибраний він не на довго. А цар – невідомо який уродиться, бо його не вибирають, а державу він отримує у спадщині після смерті отця. А як попадеться цар негарний, нерозумний, лінивий, вередливий,

несправедливий, то для чого такого терпіть, годувать по честі йому воздавать. До того ще у царів буває багато усякої рідні і всім їм треба велике жалуванне платити, будувати дворці, держати силу великої челяді, нагороджати їх великими маєтками. У виборного правителя усього цього нема, нема такої знатної рідні та придворного панства. Сьогодні він президент, живе у дворці, а скінчився срок, на який його вибрали і він собі простий чоловік, як і був до виборів, а державі про його нема чого клопотатись. Не даром наш поет Шевченко сказав про царів: «О люде, люде, небораки; на що здались вам ті царі; на що здались вам ті псарі. Ви ж таки люде – не собаки».

Через те деякі народи дуже кріпко стоять за республіку. Такі республіки є у Європі: Франція, Швейцарія, Португалія; у Америці – Сполучені Штати, Чілі, Аргентина і другі.

Демократична республіка.

У тих державах, на чолі яких поставлено не царя, а президента, всі закони видаються парламентом через виборців чи депутатів, обраних самим народом. Не однаковим порядком оці депутати вибираються у парламент. В Англії, наприклад, парламент поділяється на *дві палати: верхню і нижню*. Ці дві палати знаходяться проміж себе у таких стосунках, що одна без другої не може нічого постановити, щоб стало законом. Спочатку всяка справа розглядається у нижній палаті, а потім передається на розгляд верхньої. Верхня палата може остановити всяку справу, яку почала нижня. У верхню палату вибирають тільки багатих поміщиків, які прозиваються «лордами», а також архієпископів та єпископів і через це палата ця називається «палатою лордів». Людей простого стану у палату цю зовсім не вибирають. У нижню палату вибирають не тільки людей зажиточних, як поміщиків, купців, фабрикантів, а також і людей простих та бідних: селян, робітників. Через такий лад палата лордів ніколи не пропускає законів, які шкідливі для багатих, а добрі для бідних. Цілком зрозуміло, що англійському простому люду оця верхня палата не по душі і там давно уже говорять про те, щоб верхню палату знищити, бо вона тільки не дає волі нижній палаті, де засідають люде, вибрані від народу.

Такий лад існує і в других державах: в деяких у верхню палату вибирають тільки дуже багатих та вельможних людей, а в інших і в нижню палату або зовсім не вибирають бідних людей, або

вибирають у багато меньшому числі, аніж заможних.

Але є і такі держави, де парламент не ділиться на дві палати, де люди не поділяються на вельможних та простих, а всі мають однакові права і всі однаково вибирають представників (депутатів) у парламент на основі загального і рівного для всіх виборчого закону. Такі держави називаються *демократичними*, по нашому сказати – народніми. У Європі такою демократичною державою є Франція. Демократичні держави бувають найбільш республіками. Через те Франція і прозивається республікою демократичною.

Колись у Франції були теж самодержавні царі; але ці самодержці до такого занепаду привели державу, що народ повстав проти них, скинув з престолу і завів у себе демократичну республіку. Але ця республіка не одразу затвердилася у Франції. Не раз там вертались на престол королі і тільки у 1870 році після нещасливої війни з германцями у Франції остаточно затвердився республіканський демократичний лад. З того часу Франція дуже окріпла, стала багатіти і там усе заведено так гарно, що наші князі та графи залюбки їздять туди на спочинок з любої їм самодержавної Росії.

Боротьба з самодержавієм у Росії.

Довше всього самодержавіє держалося у Турції, та у нас, у Росії. Ще сотню літ тому назад освічені люди у нас зрозуміли, що самодержавіє віджило вже своє і хотіли обмежити самовластіє царів. Але людей таких спочатку було дуже мало і скинути старий лад їм було не по силі. Ще у 1825 році, після війни з Наполеоном, коли багато наших офіцерів побувало за границею у інших державах і зобачили кращі порядки, надумалися обмежити царське самовластіє і завести у себе парламент. Це було після смерти царя Олександра І, коли на престол ступив брат його Миколай І. Офіцери підмовили своїх солдат і гвардійські полки у Петрограді повстали проти царя. Але друге військо було за царя і утихомирило повстанців. Одних офіцерів покарали на смерть, а других позасилали у Сибір на заслання; Було то у декабрі, через що і повстанців звати декабристами.

Після декабристів багато ще освічених людей повставали проти царської власти, але ні від народу, ні від війська вони допомоги не мали і через те гинули то на шибеницях, то у Сибіру. Але те життя їх, яке вони віддавали за кращу долю свого народу, не пропало марно. Час ішов і народ став потроху приходити до

розуміння того, на чийй стороні правда. Все більше і більше ставало людей, які бачили все лихо, що коїли царі свому народові. Нарешті, у 1905 році, під час нещасливої Японської війни, народ зобачив, що самодержавіє доведе Росію до загину. Народ почав дуже хвилюватись і хотів добитись конституції. 9 січня (января) 1905 р[оку] робітники зібралися і пішли до царя, щоб розказати йому про все лихо, про те, що самодержавію пройшов час, що пора настановити конституцію. Ці люди вірили, що цар, як отець, допустить їх до себе і вислухає і дасть свою пораду; але вони страшенно помилилися; правительство видало наказ війську стріляти у народ і багато людей було перебито. Зобачив тоді народ на очі, що з царем «батьошкою» добром не зговоришся. Під кінець Японської війни у жовтні (октябрі) 1905 року по усій Росії почались забастовки, фабрики, заводи і залізниці стали, народ захвилювався і повстав проти правительства. Тоді правительство, зобачивши, що становище його небезпечне, згодилося завести лад, трохи нагадуючий конституцію.

Цар Миколай II видав 17 жовтня 1905 року маніфест про те, що не буде більш видавати законів без ухвали їх виборними від народу. Був заведений лад, трохи нагадуючий англійську двухпалатну систему, а саме: *Государственная Дума*, яка уявляла з себе нижню палату і *Государственный Совет* (Рада), це верхня палата. Депутатів у Государственну Думу вибирали, *але не всі могли вибирати, а тільки люди, що мають ценз (гроші чи землю), бідні і безземельні до виборів не допускались*, при чому вибирали так: менш заможні вибирали менш виборців чи депутатів, а заможні та багаті – більш. У Государственный Совет половину депутатів призначало само правительство із своїх людей (з великих, вельможних чиновників), а другу половину вибирали всякі освітні товариства, дворяне, губернські земства, які склалися з панів, та купці і промисловці.

По закону без згоди Государственной Думи та Государственного Совету цар не мав права заводити нові податки чи видавати нові закони. Але на ділі він, як необмежений нічим цар, не рахувався з цим і частенько ламав закон. Міністри одповідали за свої вчинки тільки перед царем і через те правительство робило так, як йому та царю хотілося, не звертаючи увагу на Думу та Совет. До того ж і Совет, який складався з великих чиновників та дуже багатих людей, теж рахувався тільки з

праительством та царем, не тільки не звертаючи ніякої уваги на Думу, а навіть ворогуючи з нею і навмисно одкидаючи ті закони, які ухвалила Дума.

По закону міністри, як сказано, залежали тільки від царя, а перед Государственною Думою не одповідали і Дума, яке б злочинство за міністром чи іншим чиновником не бачила, нічого не могла вдіяти. Дума тільки мала право запитувати: чи відомо міністру, що счинилось беззаконіє? А коли відомо, то що вони мають робити. Але від таких запитів проку було мало, бо міністри одговоряться чим небудь, та й досить. А бувало й так, що нічого на такі запити не одповідали. До якої зневаги до Думи доходили міністри, видно з того, що міністр Столипін, щоб провести закон про земство у південно-західному краю, якого Дума не схотіла прийняти через нездатність цього закону, розпустив Думу на три дні, за цей час дав закон на затвердження царю, оголосив, щоб всі цей закон прийняли, а тоді вніс на ухвалу Думи. Дума мала змогу цей закон розглянути через кілька місяців, коли він уже увійшов у життя і їй зосталося тільки затвердити його.

От до чого доходило через те, що міністри були не відповідальні перед Думою. Через це і при Думі багато робилося правительством зла та неправди. Коли ж почалася війна з німцями, то діло дійшло до того, що міністри зрадили своїй державі, продавали інтереси її німцям; у Думі депутати розказували про це перед світом, але цар і поставлені ним міністри йшли своїм шляхом, робили все тільки для своєї власної користи, а до держави російської їм не було ніякого діла.

Нарешті, усі зрозуміли, до чого можуть довести нашу державу міністри при таких порядках; народ не мав змоги більше терпіти таке безладдя і у кінці лютого (февраля) всі спільними силами – народ, робітники і військо – не схотіли коритися нечесному правительству, повстали проти нього і скинули стару владу.

Царю прийшлося одмовитись од престолу. Він хотів передати царську владу брату своєму Михаїлу, але й того уговорили не брати на себе царської влади, поки не схоче того сам народ через своїх виборних. Замість старого правительства Государственна Дума, яка у той час працювала у Петрограді, настановила нове Временне Правительство з представників політичних партій.

Установчі Збори.

Правительство це називається «Временное» (тимчасове) через

те, що поставлено воно тільки на час, покіль у Росії не заведено буде новий лад. А завести цей лад може тільки сам народ через своїх виборних. Зібранне цих виборних називається «Установчими Зборами» (Учредительное собрание), на цих зборах виборці вирішать, кому і як правити державою, яку власть дати правительству, а яку Державній Думі, кому і які дати права, як бути з землею, фабриками, заводами і таке інше. Коли Установчі Збори все це вирішать і установлять, тоді розійдуться, а у нас буде такий лад, який вони установлять.

Вибирати в Установчі Збори будуть на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування. Це значить, що вибирати будуть усі – і чоловіки, і жінки, хлопці і дівчата, аби кожний мав не менш 20 років і це право вибирати буде однакове для всіх людей, для всіх національностей; кожен буде вибирати в Установчі Збори того чоловіка, якого він вважає найкращим і кожен буде подавати голос таємно, щоб ніхто не знав, за кого він подає голос, щоб ніхто не мав змоги приневолити другого подати голос проти його совісті, його бажання, бо кожен повинен подавати голос вільно, по своєму розумінню і совісті.

Який лад був на Україні і що таке Центральна Українська Рада.

Ми розглянули загальні форми державного строю, які існують у інших державах. Який же державний устрій був на Україні? Про це історія розкаже так: колись, за тисячу літ назад, як ще нашим краєм князі поряdkували, князі ті безмежної сили не мали, яку силу мав на Московщині цар... Як хотіли вони чи війну з сусідом счинити, чи умову з ним уложити, чи якусь одміну зробити у громадському життю, то питалися згоди та поради поважніших людей і як громада ухвалить на раді чи «вічу», то так тому й бути...

Минулося згодом і князівство, насунула потім із сходу, із Азії, татарщина і Україну надовго під себе підбила, запанувала далі Литва на Україні, а тоді ще й Польща, а люде наші і далі жили як перше... Коли польське панування далось народові українському добре у знаки, що далі уже терпіти снаги не ставало, то весь він тоді – і козаки, і прості люде, і міщане – до зброї взявся і з гетьманом своїм Богданом Хмельницьким польське ярмо з себе скинув.

В той час лад у нас був такий. Уся Україна Правобічна і Лівобічна (тобто по їдну і другу сторону Дніпра) поділялася на 16 полків (немов би губерній). Найстаршим над тими полками, над

всею землею українсько, був гетьман, а в кожному полку (у губернії) полковник. Кожен полк поділявся ще на сотні (повіти), а над ними начальником був сотник.

Найвищою властю у нас на Україні був тоді гетьман та Рада найстарших людей, немов би міністрів, що звали їх «генеральною старшиною»; то були генеральний обозний (начальник штабу у наші часи), генеральний суддя (міністр юстиції), генеральний писар (канцлер) та інші. Таке само начальство було і в усякому полку, тільки воно вже не звалося «генеральним».

Вибирали ту старшину козаки прямим, рівним, але не таємним голосуванням, зібравшись для того на Раду. Коли б же хто з старшин, хоть би сам гетьман, не гаразд щось вчинили, не здатні до діла були, або несовісними себе показали, то їх на Раді скидали, а на їхнє місце знов нових настановляли. В ті часи усе начальство по Україні було виборне і через те добрий лад був, а як і ні, то люде самі в тому винні були.

Та не зумів ні Хмельницький, ні иньші з найбільших людей тогочасних, із тією волею України собі раду дати і привернули Україну під Московського Царя руку. І хоть на Переяславській раді, що відбулася у 1654 році, на якій українці постановили признати над собою верхність Московського царя, було виговорено, щоб усі права людности української було забезпечено, щоб виборний лад на Україні не порушений був, та щоб московський народ у наші порядки не втручався, але не такі царі московські були, щоб слово своє додержувати чесно. Слово було порушено, права від українського народу однято, над ним стали господарювати не свої люде, а чужі, які стали його повертати на московський лад і довели до того, що ми тепер бачимо: не тільки забув український народ хто він є, а навіть мову свою став забувати та цуратись її.

Як бачимо з цього, по Україні ніколи не було, до з'єднання з Московщиною, самодержавія, а був лад виборний, який мав певний ґрунт для того, щоб перетворитись у справжній парламентаризм.

Відновити цей виборний лад, повернути українському народу одняті від нього неправдою його права, постановила собі на меті Українська Центральна Рада.

Як упав старий режим, зараз же українці, не дивлячись на ріжницю своїх партійних поглядів, постановили об'єднатись у спільній одностайній організації, щоб здобути собі знов ті права, до

яких у старі часи Україна шла певним шляхом – до автономії з забезпеченням прав всім иньшим народам, та до свого українського Союму (парламенту), де повинні вирішатись всі справи, що торкаються України. Ця організація, що заклалася у березні (марті) 1917 р., назвалася *Українською Центральною Радою*.

Як тільки чутка про цю організацію рознеслась по селам та городам, то з усіх міст почали поступати заяви, що українське громадянство признає Центральну Раду своїм вищим урядом на Україні. Щоб надати Центральній Раді характер справжнього представництва всього українського народу, був скликаний з'їзд представників всіх організацій на Україні (6, 7 і 8 квітня). На цьому з'їзді було вибрано велику Раду (до 150 душ). Для постійної роботи був вибраний Комітет з 20 душ, у який увійшли представники всіх найбільших партій на Україні. Першим завданням, яке поставила собі Рада – це організація української людности, бо воля України і справа земельна залежить від того, чи буде нарід український організованою міцною масою, на яку можна опертись у своїх домаганнях, чи буде він купа піску, яку рознесе перший подих вітру.

На заклик до організації першими одкликнулись воєнні, яких війна повитягала з їх міст і з'єднала у військові організації. Представники українських військових частин з'їхались у великому числі у Києві 5 травня, приєднались до Центральної Ради, вибрали туди своїх представників і постановили підтримувати Центральну Раду в її домаганні автономії для України, признаючи Центральну Раду своїм вищим урядом. 28 травня (мая) відбувся великий з'їзд української селянської спілки, яка теж признала Раду своїм урядом і вибрала представників своїх у Раду (212 депутатів). Потім теж зробив і другий військовий з'їзд (4 червня), вибравши у склад Ради 132 депутата. 10 липня відбувся всеукраїнський робітничий з'їзд, який теж вибрав 100 депутатів у Раду.

Так склалася Центральна Рада і маючи у своєму складі представників різних організацій і партій на Україні, ця організація була настільки могутня, таким авторитетом користувалась по всій Україні, що з певною рішучістю приступила до здійснювання основних вимог українського народу. До російського уряду була послана делегація (посли), якій доручено було довести до відомости уряду бажання українського народу, та домагатися усунути ту неправду, яку зробили українському народу

царі Романови, порушивши згоду Переяславської ради 1654 р., як це зробив уряд відносно Фінляндії та Польщі. Але уряд неприхильно став до послів і одкинув домагання українського народу. І тоді Центральна Рада видала відомий усім свій перший універсал. Цей універсал мав надзвичайні наслідки. По всіх містах України народ постановив слухатись тільки Центральної Ради і її платити податки. Російський уряд зобачив для себе небезпеку і вислав до Центральної Ради своїх міністрів Керенського, Церетелі та Терещенко, щоб порозумітись з Центральною Радою і прийти до згоди. Наслідком цього було те, що Центральна Українська Рада була признана вищою владою на Україні, про що Рада і оповістила усіх у своєму другому універсалі.

Так положена була перша міцна підвалина до того величного будинку, до тих мрій українського народу, що зветься *автономія України* з її Українським Союзом.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 14 серпня. – С. 9 – 11; 21 серпня. – С. 9 – 11; 28 серпня. – С. 9 – 11; 11 вересня. – С. 6 – 8.

№ 157

Повідомлення газети «Нова Рада» про діяльність товариства «Просвіта» в селі Байківці Вінницького повіту

25 серпня 1917 року

У селі Байківці Вінницького повіту існує товариство «Просвіта», за короткий час існування якого вже виникали між членами деякі непорозуміння. Тепер цих непорозумінь немає, але за те виникли були на деякий час непорозуміння між товариством і селянами. Непорозуміння було в тому, що вороги освіти або темні люди рознесли чутки по селі, що це товариство ніби то Богопротивне, еретичне і т[аке] и[нше]. Але т[овариств]о на це не вважало і провадило свою роботу, працюючи, як йому здавалось, найкраще і на скільки було змоги.

За цей недовгий час, два місяці, т[овариств]о придбало до своєї бібліотеки-читальні коло п'ятисот примірників різних книжок по всяким питанням і виписало багато українських часописів, а також

виставляє п'єси. Вже грали «Пана Штукаревича» (29 червня), «Мати-наймичку» (9 липня). Але т[овариств]во на цьому не зупиняється, і на зімню пору готується улаштувати ще четверту групу до теперішньої початкової школи, а також вечірню науку для дорослих селян. Для цього послано одну особу на педагогічні 3-х місячні курси і видано їй стипендію в сто вісімдесят карбованців, а також дві особи на українські учительські курси одномісячні.

Товариство має на думці, якщо буде можливість, організувати курси і т[ак]е ин[ше].

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 25 серпня.

№ 158

Повідомлення газети «Боротьба» про ініціативу товариства «Просвіта» села Слобідка Михалківська Летичівського повіту

26 серпня 1917 року

С[ело] Слобідка Михалківська, Михалпільської волости Летичівського повіту на Поділлі. Загальні збори селян, скликані місцевим сільським товариством «Просвіта», заслухавши доклад про сучасний мент й винесли, між иньшим, таку постанову:

«Обговоривши сучасний мент, ми визнали необхідним звернутися до фракції українських соціялістів-революціонерів в Центральній Українській Раді з проханням взяти найближчу участь в державному урядуванні України, позаяк лише українські соціялісти-революціонери найкраще розв'яжуть всі державні справи і найлучче забезпечать долю українського трудового селянства».

Голова Андрій Посталюк.

Писар Василь Швець.

26 серпня 1917 року.

Боротьба (орган Центрального Комітету Укр. П. С.-Р.). – Київ. – 1917. – 17 (31) вересня. – С. 15.

**Стаття В. Дудича в газеті «Подільська воля» про необхідність
допомагати Генеральному Секретаріату**

28 серпня 1917 року

Революція наша пережила вже два періоди: весну і осінь. Настає зима – найстрашніший час, коли всі надії можуть замерзнути, коли всі квіти молодого життя можуть загинути. Сталося те, чого з початку революції ніхто не сподівався. Війна, цей ненажерливий молох, приносить смерть і розрушення не тільки на фронті, а і в глибокому тилу, в серці самої держави. Три з половиною роки ще невиданої війни виснажили державу до краю і настав такий момент, коли ніхто не певен в тому, що може статись завтра. Єсть такі місця, де нема на ринку хліба і м'яса, або де видають саме необхідне до життя по карточкам в мізерних розмірах. Залізні дороги щодня зменшують свій рух через брак камінного вугілля і зіпсутте паровозів і вагонів і хутко може статись, що рух цей може бути зовсім припинений. Многомільонна армія теж не має самого необхідного і останніми часами приходитьсь годувати солдат сухарями. Хутко настануть холода, а армію нема чим як слід одягнути, взути. Рубель впав в ціні настільки, що втертя майже всяку вартість і хутко люди не схочуть з тими папірцями рахуватись. Росія має зараз більше як 60 мільярдів боргу (долгу) і борг цей щодня збільшується, бо через страшенну дорожнечу приходитьсь відповідно збільшувати видатки. Бідний народ просто не має можливости боротись з таким життям і не знати, як вийти з цього становища. По Росії в деяких городах починаються вже голодні бунти. В Москві 20 серпня (августа) голодні нападали на підводи з товарами і грабували їх, в Нерехті 16 серпня вломилась в помешканне Продовольчої Управи, все зруйнували і мало не дійшло до бойовища. Селяни кричали: «Надо перебити жидов и спекулянтов». В Києві жінки запасних ввійшли в залю Городської Думи, коли відбувалось засідання нових гласних і почали вимагати видати їм зараз же пайок не 800 тис[яч] карб[ованців], як постановила Дума, а в кілька раз більше. Гласні доказували їм, що город не має грошей, через те не може збільшити тої суми; жінки і слухати не хотіли, підняли гвалт і мало не побили гласних.

До того всього і на фронті знов почались невдачі. На півночі,

коло Балтійського моря, німці прорвали фронт і взяли город Ригу. Тепер перед ними відкрита дорога на Петроград.

Настали такі часи, яких не переживала держава дуже давно. Треба ужити якихось надзвичайних заходів, щоб об'єднати країну, щоб волі не дти загинути.

При таких то обставинах приходиться нашому Генеральному Секретаріату брати владу в свої руки і заводити новий лад на Україні.

Наш обов'язок – всіма силами допомагати тому Генеральному Секретаріату в його роботі на користь народу; в автономії України – наш порятunek.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 28 серпня. – С. 3.

№ 160

Повідомлення газети «Народня воля» про заснування товариства «Просвіта» в селі Мала Севасильнівка Гайсинського повіту

29 серпня 1917 року

29 серпня урочисто одчинено в селі «Просвіту».

Головою ради обрали місцевого учителя К. Пашинківського. В члени Ради: Коломийця, Березюка, Чумака та т[овариша] Антоні. Зібрали трохи грошей, на які виписали з Києва книжок. При Просвіті закладся маленький хор. Треба зазначити, що справа ця має більше прихильних серед дівчат, ніж хлопців. Є і вороги, які пускають усякі чутки про Просвіту, але це темні люде, яким горілка більше до вподоби, ніж розумна розвага – книжка.

Народня воля (щоденна народня газета). – Київ. – 1917. – 21 (8) вересня.

№ 161

**Повідомлення газети «Нова Рада» про діяльність
священика в селі Привороття
Ушицького повіту**

30 серпня 1917 року

В с[елі] Привороттю Ушицького повіту на Поділля є «Просвіта», коло якої гуртується багато свідомих селян. Одного дня після церкви, пан-отця селяне запросили прочитати Універсала і роз'яснити його людям.

Але від його почули таке:

- Який Універсал? Я не визнаю ніяких універсалів, ніяких Центральних Рад. Я не був там, де його складали, не підписувався під ним (!) Та я вам скажу, люди добрі, що в цій Ц[ентральній] Раді сидять люди підкуплені на німецькі гроші.

«Люди добрі» вислухали та й порішили, щоб піп вибирався із села.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 30 серпня.

№ 162

**Повідомлення газети «Нова Рада» про діяльність «Просвіти»
в селі Білоусівці Гайсинського повіту**

1 вересня 1917 року

В селі Білоусівці Гайсинського повіту на Поділля трохи не через кожен двір селяне курять горілку. Не дивлячись на те, що в селі є «Просвіта» й кооператив, люде більше вдаряють на чарку. Через горілку в селі згоріло 35 дворів з хлібом, одежою й усім майном. Врятуватися не можна було, бо в селі нема пожежної барилки, які були справлені після оцієї пожежі, розібрано по домах. Сільська міліція ні за чим не дивиться, а лиш пантрує, щоб викрити горілку й добре напитися.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 1 вересня.

№ 163

**Вітання Іванівського товариства «Просвіта»
Брацлавського повіту Українській
Центральній Раді**

4 вересня 1917 року

ІВАНІВСЬКЕ ТОВАРИСТВО
«ПРОСВІТА»
Брацлавського пов[іту] на Поділля
Почта Печера, Под[ілля]
4 вересня 1917 р[оку]

УКРАЇНСЬКІЙ ЦЕНТРАЛЬНІЙ РАДІ

Громадські Збори села Івановець Брацлавського повіту на Поділля, одкривши у себе 3 вересня «ПРОСВІТУ» постановили:

Витать щиро Українську Центральну Раду з бажанням великого успіху в її святій роботі на користь всього українського народу; Генеральному Секретарьові по Народній Освіті нове товариство «Просвіта» бажає як найкраще поставити діло освіти народньої на певний ґрунт.

Голова Просвіти
Член
Голова Місцевого
Виконавчого Комітету

Степан Шпильовий
Тодор Оливка
Онупрій Стадник

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / уряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 47.

№ 164

**Протокол загальних зборів Вінницького товариства «Просвіта»
щодо відкриття у місті двох українських гімназій**

10 вересня 1917 року

Вислухавши діскусії і доклади, загальні збори ухвалили: відкрити з м[ісяця] жовтня с[ього]/р[оку] в г[ороді] Вінниці дві

гімназії: одну в складі підготовчої, I і II класи (на українській мові, мішану), і другу по закону 28 апр[еля] 1917 р[оку] – в складі одної класи з російською викладовою мовою (теж мішану), і з обов'язковим навчанням української мови.

Більшістю голосів ухвалено встановити плату – 50 р[ублів] за навчання в Вінницькій Українській Т[овариств]а «Просвіта» гімназії.

Що до питання про плату за навчання в другій гімназії – по закону 28 апр[еля] 1917 р[оку] – то одногосно ухвалено встановити платню в 100 р[ублів] в рік.

Що виписка ця згідна з оригіналом протоколу – свідчимо своїми підписами.

Голова загальних зборів
Секретар зборів
10 вересня 1917 р[оку].
м[істо] Вінниця.

П. Ведибіда
К. Стеценко

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 48.

№ 165

Стаття В. Дудича в газеті «Подільська воля» про заколот генерала Корнілова

11 вересня 1917 року

Прорив на римському фронті і захоплення німцями Риги мали для нашої держави надзвичайно важкі наслідки. З одного боку ми втратили важні стратегічні позиції, які дають можливість німцям закріпитись не тільки на суші, а також і на Балтійському морі; з другого боку ми стали перед можливістю братовбивчої війни. Бувший верховний головнокомандуючий генерал Корнілов, замість того, щоб напружити всі свої сили проти німців, післав війська на Петроград, щоб скинути Тимчасове Правительство і самому стати на його місці. Змовившись з вищим командним составом в армії, він думав підняти повстання против Правительства на всіх фронтах. Але армія і народ зрозуміли, що од Корнілова і його сподвижників добра не буде, що все те, що

здобуто народом з такими труднощами, піде в безвість і замість землі і волі він почує нагаї на власній спині; замість парламента буде мати самодержця. Народ зрозумів, яка страшенна небезпека для революції може бути, коли б Корнілов взяв верх і через те так рішучо виступив против афери Корнілова. Скрізь почали засновуватись комітети по охороні революції, а війська, навіть ті, які спочатку були ніби на стороні Корнілова, стали рішучо в обороні Тимчасовго Правительства. Дякуючи такому дружньому відпору, страшенна небезпека братовбивчої війни пройшла, Корнілова і його сподвижників арештовано. Але зрада Корнілова показує нам, що серед буржуазних класів, серед капіталістів є багато прихильників старого режиму і вони лиш чекали відповідного моменту, щоб повернути колесо революції на свою сторону. Навіть кадети, які були в складі самого правительства, скомпрометували себе близьким відношенням до Корнілова. Вони, як представники поміщиків, фабрикантів і капіталістів, боялись торжества демократії, боялись вирішення земельної справи на користь селян, і через те вживали всіх заходів, щоб звалити демократію. Ця їх тактика відома особливо нам, українцям: всі наші домагання зустрічали завше вороже відношення з боку кадетів, і коли нам не вдалось здобути для України автономії в такому виді, як це було вироблено Центральною Радою, то в цьому винні тільки кадети. Не дивно, що вся революційна демократія не довіряє кадетам і рішуче висловлюється проти участі їх в міністерстві. Напевно і Генеральний Секретаріат затверджено правительством лише тому, що зараз кадетів нема в міністерстві. Правительство «п'яти», зважаючи на надзвичайно критичний момент в Державі, взяло всю владу в свої руки, об'явило республіку, щоб монархісти не могли мріяти про відновлення монархії, і разом з тим, затверджуючи Генеральний Секретаріат, признало, що частина тої влади мусить перейти до Центральної Української Ради, що заправляти величезною Росією з одного центра не можливо. Зостається тільки пожалкувати, що наш Генеральний Секретаріат не буде мати тої повноти влади на Україні, яка в теперішні часи необхідна, – непринятем в повному виді конституції, яку виробила Центральна Рада, одірванням половини України од сфери діяльності Генерального Секретаріату, позбавленням Секретаріату важних функцій (напр[иклад], продовольчі справи) правительство поставило український народ в

досить важке становище. Будем сподіватись, що геній народа зуміє обійти всі перешкоди і улаштує життя так, як це буде необхідно і корисно народові.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 11 вересня. – С. 3 – 4.

№ 166

**Звернення Вінницького товариства «Просвіта» до
Української Центральної Ради з проханням
дозволити відкрити українські гімназії**

12 вересня 1917 року

До Української Центральної Ради
Генеральному Секретареві по народній освіті

Загальними зборами членів Культурно-просвітнього Т[оварист]ва «Просвіта» в Вінниці постановлено відкрити класичну українську мішану (для хлопців і дівчат) гімназію з викладанням на українській мові по закону 24 травня 1874 року, згідно з штатами 10 травня 1912 року, з повними правами державних гімназій.

В текучому 1917/18 учебному році гімназія відчиняється в складі підготовчого, першого і другого класів, а в кожному слідуєчій році відкривається новий клас, так що в 1923 році гімназія буде існувати в повнім складі класів.

Одночасно теж Загальне Зібрання членів Т[оварист]ва «Просвіта» винесло постанову про відкриття в м[істі] Вінниці також мішаної гімназії по закону 28 квітня 1917 року в складі старших класів, а в біжучому учебному році в складі одного першого (V) класа для хлопців і дівчат, скінчивших вищі початкові школи. Викладання буде вестись в цій гімназії на російській мові з обов'язковим навчанням українській мові і українознавству. Обидві гімназії отримуються на місцеві кошти.

Повідомляючи Вас про ці постанови Загальних Зборів членів Т[оварист]ва «Просвіта», просимо дозволить відчинити названі гімназії.

При цьому прикладаємо в копії виписку з протокола Загального Зібрання членів Т[оварист]ва «Просвіта» і копію

постанови Окружного Суда про реєстрацію Т[оварист]ва «Просвіта».

Голова Ради

Члени Ради:

За Секретаря Ради

Ів. Озерянський

Ю. Щириця, [підписи]

[підпис]

12 вересня 1917 р[оку].

Вінниця, на Поділля,

Миколаївський пр[оспект] № 70.

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 48 – 49.

№ 167

Уповноваження про делегування П. Білінського на Всеукраїнський з'їзд «Просвіт»

12 вересня 1917 року

Бершадське Товариство

«ПРОСВІТА»

Вересня 12-го дня 1917 року

м[істо] Бершадь, на Поділля

УПОВНОВАЖЕННЯ

Бершадське Товариство «Просвіта» сим уповноважує Голову «Просвіти» Петра Івановича БІЛІНСЬКОГО прийняти участь з правом рішаю чоґо голосу на з'їзді «Просвіт», який відбудеться 20 вересня с[ього] р[оку] в м[істі] Київі.

Член Т[оварист]ва

[підпис]

Секретар

[підпис]

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 50.

№ 168

**Уповноваження про делегування І. Поніка
на Всеукраїнський з'їзд «Просвіт»**

12 вересня 1917 року

Бершадське Товариство
«ПРОСВІТА»
Вересня 12-го дня 1917 року
м[істо] Бершадь, на Поділля

УПОВНОВАЖЕННЄ

Бершадське Товариство «Просвіта» сим уповноважує І. І. ПОНІКА прийняти участь з правом рішаю чого голосу на з'їзді «Просвіт», який відбудеться 20 вересня с[ього] р[оку] в м[істі] Київі.

Член Правління [підпис]
Секретар [підпис]

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 50.

№ 169

**Повідомлення Генерального секретарства освіти
про пересилку постанов Іванівського
товариства «Просвіти»**

13 вересня 1917 року

Українська Центральна Рада у Київі
Вересня 13 дня 1917 р[оку]
№ 3234.
м[істо] Київ.

До Генерального Секретаріату Освіти
Канцелярія Української Центральної Ради пересилає Вам при
сьому копію постанов Іванівського Товариства «Просвіта»,

Брацлавського повіту на Поділля з 4 вересня с[ього] р[оку], одержаних нами 12 вересня під № 9185.

Завідуючий канцелярією

[підпис]

Діловод

[підпис]

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 51.

№ 170

**Посвідчення про делегування В. Злотчанського
на Всеукраїнський з'їзд «Просвіт»**

15 вересня 1917 року

ПОДІЛЬСЬКЕ УКРАЇНСЬКЕ

ТОВАРИСТВО «Просвіта»

«15» вересня 1917 р[оку]

№ 128.

г[ород] Кам'янець-Под[ільський]

Посвідчення

Віктор Злотчанський делегується від Кам'янець-Подільської «Просвіти» на Всеукраїнський з'їзд «Просвіт» у Києві 20 вересня 1917 року.

Голова Т[овариства] «Просвіта»

Кость Солуха

За писаря

М. Богацький

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 51.

№ 171

**Повідомлення газети «Нова Рада» про намір селян заснувати
«Просвіту» в селі Загінцях Летичівського повіту**

16 вересня 1917 року

В с[елі] Загінцях Летичівського повіту на Поділля відбулися загальні збори селян, на яких одногосно ухвалено закласти в селі

«Просвіту». Збори розглянули й ухвалили статут товариства. В склад Ради товариства обрано: Захара Кучерука, Никифора Брижатюка, Макара Несторука, Саву Гриника, Севастьяна Тарахтія, Северіяна Несторука, Тимофія Адамчука, Якова Пугача, Василя Будиловського й Федора Будиловського.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 16 вересня.

№ 172

**Посвідчення про делегування А. Дячука
на Всеукраїнський з'їзд «Просвіт»**

19 вересня 1917 року

ОЛЬГОПІЛЬСЬКЕ

повітове Т[оварист]во «ПРОСВІТА»

19 вересня 1917 р[оку]

г[ород] Ольгополь, Подольской губ[ернії]

Посвідчення

Власник сього Авксентій Хомів Дячук на засіданні Ольгопільського товариства «Просвіти» 18 вересня 1917 р[оку] обраний представником від названого товариства на з'їзд «Просвіт» в Києві 20 вересня сього року.

За Голову Товариства

[підпис]

За Секретаря

[підпис]

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 52.

№ 173

**Довіреність про делегування Ю. Щириці
на Всеукраїнський з'їзд «Просвіт»**

20 вересня 1917 року

Культурно-просвітне

Товариство «ПРОСВІТА»

№ 178.

Вінниця, Подільської губ[ернії]

Вересень 20-го 1917 р[оку]

Довіреність

Рада Т[оварист]ва «Просвіта» з Вінниці на засіданню дня 19-го с[ього] м[ісяця] постановила уповноважити яко представника на з'їзд «Просвіт» у Києві, члена Ради добр[одія] Ю. Щирицю.

За Голову

Ю. Щириця

Секретар

[підпис]

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 52.

№ 174

**Посвідчення про делегування Т. Борейко
на Всеукраїнський з'їзд «Просвіт»**

20 вересня 1917 року

РАДА

ЯМПІЛЬСЬКОГО

Т[оварист]ва «Просвіта»

Ямполь, Под[ілья]

№ 27.

20 вересня 1917 р[оку]

Посвідчення

Сим посвідчується, що пред'явник цього є дійсно член Ради Ямпільського Т[оварист]ва «Просвіта» Тимофій Орестович Борейко, котрий відправляється в м[істо] Київ, в Українську Центральну Раду, на всеукраїнський з'їзд «Просвіт».

Голова Т[оварист]ва «Просвіта»

[підпис]

Член-писар

[підпис]

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 53.

№ 175

**Витяг з протоколу I-го Всеукраїнського з'їзду «Просвіт»
про виступ Ю. Щириці**

20 вересня 1917 року

Д[обродій] Щириця, Вінницької Просвіти вітає з'їзд і далі дає справоздання. Вінницька Просвіта видала кілька брошур та біблійну історію, заснувала 30 Просвіт, із них 12 являються філіями її, а також відкрила 2 гімназії.

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / уряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 53.

№ 176

**Повідомлення газети «Нова Рада» про засування «Просвіти»
в Слобідка-Михалківська Летичівського повіту**

20 вересня 1917 року

В с[елі] Слобідці-Михалківській Летичівського повіту на Поділлі загальні збори селян одноголосно ухвалили заснувати «Просвіту». В склад ради товариства обрано: Андрія Моставлюка (голова), Ілька Байду (товариш голови), Василя Швеця (писарь), Гната Пасішника, Ганну Вахнілову, Єфрема Швеця і Петра Шайду.

Організовано при «Просвіті» лекційну комісію з 13 душ, в склад якої ввійшли дві жінки.

Товариство передплачує для читальні газети та купило книжок.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 20 вересня.

№ 177

**Повідомлення газети «Свободный голос» про відкриття
товариством «Просвіта» українських
гімназій у Вінниці**

21 вересня 1917 року

Відкривається товариством «ПРОСВІТА» в г[ороді] Вінниці УКРАЇНСЬКА ГІМНАЗІЯ в складі підготовчої, I та II класів. Плата за навчання 50 карбованців на рік. Навчання буде вестись українською мовою.

Рівночасно відкривається і гімназія, на основі закону 28 квітня (апріля) 1917 року для скінчивших вищу початкову школу, в складі 1-го (V) класа. Викладова мова російська, обов'язкова українська мова і українознавство. Плата 100 рублів в рік. Обидві гімназії мішані (для хлопців і дівчат). Прохання приймаються до 27 вересня (сентября) в помешканні Учительського інститута (Замостя, коло народнього дому) від 9 до 2 годин дня.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 21 сентября.

№ 178

**Повідомлення газети «Нова Рада» про становище в
Кам'янець-Подільській «Просвіті»**

22 вересня 1917 року

Кам'янець-Подільський.

Представник «Просвіти» в Кам'янці-Подільському д[оброд]ій Злотчанський, привітавши з'їзд, згадав, що ця «Просвіта» двічі умирала і двічі оживала. Тепер Т[оварист]во найбільше працює коло українізації на Поділлі шкіл. Після Кам'янецької найбільше працює Вінницька «Просвіта», а інші повітові т[оварист]ва працюють досить мляво. Дуже гальмує справу Кам'янецькій «Просвіті» прифронтове її становище, – багацько вояцького люду провадить ворожу «Просвіті» агітацію і всяко намагається їй

шкодити. Кепські стосунки також і з ксьондзами, котрі намагаються зпольщувати українців на католиків.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 22 вересня.

№ 179

**Повідомлення Вінницького товариства «Просвіта» про
дозвіл на відкриття української гімназії**

23 вересня 1917 року

Генеральний Секретаріат України
Секретарство
Справ Освітніх
Канцелярія Генерального Секретаря
Київ
23 вересня 1917 року
№ 903.

Цим повідомляю, що Т[овариств]у «Просвіта» в Вінниці дозволяється відкрити на свої кошти в м[істі] Вінниці мішану гімназію в складі класів для дітей, що скінчили вищі початкові школи.

Про надання гімназії всіх прав казенних шкіл пишеться нами до Міністерства Освіти.

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 54.

№ 180

**Ухвала I-го Всеукраїнського з'їзду «Просвіт» щодо небажання
окружних судів реєструвати статуту на українській мові**

Вересень 1917 року

I-й Всеукраїнський з'їзд Просвітніх Т[овариств], вислухавши усвідомлення про те, що окружний суд у Києві, Вінниці, Полтаві,

Катеринославі та інших містах зрікається реєструвати українські статuti, вважаючи Українську мову на Україні чужемною, постановив рішуче протестувати проти такої зневаги і домагатися, щоб судові справи на Україні підлягали владі Генерального Секретаріату і щоб Центральний Уряд скоріше затвердив Генеральних Секретарів по Справах: судових, доріг, військових, поштово-телеграфних та продовольчих.

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / уряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 54.

№ 181

Повідомлення газети «Свободный голос» про заснування хору Вінницьким товариством «Просвіта»

29 вересня 1917 року

Артистична комісія Вінницької «Просвіти», маючи на меті познайомити широке коло суспільства з кращими творами українських композиторів, організує «Просвітянський хор». Перший запис охочих потупити в хор відбудеться 1-го жовтня у неділю в помешканні «Просвіти» (Миколаївська, № 70) від 5 до 7 годин вечора.

Спивки призначаються по понеділках (для сопранів і альтів), по середах (для тенорів і басів) і по неділям (загальні) в помешканні «Просвіти» від 6 до 8 годин вечора

25-го цього вересня (сентября) т[оварист]во «Просвіта» на прохання відкрити в м[істі] Вінниці дві гімназії получило від генерального секретаря народної освіти таку відповідь: цим повідомляю, що Вінницькому т[оварист]ву «Просвіта» дозволяється відкрити на свої кошти в м[істі] Вінниці класичну мішану гімназію, а також мішану гімназію в складі старших класів для дітей, що скінчили вищі початкові школи. Прохання в обидві гімназії приймаються.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 29 сентября.

**Відомості про культурну діяльність театрального
гуртка Немирівського товариства «Просвіта»
Брацлавського повіту**

3 жовтня 1917 року

Немирівське
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО
«Просвіта»
Брацлавського повіту на Поділлі
«3» жовтня 1917 р[оку]
м[істечко] Немирів на Подолі

Генеральному Секретарю Справ Освітніх

На лист від 26 вересня цього року Немирівське Українське Товариство «Просвіта» дає нижче відомости про діяльність театрального гуртка «Просвіти» в Немирові Брацлавського повіту:

- Е) постійних будинків не має.
- І) Вистави «Просвіти» відбуваються в помешканні бувшого очисного складу княгині М. Г. Щербатової.
- Г) Досвідченого режисера не має.
- Ж) Вистави відбуваються аматорськими силами.
- З) Театрального майна «Просвіти» не має, а тільки є позичене.
- К) До цього часу були виставлені п'єси: День правди, 2 рази, Назар Стодоля 2 рази, Піймав облизня 1 раз. Цивільний шлюб і водевіль. На першій гулі 2 рази. І Бондарівна.
- Д) Контингент глядачів переважно складається більше з [...] нижчого класу.

За голову Просвіти
Писар

[підпис]
[підпис]

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 55.

№ 183

**З виступу В. Злотчанського на I-му Всеукраїнському
з'їзді «Просвіт»**

5 жовтня 1917 року

Від Подільщини виступає Злотчанський. Подільська «Просвіта» утворена ще 1906 р[оку], але пізніше була закрита урядом. Після революції «Просвіта» вела в першій мірі організаційну політичну роботу, старалася про українізацію шкільництва тощо, але зараз її робота припинена через евакуацію Кам'янця-Подільського. На селах також дуже трудно приходиться робити, бо в прифронтовій полосі народ пригноблений воєнними подіями. Дуже багато шкодять фронтові організації. Найкраще розвивається Вінницька «Просвіта», яка має 300 членів. Видала вона 8 книжечок, уладила багато вистав і лекцій по селах. Її старанням відкривається 2 українські гімназії. «Просвіта» веде роботу в порозумінні з Селянською Спілкою. Всіх «Просвіт» в повіті 30.

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 56.

№ 184

**Повідомлення Секретарства у справах освіти про
діяльність театральної комісії Приворотського
товариства «Просвіта» Ушицького повіту**

6 жовтня 1917 року

Приворотське
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО
«Просвіта»
Ушицького повіту на Поділлі
«6» жовтня 1917 р[оку].
№ 14.

В Генеральний Секретаріат України
Секретарство Справ Освітніх

Відділ театральний

Сповіщаємо Відділ Театральний про діяльність театральної комісії при Приворотській Просвіті. Постійного будинку для вистав нема.

Театральної комісії вистави відбувались в помешканні місцевої народної школи. Досвідченого режисера при виставах не було. Вистави впоразались аматорами.

Театрального майна у «Просвіті», окрім драматичних творів нема.

Було виставлено в с[елі] Привороттю: «По ревізії» – 2 рази, «В суді» (3 сценки) – 1 раз, «Москаль-Чарівник» – 1 раз.

Аматорами при Приворотській Просвіті було виставлено в с[елі] Нефедівцях: «По ревізії», «В суді».

Глядачі переважно складались з селян молодшого віку.

Голова Просвіти
За писаря

Дмитро Танчук
Петро Боднарук

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 56 – 57.

№ 185

**Повідомлення газети «Свободный голос» про відкриття
української гімназії Вінницьким
товариством «Просвіта»**

8 жовтня 1917 року

Завтра (9 жовтня) в 3 годині дня в помешканні т[оварист]ва «Просвіта» відкриття Вінницької Української гімназії. Запрошуємо всіх членів т[оварист]ва «Просвіта» і всіх, хто співчував цьому ділу.

Свободный голос (ежедневная газета). – Винница. – 1917. – 8 октябрия.

**Стаття Ю. Щириці в газеті «Подільська воля» про
відкриття українських гімназій у Вінниці**

9 жовтня 1917 року

9-го цього жовтня, в м[істі] Вінниці, в 3 годині дня, в помешканню «Просвіти», урочисто відбулося національне свято відкриття двох українських гімназій: одної – по закону 24 травня 1874 року; другої – по закону 28 квітня 1917 р[оку], для скінчивших вищу початкову школу. Обидві гімназії мішані – для хлопців і дівчат. Перед молебнем пан-отцем, протоієр[еєм] Вінницького собору, А. Станіславським було сказано відповідне моменту слово, що тепер Україна може вільно розправити свої могутні крила і, йдучи шляхом культурного життя, стати на рівні з другими культурними державами Європи. Після молебна було проголошено «Многі літа» Українській Центральній Раді, Генеральному Секретаріату, учащим та учащимся нових українських гімназій. Далі голова «Просвіти» І. Е. Озерянський, поінформувавши про ті заходи, котрих вживала «Просвіта» для того, щоби заснувати в м[істі] Вінниці українські гімназії і прочитавши дозвіл Генерального Секретаря по народній освіті про відкриття цих гімназій, оголосив їх відкритими і побажав цим маленьким вогникам розростись у великі вогнища, котрі світили б на всю Україну і освічували їм шляхи до великого культурного будучого. Після були привітання від ріжних українських організацій. Перше слово взяв Д. В. Маркович, відомий письменник і голова Подільської української губерніяльної Ради; в своїй промові Д. В. Маркович дуже схвильовано, в простих, надзвичайно щирих словах, привітавши організаторів цього святого діла, вказав на те велике значення, яке має навчання на рідній мові в атмосфері оточуючого рідного життя, і звернувшись з сльозами в очах до стоячих перед ним діточок, старий письменник вітав їх, що їм доля послала велике щастя учитись в тих школах і в тих обставинах, про котрі старі українські діячі тільки мріяли, терплячи прикрі заборони і знущання... Тут Дмитро Васильович закryw лице і заплакав... І це зробило велике вражіння на присутніх, у котрих теж виступили сльози на очах... Схвильований попереднім промовцем і урочистістю мента виступив з привітанням

губернський комісар М. О. Стаховський, котрий в своїй промові, звернутій безпосередньо до дітей, закликав їх до щирої праці на ріднім ґрунті, в рідних обставинах, зауваживши, що їм тепер не прийдеться ховатись по кутках з рідним словом, як це було раніш, або їздить за кордон за рідньою освітою. Після вітав новороджені гімназії губернський комісар по народній освіті В. К. Приходько, котрий висловив побажання, щоби українські громадяне лічили своїм моральним обов'язком матеріально підтримувати ці світочи української культури і, звернувшись до дітей, він запрошував їх бути зразковими учнями перших українських гімназій в Вінниці. Далі вітав голова все подільської учительської спілки С. М. Іваницький і бажав, щоби початкова школа безпосередньо ввійшла в зв'язок з гімназіями і щоби останніми була покрита вся Україна, щоби не було ні одного села на Україні, де б не було тої або иньшої середньої школи. Нарешті виступив В. С. Дудич, редактор «Подільської Волі», котрий схвильовано-щиро вітав гімназії і бажав, щоби ці посаджені рослини зацвіли пишним цвітом на радість українському громадянству.

Далі було оголошено, хто прийнятий в підготовчий і перший класи одної гімназії і в перший (п'ятий) – другої. Всіх учнів в обох гімназіях більше 100. Гімназії будуть міститись в «Мурах», де вони проіснують цілий 1917-18 шкільний рік. Навчання буде проводитись в другу зміну від 2 годин 45 хв[илин] дня до 6 ч[асов] 50 хв[илин] вечора.

Урочистість свята і його особливо щирий характер зробили велике вражіння на дітей, учнів, їх батьків і других присутніх. З якимсь змішаним сумливо-радістним та урочисто-щирим почуттям розійшлися всі після свята.

Не почувалось нічого казенного, напруженого, нічого того, що звичайно помічається в подібних випадках. Все було просто та мило. Хай же так мило, просто та щиро й надалі тече славне життя цього маленького культурного вогника, як приязно і радісно він появився на світ Божий.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 22 жовтня. – С. 3 – 4.

№ 187

Повідомлення газети «Народна воля» про влаштування товариством «Просвіта» села Капустяни Брацлавського повіту концерту в пам'ять по Т. Шевченку

10 жовтня 1917 року

Заснована в Капустянах, на Поділлі, «Просвіта», улаштувала концерт в пам'ять Шевченка, виставила на фабриці і селі «Жидівку вихрестку», притягаючи такими заходами селян до просвіти; дала на ремонт школи 300 карб[ованців] грошей.

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / уряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 57.

№ 188

Повідомлення газети «Народна воля» про стан просвітньої справи на Брацлавщині

10 жовтня 1917 року

На Брацлавщині, Подільськ[ої] Губ[ернії], і земство (старе), і представники до губ[ернської] укр[аїнської] ради ставляться байдуже до своїх справ. Земство ні одної інструкції, ні програми до ведення української школи не посилало. Грошей на ремонт школи в с[елі] Капустянах не дало, пояснивши, що в нього коштів нема.

З боку брацлавських представників до губ[ернської] укр[аїнської] Ради помічається ще холодніше відношення. Ні про які повітові організації село Капустин не знає. Одбулись в Брацлаві 2 з'їзди представників «Просвіт». Але про ці з'їзди Капустинська «Просвіта» взнала тільки після з'їзду.

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / уряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 57 – 58.

№ 189

**Повідомлення газети «Нова Рада» про влаштування лекцій
Городоцьким товариством «Просвіта»**

13 жовтня 1917 року

Городокська «Просвіта» на Поділля в помешканню церковно-парафіяльної школи влаштувала лекцію на такі теми: «Просвіти» і українське життя» і «Народне самооподаткування». Лекцію прочитав член «Просвіти» Д. Людей була повна школа. Після лекції був улаштований збір грошей на користь «Просвіти»; зібрано коло двадцяти карбованців.

При Городокській «Просвіті» на Поділля організувався український хор. Співанки відбуваються чотири раз на тиждень.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 13 жовтня.

№ 190

**Ухвала про виділення коштів Подільському товариству
«Просвіта» на утримання дитячого садку**

15-16-17 жовтня 1917 року

ПРОТОКОЛ

Наради Департаменту Позашкільної Освіти 15-16-17 жовтня.

Присутні: п[ані] Русова, п[ан] Крижанівський, п[ан] Шугаєвський, п[ан] Донець, п[ан] Шарко.

Слухали: 18. Подільське Т[овариств]во «Просвіта» на утримання і обладнання дитячого садку – 27 тисяч на рік.

Ухвалили: 18. Видати 5000 карб[ованців].

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 58.

№ 191

**Повідомлення Секретаріату в справах освіти про початок
занять у Вінницькій українській гімназії**

16 жовтня 1917 року

Вінницька Українська
Т[оварист]ва Просвіта Гімназія
(по закону 28 квітня 1917 р[оку])
№ 17.
1917 року м[ісяця] жовтня 16 дня.

Секретарству Справ Освітніх

Цим повідомляємо, що відкриття Вінницької Української
Т[оварист]ва Просвіти гімназії (по закону 28 квітня 1917 р[оку])
одбулося дня 9 жовтня 1917 р[оку] в складі I/VI класу, а наука
почалася дня 10 жовтня 1917 р[оку].

Тимчасовий голова
Педагогічної Ради
Секретар
Педагогічної Ради

Ів. Озерянський

В. Козак

*«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник
документів і матеріалів / уряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук.
Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 58 – 59.*

№ 192

**Стаття В. Дудича в газеті «Подільська воля» про
сучасний політичний момент**

16 жовтня 1917 року

Тяжкі зловісні часи переживає нині наша Україна і ціла
Російська держава. Вкрай руйнуються наші села, наше народне
хазяйство. Трудящий народ стікає кровію в довгій війні народів.
Страшна дорожнеча темною хмарою повисла над селянством і
робітництвом. Залізні дороги з кожним днем наближаються до

повної руйни. Ворожі народові сили гуртуються, готуються до рішучої боротьби з революцією. Вони намагаються знищити всі здобутки революції і знов посадити на престол Миколу II, або кого іншого; вони своєю чорною роботою: грабіннями, убійствами, підпалами і т[аке] ин[ше] хочуть внести анархію, руйну, щоб тим розчарувати народ в революції, щоб не дати змоги дочекати до Установчих Зборів, де має рішатись доля всього трудового народу, де заступники народні будуть добиватись *землі і волі* і негайного миру. Чим ближче до Установчих Зборів, тим більше турбуються темні сили, бо знають, що воля народу, виявлена на тих зборах, буде законом для всіх. Тому то настає в нашій державі таке безладде, тому то темні сили так рішучо взяли за свою чорну роботу. Вдасться їм це – і тоді знову повернеться стара панська і царська неволя, подужають вони революцію і прийде кінець тій волі, що принесла нашому народові революція. Знову буде замкнено уста нашому народові: закриють українські газети, журнали, всякі товариства, і підуть наші крапці проводирі, закуті в кайдани, на шибеницю, на каторгу, в тюрми, в далекий холодний Сибір у вічне заслання, а народ не буде мати ні сподіваної землі, ні волі.

Не сила самому Временному Правительству вийти в цей скрутний час з тяжкого, лихого стану, вивести трудящий народ на добру дорогу до міцної волі та кращої долі. Так само і наше крайове правительство Генеральний Секретаріат, яке лише тепер бере до своїх рук владу, не може спинити руйну. Тільки сам народ, який зробив сю революцію, скинув царське правительство, розбив кайдани царської неволі, зможе дружніми зусиллями подужати своїх ворогів, встановити лад і добути собі нове життя.

Але сила народу в його свідомости, в його організованости. Коли народ добре знає, чого йому треба, як йому слід боротися за свої права, коли він скрізь і всюди буде дружно виступати в оборону своїх інтересів, тоді не страшні йому темні сили, тоді він не допустить до безладдя і руйни.

Незабаром мають бути вибори до Установчих Зборів (Учредительного Собранія). 12 падолиста (ноября) всі громадяне будуть голосувати за ті або інші списки. Списків буде багато і мало свідомому буде трудно в них розібратись. Нашим завданням буде освідомлювати громадян Поділля як про виборчий закон і ріжні розпорядження, так і про те, за кого треба голосувати, щоб здобути

народові землю, волю, гарні порядки, і все те, до чого так змагається людність.

Громадяне! Готуйтеся до виборів в Установчі Збори, піклуйтеся, щоб не пропав не один ваш голос, щоб всі були записані в виборчі списки. Од вас самих залежить провести найкращих народніх оборонців. Вас мільйони і ніяка сила вас не подужає.

Подільська воля (журнал-тижневик). – Вінниця. – 1917. – 16 жовтня. – С. 3 – 4.

№ 193

**Список осіб, запрошених навчати в 1 (5) класі у «Вінницькій
Українській Товариства Просвіта Гімназії»
(по закону 28 квітня 1917 року)**

16 жовтня 1917 року

№	Ім'я Отчество Фамілія учителя	Читає лекції по	Число годин в неділю
1	Іван Євфимович Озерянський, учитель Вінницької Городської чоловічої Гімназії. Тимчасовий Голова Педагогічної Ради.	Історія Росії та України	2
2	О[тець] Протоієрей Антон Амбросієвич Станіславський, законоучитель Вінн[ицького] Учит[ельського] Інститута (канд[идат] Богословія Петр[оградської] Дух[овної] Акад[емії])	Закон Божий	2
3	Александр Калістратович Бабенко, учитель Вінн[ицької] Реальної школи	Алгебра, Геометрія	2 3

4	Борис Василієвич Скитський, учит[ель] Вінн[ицької] Реальної школи	Історія (середні віки)	2
5	Михайло Александрович Свідерській, учит[ель] Вінн[ицької] Город[ської] чолов[ічої] Гімназії	Укр[аїнська] мова	3
6	Євфім Онуфрієвич Щириця, учит[ель] Вінн[ицького] учит[ельського] Інститута	Хемія	2
7	Анатолій Степанович Каратаєв, учит[ель] Вінн[ицького] учит[ельського] Інститута	Латинська мова Руська словесність	4 3
8	Дарія Іванівна Базилевич, учит[елька] французької мови	Французька мова	5
9	Михайло Дмитрієвич Озерський, учит[ель] Вінн[ицької] Город[ської] чолов[ічої] Гімназії	Географія	2
10	Георгій Миколаєвич Машкевич, учит[ель] співу Вінн[ицької] Город[ської] чолов[ічої] Гімназії	Спів	1

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 59 – 60.

№ 194

Повідомлення Секретаріату в справах освіти про відкриття та початок занять у Вінницькій українській гімназії

16 жовтня 1917 року

Вінницька Українська
Т[оварист]ва ПРОСВІТА
ГІМНАЗІЯ

№ 38.

1917 року м[ісяця] жовтня 16 дня.

Секретарству Справ Освітніх

Цим повідомляємо, що відкриття «Вінницької Української Т[оварист]ва Просвіта» гімназії одбулося дня 9 жовтня 1917 року в складі підготовчого і першого класів, а наука почалася дня 10 жовтня 1917 року.

Тимчасовий Голова
Педагогічної Ради
Секретар Педагогічної Ради

Ів. Озерянський
Володимир Козак

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 61.

№ 195

Список осіб, запрошених навчати у «Вінницькій Українській Товариства Просвіта Гімназії»

16 жовтня 1917 року

№	Ім'я Отчество назва учителя	Читає лекції по	Число годин в неділю	
			підго- товчий	I клас
1	Іван Євфимович Озерянський, Вінницької Городської	Історія	-	2

	чоловічої Гімназії. Тимчасовий Голова Педагогічної Ради.			
2	О[тець] Протоієрей Антон Амбросієвич Станіславський, законоучитель Вінн[ицького] Учит[ельського] Інститута (канд[идат] Богословія Петр[оградської] Дух[овної] Акад[емії])	Закон Божий	4	2
3	Лідія Вікторівна Шульга, маюча права навчати в початковій школі	Арифметика	6	-
4	Михайло Павлович Кашинський, учитель Вінницької Городської чоловічої гімназії	Українська і російська мови	6	-
5	Георгій Миколаєвич Машкевич, учитель співу Вінн[ицької] Городської чоловічої гімназії	спів	2	2
6	Ілля Максимович Шульга, учитель малюнку Вінн[ицького] Учит[ельського] Інституту	рисунок і числення	2 2	3 -
7	Єлизавета Онисимівна Кузнець, маюча звання домашньої вчительки (курс Св[ятого] Волод[имира] Жіноча Церковно-учит[ельська]	арифметика	-	4

	школа в Петрограді р[оку] 1915)			
8	Володимир Козак, учитель Львівської української Академічної гімназії	Географія Історія природи	2 -	2 2
9	Михайло Козоріз, скінчив Львівський університет уч[итель] німецької мови	Німецька мова	-	4

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 61 – 63.

№ 196

Стаття Г. Тустановського в газеті «Подільська воля» про вибори до Всеросійських та Всеукраїнських Установчих зборів

29 жовтня 1917 року

Всякий знає, яке велике значіння в історії народів мають Установчі Збори. Ті форми державного життя, котрі витворились віками, пережили самих себе, струхлявіли і, не відповідаючи дійсним вимогам життя всього народу і окремих націй, завалились від першого подиху створеної народом революції. Народ, зруйнувавши старе, гниле державне будівля, *збирається*, щоб власними засобами витворити новий, просторий, теплий і світлий будинок, в якому кожний міг би по праву щасливо і мирно прожити.

Наш російський державний будинок, котрий називали «тюрмою народів», був збудований на фундаменті абсолютизму, безправ'я та жорстокости. Як звичайно буває у тюрмі, в нім світу було мало, а чад неправди гнітив і чавив усіх «многоязичних» мешканців сего великого каземату. Але подув в узеньке віконце весняний вітер, прочумались пригноблені мешканці смердючого льоху, подали один одному руки, наперли на стіни струхлявілого будівля і повалили його в щент. На місці, де стояла тюрма народів,

тільки курява стала. Коли курява прояснилась, на місці зруйнованої будівлі заворушилися люди, заходились, щоб на місці тюрми збудувати вільну простору оселю, в котрій найшлося би місто для кожної нації сеї великої сем'ї.

Заложити таку простору оселю і призначити в ній місце для хати кожної нації держави і повинні будуть Російські Установчі Збори. Будувати-ж хату і хазайнувати в ній вже буде та нація, яка в ній збирається жити. Тільки тоді та хата відповідатиме всім життєвим потребам нації, коли її будуватиме сам господарь. Все це так зрозуміло і цілком натурально, що й не приходить про него багатого говорити. На сю стежку і стало революційне українське громадянство разом з Центральною Радою і її Генеральним Секретаріатом. Воно постановило взяти найактивнішу участь в виборах до Всеросійських Установчих Зборів, послати туди найкращих своїх синів, котрі б перед всім світом, разом з другими, населяючими Росію народами, виявили своє бажання. А сії бажання, це – переустрій нашої держави на федеративних началах; і земля, і воля трудящому люду.

Коли сі самі головні питання державної ваги будуть на Всеросійських Установчих Зборах вирішенні, тоді кожній нації можливо буде приступити до будови власної хати. От тоді-то і повинні зібратись на Україні суверенні (повномочні) Українські Установчі Збори, котрі і рішатимуть, як ліпше збудувати власну хату, збудувати так, щоб не було в ній рідного сина і пасинка, а щоб всі мали рівне право користуватись її багатствами, щоб і національні меншости могли назвати Україну не мачухою, а рідною ненькою.

Почувши про таке бажання Українського народу, временне російське правительство, котре ледве тримається на ногах, а разом з ним «ріжні кадети» та російські «демократи», заверещали на весь світ про якусь-то там узурпацію влади Учредительного Собранія, про змагання до сепаратизму і самостійництва, то що... Словом, затрубили по вовчому на зразок «старого режиму». І от тоді, коли підготовка до праці йде жвавим темпом, ріжні російські партії починають «гутюкати» на українців, а кволе временне правительство, котре боїться большевистського перевороту, на Україні починає тяганину з представниками українського народу – Українською Центральною Радою та її Генеральним Секретаріатом.

Вони забувають, що тим самим чіплянням штовхають помірковану частину українського громадянства на дорогу до самостійництва. На всіх їх закиди хотілось би сказати: «Врачу, ісцелися сам».

Що-ж лишається робити нам українцям? Кожний, хто вважає себе сином свого покривдженого народу, повинен твердо стояти на витворенім, цілком певнім ґрунті, з котрого не зіпхнуть його ніякі «расейські демократи».

Нам треба вжити всіх засобів, щоб якомога більше пройшло у Всеросійські, а після і в Українські Установчі Збори наших представників – українських соціалістів, котрі зуміють постояти за право нашого народу і здобути йому і землю, і волю.

А через те, всі українці свої голоси на майбутніх виборах повинні віддати спискові № 1-й – українських соціалістів та селянської спілки.

Подільська воля (часопись соціально-політична та економічна). – Вінниця. – 1917. – 29 жовтня.

№ 197

**Повідомлення Секретаріату в справах освіти про
відновлення навчання у Вінницькій
українській гімназії**

4 листопада 1917 року

Вінницька Українська
Т[овариств]ва ПРОСВІТА
ГІМНАЗІЯ
№ 49.
1917 року м[ісяця] падолиста 4 дня.

Генеральне Секретарство по освітніх Справах

Цим звіщаємо, що з приводу безпорядків, які робились у Вінниці, наука в гімназії не відбувалася від дня 28 жовтня по 1 падолиста. Дня 2 падолиста наука почалася знову та йде нормальною ходою.

Також звіщаємо, що ми відкрили другий клас, в котрому почалася наука дня 25 жовтня 1917 року. Список учителів у прикладі.

Тимч[асовий] Голова
Пед[агогічної] Ради
Секретар

Ів. Озерянський
В. Козак

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 63.

№ 198

**Звернення Подільського товариства «Просвіта» до
Товариства шкільної освіти з проханням надати
інформацію щодо російсько-українських словників**

8 листопада 1917 року

ПОДІЛЬСЬКЕ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО
«Просвіта»
Листопада 8 дня 1917 р[оку]
№ 219.
г[ород] Кам'янець-Под[ільський]

Т[оварист]ву Шкільної Освіти

В нас дуже великий брак словників, які в сей час дуже необхідні, а особливо для вчителів, а тому Подільська «Просвіта» ласкаво просить порадити її: які між виданими зараз не дорогими словничками найкращі (як московсько-українські, так і українсько-московські), а коли можливо, то навіть надіслати зразки накладною платою.

«Просвіта» буде дуже вдячна.

За Голову «Просвіти»

[підпис]

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 64.

№ 199

**Повідомлення газети «Нова Рада» про відзначення
ІІІ Універсалу Центральної Ради Кам'янець-
Подільським товариством «Просвіта»**

19 листопада 1917 року

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬК, 20. У неділю 19 листопада у Пушкінському народньому домі головою міської «Просвіти» Петровським при участі української трупи, генерального комітету на чолі з членом Української Центральної Ради Іваном Гореміка-Крупчинським було улаштовано український мітинг-концерт, на якому одночасно відбулося урочисте оголошення Універсалу Центральної Ради од 7-го листопада; перед тим українська трупа з власним оркестром музики й хором під жовтоблакитним прапором з національним гімном разом з військом від гарнізону улаштувала парад від городського театру до народнього дому. Універсал оголошено членом Центральної Ради Гореміка-Крупчинським.

Під час оголошення Універсалу публіка гучно аплодувала, а оркестр і хор виконували національний гімн.

Вечером у городському театрі також було оголошено Універсал. Публіки в театрі було повнісінько; перед оголошенням Універсала Гореміка-Крупчинський виступив з промовою і зазначив, що тільки у федеративній російській республіці народ зможе затвердити за собою всі здобутки революції і що тільки при самовизначенні народів запанує правда й воля на нашій землі. Оголошення Універсалу публіка слухала стоячи.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 23 листопада.

№ 200

**Циркуляр Подільського губернського комісара щодо
використання української мови**

26 листопада 1917 року

Циркуляр губернского комиссара. Губернским комиссаром разослан учреждениям Подолии следующий циркуляр: «З огляду

на те, що українська мова в межах Поділля проголошена мовою офіційною, прошу зноситись зо мною, а також з громадськими установами, органами місцевого самоуправління і державними інституціями України, по можливості, на українській мові, заохочуючи і привчаючи до неї і служачих Управи. Ті Управи, служачі котрих з тих чи інших причин не знають іще української мови, ласкаво прошу приклясть старання до вивчення принаймні хоть місцевої народної мови, на цій же мові вести балачки з українською людністю, в інтересах взаємного розуміння. З свого боку, можу радити для вивчення літературної української мови звертатися за підручниками до місцевих українських товариств просвітнього характеру («Просвіта»), рівно ж і у київські українські книгарні. Хтіло б ся бачити у всіх офіційних установах (присутствіях) України замість царських портретів образ великого революціонера, страдальця і співця України і Всеславянства, оборонця землі і долі народньої – Тараса Григоровича Шевченка, Грінченка, Куліша та инш. письменників, а також портрети героїв Української історії, історичні малюнки і т[ому] п[одібне]. На портрети царів затрачалися чималі народні кошти. Я пропоную по змозі прикрашати насамперед присутствія величними портретами Шевченка, мальованими на полотні олійними фарбами у відповідних рамах. Такі портрети можна дістати з г[орода] Миргорода на Полтавщині від д[оброд]ія Самойловича (адрес: Миргородська повітова міліція). Коштує 30 кар[бованців] без пересилки. Розмір 16x12 верш. Дешевші папірові портрети (у п'ять фарб) можна виписувати із книгарні «Час» (Київ, Велика Володимирська вулиця) або ж «Українська книгарня» (Київ, Безаківська). Коштують 1 р[убль] 50 к[опійок]. Губерніяльний комісар Гр. Степура».

Известия Винницкой городской думы. – 1917. – 26 ноября.

№ 201

Доповідь В. Приходька Генеральному секретарству народної освіти щодо українізації шкіл Поділля

30 листопада 1917 року

Українська Народня

Республіка
Подільський Губернський
Комісар
по Народній Освіті
Листопада 30 дня 1917 р[оку].
№ 39.
М[істо] Вінниця, Под[ільська] губ[ернія].

До Генерального Секретаріату Народньої Освіти

У відповідь на запитання Шановного Секретарства з дня 16 листопада б[іжучого] р[оку] про те – в якому стані перебуває зараз справа українізації шкіл на Поділлію і що вартого уваги висунула освітня справа за місяць жовтень, маю за честь повідомити слідує:

Справа українізації шкіл на Поділлію стоїть цілком певно. Власне, щоби висловити свою думку більш точно, повинен вираз «справа українізації» замінити виразом «ідея українізації»: іменно, ідея українізації з кожним днем прививається все ширше і все глибше; можна помічати як широкі кола громадянства, що сеї ідеї не визнавали, проти неї протестували або були байдужі, тепер миряться з нею і не через те, що не їх сила, а просто, побачивши, що в дійсному життю українізація – се не такий «жупел», як вони собі уявляли.

Що до нижчої школи, то для учителів в масі українська школа стала вже річчю цілком зрозумілою і звичайною. Кажу в масі, бо, звичайно, що і до сеї пори безумовно серед учительства єсть одиниці, котрі переводять українізацію лиш по приказу, а там, де мають можливість опертись «на начальство», то продовжують ще русифікацію під соусом «небажання селян». Таке з'явище має місце, напр[иклад], у Вінницькому повіті, в якому деякі учительки «роз'яснили» волю селянства в бажаному для себе дусі, а Управа запобігливо поспішила видать таким учителькам замість українських граматок – російського Фльорова і т[аке] инше. Одначе, з такими з'явищами ведуть на місцях боротьбу свої ж таки свідоміші товариші-учителі і таке становище, безумовно, скоро минує. Українізація нижчої школи розпочалася на Поділлію спокійно, без ніяких анкет і плебісцитів і життя показало, що такий метод, ухвалений учительськими з'їздами на Поділлію, цілком оправдав себе: діти прийняли науку на рідній мові як щось зовсім

натуральне, що ж до селянства, то поскільки воно взагалі цікавилось школою, – воно було підготовлено на з'їздах і різних зборах, що школа має бути рідна і дало на це свою повну згоду.

Більш цікавий матеріал в справі переведення в життя українізації школи дадуть Різдвяні учительські з'їзди, поки ж що мені відомо тільки про один випадок – в Ямпільському повіті, – коли під впливом якоїсь агітації всі школярі повернули в школу українські граматки Норця, куплені ними напередодні, і заявили, що вони хочуть учитись по російськи.

До цього повинен пояснити, що в деяких повітах, зважаючи на те, що аналогів селяни не платять, а підручники дорогі – сі останні продаються, а не роздаються дурно, як було завше раніше. І, не дивлячись на се, книжки купують охоче, при чім не було випадку, щоб факт продажу українських підручників було обернуто, як зброю проти української школи.

Се – що до нижчої школи на Поділля.

До другого розряду я відношу вищі початкові школи і второкласні (бувші духовного відомства). Сі останні з 24 вересня б[іжучого] р[оку] перейшли до відома Повітових Земств, котрі під проводом Губернського Земства, будуть переводити (і переводять уже) українізацію їх. Всіх второкласних шкіл є на Поділля – 13. Учителями там – здебільшого скінчивші Подільську Духовну Семинарію, через що українізація в сих школах стала фактично переводитись ще раніше, по ініціативі окремих учителів. По дорозі зазначу, що сі школи напередодні реформи – штири з них мають обернутись в учительські семінарії, а решта – і вищі початкові школи, і деякі з шкіл вже навіть почали фактично пристосовувати навчання до майбутніх програм (деякі школи мусіли про це написати у Секретарство).

Трохи інакше стояла справа з українізацією вищих початкових шкіл: тут і елемент школярів більш городського типу і склад учительства в масі проинятий духом бувшої обрусительної політики. До останнього часу в сих школах українізація не переводилась, але справа різко змінилась з переходом сих шкіл до безпосереднього відома (з 10 листопада) Губернської Земської Управи, і зараз можливість українізації вищих початкових шкіл цілком забезпечена. До неї вже і фактично приступлено, при чім є надія ще і в цьому році деякі окремі школи навіть цілком українізувати – річ в тім, що з революцією такі школи по ініціативі

селянства одкрито в деяких селах і навчання там лиш тепер починається. Вищих початкових шкіл на Поділля налічується зараз 60.

Що торкається середніх шкіл на Поділля, то справа з українізацією їх стоїть так: до видання циркуляру Генерального Секретаріату Освіти (про українізацію) я мав тільки приватні балачки з цього приводу і яко Губернський Комісар в сій справі офіційно не виступав, маючи на увазі, що, дякуючи ворожости більшої частини учительського персоналу сего типу шкіл до українізації, моя гола пропозиція почати українізацію могла б викликати різні формальні «отводи». Отже як раз вчасним був виступ Секретарства, котре розіслало циркуляра і поставило сю справу «твердо» і «формально». Іменно до такої системи сі школи звикли і, на підставі моїх спостережень, мушу зазначити, що тільки таким методом Секретарство буде далі йти з успіхом: тут потрібен ясний циркуляр, точна програма, відповідно змінений розпис уроків, підручники і запитання – хто з учителів годен викладати по українськи. Решта – все буде добре.

На друге запитання Секретарства Освіти – «що вартого уваги висунула освітня справа за місяць жовтень», – відносно Поділля маю подати слідуюче:

1. Біжуча робота по українізації школи висунула багато різних і дуже важливих питань, але, безумовно, на першому місці стоїть і домінує надо всім справа з нестачею підручників. І коли б мене запитали – що стоїть в Подільській губернії на заваді українізації – я міг би тільки одповісти: нестача підручників – і тільки се одно.

Я ніколи собі не уявляв, що ідея українізації так скоро всюди пошириться, стане річчю такою зрозумілою, здобуде таку легку перемогу навіть в тих колах, од яких треба було сподіватись всяких перешкод. І досада, і жаль тепер буде, коли од тебе вимагають підручників для третьої групи, для вищих початкових шкіл, для гімназій, для учительських семінарій, а ти примушений тільки відповідати – нема, нема... І кожного разу ще яснішою стає справа, яку я здіймав ще літом, – про абсолютну необхідність утворення центрального відповідального органу при Секретарстві Освіти, – завдання якого було б безупинне постачання книжок для шкіл України. Особливо гостро стоїть справа з нижчими початковими школами – з другою та третьою, а тепер і з першою групою. Тут іменно в великій мірі можна сказати, що українізація школи у

відношенню до громадянства в деяких випадках є до якоїсь міри «вовлеченієм в не вигодную сделку». Ні для кого бо не секрет, що шкільне півріччя вже кінчається, а видавництво «Час» обіщаних читанок Черкасенка ще й досі не випустило, «Криниця» ж і Череповський нещодавно тільки видрукували, і в числі зовсім не відповідаючому потребі. Але се ж видавництва приватні, ні перед ким не відповідальні і їм нічого не зробиш. А тим часом сто тисяч дітей на Поділля ось-ось граматку кінчають і вимагають сто тисяч читанки. Якось, в сподіванню замовлених читанок доводиться викручуватись різними сурогатами (окремі оповідання, казочки), а зараз Шкільний Відділ Подільського Губернського Земства, хоч і не має грошей, береться до видання маленьких хрестоматій, щоб запобігти нагальній потребі. Мушу ще зазначити ось що: читанка, книжка – взагалі потрібна зараз на селі не тільки як підручник, а просто ще як один з засобів в боротьбі з анархією та з тою непритаманною руїницькою стихією, що захоплює зараз села Поділля. І з сего боку значіння постачання книжок для народних шкіл далеко виходить за межі соціально-шкільної справи.

2. Друга справа в життю школи на Поділля, що з кожним днем висувається все більше наперед, стає все актуальнішою і цілком заслоняє всі інші справи – се фінансова криза чи – кажучи просто – банкрутство Подільських Земств – і Повітових, і Губернського. Те ненормальне становище, що утворилося з початком революції, коли селянство почало вважати для себе необов'язковим платити податки і коли – правду кажучи – йому говорилося виключно про права і нічого про обов'язки, вже дало свої надзвичайно погані наслідки. Земських податків не несуть, каси абсолютно порожні, і зараз ми перед фактом майже повної ліквідації земського життя (поки що) в двох повітах – Ушицькому та Ямпольському. І, по іронії долі, тепер, коли іменно, здавалось би, освіта мала би розцвісти буйним цвітом, ми є свідками з'явища, невиданого за часів «царського режиму»: школи позачиняні, учні розігнані по домівкам, а учителі сидять в непалених квартирах, або пішли світ за очі шукати посади в міліції, бо в земстві вже по три, по чотири місяці не одержують жалування. Се така картина в двох повітах, але і решта, на жаль, невпинно йде до такого самого становища.

Але се – ще далеко не все. Річ не тільки в тім, що, от люде не несуть податків і тільки через це не стає коштів на земські і, між іншим, на освітні потреби. Річ тепер ще й в тім, що коли б

людність свої податки несла і найакуратніше, то все одно сих податків не стало би, бо видатки земств тепер на все і, головним чином, на освіту, збільшились в штири і п'ять разів. Замість бувших 30-35 руб[лів] учитель тепер одержує на Поділля 100-120-150 рублів, а папір, підручники та інші прилади подорожчали в п'ять-десять разів, ремонт, опал шкіл – так само і становище утворилось таке, що коли б в справі шкільної освіти лише задержати те, що було, то потрібно збільшити бюджет, а значить, і податки земські в 4-5 разів супроти минулого року. (Для прикладу подам такі факти: в 1917 році бюджет Летичівського Земства укладався в сумі 300000 руб[лів], а на 1918 рік один обрахунок (сміта) шкільного одділу виносить 500000 рублів. Загальний обрахунок Літинського Земства в 1917 році укладався в 600000 руб[лів], а на 1918 рік виносить 2500000 рублів). Отже питання – чи підуть на се, чи візьмуть на себе таке страшенне збільшення податків нинішні демократичні земства. В сьому дуже сумніваються – отже певне перед нами не поширення, а ліквідація освіти.

Та се, очевидно, справа, яку треба буде вирішити на з'їзді, що скликає Секретарство Освіти на 15-20 грудня б[іжучого] р[оку].

Але в цій же сфері – фінансової кризи – є справи, які не терплять ні одного дня і на які я неодмінно прошу відповіді у Шановного Секретарства:

1. Перша справа, про яку я мушу щось певне знати, – се справа матеріального забезпечення учителів. Як вони тримаються на своїх посадах, особливо в деяких повітах, – треба просто дивуватись: вони терплять голод і холод в самому буквальному значінню сього слова. І я прошу мені вірити, що в окремих випадках учителі і паночки-учительки повинні просити у селян кавалок хліба, як жебраки. Є місця, де селяни, з жалості, по черзі годують своїх учителів. І коли раніше, зважаючи тільки на чисто моральну силу Секретарства, я з сею справою до Секретарства не звертався (та і не стояла вона так гостро), то тепер, коли ситуація політична рішуче змінилась, коли Секретарство є остання інстанція в сій справі, що може, а коли не може, то всьо одно повинна допомогти, – я маю честь звернутись іменно до Секретарства. Я вжив виразу, що Секретарство повинно допомогти, і дійсно, зараз на місцях утворилась така атмосфера, що коли Секретарство Освіти (чи взагалі Секретаріат) не допоможе реально (і не тільки в справі

освітній...), то вся наша справа Української Республіки політично страшенно потерпить. На місцях сказали: ми Вас (Українську Республіку) визнаємо, ми Ваші, але... Але влада має не тільки права й обов'язки і коли своїх обов'язків ся влада виконати не спроможна, то... з сего обиватель робить убийчі висновки... Отже, в цілях задоволення самої нагальної проблеми – нагодувати голодних людей, з другого боку, в цілях, коли хочете, чисто політичних, Секретарство Освіти повинно одгукнутись на бідкування учительства і щось дати йому, дати в порядкуві екстраординарному як дають голодаючим, як дало Секретарство один мільон біженцям і т[аке] інше. Моє конкретне прохання в сім напрямку таке: щоби Секретарство Освіти негайно видало позичкою 1000000 рублів, котрі могли-б бути зараз-же роздані учительству Подільської губернії на рахунок його жалування. Річ в тім, що на удержання учителів присилає кредити також і Міністерство Освіти, які розасигнує (поки-що) директор шкіл народних. Таких кредитів мало бути переведено п'ять мільонів, але через большевистське повстання справа затрималась. А тим часом учительство бідує. Отже мій плян такий, щоби Секретарство Освіти поки що давало свої гроші, позичкою, а потім утримало-би з тих петроградських п'яти мільонів. Всіх учителів на Поділля в круглій цифрі 4000 людей, таким чином, на душу прийшлося-би по 250 рублів. Се була-б дуже велика поміч учительству, а політичне значіння сего кроку Секретарства було-б надзвичайне. В сій справі я і маю честь просити Шановне Секретарство повідомить мене.

2. Друга справа, на яку прохаю відповіді, – се також справа фінансова, але з якою зв'язана успішність і навіть можливість українізації шкіл на Поділля. Секретарству відомо, що Подільське Губернське Зібрання по докладу Шкільного Одділу Губернської Управи 12 червня б[іжучого] р[оку] дозволило позичити в приватних інституціях на видання підручників для шкіл Поділля 200000 карб[ованців], а 15 жовтня того-ж року дозволило додатково позичити на ту-ж мету ще 500000 карб[ованців]. Одначе, ні першої, ні другої позички не переведено: першої (в 200000 р[ублів]) через те, що Головне Управління по справах місцевого самоврядування (при Мініст[ерстві] Внутр[ішніх] Справ) ще до сеї пори не дало свого дозволу і урядової гарантії, а другої (в 500000 р[ублів]) через большевистське повстання і загальну колотнечу. Отже, я дуже прохаю Секретарство вияснити – чи не могло-б Подільське

Губернське Земство одержати таку урядову гарантію від Генерального Секретаріату як не на всю суму (700000 р[ублів]), то хоч на половину і чи не міг-би сам Секретаріат і реалізувати сю позичку, видавши її бонами. Справа ся з фінансового боку зовсім безпечна: підручники ми продаємо і через два роки (срок, на який Земське Зібрання дозволило позичку) всю суму зможемо цілком вернути, ще й собі залишити фонд.

Доказувати Секретарству Освіти надзвичайну важність сеї справи - видання підручників для шкіл - річ, звичайно, цілком зайва. Охарактеризую тільки загальне становище з українізацією школи так: перші місяці революції стороною пасивною були школи, загал учительства, громадянство, а активною нападаючою ми, свідоме громадянство, українські інституції і т[аке] и[нше]. Тепер-же ролі цілком перемінились: школи, учительство безупинно напосідають, вимагаючи книжок і книжок, а ми маємо вигляд людей, що мали необережність викликати невідому силу, з якою не можемо справитись. І тепер загальне вражіння таке, що справу українізації школи гальмують ті, котрі її розпочали...

На сім поки що кінчаю.

Серед дуже важливих справ є ще справа з інструкторським персоналом, справа з оплатою праці учителів, що викладають дисципліни по українознавству в вищих початкових і середніх школах Поділля, але сі справи тісно зв'язані з полагодженням фінансів Секретарства взагалі, до того-ж часу розмови з сього приводу ледве чи можуть мати практичне значіння.

Губернський Комісар по Народній Освіті В. Приходько

*ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 54 – 58.
Машинопис. Оригінал. Підпис.*

№ 202

**Телеграма Подільського губерньського комісара
Брацлавському товариству «Просвіта» про
призначення повітового комісара**

12 грудня 1917 року

Военная
Украинская

БРАЦЛАВ

Повітова селянська спілка і Просвіта

З огляду на прохання Брацлавського повіткома Мосевича про увільнення його посади Комісара прошу негайно пропонувати кандидата на цю посаду давши про него докладні відомости і приславши поштою протокол про обібрання його комісаром Бажано також обібрати певну людину на посаду помішника комісара 2533.

Губкомісар Степура
12-ХІІ-1917 г[од].

ДАВО. – Ф. 2734. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1. Машинопис. Копія.

№ 203

Витяг із доповіді В. Приходька «Скільки уваг до плану діяльності Відділу Дошкільної та Позашкільної Освіти»

1917 рік

Третя наша увага що до опублікованого плану діяльності Відділу Позашкільної Освіти буде торкатися відношення Відділу до існуючих уже «Просвіт». Ми, звичайно, знаємо, що Відділ добре пам'ятає про ці організації, але річ в тім, що з опублікованого плану майбутньої діяльності Відділу якось не зовсім ясно видно, що іменно маєтсья на увазі робити, щоби постійно підживляти і удосконалювати життя і діяльність сих надзвичайно симпатичних «самочинних» організацій, що, нікого не питаючись, як гриби повискакували по всьому простору України, часом навіть повискакували «легкомисленно» у весняну ясну пору і тепер, в зимову стужу, з'їжились і потребують «ухода и ласки». Правда, Відділ в сім напрямку вже зробив дуже велике діло – скликав всеукраїнський з'їзд «Просвіт» і сей з'їзд утворив центральний орган, який і має головним чином піклуватись про «Просвіти», але взаємовідносини сего Центрального Органу «Просвіт» і Відділу Позашкільної Освіти в плані не освітленні, і через це неясно – хто-ж іменно найближче буде піклуватися сими організаціями і в чім се піклування кожного з зазначених двох органів буде виявлятися. А таке становище не може не тривожити: бо «Просвіти», особливо сільські – організації оскільки цінні, остільки-ж і тендітні, і для

свого розвитку потребують пильної і неослабної уваги, і вчасної допомоги, без яких вони можуть хиріти і зовсім завмирати, і, навпаки, при сприяючих умовах, при вчасній допомозі, можуть пишню і широко розцвітати.

Отже, нам здавалось-би, Відділ Позашкільної освіти в порозумінню з бюро Всеукраїнської Спілки «Просвіт» повинен-би негайно виробити і широко розіслати по земствах інструкцію про те – що і як їм робити, щоб існуючі вже «Просвіти» добре розвивались і нові одчинялись. Вчасна допомога в сім ділі – перша річ.

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / уряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 64 – 65.

№ 204

Брошура Т. Верхоли «Про Просвіти (порада, як засновувати сільські та містечкові Просвіти)»

1917 рік

Що таке «Просвіта» і як її заснувати.

Коли ми глянемо на себе, то зобачимо, що народ наш Український досі жив в дуже кепських умовах: бідний, неосвічений і без всякої громадської організованості.

Але прийшов цьому кінець. Засвітив світ ясний, спала людська неволя, й пора нам прокинутись до громадського життя й освіти.

Досі, як ми знаємо, не можна було людям вільно іти до самоосвіти і гуртуватись; захищати свою правду й нужду. І тому як хто хотів, так і робив: той виписував яку-небудь дозволена газету, той ходив десь трохи побалакати до сусіди, а той займався іншою справою.

Як у селах, так і містах люде жили якось окремими заходами поодиноких одиниць.

Але-ж ми дуже добре знаємо, що наш народ завше цікавився, що в світі робиться. Коли, наприклад, хто до нас приїде в село, або містечко, то наші люде цікавляться тим і раді знати, що, як і де робиться, або як хто є грамотний в селі, то завше його розпитують

та уважно слухають, що він вичитав з газет про якусь новину і т[аке] и[нше].

За границею, в вільних сторонах, то там не так діло стояло. Там у селах або містечках люде вільно збирались, громадою огуртовувались і відкривали собі такі товариства, куди-б можно було в вільну годину зайти, почути, що хто користне прочитає, що де робиться. В тих товариствах, зішшовшись до купи, люде поговорять про свої діла та вислухають усякі поради, чи та порада буде дана газетою, чи книжкою або розумним словом; все-таки вона багато дасть чоловікові як у власному життю, господарству, так і в громадській справі.

Такі товариства або організації там існували давно й називались ріжно, – в кожного народу по своєму, так наприклад: наші українські люде, що жили в інших краях: Австрії або Америці, називали такі Товариства «Просвіта», поляки називали «Маціж польська», чехи – «Матіца», німці ще инче і т[аке] и[нше].

Таких товариств там є густо по всіх селах.

Отакі Просвіти й ми повинні заводити в себе.

Це товариство повинно бути серцем селян і до його повинні горнутись всі наші люде, бо воно велику користь усім дасть.

Що ж таке буде Наша Просвіта й яку користь вона дасть?

Просвіта перш за все повинна виписувати наші українські газети і свої книжки, в котрих буде списано, як вести господарство, кооперацію, товариські крамниці (потребіт[ельські]), як виховати дітей. В тих газетах повинні даватись усякі поради на всякі питання; з них ви будете знати, що, коли робилось у світі, хто ми такі, що тепер робиться як і що нам робить, щоб якось з'єднатись, працювать разом так, щоб ми могли скрізь і всюди захищати свої права і задовольняти свої нужди та щоб хто-небудь не міг зі сторони підбити нас не на той шлях, по котрому нам треба йти.

Коли ж наша Просвіта, як організація, окрепне, вона буде працювати ще в інших напрямках на користь народню. Наприклад, вона може заходитись, щоб були улаштовані ріжні курси для дітей, для дорослих незнаючих грамоти, курси для корисного господарства й хліборобства, а также курси (то-б-то таке навчання) і для всякого ремества.

Колись у свято Просвіта може зробити якусь театральну виставу, або инший якийсь вечір для розваги своїх людей.

Просвіта може запросити когось з міста, з других Просвіт, або звідкись инче, хто міг би Вам щось розказати або таке прочитати, чого в нас не могли б зробити своїми силами.

Просвіта може запрошувати собі другі Просвіти допомагати улаштувати те, що вона в себе улаштовувала, а в вас чогось цього не можна було зробити.

Просвіта повинна клопотатись про забезпечення добробуту нашого народу й щиро працювати в цьому напрямку.

Вона буде тісно зв'язана своїми представниками з іншими Просвітами й тому не тільки друкованим словом, але ж і члени її будуть з'їзжатися, гуртуватись і будуть самі-собою ще утворюють якість діло.

Як буде у Вас Просвіта, то Вам нічого ждати, поки з'явиться до Вас в село якась спасенна душа та розкаже Вам де чого, один раз правди, а другий раз такого, щоб краще й не слухати.

От такі Просвіти, або товариства давно спроби були засновувати та Уряд (старе правительство) це все забороняв, бо люде з такими Просвітами доходили до дуже гарного й розумного висновку й праці, а Урядові це не дуже-то корисно було. Він знав, що як народ трохи самоосвітиться та зорганізується, то Урядові буде кепсько те, що вже й сталося й тому, замість помочі, ще таким організаціям і народові він перешкоджав ще всім таким просвітнім заходам.

Правда, за першої революції в Росії в 1905 р[оку], був даний дозвіл на Просвіти, й такі товариства стали засновуватись по всій Україні. До Просвіт люде з'їзжались за 30–40 верст послухати всякі читання та поради. Потім Уряд став жалкувати, що дозволив цим товариствам існувати, й тому дуже пильно став Просвіти закривати, а людей, що керували Просвітньою справою, розганяв та карав.

От для чого повинно існувати в нас найбільше Просвіт і яку користь вони можуть принести.

Тому засновуйте Просвіти.

Як тільки одержите оцю книжечку, зберіть у себе якомога більше охочих до цього діла, нехай кожний внесе членську вкладку, яку тільки умовитесь з кожного члена брати та починайте діло.

Запросіть до себе когось з більш освічених людей – або вчителя, з духовних кого, або якогось иншого освіченого чоловіка, котрий

би розказав Вам докладно про цю справу й роз'яснив людям нашу пораду. Тоді зложіть про це постанову й відкривайте Просвіту.

Виберіть з себе кілька охочих та працьовитих людей, чи то будуть чоловіки чи жінки, не так важно, аби були більш освічені. Оці люде будуть керувати всією Вашою просвітньою справою й будуть називатись Радою Просвіти.

А в селі або містечку завжди знайдеться й хата, де-б таку Просвіту помістити: чи то буде школа, чи збірня, чи може й заплатити трохи за хату, аби Ви тільки цього хотіли.

Як у Вас буде записано досить членів і зберете членські вкладки або ще й жертви, то зараз же вишишіть собі всяких газет, журналів й книжок або купіть, як є де близько.

Як буде у Вас хата й книжки, то відкрийте читальню, де будуть збиратись люде у вільну годину. Там хтось з Вас буде читати ці газети та книжки, чи то в голос для всіх, чи як там буде для Вас вигідніше й люде послухають прочитане та поміркують про всякі свої власні, сільські та політичні справи*.

В тій читальні треба-б було, щоб і продавались всякі книжечки та брошурки, а також і давались безплатно з бібліотеки й додому читати.

Зробіть собі вивіску «Просвіта», щоб усякий бачив та знав, що у Вас є таке товариство та прилучавсь до Вас.

В Просвіті у Вас повинні бути: стіл, шафа для книжок, стільці, ослони, портрети наших видатних письменників та діячів, що працювали для народа. Треба ще й шанувати пам'ять цих людей, як це робиться у всіх народів, та взагалі обставте Просвіту всім, що треба.

Заведіть собі всякі книжки та тетраді, щоб Ви могли вести рахунки Просвіти. Одну книжку треба завести, щоб записувати членів Просвіти й видавати квитки на членські вкладки та на жертви.

Другу книжку чи тетрадь – де-б записувались постанови Просвіти та й Ради про те, що вона постановила на своєму зібранню. Третю тетрадь для рахунку. В ній буде записуватись, з одної сторони, скільки прибутку одержує Просвіта, а з другої – скільки й на що вона робить видатків. Ще треба одної книжки, де-б були записані всі книжки Вашої бібліотеки, а другої, щоб ще записувати, хто і які книжки взяв для читання до дому.

Як не зможете зразу завести такі книжки, то це зробиться помаленьку й згодом, а може хто й пожертвує, аби Ви тільки зробили початок і заклали фундамент такого товариства.

Треба ще Вам замовити печатку, на котрій була б напись Вашої Просвіти, й цю печатку будете прикладати на всіх паперах, які будете давати або відсилати Просвіта.

Повідомте про заснування у Вас Просвіти повітову (уїздну) Просвіту й та буде надсилати Вам завше всі цікаві відомости, що й сама одержує. До тої ж Просвіти звертайтеся у своїх справах і будете одержувати потрібні відповіді.

Як вести далі справу в Просвіті, покаже Вам більш докладно зразковий статут Просвіти, що вміщений в кінці цієї книжки.

Бажаєм щастя та успіху в Вашій добрій та щирій праці.

*Сміливо ж, браття, до праці ставайте! Час наступає, ходім!
Дяка і шана робітникам щирим, сором недбалим усім (Б. Грінченко).*

Верхола Т. Про Просвіти (Порада, як засновувати сільські та містечкові Просвіти). Проскурів: Друкарня Д. М. Левіта, 1917. 7 с.

*Коли треба, то члени Просвіти всі повинні збиратись і рішати справу.

№ 205

Статут (Устав) ..... українського Товариства Просвіта*

1917 рік

1. Т[оварист]во працює для розвитку просвіти й добробуту українського народу, а також для його політичного виховання і взагалі для розвитку української національної культури.

2. Праця т[оварист]ва виявляється по змозі: в передплаті українських газет та журналів, книжок, відкриттю читальні та бібліотеки; в улаштуванні вистав, вечорів, бесід і рефератів на політичні й культурні теми; в заходженні коло виховання дітей в школі і поза школою; в улаштуванні курсів (науки) по сільському господарстві, кооперації, про навчання ремесл; в заходах про проведення цих курсів до здійснення; в обміркуванні своїх

господарських, робітничих, політичних і культурних потреб і в захищенні своїх прав та нужд, де в тім буде потреба.

3. Т[оварист]во має право набувати собі у власність рухоме та нерухоме майно, розпоряджатись ним на юридичних підставах, боронити свої права у суді, через уповноважених осіб.

4. Членами т[оварист]ва можуть бути всі, хто бажає сприяти діяльності т[оварист]ва.

5. Нових членів приймає Рада, доставши від охочих вступити в т[оварист]во – членську вкладку.

Увага: Членська вкладка встановлюється Загальними Зборами (Общим Собранием) членів т[оварист]ва Просвіти**.

6. Загальні Збори т[оварист]ва мають право виключати тих членів, котрі будуть шкодливі т[оварист]ву.

7. Для порядкування справами Т[оварист]ва Загальні Збори вибирають з себе Раду (совіт) з 6-ти членів: голови, скарбника, писаря й з помішників їх. До членів Ради ще мають бути вибрані 2 кандидати.

8. Постанови Загальних Зборів дійсні тоді, коли з членів на збори явиться більш половини, а постанови Ради дійсні – коли вони відбудуться при голові і 3-х членах.

9. Для ревізії справ т[оварист]ва Загальні Збори вибирають Ревізійну комісію з 3-х членів і 1-го кандидата.

Увага: Раду та Ревізійну Комісію вибирають Загальні Збори на строк, який самі встановлять.

10. Товариство має право змінити свій статут, коли в тому буде потреба.

11. Загальні Збори скликає Рада, коли в тому буде потреба.

12. Кошти т[оварист]ва складаються: а) з членських вкладок; б) з прибутків від капіталу й майна т[оварист]ва; в) з жертв членів т[оварист]ва, сторонніх осіб та ріжних інституцій, а також від спадщини по духовним заповітам; г) з помочі від ріжних громадських та урядових установ, товариств і закладів; д) з прибутків від вечерів, концертів, вистав, лекцій, розваг і т[аке] и[нше]; е) із збору через підписні листи і т[аке] ин[ше].

13. Гроші скарбник або дає на схованку, або держить у себе в мірі, дозволеній Загальними Зборами і необхідній для видатків.

14. Як би що примусило т[оварист]во спинити свою діяльність, то своє майно т[оварист]во передає другому такому-ж українському т[оварист]ву.

15. Т[оварист]во має свою печатку.

16. Товариство піддержує зв'язки з повітовою Просвітою.

Верхола Т. Про Просвіти (Порада, як засновувати сільські та містечкові Просвіти). Проскурів: Друкарня Д. М. Левіта, 1917. С. I – III.

*Як будете засновувати т[оварист]во цей статут перепишіть, най підпишуть члени просвіти та ним і керуйтеся.

**Приблизно по 1 карб[ованцю] з кожного члена.

№ 206

Статут Українського товариства «Просвіта»

1917 рік

I. Назва й осідок Товариства

§1. Товариство має назву ..... Українське Товариство «Просвіта».

§2. Товариство має осідок в с[елі] ..... повіту на Поділлі.

II. Права та обов'язки Товариства

§3. Товариство може здобувати й збувати нерухомі маєтки, засновувати капітали, закладати школи, крамниці, кредитові товариства, приймати жертви, складати умови, брати обов'язки, а також шукати і відповідати на суді, взагалі вживати всяких законних заходів до збільшення своїх коштів, для досягнення своїх культурно-просвітніх завдань.

§4. Товариство має печатку з своїм назвиськом і емблемою.

§5. В своїй діяльності т[оварист]во підлягає всім існуючим в Державі законам.

III. Завдання Товариства

§6. Т[оварист]во «Просвіта» засновується для культурно-просвітнього й національно-громадянського розвитку своїх членів і всієї людности села ..... і його околиць.

IV. Засоби для осягнення завдань Т[оварист]ва

§7. Щоб досягнути своїх завдань Т[оварист]во «Просвіта»:

а) відкриває книгозбірні, книгарні, читальні, для яких випишує газети, часописи і заводить при змозі й кінематограф.

б) Упоряджує, як найчастіше для членів і прилюдні, при змозі з чарівним ліхтарем, читання лекції, бесіди по різних галузям науки і питанням життя.

в) Для поширення освіти серед селянства відкриває різні школи і курси загально-освітні й професійні, як для дітей, так і для дорослих.

г) В цій справі закликає лекторів, інструкторів – різних спеціальностей.

д) Впоряджує вистави (спектаклі), співочі, музичні, літературні та інші вечірки.

е) Впоряджує дитячі вечірки, різдвяні, «ялинки», свята та інше.

ж) Впоряджує освітні мандрівки.

з) Пеклується про збирання та виховання рідної пісні й музики.

і) Закладає музеї для схованки річей, що дотикаються до історії, археології, етнографії, шкільної справи й природних ознак краю.

к) Ширить в народі через невеликі книгарні, рухливі вистави і виставки й через книгонош українські книжки, газети, листки і малюнки.

л) Відкриває дитячі захистки, садки, закладає різні дитячі й батьківські гуртки.

м) Дбає про роз'яснення й заведення гуртків для фізичного виховання дорослих і дітей.

н) Закладає гуртки й товариства: музичні, співочі, мистецькі, драматичні, літературні, природничі, пчеловодні, сільсько-господарські і т[ому] п[одібні].

о) Будує Просвітній Дім (Народній дім).

п) Входить в зносини та закладає спілки з іншими «Просвітами» та інституціями.

р) Взагалі вживає всяких законних заходів для найкращого виконання своїх завдань.

V. Майно й кошти товариства

§8. Гроші й майно товариства складаються:

а) З членських внесків.

б) Допомоги від інституцій державних і народнього самоврядування.

в) Допомоги й жертви від приватних товариств, інституцій і осіб.

г) Прибутків від продажу книжок, упорядкування вистав, лекцій, концертів і т[аке] ин[ше].

д) Прибутків від експлоатації нерухомого й рухомого майна.

Увага: Товариство може поділяти свої кошти на нерухомі, запасні і т[аке] ин[ше].

§9. Рада Т[оварист]ва може позичати гроші для потреб Товариства.

§10. Для збудування «Просвітнього Дому» товариство з перших днів свого існування складає особливий фонд, відчислюючи для цього певну частину грошей, яка буде встановлена загальними зборами т[оварист]ва, від усіх прибутків товариства. Фонд призначений на збудування «Просвітнього Дому» не може бути витрачений на щось інше.

VI. Склад Товариства

§11. В члени Т[оварист]ва «Просвіта» може записатись всякий, незалежно від полу, а також незалежно від того, що він приймає участь в других громадських установах та інституціях.

§12. Особи – які підпишуть цей статут і подадуть його на окреме затвердження, яко закладчики товариства, увійдуть в нього без голосування.

§13. Інші особи приймаються Радою Т[оварист]ва «Просвіта», по рекомендації двох членів Т[оварист]ва й затверджуються загальними зборами Т[оварист]ва «Просвіта».

§14. Кожний член вносить щороку до скарбниці Т[оварист]ва членський внесок разом, або в розстрочку, яка виробляється Радою Товариства. Сума членського внеска встановлюється загальними зборами Т[оварист]ва.

Увага 1. Загальні збори Т[оварист]ва можуть своєю постановою побільшувати або зменшувати членську вкладку.

Увага 2. Член, внесший 25 карб[ованців] рахується довічним членом.

Увага 3. Член, що не заплатив вкладки до першого березня (марта) виключається із складу Т[оварист]ва і приймається знову в Т[оварист]во по постанові Ради Т[оварист]ва після того, як внесе належну вкладку.

§15. Загальні збори Т[оварист]ва можуть виключати із своїх членів всякого, хто чимсь шкодить Т[оварист]ву.

Увага: Постанова про виключення з членів Т[оварист]ва виноситься таємним голосуванням і має силу, коли за виключення висловиться 2/3 голосів присутніх членів.

VII. Управа Товариства

§16. Всіма справами Т[оварист]ва порядкують загальні збори його членів і обрана для цього Рада Т[оварист]ва «Просвіта».

§17. Загальні збори бувають річні, чергові й надзвичайні.

§18. Річні збори скликаються Радою Т[оварист]ва по скінченню рахунків за рік і не пізніше 1-го березня по скінченню року для затвердження відчиту Ради минулого року і кошторисів і плянів на майбутній рік.

Увага: Рахунки за рік – це з 1 січня до 31 грудня.

§19. Чергові загальні збори скликаються Радою Т[оварист]ва 3-4 рази на рік для вирішення ріжних питань по просвітнім справам.

§20. Надзвичайні загальні збори скликаються при потребі Радою Т[оварист]ва, Ревізією Комісією або по заяві в Раду Т[оварист]ва, не менше 1/10 числа членів Т[оварист]ва.

Увага: Про день, годину і місце Загальних зборів Рада сповіщає за тиждень всіх членів Товариства, визначивши в оповістці всі справи, що мають розглядатись загальними зборами.

§21. Загальні збори кожен раз з-поміж присутніх членів, вибирають голову зборів і писаря.

§22. Загальні збори вважаються дійсними, коли на них прибуде не менш половини всіх членів Товариства.

Увага: Право голосу на загальних зборах мають тільки ті члени, які заплатили до дня зборів установлену членську вкладку.

§23. Коли загальні збори не відбудуться через недостачу потрібної кількості членів, то призначається нове зібрання, котре відбудеться при всякому числі членів.

§24. Постанови на загальних зборах приймаються звичайною більшістю голосів присутніх на зборах членів, окрім справ про зміну статуту, продаж нерухомого майна й закриття Т[оварист]ва, в цім разі потрібно не менше 2/3 всіх членів Т[оварист]ва і крім того 2/3 голосів присутніх на зборах членів.

VIII. Загальні збори

§25. Загальні збори:

- а) Зазначають порядок, розмір і план праці Т[оварист]ва.
- б) Розглядають і ухвалюють справоздання Ради Т[оварист]ва, обрахунок на другий рік і справоздання ревізійного комітету.
- в) Розглядають запитання й внесення Ради та членів Т[оварист]ва.
- г) Вибирають таємним голосуванням членів Ради Т[оварист]ва, ревізійну комісію та інших органів, кандидатів до них.
- д) Визначають порядок трати капіталів і нерухомого майна Т[оварист]ва, стверджують позики зроблені Радою Т[оварист]ва.
- е) Виключають членів Т[оварист]ва таємним голосуванням.
- ж) Розв'язують питання про зміну статуту, про продаж майна й закриття Товариства.
- з) Зазначають спосіб придбання нерухомого майна, запасних і др[угих] капіталів і фондів Т[оварист]ва.

IX. Рада Товариства

§26. а) Рада Т[оварист]ва порядкує всіма справами Т[оварист]ва і відповідає перед загальними зборами за що зробить.

б) Рада Т[оварист]ва складається не менше, як з 5 чоловік членів і 3 кандидатів, яких вибирають загальні збори на 1 рік.

в) Місце перебування Ради є .....

Увага: Членами Ради можуть бути особи не молодші 21 років.

г) Члени Ради вибирають з-поміж себе голову Ради, заступників голови, скарбника й писаря, розподіляють проміж себе інші обов'язки, як завідування окремими комісіями чи відділами Т[оварист]ва і т[аке] ин[ше].

д) Рада збирається на засідання і раз на тиждень або в 2 тижні, в призначений день по запрошенню голови або його заступника.

е) Постанови Ради є дійсними, коли на зібранні її буде більш половини всіх членів Ради.

ж) Постанови Ради виносяться більшістю голосів: при рівності голосів голос голови дає перевагу.

з) Кандидати в члени Ради мають на зібранні Ради дорадчий голос, але коли на засіданні немає всіх дійсних членів, то кандидати заміщують їх з рішачим голосом.

і) Рада виконує всі постанови загальних зборів Т[оварист]ва.

к) Подає на загальні збори своє справоздання й проекти роботи на другий рік.

л) Приймає осіб, що про се заявляють, в члени Т[оварист]ва.

м) Веде список всіх членів Т[оварист]ва.

н) Має стосунки з усіма потрібними особами та інституціями від імені Т[оварист]ва і являється його заступником скрізь і завжди.

§27. Загальні збори вибирають на 1 рік ревізійну комісію з 3 членів і 1 заступника до них для перевірки справоздань, звітів, а також коштів і майна Т[оварист]ва. Про свою роботу ревізійна комісія складає звіт, який подається на загальні збори Т[оварист]ва.

Х. Ліквідація Товариства

§28. Коли товариство закривається, то останні і загальні збори для ліквідації справ т[оварист]ва вибирають ліквідаційну комісію з 3 членів. Все майно й гроші т[оварист]ва по ліквідації передаються іншій Українській просвітній організації.

Увага: 4 примірники сього статуту підписуються фундаторами т[оварист]ва, 7 чол[овік] тими ж, що й підпишуть заяву до Суду про реєстрацію т[оварист]ва. Підписи під статутом посвідчувати не треба.

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 71 – 76.

№ 207

Витяг з брошури Т. Верхоли про роль і значення «Просвіт» для самоорганізації громадян

1917 рік

Як нам організуватись?

Життя нашого селянина, робітника і взагалі бідного чоловіка, вимагає багато заходів коло того, щоб поліпшити його становище в культурному, громадському і політичному напрямку. До цієї пори, коли не давалось нам ніякого права розпоряджатись своєю долею, наші народні маси сиділи без всякої громадської діяльності, а коли

й проявлялась деяка праця, то дуже млява й обмежена. Найбільше працювали політичні партії і організації, котрі перед всім мали знищити пануючий лад і народне безправство і тоді вже переводити в життя свої програми і постанови. Цього завдання вони добились і тепер необхідно всьому бідному народові, разом з своїми провідниками, взятись до праці коло утворення народного добробуту. Всі ті огнища народного руху, що раньше не могли виявити своєї енергичної праці, – тепер повинні ожити в як найширшому розмірі.

Що ж в цьому напрямку у нас робиться і як до його здійснення дійти?

Майже всюди, де тільки збереться бідний народ в який-небудь гурт або громаду, чи то буде на селі, фабриці, чи в місті, повинен він з'єднатись в якусь одну міцну силу. Ця сила буде вже зватись організацією і вона дасть можливість цим людям здобути те, що необхідно в їхньому життю, бо всім відомо, що, як кажуть: «Громада є великий чоловік». А де тільки буде громада, там завжди будуть задовольняти її потреби. І коли таким чином люде зорганізуються, то і здобудуть вони все те, що їм є необхідне. Всі ми повинні пам'ятати, що ніколи не треба ждати на те, щоб хтось за нас поклопотавсь та дав нам готове. З нашого досвіду ми дуже добре знаємо, що давалось нам дуже мало, а ті, що давали, не були нашими приятелями. Тому необхідно, щоб ми піклувались про себе самі, і всі заходи коло цього робились нашими людьми. Кращим прикладом для нас можуть бути ті нації, що живуть з нами і котрі все здобували своїми власними силами. Взяти хоч би євреїв або поляків, котрі не ждуть щоб їм дали, хоч мають тепер на це право, а самі добувають собі долю. На добровільні жертви вони колись содержували і зараз здобувають собі різні школи, організуються у всіх напрямках свого життя й всіма силами вибиваються на крашу дорогу. Навпаки виходить у нас, де ми звикли тільки й ждати обіцянки. Коли ми навіть одержимо обіцяне і то ще багато доведеться нам здобувати своїми силами, щоб не тягнутись за всіма позаду. Крім того треба, щоб ті люде, котрі керують нашими справами, вибирались нашими організаціями і працювали для нашого добра.

З цією метою тепер по всій Україні стали поширюватись всякі товариства, спілки й інші організації. Просвіти, це такі товариства, котрі мають на меті засновувати бібліотеки, читальні. В них

повинні збиратись наші люде і довідуватись з газет та книжок, що в світі робиться, як де живуть люде і що вони собі здобувають. В них можна буде знайти пораду не тільки в політичному та державному життю, але ж в господарському і власному. Просвіти повинні турбуватись про те, щоб відкривати на власні казенні кошти ріжні школи, охоронки для дітей, школи для дорослих і т[ому] п[одібне]. Просвіти мають на завдання відкривати курси по сільському господарству, ремісничі і т[ому] п[одібне]. Просвіти це такі товариства, котрі повинні всі свої сили тратити на поліпшення просвітнього і культурного становища нашого бідного громадянина. Тому вони повинні горнути до себе весь трудящий народ і дати йому духовну їжу і пораду. Такі товариства необхідно засновувати в кожному селі і городі – де тільки в тому буде потреба.

Верхола Т. Наше минуле і сучасне. Проскурів: Друкарня Д. М. Левіта, 1917. С. 41 – 43.

№ 208

Повідомлення газети «Нова Рада» про влаштування вистави товариством «Просвіта» в селі Вербові Балтського повіту

29 грудня 1917 року

В селі Вербові, Балтського повіту на Поділля, в помешканні Вербівської початкової народньої школи, «Просвіта» влаштувала першу українську виставу. Виставляли: «Кум мірошник», співали й декламували. Народу на виставі зібралось багато. Вистава пройшла дуже добре. «Просвітянський» хор дуже гарно проспівав: «Ще не вмерла Україна» та інших українських пісень.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1917. – 29 грудня.

№ 209

**Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування
товариства «Просвіта» в селі Сказинцях
Могилів-Подільського повіту**

5 січня 1918 року

Нові «Просвіти». Цими днями в с[елі] Сказинцях Могилево-Подільського повіту на Поділлі заклалося т[овариств]во «Просвіта», яке вже призначило першу лекцію для селянства про історію України.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1918. – 5 січня.

№ 210

**Обіжник Подільського губернського комісара про
передплату тижневика «Вільний Козак»**

7 січня 1918 року

Обіжник

УКРАЇНСЬКА
НАРОДНЯ РЕСПУБЛІКА
ГЕНЕРАЛЬНЕ СЕКРЕТАРСТВО
СПРАВ ВНУТРІШНІХ
ПОДІЛЬСЬКИЙ
ГУБЕРНІЯЛЬНИЙ КОМІСАР

Січня 7 дня 1918 р[оку].

№ 119.

м[істо] Кам'янець на Поділлі.

Повітовим Комісарам Подільської губернії.

«Просвітам» і Начальникам Міліції

Для найкращого і всебічного ознайомлення з справою організації і розвитку товариств «Вільного Козацтва» раджу як найскоріше передплатити (до Канцелярії і Комісаріату) тижневий Вістник Вільного Козацтва на Україні – «Вільний Козак» (у двох примірниках). Дуже бажано, як найширше розповсюдити

«Вільного Козака» серед селянства і взагалі українського свідомого громадянства, запропонувавши («Просвітам»), читальням, книгозбірням, Волостним Управам, сільським громадам, міліції і т[ак]е и[нше]. З огляду на тимчасову відсутність сталої ціни на папір, робочої руки в друкарні, а також на те, що газета «Вільний Козак» поки що випускається один раз на тиждень і в недалекому часі буде випускатися два-три рази в неділю, а далі і щоденно – то редакція приймає на передплату «Вільного Козака» ДЕСЯТЬ КАРБОВАНЦІВ і буде висилати його стільки, скільки будуть коштувати вислані №№ газети, а надалі – повідомить передплатників.

Адреса редакції і контори: м[істо] Біла Церква, Штаб Генеральної Козацької Ради «В[ільний]К[озак]».

Губерніяльний Комісар
Управитель Канцелярії

Гр. Степура
Савицький

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 64 – 65.

№ 211

Повідомлення газети «Нова Рада» про влаштування вистави товариством «Просвіта» села Луполово Балтського повіту

19 лютого 1918 року

Вистава. В с[елі] Луполові Балтського повіту на третій день Різдвяних свят місцева «Просвіта» влаштувала виставу; виставлено було «Бондарівна». Вистава дала чистого прибутку 60 карб[ованців]. Шкода, що друга вистава «Нахмарило», до якої так готувалась Луполянська «Просвіта», не могла відбутись через технічні перешкоди.

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1918. – 19 (6) лютого.

№ 212

**Повідомлення газети «Нова Рада» про ставлення до
просвітян у селах Михалпольської волості
Летичівського повіту**

27 лютого 1918 року

Не дають говорити. По селах Михалпильської волости Летичівського повіту на Поділлі місцеві ватажки не дають говорити тим особам, які до цього часу працювали на користь рідного народу, закладали «Просвіти» тощо. Усіх таких осіб ватажки залічують до «буржуазії».

Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). – Київ. – 1918. – 27 (14) лютого.

№ 213

**Звернення Ради Вінницької «Просвіти» до громадян з
проханням прийти на службу Божу з метою
вшанування Т. Шевченка**

9 березня 1918 року

26 лютого (февреля) – роковини смерті Т. Г. Шевченка. Українське громадянство завше в сей день споминало свого великого поета-генія. Шанували пам'ять поета і церковною службою, улаштуванням відчитів, концертами, вечірками і інше. Сучасні події не дали можливости як слід вшанувати пам'ять поета в «сем'ї вольній, в сем'ї новій», але конче потрібно пом'янути хоч «не злим, тихим словом». В Вінниці в сей день (26 лютого ст[арого] ст[илю] – понеділок) буде відслужено заупокійну літургію та панахиду в Казанській церкві еп[ископом] Пименом та духовенством. Запрошуємо всіх шануючих пам'ять нашого славного Кобзаря на службу Божу в Казанську церкву. Бажано було-б в школах відзначити сей день відчитами, присвяченими пам'яті поета. Хай молоде покоління, будучі громадяни Вільної Народньої Української Республіки, дізнаються про кращого і талановитішого співця долі покривджених. Прохання до всіх

установ не забороняти Українцям, бажаючим вшанувати пам'ять поета, прибути на службу Божу.

Рада т-ва «Просвіта».

Нове слово (щоденна політично-літературна газета). – Вінниця. – 1918. – 9 березня.

№ 214

Повідомлення газети «Поділля» про засідання Подільського товариства «Просвіта» 23 березня 1918 року

23 березня 1918 року

Засідання відчинено головою «Просвіти» д[обродієм] Солухою.

Д[обродій] Солуха робить історичний огляд діяльності Подільської «Просвіти» з початку її існування (9 березня 1908 р[оку]) до теперішнього менту. Він зазначає, що останні місяці свого існування «Просвіта» майже нічого не робила за браком людей, викликаним евакуацією.

Д[обродій] Гриб каже, що «Просвіта» в порівнянні з своїми силами зробила дуже багато і більшого від неї вимагати не можна.

Д[обродій] Красовський підтримує д[обродія] Гриба і вказує на інтенсивну працю «Просвіти» в справі виборів, як до міської думи, так і до Установчих Зборів. Далі промовець для розвинення праці т[овариств]ва пропонує по зразку минулого року утворити різні комісії: бібліотечну, агітаційно-просвітню і іншу.

Бібліотечна комісія обирається зараз: в її склад увійшли д[обродії] Фугалевич, Севаст'янів і Залевська. Комісії доручається ввійти в зносини з галицькими видавництвами для поліпшення бібліотеки.

В агітаційно-лекційну комісію обирається головою д[обродій] Гербановський, а решта по своєму бажанню.

Далі на запитання д[обродія] Миколаїва, чи являється Каменецька «Просвіта» губернською, – голова пояснив, що до війни Подільська «Просвіта» була єдиною на Поділля і мала в губернії кілька своїх філій, бібліотек-читалень. Бажана була б, коли не централізація, то координація діяльності усіх «Просвіт» на Поділля, для чого необхідно ввійти в зв'язок зо всіма просвітами. В цій справі д[обродію] Каніщуку доручається по телефону

запросити волостні ради про те, в яких селах одчинені «Просвіти» і які їх адреси.

За сім обміркувалось, як найскоріше можна взяти в свої руки «Пушкинській Дім» і що для цього необхідно зробити. По цьому засіданню зачинається.

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. С. 80.

№ 215

Повідомлення газети «Поділля» про влаштування лекції Кам'янецьким товариством «Просвіта»

28 березня 1918 року

Кам'янецька Просвіта запрошує Вас на лекцію, котра буде прочитана в четвер 28 березня в 8 годин вечора по мійському в помешканні Просвіти.

Поділля (щоденна українська демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 28 березня.

№ 216

Відношення секретаря Вінницького товариства «Просвіта» до Центральної Ради щодо організації шкільної справи

28 березня 1918 року

Зважаючи на хитке становище нашої держави ми позволимо дещо написати яко матеріал, з котрого Ви можете користуватись або ні. Ми думаємо, що в теперішніх часах може держатись на поверхні тільки нарід змілітаризований і освічений, як одно, так друге єсть основою держави.

В нас справи шкільні зовсім «під псом», як говорять, підручників нема і не видно чи робляться які заміри, щоби цю справу направити. Літератури нема з друкарських обставин, а зі Львова привезти літератури нема кому. На місцях «тепленьких» різних директорів шкіл сидять досі самі чорносотенні і ворожі

елементи, котрі, як чуємо, говорять «что я скорее пойду с большевиками нежели с украинцами». Наші приватні гімназії займаються досі по вечорам в конурах, а не школах (як прим[іром] у Вінниці), мимо, що дітей дуже багато. Ми дуже цікаві, що зробить міністерство з російськими міністерськими школами, чи даліше будуть виховувати ренегатів. Словом, що справа шкільна і культурна стоїть низше критики. Зважаючи на це все ми пропонуємо:

1) Завести обов'язкову науку в школах на взір. Західних держав.
2) Неграмотних позбавити деяких громадських прав.
3) У всіх школах на Україні, чи то польських, жидівських чи російських обов'язково повинно бути навчання української мови і історії.

4) Всіх директорів шкіл змістити, а обов'язково повинні бути українці.

5) Всі інспектора, контрольори шкіл повинні переходити спеціальні іспити, котрі повинні мати широкі повноваження змінити неграмотне і чорносотенне учительство.

6) Видавати премії тим учителям, котрі дійсно працюють між народом (закладають просвіти, лекції для неграмотних і т[аке] и[нше]).

7) Всі бувші російські міністерські школи, як рівно ж кращі будинки шкіл по містах повинні перейти на українські школи.

8) Спровадити як найскорше зі Львова в великій кількості літератури всякої і кинути широко на українськ. книжковий ринок, бо сейчас всі книгарні мають очереде і прямо панує книжковий голод (прим[іром] у нас в книгарні у Вінниці).

9) Змонополізувати як державний весь папір на Україні, бо за короткий час паперу безусловно не стане, навіть тоді, коли війна на всіх фронтах скінчиться, і ми тоді лишеємося в безвихіднім положенню, а це буде дійсно гибелю нашої культури (папір видавати тільки на друк українськ. книжок і газет).

10) Видавати півофіційно півтижневу газету (на взір[ець] німецьк[их] і австрійськ[их]) і безплатно висилати всім школам на кошти міністерства освіти.

11) Зреформувати гімназії на дійсно середню школу на взір заграничних на два типи (клясичну: грецька і латинська мови і практичну: нові мови). Вступ до гімназії повинен бути тільки по скінченню вище початкової школи.

12) Заснувати державні інтернати (бурси) для бідних, але здібних хлопців і дівчат.

13) Подбати найпильніше за школи спеціальні, як реальні, торговельні, технічні і промислово-ремісничі, бо до цих шкіл прив'язують на заході першорядну вагу.

Ми вибачаємось, що може Вам забрали часу, но настійна думка нам говорить Вам це написати.

Секретарь Вінницьк[ого] Т[овариств]ва Просвіта Бунт
Вінниця, 28/ІІІ 1918.

ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 18 – 19.
Рукопис. Оригінал. Підпис.

*В Міністерство освіти. Міністру. В області єдиної школи автора [...] буде взято до уваги.

№ 217

Повідомлення газети «Поділля» про відкриття Подільським товариством «Просвіта» курсів української мови

29 березня 1918 року

Товариство «ПРОСВІТА» улаштує вечірні місячні курси Української мови і Українського діловодства. Платня до 15 карб[ованців]. У подробицях можна взнати в Просвіті, де приймається запись слухачів.

Просять урядовців поспішити з записом, щоб можливо було скорійш відчинити курси.

Просвіта

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 79.

**Повідомлення Кам'янецького повітового комісара
О. Красовського про доручення вести справи
Подільського товариства «Просвіта»**

25 квітня 1918 року

Подільське
Українське Товариство «ПРОСВІТА»
Квітня 25 дня 1918 р[оку].
№ 249.

м[істо] Кам'янець-Подільський.

Члену Ради Подільського Товариства «Просвіта»,
Кам'янецькому Повітовому Комісарові
Олександрю Дмирієвичу Красовському

Товариство «Просвіта» на основі постанови своєї від 24 квітня с[ього] р[оку] доручає Вам ведення справ: 1) по затвердженню за Товариством «Просвіта» переданого йому в тимчасове розпорядження майна Кам'янець-Подільського попечительного про бідних Комітета бувш[ого] Імператорського чоловіколюбивого общества: садиби, будинків, обстанови і капіталів, 2) клопотати про асигнування в розпорядження Товариства «Просвіта» двадцяти п'яти тисяч карбованців на справлення переданого Товариству будинка в м[істі] Кам'янці «Пушкінський Народній Дім» і утримання сього будинку на протязі 1918 р[оку] і 3) про затвердження за Товариством «Просвіта» садиби з двома будинками на Польських Фільварках м[іста] Кам'янця – власність б[увшого] союзу руского народа, які тимчасово передані Товариству.

На те, щоб справи були виконані як найкраще, Товариство «Просвіта» дає Вам саме широке уповноваження і право звертатись з проханнями і иншого змісту бумагами до всіх Урядових інституцій, котрих ці справи можуть торкатися.

Голова Управи
Писар

Кость Солуха
[підпис]

«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 81.

Доповідь Подільської губернської управи Першій Подільській народній раді про допомогу Кам'янець-Подільській та Вінницькій «Просвітам»

Квітень 1918 року

№ 76
1918 року

№ 22
Відділ Нар[одної] Освіти

ДОКЛАД
про видачу допомоги Кам'янець-Подільській та Вінницькій «Просвітам»

Досвід з життя інших «Просвіт» показав, що через брак коштів (часом дуже навіть невеликих) організатори і діячі наших «Просвіт» роблять не ту роботу, задля якої вони заснували «Просвіту», а зовсім іншу, іменню таку, після котрої тільки вже можна перейти до тої «справжньої» роботи. І часто-густо так буває, що ця «підготовча» робота стільки забирає енергії і часу, що для тої «справжньої» вже не лишається ні енергії, ні часу. Конкретно справа представляється так: для «Просвіт», скажемо, потрібно помешкання, бібліотекар, сторож. Щоб їх отримати потрібні гроші. Щоб дістати грошей, треба щось улаштувати. Це «щось» – є гулянки на бульварах, вистави, танці, і найпаче танці. І от, виходить, що перше, ніж діячі «Просвіти» дістануть можливість робити справжнє діло, себ-то видавати книжки, розповсюджувати їх серед народу, читати лекції и т[ак]е] інше, вони повинні поперед усього пускати на бульварах ракети, торгувати серпантіном і улаштовувати безконечні танці.

Але коли се було нормально за царського режиму, то тепер вже «Просвіти», що найбільше спричинились до зруйнування старого ладу, мають право на більш людяне існування. Особливо це право цілком заслужила собі Кам'янець-Подільська «Просвіта», що викрепила дванадцять літ в самих страшних умовах і майже увесь час утримувалась на власні кошти невеликого гуртка людей, що давали «не от ізбитка, а от скудости своєї». Тепер же, коли ся «Просвіта» з гордістю бачить своїх вихованців на найвидатніших і найвідповідальніших постах самостійної Української Держави,

вона з повним правом може дозволити собі ту розкіш, щоби провадити свою працю на користь людності Поділля, не турбуючись тим, що нема коштів заплатити за помешкання і т[аке] инше.

Таку саму можливість вільно працювати треба дати і Вінницькій «Просвіті», котра хоч існує і не давно, але має тенденції провадити свою роботу в загально-губернському масштабі.

Що до других «Просвіт» повітових і сільських, то більша частина Повітових Народніх Управ Поділля прийняли запропонований їм Губернською Управою зразковий обрахунок на позашкільну освіту, в котрім передбачається допомога сим «Просвітам». Кам'янецька ж і Вінницька «Просвіти» – се організації характеру загально-губернського і про них повинна клопотатись Губерніяльна Народня Рада. Торкаючись питання про розмір допомоги сим «Просвітам», Управа вважає, що ся допомога повинна рівнятись сумі, за яку «Просвіта» мала б можливість наймити пристойне помешкання, яке личить мати у Кам'янці або Вінниці, оплатити бібліотекаря, сторожа, утримувати книгарню і т[аке] инше, словом, щоби люде, котрі віддають «Просвіті» свою працю, свій вільний час, мали для сеї праці нормальні умови.

Для задоволення таких потреб кожній із цих «Просвіт» треба призначити річну допомогу в 10000 карб[ованців].

За те од «Просвіт» сих можна вимагати, щоби вони мали гарне помешкання, заклали б солідні українські бібліотеки для громадського вжитку і отримували б власні книгарні.

Для одержання допомоги на другий рік «Просвіти» Вінницька і Кам'янецька повинні предоставити звіт своєї діяльності за 1918 р[ік].

На підставі доложеного вище Губерніяльна Управа пропонує Народній Раді:

1) Асигнувати Кам'янець-Подільському та Вінницькому Товариствам «Просвіта» допомогу на 1918 р[ік] в розмірі 10000 р[ублів] кожному.

2) Висловити побажання сим Товариствам, щоби сі гроші Товариства в першу чергу повернули на найом пристойних помешкань, а також на заснування і підтримання власних – бібліотеки та книгарні.

Голова Управи

Члени Управи
Зав[ідуючий] відділом народної освіти

Баженів Л., Мацько В. «Просвіта» мовою документів // «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України: Збірник наукових праць / за ред. В. П. Мацька. Хмельницький: Просвіта, 2005. С. 15 – 16.

№ 220

**Звернення Педагогічної ради Вінницької української гімназії
до Подільської губернської управи з проханням надати
допомогу для організації учнівської бурси**

Квітень 1918 року

До Подільської Губернської Народньої Управи

ПРОХАННЯ

В місті Вінниці існує з осені 1917 р[оку] селянська Українська Т[оварист]ва «Просвіта» гімназія, в котрій вчиться більше сотні селянських дітей. Много із них ходять кожний день із околичних, скілька верств від Вінниці віддалених, сіл.

Траять на се багато молодих сил, і часто перестужуються. При тім пропадає даремне час, котрий при других обставинах могли-би зужити на науку.

Педагогічна Рада Української гімназії хотіло вже в минулому році заснувати у Вінниці селянську бурсу для дітей бідних батьків, сиріт тощо, одначе з причин політичної та матеріальної природи не змогла цієї думки перевести в діло.

Особливо звісна наша бідність не дозволяла (мимо всіляких заходів) що-небудь зробити в сьому напрямку. Конечна потреба такої бурси всім очевидна. Тільки в таких бурсах можна виховати правдиво демократичні, національно свідомі кадри нашої щиро-народньої інтелігенції.

Педагогічна Рада має намір заснувати бурсу поки що для 50-ти бідних учнів при Т[оварист]ві «Просвіта» і просить збори асигнувати на оборудовання цієї бурси 5000 карб[ованців].

Ів. ОЗЕРЯНСЬКИЙ
Вол. КОЗАК

*****

В засіданні 1-го чергового зібрання Подільської Губернської Народньої Ради, по словесному докладу прохання Педагогічної Ради Вінницької Української гімназії Т[оварист]ва «Просвіта» гласного В. Приходька, зібрання 26 квітня 1918 року ухвалило задовольнити прохання названої Ради про допомогу в розмірі 5000 карб[ованців].

Доклади Подільської Губернської Народньої Управи Губернській Народній Раді першого чергового народнього зібрання: По народній освіті. Сесія з 22 по 26 квітня 1918 року. Кам'янець на Поділля: Друкарня Под. Губ. Правління, 1918. С. 101.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Авксентій – 386
Адаменко П. – 138
Адамський В. Р. – 30, 104–106, 109,
119–121, 125–130, 133, 135–136, 140–
142, 145–146, 148, 169–170, 181, 248,
250, 268, 270, 286, 288–289, 379, 383–
388, 390–399, 405, 408, 419, 430, 434,
436, 439
Андерсен Г.-Х. – 65
Андрєєв К. В. – 115
Антонишин А. П. – 147
Антоні – 43, 377
Антонович А. – 245
Антонович – 319

Б

Бабенко А. К. – 401
Бабик – 224–227
Баженов Л. В. – 17–18, 103–104, 108,
112–114, 118, 126, 129, 131, 133–134,
136–137, 139–142, 145–147, 149, 443
Баженова С. Е. – 104, 142, 147
Базидевич Д. І. – 402
Байда І. – 45, 388
Байталюк В. – 13
Балатюк – 317
Балюк – 113
Барвінський Б. – 65, 137
Барвінський В. – 8
Бартко Я. Н. – 59, 230
Баюк М. І. – 25, 64, 116–117, 128,
136–137, 146
Безуглий А. І. – 122
Бейлик А. І. – 72, 285
Березка – 43
Березюк – 377
Бершадський П. – 125, 132

Бесараба – 94, 288
Білий Л. Г. – 109–110, 113, 115,
118, 121–122, 124
Білінський П. І. – 383
Білоусов О. – 5
Благодір – 96, 148, 229
Блажевич Ю. І. – 24, 114–115,
124, 137, 139
Блонський П. – 98
Богацький М. – 385
Боднарук В. – 14
Боднарук П. – 394
Бойко – 94, 288
Бондарчук А. – 126, 130, 132
Бораківський – 356
Борейко Т. О. – 387
Борецький М. – 39
Борисевич С. О. – 142
Борковський О. – 8
Боряк Г. – 121
Босенко – 266
Бочаров – 300
Бравченко Р. – 352
Брижатюк Н. – 386
Брусилів – 218
Будилівський В. – 386
Будилівський Ф. – 386
Будзішевська А. – 54, 223
Букевич – 265
Бунаков – 161
Бунт П. – 29, 36, 65, 74, 137,
180, 438
Бугівський П. – 5
Бучинський П. М. – 81
Буйницький О. А. – 113
Буяльський – 96, 229

В

- Валуєв – 255, 280
Ванжула О. – 13
Ванькевич К. – 65, 138
Василевський М. – 36, 180
Васильченко – 54, 350
Васильчук – 224–226
Вахнилова Г. – 45, 388
Вахнянин А. – 7–8
Ващук Д. П. – 113
Вгородник – 248
Ведибіда П. – 29, 74, 380
Велісовський – 54, 319
Вербицька П. В. – 113
Верейська М. – 245
Верстюк В. – 27, 120
Верхола Т. – 46, 65, 115, 127, 137, 419, 423, 425, 430, 432
Вессель – 159, 162
Винниченко В. – 55, 204, 352
Винокур І. С. – 103, 114, 134, 136–137, 139, 142, 147, 149
Видибіда П. П. – 152, 224–227
Вілявський – 308
Вільгельм – 233
Вітюк О. – 113, 140
Вовчок М. – 204
Войнаровський А. В. – 122
Войтенко В. І. – 103, 133–134, 136–137, 147, 149
Войтов – 300
Волковинський Л. В. – 38, 214, 253
Вольфман І. – 81
Врублевський – 288
- Г
- Гаврилюк Ю. П. – 131
Гадзінський – 96, 229
Газін В. П. – 108, 130
Галатир В. – 111
Галинський І. – 356
Галус О. М. – 118–119
Гаманюк Я. – 91
Гамрецька Г. С. – 104, 109
Гандзюк В. О. – 23, 114, 126
Ганжій – 265
Ганицький І. М. – 84
Гаршин В. – 65
Генрік III – 362
Герасименко В. – 5
Герасимов Т. – 113
Гербановський – 436
Герман В. – 142
Герцен – 333
Гловацький П. – 34
Годованець М. – 5, 13
Годунов Б. – 203
Голоскевич Г. – 5
Голоскевич З. – 40, 243, 245
Горбатюк В. – 5, 13
Гордзівський – 250
Горемика-Крупчинський І. – 98, 409
Горшков М. – 5
Госачинський Є. – 97, 312
Граве Д. О. – 76
Гребінка – 204
Гречановська О. В. – 35, 122
Гриб – 435
Григорій Н. – 92
Григорчук П. С. – 112–115, 136–137
Гриник С. – 386
Грицюк М. І. – 141
Грицько О. М. – 118
Грищук – 282
Грінченко Б. – 54, 63, 91, 160–161, 204, 300–301, 319, 410, 423
Грозян Л. – 13

Грушевський М. С. – 9, 43, 78, 100, 111, 116, 143, 181, 183, 204, 244–245, 256, 308

Гудзенко – 289

Гулак-Артемівський – 195

Д

Д. – 398

Даниленко В. М. – 27, 120, 139–140

Данилюк В. Г. – 114

Дацюк – 224, 244

Дашкевич – 224

Демчишин О. – 41, 227

Демчишин П. – 41, 227

Денисюк – 226

Дерімов – 300

Дитинник Л. – 128

Дзвоник – 288

Дзерович Ю. – 11

Діяченко Я. – 80, 83

Дложевський М. – 39

Дложевський С. – 5

Долінський П. – 130

Донець – 398

Донцов Д. – 65, 137

Доронович Й. – 5

Драгоманов М. – 41, 279

Дубінський В. А. – 104, 107, 109–110, 112, 114, 116, 119, 138, 141, 147

Дуб'янський В. В. – 84

Дудич В. С. – 32, 36, 100, 122, 149, 168, 171–172, 180, 196, 205, 233, 238, 279, 284, 358, 376, 380, 396, 399

Дячук А. – 50, 386

Є

Єсюнін С. М. – 118

Ж

Жезицький В. – 109, 133

Жмудський О. З. – 141, 143

Жодкевич В. – 36, 94, 180, 220, 239

Журавель П. Ф. – 316

З

Завальнюк О. М. – 18–20, 27, 30, 80, 102–108, 110, 112–113, 115, 117–121, 124, 126, 133–137, 139–140, 142–144, 147, 149

Завальнюк К. В. – 22, 112–113, 147

Завойко М. – 5

Зак М. – 81

Заколотний М. І. – 118–119, 142

Залевська – 435

Заремба О. О. – 112, 141

Зарудник – 225

Захар – 386

Заячківський Й. – 7

Зборовський – 317

Зволейко Д. Г. – 106–107, 139

Зимниця – 224

Зінько О. В. – 35, 122

Зінько Ю. А. – 122

Зворський С. Л. – 120

Злотчанський В. – 47, 265–266, 385, 389, 394

Зновицький Й. – 113

Зосіматю Д. – 171

І

І. М. – 123, 146

Іваничук Р. – 102

Іваницький – 37, 170

Іваницький С. – 140

Іваницький С. М. – 5, 12, 22, 39, 71, 89, 112, 140, 263–265, 316, 396

Іщенко – 97

К

К-в В. – 122, 131, 148

Калитко С. – 24, 114

- Кальнишевський – 204
Каніщук – 436
Каратаєв А. С. – 402
Карпенко – 282
Карпенко-Карий – 204
Карпович П. – 79
Кас'яненко – 39, 231
Катерина II – 203
Кашинський М. – 36, 180, 404
Кащенко А. – 55–56, 63, 353
Квітка-Основ'яненко – 55, 204, 352
Керенський О. – 151, 223, 270, 358, 374
Ківш ар Т. – 27, 114, 120
Коваль В. В. – 21, 111, 138, 140–141
Ковальов – 300
Ковальов Н. Т. – 313
Козак В. – 399, 403, 405, 408, 443
Козоріз М. – 405
Козярук – 224, 227
Коломиєць – 43
Колпакова О. В. – 142
Комаринець Т. – 102
Комарницький І. – 8
Комарницький О. Б. – 18–19, 102, 104–107, 109–110, 114, 116–117, 119, 126, 129, 131, 133–134, 138, 145, 147–148
Кондратенко Г. – 245
Кондрацький Є. – 5
Копилов О. А. – 116, 135
Копилов С. А. – 30, 104, 113, 120, 129, 131, 136, 140, 147
Коржик С. А. – 26, 120, 129, 131
Корнілов – 380–381
Королів В. – 66
Корольов П. – 65, 138
Корф – 68, 153, 162
Коссак М. – 7–8
Костомаров М. – 195, 204
Костюк Г. – 5, 132, 135
Котляр Н. – 141
Котляревський – 204, 259
Коцюбинський М. – 112–115, 136–137, 174, 204, 301
Коцюк В. Д. – 26, 88, 109–110, 119, 126, 128, 139, 146
Кравчук В. – 13
Кравчук О. – 24, 114, 121
Кравчук П. – 215
Красовський – 435, 439
Крекотень І. – 100, 137, 149, 292, 316
Крижанівський – 398
Крик Н. В. – 21, 111
Крилов Е. – 13
Крилов М. М. – 76
Кришук Б. С. – 26, 30, 116, 118, 120, 125–130, 133, 135–136, 138, 140–141, 145–146, 148, 169–170, 181, 248, 250, 268, 270, 286, 288–289, 379–380, 383–388, 390–399, 403, 405, 408, 419, 430, 434, 436, 439
Кропивницький М. – 52, 54–55, 192, 212, 223, 352
Крюк – 38, 243–244
Кузнець Є. О. – 404
Кузьміна Н. А. – 26, 119
Кукурудзяк М. Г. – 103, 142
Куліш П. – 91, 195, 204, 410
Куриленко – 87, 252, 266
Куриленко М. – 38, 178
Кучеров Г. Г. – 20, 104, 109–110, 123, 126, 128, 131, 133, 135–136, 145
Кучерук – 386
Кушнір Л. Б. – 26, 119

Л

Левандовський Т. – 59, 231
Левицький К. – 9
Левіт Д. М. – 127, 137–138, 423, 425, 432
Легун Ю. – 121
Леонтович М. Д. – 72, 285
Лисенко М. – 60
Лисий А. К. – 24, 35, 115, 122
Лисий – 224, 226–227
Лисий Н. – 66, 138
Литвицький М. – 32, 70–71, 89, 100, 139, 150–151, 171, 173, 180, 254, 271, 284, 305
Логінов О. В. – 23, 35, 113, 121–122, 137
Лойд-Джордж – 306
Лозінський В. – 47
Лозовий В. С. – 17, 34, 37, 102–103, 107, 114, 121, 123–124, 126, 128–130, 132, 134–135, 139, 142
Лубенець Т. Г. – 72, 285
Любинський М. – 40
Львов – 151, 270

М

М. Д. – 139
М. Л. – 146
Магера М. Н. – 5, 13
Малюта О. В. – 22, 35, 112, 121–122, 127
Мальований І. Ф. – 37, 165, 352
Мамін-Сибіряк Д. – 65
Марічев – 218
Маркович Д. В. – 23, 32, 35, 70, 92, 95, 99–100, 113–114, 147, 149, 151, 156, 171–172, 181, 193, 220, 239, 316
Маркович П. – 195
Мартович О. – 66, 138
Масляк – 248

Масюк С. О. – 88, 146
Мацько В. – 5, 14, 24, 103, 105–107, 115, 119, 131, 443
Мачківський М. – 13
Мачушенко В. С. – 316
Машкевич Г. М. – 402, 404
Машталір А. І. – 20–21, 98, 103, 110–111, 133, 147, 149
Маяковський – 224
Меженко Ю. – 64
Мельник А. – 313
Мельник А. А. – 117, 121
Мельник В. – 13
Мельник Е. М. – 19, 106, 139–140, 142, 144
Мельник І. – 102
Мельницький С. – 218
Микола І – 194, 368
Микола ІІ – 196, 282, 358, 369, 400
Миколайчук І. М. – 316
Миколаїв – 436
Митрофан – 218
Михайл – 370
Михайлик В. – 245
Михалюк М. – 8
Міхалевський В. – 6, 13, 15
Мовчан П. – 6–7, 11–12, 15
Могила П. – 112, 122, 127
Морозова Н. І. – 120, 122
Мосевич – 418
Москаленко – 300
Московець А. А. – 165, 352
Моставлюк А. – 388
Мошак М. І. – 21, 102–103, 107, 112, 114, 121, 130, 132, 134
Мужита Г. – 47
Музика – 225
Мясоєдов – 233

Н

Навроцький В. – 195
Назаренко Є. Д. – 26, 119
Наполеон – 368
Нацкевич І. – 79–81
Нестеренко В. А. – 22, 102, 112, 121, 140, 143
Несторук М. – 386
Несторук С. – 386
Нечипоренко П. – 131
Нечуй-Левицький – 204
Никифор – 386

О

Отієнко І. І. – 30, 84, 102, 104–110, 113, 115, 117–121, 128–129, 131, 133, 135–136, 138, 143, 147
Огоновський О. – 8
Озерський М. Д. – 402
Озерянський І. – 36, 180, 383, 395, 399, 401, 403, 408, 443
Олександр І – 368
Олександр III – 199
Олексій Миколайович – 69
Оливка Т. – 379
Олійник С. В. – 20, 105, 108
Опря Т. М. – 102, 106
Орищенко Я. – 42, 125, 130
Осташко Т. – 27, 120
Островий В. М. – 105–106
Островський В. – 116
Очеретянко В. І. – 118–119

П

Павленко – 227
Павличко Д. – 11
Павліченко Т. К. – 72, 285
Павловський Т. – 5
Павлюченко – 226–227
Панасюк В. – 245
Пасішник Г. – 45, 388

Патрицький О. – 8
Пашинківський К. – 43, 377
Пащенко М. Ф. – 67
Пащенко О. М. – 5, 12, 32, 34, 67, 76–84, 92, 107, 119, 121, 141–144
Петро І – 203, 257
Петровський – 98, 224, 409
Пилипович – 225
Пимен (єпископ) – 99
Пихно – 256
Побідоносцев – 199
Погорілець О. Г. – 104–105, 121
Полетика Г. – 204
Полійшер І. – 138
Полуботок П. – 94, 216
Полятинчук В. В. – 14, 104, 107, 109–110, 114, 116–117, 119, 138, 147
Поніка І. І. – 384
Пономарьова Г. Ф. – 115
Поплавський – 226
Посталюк А. – 45, 375
Потебня – 68, 153, 158
Прель – 180
Пригода – 227
Приходько В. К. – 5, 12, 21, 25, 29, 32, 34, 67, 72–73, 76, 78, 89, 92–93, 114, 117, 142, 144, 148, 177, 190, 219, 243, 265–266, 284, 396, 410, 417–418, 444
Приходько О. К. – 5
Прокоп – 244
Прокопович В. – 162
Прокопчук В. С. – 18, 102–103, 106–107, 124, 134–136, 139
Прусевич О. М. – 81
Пугач Я. – 386

Пустовойт Н. С. – 313

Пшеничний – 266

Р

Рабінович Е. Х. – 138

Распутін – 233

Ратушняк І. – 24, 114

Рафес – 352

Реєнт О. П. – 23, 104, 106, 109, 111, 113, 116, 123, 126, 129, 131, 140, 144, 147

Рекка – 317

Рекрут В. П. – 23, 113–114, 129

Рибак І. В. – 139

Розгон В. – 128

Розовик Д. Ф. – 27, 120

Романовський – 247–248

Романчук Ю. – 8–9

Романюк І. М. – 128

Ротар Н. Ю. – 140

Руданський С. – 300, 307

Руденко – 248

Русов А. А. – 157

Русова С. – 398

С

Савенко – 256

Савицький – 434

Савостьянов – 280–282

Саврасов М. – 245

Савченко-Дорошенко Н. – 25, 32, 118

Савчук В. О. – 102, 108

Самійленко – 290

Самойлович – 91, 410

Сафронова О. В. – 35, 120, 122

Сведерський – 180

Свенціцький П. – 7

Свідерський В. – 36, 402

Северенчук – 227

Семака Є. – 64

Семенко Л. І. – 23, 35, 113, 121–122, 137

Семенов Г. – 313

Сендерко Г. – 39

Сердуніч Л. – 13

Середяк А. – 102

Симонович В. – 148, 217

Сисин О. В. – 104, 113, 131, 147

Сімович В. – 10

Сістер М. – 79–81

Січинський Ю. – 5, 12, 21, 25, 34, 39, 81, 112, 117, 124, 143

Січинський А. – 5, 7

Січинський В. – 5, 143

Скитський Б. В. – 402

Слободенко – 134

Слободянюк П. Я. – 24, 103, 105–107, 115, 119

Смірнова М. А. – 128

Смолій В. А. – 103, 108, 110, 113, 129–130, 144–146

Смолінський – 224, 226

Смолінський С. М. – 72, 285

Собчинська М. М. – 142

Соломонова Т. Р. – 23, 65, 114, 136–137, 139

Солуха К. Г. – 5, 12–14, 25, 33–34, 76, 79–81, 84, 89, 93, 103, 117–118, 142, 177, 190, 218–219, 242, 284, 385, 435, 439

Солуха Т. – 117–118

Сопіга М. О. – 111

Сорочинський – 40, 232, 309

Сохацька Є. І. – 19, 103, 105–107, 115, 119, 142, 144

Сочинський В. А. – 106

Спиця М. Г. – 120, 122

Стаднюк – 224, 227

- Станіславський А. – 395, 401, 404
Станкевич Л. – 217
Старицька-Черняхівська Л. М. – 57
Стаховський М. – 25, 95, 118, 191, 220, 316, 396
Степанківський П. – 39
Степанков В. С. – 110, 128, 133, 135–136, 138, 147
Степура Г. – 63, 90–91, 103, 410, 418, 434
Стеценко К. Г. – 29, 64, 72, 74, 285, 380
Стецюк В. Б. – 20, 105, 108, 145–146
Стецюк Т. В. – 113
Стиранкевич В. К. – 5, 12
Стиранкевич К. – 5, 12
Столипін – 370
Стрихар А. М. – 118
Сумієвич – 42, 306
Сухомлинов – 233
Сушицький Ф. П. – 80, 82
Сушкевич К. – 7–8
- Т**
- Т. М. Б. – 126
Танчук Д. – 394
Тарахтій С. – 386
Таращукова Д. А. – 72, 285
Телячий Ю. В. – 25, 27, 63, 105, 115–116, 118, 120, 123, 128, 135–140, 145
Терещенко – 358, 374
Терещук К. Л. – 21, 112, 134, 136–137
Тигаренко К. Д. – 84
Тімірязєв К. А. – 30, 120, 122
Тогобочний – 54, 350–351
Томасевич – 307
Трембіцький А. А. – 25, 117–118, 144
Трембіцький А. М. – 25, 117–118, 121, 124, 135, 148
Тригуб П. М. – 112, 122, 127
Тронько П. Т. – 102–104, 107–117, 121, 124, 126–129, 131, 133–137, 139–141, 145–146, 148–149
Трунова І. М. – 104–105, 120–121
Тустановський Г. – 100, 150, 180, 202, 405
- У**
- Українка Л. – 174, 204
Устиянович К. – 8
Ушинський – 68, 153, 158, 162
- Ф**
- Федорук О. К. – 115
Федунець М. – 13
Федькович Ю. – 8
Федьчук А. А. – 72, 285
Філінюк А. Г. – 102, 104–105, 108, 120–121, 128, 136
Філінюк В. А. – 21, 112
Фінін Г. І. – 115
Флоринський – 256
Фльоров – 411
Фотієвич І. – 148, 220
Франко І. – 55, 66, 138, 174, 204, 352
Фредро – 224–226
Фугалевич – 435
- Х**
- Харламов В. – 54, 223
Хмельницький Б. – 9, 203, 255, 303, 372
Хмельовський І. – 41, 227
Хомів – 386
Хомський – 322
Хрущ В. – 126, 145

Ц

Церетелі - 358, 374
Цимбалістий - 97

Ч

Череповський - 414
Черкасенко С. - 64, 414
Чернишевський - 333
Чехов А. - 65
Чеховський В. - 12
Чихачов Д. - 36, 299
Чумак - 43, 377

Ш

Ш. Д. - 132
Шайда П. - 45, 388
Шаркевич Л. М. - 321, 350
Шарко - 398
Швець В. - 45, 375, 388
Швець Є. - 45, 388
Шевченко Т. - 6, 10-15, 17, 20, 37, 41, 55-56, 63, 87, 91-92, 94, 96-99, 103, 107, 110-113, 133, 138, 140, 142, 147, 149, 151, 166, 174, 193-195, 202, 204, 215-216, 222-223, 227-229, 239-240, 242-244, 254, 257, 259-260, 262, 269, 286-287, 290-291, 299-301, 307, 309, 312, 349, 352, 356-357, 367, 397, 410
Шептицький А. - 9
Шерстюк Г. - 301
Шиянов Г. - 36, 64, 100, 137, 149, 151, 171-172, 207, 235, 241, 360
Шманкевич Є. - 5
Шмурікова-Гаврилук Н. - 6, 13

Шоробура І. - 6, 104-106, 109, 111, 113, 118-119, 128
Шпильбовий С. - 379
Шугаєвський - 398
Шульга - 252
Шульга І. М. - 36, 89, 171, 180, 212, 404
Шульга Л. В. - 404
Шульмінський О. П. - 76, 77-79, 84
Шумлянський А. - 5
Шумлянський Ф. - 5

Щ

Щербатова М. Г. - 57, 392
Щириця Ю. - 21, 36, 47, 64, 75, 100, 111, 113, 138, 141, 149-150, 180, 209, 289, 302, 321, 383, 386-388, 395, 402

Ю

Ю. Щ. - 141
Юзефович - 256
Юринець С. - 130
Ющенко - 227

Я

Яворовський М. - 12
Яджин - 288-289
Яремчук - 54, 223
Яремчукова О. - 54, 223, 253
Ярохно Л. - 13
Ярчевський І. - 245
Яценко В. В. - 115
Яцюк О. - 24, 114, 130, 134

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Америка - 9

Б

Байківка, Вінницький повіт – 42, 49, 51, 55, 61, 87
Балкани – 84
Балта – 69
Балтський повіт – 22
Бар – 38, 61, 95
Бережани – 8
Бершадь – 40, 48, 50, 98
Білоусівка, Гайсинський повіт – 42, 50–51
Боришківці, Кам'янецький повіт – 41
Борщев – 87
Браїлів – 47, 98
Брацлав – 38, 54, 64, 71, 91
Брацлавщина – 50
Брацлавський повіт – 22
Буковина – 84, 87

В

Вербова, Балтський повіт – 56
Верхівці, Могилів-Подільський повіт – 42, 51, 98
Вінниччина – 24
Вінниця – 16, 23–24, 29, 35–36, 44, 51, 59, 61, 64–67, 69, 75, 87, 89–90, 94, 99
Вінницький повіт – 27, 73
Вихватнівці, Ушицький повіт – 39
Вовковинці – 98
Волинь – 10
Волочиськ – 6, 13
Вороновиця – 61, 95, 98

Г

Гайсин – 37
Гайсинський повіт – 22–23
Галичина – 7, 9–10, 84, 87
Гаршиківка, Ямпільський повіт – 41, 51

Гнівань – 98
Голованівськ – 56, 98
Городенки – 87
Городища – 41
Городок – 53, 59
Грицьків – 40, 51

Д

Деревляни, Ушицький повіт – 39
Джулинці, Вінницький повіт – 61
Добрянка, Ямпільський повіт – 87
Дон – 9
Дунаївці – 13, 94, 98

Ж

Жашків – 41, 62
Жванчик – 98
Женишківці, Летичівський повіт – 48
Жмеринка – 39, 62

З

Застав'я – 94
Збруч – 11
Зелений Клин – 9

І

Івангород, Гайсинський повіт – 38, 54, 62
Іванівці, Брацлавський повіт – 45
Іванчик, Кам'янецький повіт – 38
Ізяслав – 6, 13–14

К

Кам'яна-Кривиця, Балтський повіт – 42, 51
Кам'янець-Подільський – 6, 9, 13–14, 16–17, 20, 26–27, 34–36, 38, 40, 59, 64–65, 67,

69, 75-77, 80-84, 87, 90, 93, 99
Кам'янецький повіт - 49
Капустяни, Брацлавський повіт - 38, 50, 56, 59, 62
Карпати - 7
Катеринослав - 9
Катеринославщина - 88
Київ - 9, 11-12, 37, 45, 47, 77, 79, 81, 83, 91
Київська губернія - 33
Кіблич - 98
Кордилівка, Вінницький повіт - 39, 53-54
Крим - 14, 80
Кубань - 7
Курашівці, Могилів-Подільський повіт - 42, 61, 87

Л

Ладижин - 37, 98
Левада-Карабчієвська, Кам'янецький повіт - 48
Летичів - 40, 52, 54
Летичівщина - 26
Лівадія - 76
Літинський повіт - 24
Липовецький повіт - 44
Лука-Мелешківська, Вінницький повіт - 38, 51, 94
Луполово, Балтський повіт - 39, 53
Лучниці - 56
Львів - 5, 7, 10, 15-16

М

Мала Карнавка, Ушицький повіт - 47
Мала Севасильнівка, Гайсинський повіт - 43
Манилівці, Проскурівський повіт - 41
Миколаїв - 9

Миргород - 91
Михалпіль - 59
Михалпільська волость, Летичівський повіт - 49
Міцівці, Ушицький повіт - 52
Могилів-Подільський - 35, 64, 67, 94, 96
Могилів-Подільський повіт - 22, 27, 36
Могилівка - 94
Могильна, Гайсинський повіт - 37, 52, 54, 56, 62, 89, 95

Н

Наддніпрянська Україна - 16, 20, 30
Наддніпрянщина - 9, 63
Немирів - 57, 98
Ново-Кропив'янськ, Гайсинський повіт - 61

О

Одеса - 9
Озаринці - 56
Ольгопіль - 50
Ольгопільський повіт - 42
Оринин, Кам'янецький повіт - 91, 98

П

Перемишль - 8
Печера - 98
Підляшшя - 10
Поділля - 13-14, 16-29, 31-35, 38, 40, 42, 44, 48-49, 51, 54, 67-68, 71-75, 80-81, 83-84, 89-90, 92, 99
Подільська губернія - 18, 26, 27, 33, 47, 68-70, 72, 74

Пожаринці, Ушицький повіт – 39
Полтавщина – 91
Полтавська губернія – 33
Польща – 10
Польямпіль, Гайсинський повіт – 39
Поточеска – 87
Правобережна Україна – 17
Привороття, Ушицький повіт – 49,
93
Проскурів – 38, 62, 64–65
Проскурівський повіт – 93
Проскурівщина – 26, 32
Пурпурівці, Вінницький повіт – 41,
51, 61

Р

Радівці, Літинський повіт – 41
Розношинці, Балтський повіт – 40,
42, 51
Росія – 18, 32, 37, 65, 84
Ружична, Проскурівський повіт –
48

С

Сербія – 8
Серебринця – 97
Сказинці, Могилів-Подільський
повіт – 47
Славута – 6, 13
Слобідка Михалківська,
Летичівський повіт – 45, 87
Словаччина – 8
Смотрич – 97–98
Снитків – 56
Соболівці – 40
СРСР – 13
Станіславів – 8
Стара Синява – 13
Старокостянтинів – 13
США – 14

Т

Тернавка, Ушицький повіт
– 62
Тернопіль – 8
Тинна – 98
Трепівка, Гайсинський
повіт – 39, 51
Тульчин – 54

У

Україна – 5–6, 10–13, 15–16,
19–20, 24, 26, 28, 30–31, 37–
38, 41, 43–45, 47, 50, 54–56,
59, 63, 65, 68, 82, 88, 90–92,
94–95, 97–98
Устечка – 87

Х

Харківщина – 82, 88
Херсонщина – 88
Хмельницький – 6, 13, 16
Хмельниччина – 6, 18
Холмщина – 10

Ч

Чернівці – 8
Чернігів – 9
Чехія – 8
Чикаго – 14
Чоботарка – 52, 56

Ш

Шепетівка – 6, 13

Щ

Щирівці, Брацлавський
повіт – 52

Ю

Юрківка, Ямпільський
повіт – 41, 51

Я

Ягельниці – 87
Яланець – 44, 55
Ялта – 75, 79
Ялтушков – 56

Документи та матеріали

Ямпіль - 38, 51, 59

Янів - 37, 51, 61, 92, 96, 98

Яришев - 56

Ярмолинці - 98

ПЕРЕЛІК ДОКУМЕНТІВ

№ 1 Повідомлення газети «Свободный голос» про ініціативу українського громадянства засновувати

151

457

	товариства «Просвіта». 13 березня 1917 р.	
№ 2	Повідомлення газети «Свободный голос» про ухвалу українських організацій щодо заснування товариств «Просвіта». 15 березня 1917 р.	152
№ 3	Повідомлення газети «Нова Рада» про виступ представника товариства «Просвіта» на Подільському надзвичайному губернському зібранні. 16 березня 1917 р.	153
№ 4	Ухвала Подільського надзвичайного губернського зібрання щодо націоналізації школи. 16 березня 1917 р.	154
№ 5	Стаття Д. Марковича в газеті «Свободный голос» щодо реформи народної школи. 18 березня 1917 р. ..	156
№ 6	Повідомлення газети «Нова Рада» про проведення у Кам'янці-Подільському установчих зборів Подільської «Просвіти». 22 березня 1917 р.	164
№ 7	Повідомлення газети «Свободный голос» про заснування товариства «Просвіта» в селі Могильна Гайсинського повіту. 23 березня 1917 р.	165
№ 8	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування культурно-просвітнього товариства в селі Лука-Немирівська. 24 березня 1917 р.	166
№ 9	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариства «Просвіти» у Гайсині. 26 березня 1917 р..	166
№ 10	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариства «Просвіта» у Ладизині Подільської губернії. 27 березня 1917 р.	167
№ 11	Телеграма Подільської «Просвіти» до газети «Нова Рада» із закликом до українців приїжджати на Національний конгрес. 29 березня 1917 р.	167
№ 12	Стаття В. Дудича в газеті «Свободный голос» щодо необхідності розвитку українського руху. 30 березня 1917 р.	168
№ 13	Повідомлення «Робітничої газети» про заснування товариств «Просвіта» на Поділлі. 31 березня 1917 р. .	169
№ 14	Привітання Ладизинської «Просвіти» Українській Центральній Раді. 2 квітня 1917 р.	170

№ 15	Повідомлення газети «Нова Рада» про відкриття товариств «Просвіта» в українських губерніях. 2 квітня 1917 р.	170
№ 16	Відношення Союзу Подільських Українців до Вінницького повітового земського зібрання про делегування на засідання своїх представників. 3 квітня 1917 р.	170
№ 17	Відношення Вінницького товариства «Просвіта» до Вінницького повітового земського зібрання про делегування на засідання своїх представників. 3 квітня 1917 р.	171
№ 18	Відношення Союзу Подільських Українців до Вінницького повітового земського зібрання про делегування на засідання своїх представників. 3 квітня 1917 р.	172
№ 19	Повідомлення газети «Свободный голос» про заснування Вінницького товариства «Просвіта». 3 квітня 1917 р.	172
№ 20	Повідомлення газети «Свободный голос» про заснування товариства «Просвіта» у містечку Янові. 7 квітня 1917 р.	173
№ 21	Стаття М. Літвицького в газеті «Свободный голос» про роль товариств «Просвіта» у відродженні національної школи. 7 квітня 1917 р.	173
№ 22	Повідомлення газети «Нова Рада» про звернення Подільської «Просвіти» з проханням надсилати товариству свої друковані видання. 11 квітня 1917 р.	177
№ 23	Повідомлення газети «Нова Рада» про запрошення представників товариств «Просвіта» на український з'їзд у Вінниці. 12 квітня 1917 р.	178
№ 24	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариства «Просвіта» у місті Ямполі. 16 квітня 1917 р.	178
№ 25	Повідомлення газети «Нова Рада» про запрошення українців на з'їзд у Вінниці. 18 квітня 1917 р.	179
№ 26	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариства «Просвіта» у Проскурові. 18 квітня 1917 р.	179

№ 27	Повідомлення газети «Свободный голос» про реорганізаційні збори товариства «Просвіта» Вінницького району. 18 квітня 1917 р.	180
№ 28	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування та мету товариств «Просвіта» на Поділлі. 20 квітня 1917 р.	180
№ 29	Стаття Д. Марковича в газеті «Свободный голос» про тлумачення гасла «Україна для українців». 21 квітня 1917 р.	181
№ 30	Статут Подільського Українського культурно-просвітнього товариства «Просвіта» в Вінниці. 21 квітня 1917 р.	183
№ 31	Повідомлення «Робітничої газети» про заснування товариств «Просвіта» у містах і селах Подільської губернії. 23 квітня 1917 р.	187
№ 32	Повідомлення газети «Свободный голос» про організацію хору Вінницьким товариством «Просвіта». 23 квітня 1917 р.	187
№ 33	Повідомлення газети «Свободный голос» про організацію бібліотеки Вінницьким товариством «Просвіта». 23 квітня 1917 р.	188
№ 34	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариств «Просвіта» у містах Подільської губернії. 25 квітня 1917 р.	188
№ 35	Повідомлення газети «Свободный голос» про зібрання просвітницьких діячів міста Вінниці. 28 квітня 1917 р.	188
№ 36	Повідомлення газети «Свободный голос» про організаційні збори хору при Вінницькому товаристві «Просвіта». 29 квітня 1917 р.	189
№ 37	Повідомлення газети «Нова Рада» про запрошення представників товариств «Просвіта» на український з'їзд у Вінниці. 29 квітня 1917 р.	189
№ 38	Повідомлення газети «Нова Рада» про привітання просвітянами делегатів Подільського з'їзду духовенства і мирян. 4 травня 1917 р.	190
№ 39	Повідомлення газети «Нова Рада» про культурно-просвітню діяльність у Проскуріві. 4 травня 1917 р.	190

№ 40	Повідомлення в газеті «Свободный голос» про з'їзд товариств «Просвіта» Подільської губернії. 4 травня 1917 р.	191
№ 41	Повідомлення в газеті «Свободный голос» про спектакль на користь товариства «Просвіта». 4 травня 1917 р.	192
№ 42	Повідомлення газети «Подільська воля» про заснування товариства «Просвіта» в селі Лука-Мелешківська. 5 травня 1917 р.	192
№ 43	Повідомлення газети «Вісті Кам'янецького Повітового Ісполнительного Комітета» про збір коштів на Національний фонд. 5 травня 1917 р.	193
№ 44	Стаття Д. В. Марковича в газеті «Подільська воля» з обґрунтуванням необхідності збору коштів на Національний фонд. 5 травня 1917 р.	193
№ 45	Стаття В. С. Дудича в газеті «Подільська воля» про необхідність об'єднання революційних сил. 5 травня 1917 р.	196
№ 46	Роз'яснення Вінницького товариства «Просвіта» в газеті «Подільська воля» про необхідність заснування просвітницьких організацій. 5 травня 1917 р.	199
№ 47	Стаття Г. Тустановського в газеті «Подільська воля» про розвиток українського руху. 5 травня 1917 р. ...	202
№ 48	Стаття В. С. Дудича в газеті «Подільська воля» про заснування Союзу подільських українців. 5 травня 1917 р.	205
№ 49	Стаття Г. Шиянова в газеті «Подільська воля» про заснування та функції земельних комітетів. 5 травня 1917 р.	207
№ 50	Стаття Ю. Щириці в газеті «Подільська воля» про значення української пісні в розвитку національної свідомості. 5 травня 1917 р.	209
№ 51	Повідомлення газети «Свободный голос» про засідання у Вінниці товариств «Просвіта» Подільської губернії. 7 травня 1917 р.	211
№ 52	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування та діяльність товариств «Просвіта» у Вінницькому повіті. 7 травня 1917 р.	212

№ 53	Повідомлення газети «Подільська воля» про улаштування вистави у Вінниці на користь товариства «Просвіта». 7 травня 1917 р.	212
№ 54	Звіт у газеті «Свободный голос» про виставу на користь Вінницького товариства «Просвіта». 7 травня 1917 р.	213
№ 55	Повідомлення газети «Подільська воля» про заснування «Просвіти» в містечку Івангород Гайсинського повіту. 7 травня 1917 р.	213
№ 56	Повідомлення газети «Народня воля» про заснування «Просвіти» в селі Вихватнівцях Ушицького повіту. 9 травня 1917 р.	214
№ 57	Повідомлення газети «Нова Рада» про заклик до заснування «Просвіти» в селі Луполово Балтського повіту. 9 травня 1917 р.	214
№ 58	Повідомлення газети «Нова Рада» про влаштування Барським товариством «Просвіта» української маніфестації. 9 травня 1917 р.	215
№ 59	Повідомлення газети «Нова Рада» про українську маніфестацію в містечку Дунаївці. 9 травня 1917 р..	216
№ 60	Стаття священика В. Симоновича в газеті «Нова Рада» про участь просвітян у Подільському з'їзді духовенства і мирян. 10 травня 1917 р.	217
№ 61	Стаття І. Фотієвича у газеті «Нова Рада» про українську маніфестацію у Вінниці. 11 травня 1917 р.....	220
№ 62	Повідомлення газети «Подільська воля» про заснування «Просвіти» в селі Трепівка Гайсинського повіту. 11 травня 1917 р.	222
№ 63	Повідомлення газети «Свободный голос» про розвиток просвітницького руху у селі Вороновиця. 13 травня 1917 р.	222
№ 64	Повідомлення газети «Подільська воля» про влаштування просвітянами вистави в селі Кордилівка Вінницького повіту. 14 травня 1917 р...	223
№ 65	Повідомлення газети «Подільська воля» про ухвали Брацлавського повітового українського з'їзду. 14 травня 1917 р.	224

№ 66	Повідомлення газети «Народня воля» про виділення коштів споживчим товариством села Щирівці Брацлавського повіту для товариства «Просвіта». 16 травня 1917 р.	227
№ 67	Повідомлення газети «Свободный голос» про заснування товариства «Просвіта» в селі Краснопілка. 17 травня 1917 р.	228
№ 68	Повідомлення газети «Свободный голос» про українську маніфестацію у містечку Янів. 17 травня 1917 р.	228
№ 69	Повідомлення газети «Свободный голос» про влаштування концерту хором Вінницької «Просвіти». 18 травня 1917 р.	229
№ 70	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариств «Просвіта» на Поділлі. 19 травня 1917 р. .	230
№ 71	Повідомлення газети «Свободный голос» про участь просвітницького хору в концерній діяльності. 20 травня 1917 р.	230
№ 72	Повідомлення газети «Народня воля» про заснування «Просвіти» в селі Привороття Ушицького повіту. 21 травня 1917 р.	230
№ 73	Повідомлення газети «Народня воля» про заснування товариства «Просвіта» у місті Жмеринці. 21 травня 1917 р.	231
№ 74	Повідомлення газети «Народня воля» про влаштування Кам'янець-Подільською «Просвітою» української гулянки. 21 травня 1917 р.	231
№ 75	Повідомлення газети «Подільська воля» про заснування товариства «Просвіта» в селі Польямполь Гайсинського повіту. 21 травня 1917 р..	232
№ 76	Повідомлення газети «Вісті Кам'янецького Повітового Ісполнительного Комітета» про діяльність Кам'янець-Подільської «Просвіти». 21 травня 1917 р.	232
№ 77	Стаття В. С. Дудича в газеті «Подільська воля» про необхідність продовження війни. 23 травня 1917 р..	233
№ 78	Стаття Г. Шиянова в газеті «Подільська воля» про заснування та функції продовольчих комітетів. 23 травня 1917 р.	235

№ 79	Стаття В. Дудича в газеті «Подільська воля» про проведення українських маніфестацій у місті Вінниці. 23 травня 1917 р.	238
№ 80	Стаття Г. Шиянова в газеті «Подільська воля» про нові умови формування мирових судів. 23 травня 1917 р.	241
№ 81	Повідомлення газети «Подільська воля» про вітання просвітянами учасників Подільського єпархіального з'їзду. 23 травня 1917 р.	242
№ 82	Повідомлення газети «Народня воля» про заснування «Просвіти» в місті Лютичеві. 24 травня 1917 р.	243
№ 83	Повідомлення газети «Народня воля» про заснування та діяльність «Просвіти» в селі Капустяни Брацлавського повіту. 24 травня 1917 р.	243
№ 84	Повідомлення газети «Нова Рада» про привітання Брацлавським товариством «Просвіта» Української Центральної Ради та М. Грушевського. 26 травня 1917 р.	244
№ 85	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариства «Просвіта» у Летичеві. 27 травня 1917 р.	245
№ 86	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариства «Просвіта» в містечку Соболівці Подільської губернії. 27 травня 1917 р.	246
№ 87	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариств «Просвіта» у Проскурівському повіті Подільської губернії. 27 травня 1917 р.	246
№ 88	Повідомлення «Робітничої газети» про підготовку українських громад Кам'янця-Подільського і Вінниці до міських виборів. 27 травня 1917 р.	247
№ 89	Телеграма Орининського товариства «Просвіта» Українській Центральній Раді з підтримкою автономії України. Травень 1917 р.	247
№ 90	Вітання Орининського товариства «Просвіта» Українській Центральній Раді. Травень 1917 р.	248
№ 91	Стаття М. Любинського про заснування та діяльність «Просвіт» на Поділлі. 28 травня 1917 р. ..	248

№ 92	Повідомлення газети «Народня воля» про виділення коштів товариству «Просвіта» сільським сходом села Міцівці Ушицького повіту. 28 травня 1917 р.	250
№ 93	Повідомлення газети «Подільська воля» про заснування товариства «Просвіта» в селі Розношинці Балтського повіту. 28 травня 1917 р.	251
№ 94	Повідомлення газети «Нова Рада» про влаштування вистави у Вінниці на користь товариства «Просвіта». 30 травня 1917 р.	251
№ 95	Повідомлення газети «Известия Ямпольского уездного исполнительного комитета» про розгляд питань товариством «Просвіта» села Добрянки Ямпільського повіту. 2 червня 1917 р.	252
№ 96	Оголошення газети «Известия Ямпольского уездного исполнительного комитета» про організацію народних читань у Ямпільському товаристві «Просвіта». 2 червня 1917 р.	252
№ 97	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування та діяльність товариства «Просвіта» в селі Кордилівці Вінницького повіту. 3 червня 1917 р.	253
№ 98	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування та діяльність товариства «Просвіта» в містечку Івангороді Гайсинського повіту. 3 червня 1917 р.	253
№ 99	Стаття М. Ливицького у газеті «Известия Подольского губернского исполнительного комитета» про розвиток української мови. 7–17 червня 1917 р.	254
№ 100	Стаття С. Іваницького в газеті «Нова Рада» про Подільський учительський з'їзд. 7 червня 1917 р.	263
№ 101	Стаття В. Приходька в газеті «Народня воля» про Подільський учительський з'їзд. 7 червня 1917 р.	266
№ 102	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариства «Просвіта» в селі Грицькові Подільської губернії. 8 червня 1917 р.	268
№ 103	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування «Просвіти» в містечку Жашкові. 8 червня 1917 р.	269

№ 104	Повідомлення газети «Нова Рада» про маніфестацію в містечку Оринин за участі місцевого товариства «Просвіта». 8 червня 1917 р. ...	269
№ 105	Повідомлення газети «Народня воля» про рішення Ольгопільського учительського з'їзду щодо заснування «Просвіт». 9 червня 1917 р.	270
№ 106	Стаття М. Литвицького в газеті «Свободный голос» про організацію початкової освіти в місті Вінниці. 9 червня 1917 р.	271
№ 107	Повідомлення газети «Нова Рада» про протест Могилів-Подільської «Просвіти» проти постанови Київського міського виконавчого комітету в справі Троїцького Народного будинку. 11 червня 1917 р. ...	276
№ 108	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариства «Просвіта» в селі Манилівці Проскурівського повіту. 11 травня 1917 р.	277
№ 109	Повідомлення газети «Народня воля» про заснування товариства «Просвіта» в селі Пурпурівцях Вінницького повіту. 11 червня 1917 р. ...	277
№ 110	Повідомлення газети «Народня воля» про заснування «Просвіти» в селах Ямпільського повіту. 11 червня 1917 р.	278
№ 111	Повідомлення газети «Народня воля» про заснування «Просвіти» в селі Радівці Літинського повіту. 11-18 червня 1917 р.	278
№ 112	Стаття В. С. Дудича в газеті «Подільська воля» про українізацію школи. 12 червня 1917 р.	279
№ 113	Повідомлення газети «Нова Рада» про обрання Кам'янець-Подільською «Просвітою» делегата до міської Ради громадських організацій. 14 червня 1917 р.	283
№ 114	Повідомлення газети «Нова Рада» про діяльність товариства «Просвіта» у місті Летичеві Подільської губернії. 14 червня 1917 р.	283
№ 115	Повідомлення газети «Нова Рада» про інцидент з просвітянами на Подільській губернській раді громадських організацій. 15 червня 1917 р.	284
№ 116	Повідомлення газети «Подільська воля» про участь просвітян в улаштуванні курсів з українознавства	285

для учителів Брацлавського повіту. 15 червня 1917 р.

- № 117 Вітальна телеграма Тульчинського товариства «Просвіта» Українській Центральній Раді. *Червень 1917 р.* 285
- № 118 Повідомлення газети «Нова Рада» про діяльність товариств «Просвіта» у Кам'янецькому повіті. *17 червня 1917 р.* 286
- № 119 Повідомлення газети «Нова Рада» про запис до «Просвіти» в селі Розношниці Балтського повіту. *18 червня 1917 р.* 288
- № 120 Повідомлення «Робітничої газети» про участь просвітян у роботі волосного українського з'їзду в містечку Дунаєвцях. *18 червня 1917 р.* 288
- № 121 Звернення Ю. Щириці в газеті «Подільська воля» до дезертирів. *19 червня 1917 р.* 289
- № 122 Стаття І. Кречотеня в газеті «Подільська воля» про роль і значення селянських спілок. *19 червня 1917 р.* 292
- № 123 Повідомлення газети «Подільська воля» про заснування «Просвіти» в Проскуріві. *19 червня 1917 р.* 298
- № 124 Повідомлення газети «Нова Рада» про ухвалу з'їзду духовенства та парафіян Поділля щодо заснування товариств «Просвіта». *24 червня 1917 р.* 299
- № 125 Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування та діяльність товариства «Просвіта» у Могилеві-Подільському. *24 червня 1917 р.* 299
- № 126 Стаття Ю. Щириці в газеті «Подільська воля» про засідання та ухвали селянського з'їзду в Києві. *26 червня 1917 р.* 302
- № 127 Стаття М. Літвицького в газеті «Подільська воля» про підстави українського народу на укладання миру між державами – учасниками війни. *26 червня 1917 р.* 305
- № 128 Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариства «Просвіта» в містечку Верхівці Могилів-Подільського повіту. *28 червня 1917 р.* 306

№ 129	Повідомлення газети «Нова Рада» про ініціативу заснування товариства «Просвіта» в селі Чоботарка. 29 червня 1917 р.	307
№ 130	Повідомлення газети «Народня воля» про висловлення довіри Брацлавським товариством «Просвіта» Українській Центральній Раді. 29 червня 1917 р.	308
№ 131	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариства «Просвіта» в селі Парпуровці. 1 липня 1917 р.	309
№ 132	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариства «Просвіта» в селі Полямполі Подільської губернії. 2 липня 1917 р.	309
№ 133	Повідомлення газети «Нова Рада» про підтримку Немирівським товариством «Просвіта» Української Центральної Ради. 3 липня 1917 р.	309
№ 134	Повідомлення газети «Подільська воля» про діяльність «Просвіти» в Могилів-Подільському повіті. 3 липня 1917 р.	310
№ 135	Повідомлення газети «Нова Рада» про діяльність товариства «Просвіта» у Могилеві-Подільському. 6 липня 1917 р.	311
№ 136	Звернення Подільської губернської української ради до українського громадянства на Поділлі. 8 липня 1917 р.	313
№ 137	Повідомлення газети «Воля» про звернення Вінницького товариства «Просвіта» до культурно-освітніх організацій з нагоди І Універсалу. 9 липня 1917 р.	316
№ 138	Повідомлення газети «Нова Рада» про ухвалу Ольгопільського повітового з'їзду щодо заснування товариств «Просвіта». 9 липня 1917 р.	317
№ 139	Повідомлення газети «Народня воля» про заснування товариства «Просвіта» в селі Білоусівці Подільської губернії. 9 липня 1917 р.	318
№ 140	Повідомлення газети «Подільська воля» про діяльність Брацлавської «Просвіти». 10 липня 1917 р.	319

№ 141	Повідомлення газети «Подільська воля» про діяльність Вороновицького товариства «Просвіта». 10 липня 1917 р.	319
№ 142	Повідомлення газети «Подільська воля» про діяльність товариства «Просвіта» в селі Байківка Вінницького повіту. 10 липня 1917 р.	320
№ 143	Стаття Ю. Щириці в газеті «Подільська воля» про сутність та шляхи вирішення земельного питання. 10 липня – 14 серпня 1917 р.	321
№ 144	Повідомлення газети «Нова Рада» про діяльність товариства «Просвіта» в селі Могильна Гайсинського повіту. 13 липня 1917 р.	349
№ 145	Повідомлення газети «Нова Рада» про вітання просвітянами учасників учительських курсів у Могилеві-Подільському. 19 липня 1917 р.	350
№ 146	Повідомлення газети «Нова Рада» про діяльність товариства «Просвіта» в селі Бойківці Вінницького повіту. 23 липня 1917 р.	350
№ 147	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариства «Просвіта» в селі Кам'яна-Кривиця Балтського повіту. 29 липня 1917 р.	351
№ 148	Повідомлення журналу «Подільська воля» про просвітницьку діяльність в селі Могильна Гайсинського повіту. 31 липня 1917 р.	351
№ 149	Повідомлення газети «Свободный голос» про влаштування Вінницьким товариством «Просвіта» виставки виробів народної творчості з Галичини та Буковини. 6 серпня 1917 р.	353
№ 150	Повідомлення газети «Подільська воля» про заснування та діяльність товариства «Просвіта» в містечку Бершадь Подільської губернії. 7 серпня 1917 р.	353
№ 151	Повідомлення газети «Свободный голос» про виставку у Вінниці виробів народної творчості з Галичини та Буковини. 9 серпня 1917 р.	355
№ 152	Повідомлення газети «Нова Рада» про влаштування вистави товариством «Просвіта» села Могильна. 12 серпня 1917 р.	356

№ 153	Повідомлення газети «Подільська воля» про культурну діяльність товариства «Просвіта» містечка Голованівськ. 13 серпня 1917 р.	356
№ 154	Повідомлення газети «Подільська воля» про культурну діяльність товариства «Просвіта» села Курашівці Могилівського повіту. 13 липня 1917 р. ...	357
№ 155	Стаття В. Дудича в газеті «Подільська воля» про відносини Центральної Ради з Тимчасовим урядом. 14 серпня 1917 р.	358
№ 156	Стаття Г. Шиянова в газеті «Подільська воля» про форми державної влади. 14 серпня – 11 вересня 1917 р.	360
№ 157	Повідомлення газети «Нова Рада» про діяльність товариства «Просвіта» в селі Байківці Вінницького повіту. 25 серпня 1917 р.	374
№ 158	Повідомлення газети «Боротьба» про ініціативу товариства «Просвіта» села Слобідка Михалківська Летичівського повіту. 26 серпня 1917 р.	375
№ 159	Стаття В. Дудича в газеті «Подільська воля» про необхідність допомагати Генеральному Секретаріату. 28 серпня 1917 р.	376
№ 160	Повідомлення газети «Народня воля» про заснування товариства «Просвіта» в селі Мала Севасильнівка Гайсинського повіту. 29 серпня 1917 р.	377
№ 161	Повідомлення газети «Нова Рада» про діяльність священика в селі Привороття Ушицького повіту. 30 серпня 1917 р.	378
№ 162	Повідомлення газети «Нова Рада» про діяльність «Просвіти» в селі Білоусівці Гайсинського повіту. 1 вересня 1917 р.	378
№ 163	Вітання Іванівського товариства «Просвіта» Брацлавського повіту Українській Центральній Раді. 4 вересня 1917 р.	379
№ 164	Протокол загальних зборів Вінницького товариства «Просвіта» щодо відкриття у місті двох українських гімназій. 10 вересня 1917 р.	379
№ 165	Стаття В. Дудича в газеті «Подільська воля» про заколот генерала Корнилова. 11 вересня 1917 р.	380

№ 166	Звернення Вінницького товариства «Просвіта» до Української Центральної Ради з проханням дозволити відкрити українські гімназії. 12 вересня 1917 р.	382
№ 167	Уповноваження про делегування П. Білінського на Всеукраїнський з'їзд «Просвіт». 12 вересня 1917 р.	383
№ 168	Уповноваження про делегування І. Поніка на Всеукраїнський з'їзд «Просвіт». 12 вересня 1917 р.	384
№ 169	Повідомлення Генерального секретарства освіти про пересилку постанов Іванівського товариства «Просвіти». 13 вересня 1917 р.	384
№ 170	Посвідчення про делегування В. Злотчанського на Всеукраїнський з'їзд «Просвіт». 15 вересня 1917 р.	385
№ 171	Повідомлення газети «Нова Рада» про намір селян заснувати «Просвіту» в селі Загінцях Летичівського повіту. 16 вересня 1917 р.	385
№ 172	Посвідчення про делегування А. Дячука на Всеукраїнський з'їзд «Просвіт». 19 вересня 1917 р.	386
№ 173	Довіреність про делегування Ю. Щириці на Всеукраїнський з'їзд «Просвіт». 20 вересня 1917 р. ...	386
№ 174	Посвідчення про делегування Т. Борейко на Всеукраїнський з'їзд «Просвіт». 20 вересня 1917 р.	387
№ 175	Витяг з протоколу І-го Всеукраїнського з'їзду «Просвіт» про виступ Ю. Щириці. 20 вересня 1917 р.	388
№ 176	Повідомлення газети «Нова Рада» про засування «Просвіти» в Слобідка-Михалківська Летичівського повіту. 20 вересня 1917 р.	388
№ 177	Повідомлення газети «Свободный голос» про відкриття товариством «Просвіта» українських гімназій у Вінниці. 21 вересня 1917 р.	389
№ 178	Повідомлення газети «Нова Рада» про становище в Кам'янець-Подільській «Просвіті». 22 вересня 1917 р.	389
№ 179	Повідомлення Вінницького товариства «Просвіта» про дозвіл на відкриття української гімназії. 23 вересня 1917 р.	390

- № 180 Ухвала I-го Всеукраїнського з'їзду «Просвіт» щодо небажання окружних судів реєструвати статuti на українській мові. *Вересень 1917 р.* 390
- № 181 Повідомлення газети «Свободный голос» про заснування хору Вінницьким товариством «Просвіта». *29 вересня 1917 р.* 391
- № 182 Відомості про культурну діяльність театрального гуртка Немирівського товариства «Просвіта» Брацлавського повіту. *3 жовтня 1917 р.* 392
- № 183 З виступу В. Злотчанського на I-му Всеукраїнському з'їзді «Просвіт». *5 жовтня 1917 р.* ... 393
- № 184 Повідомлення Секретарства у справах освіти про діяльність театральної комісії Приворотського товариства «Просвіта» Ушицького повіту. *6 жовтня 1917 р.* 393
- № 185 Повідомлення газети «Свободный голос» про відкриття української гімназії Вінницьким товариством «Просвіта». *8 жовтня 1917 р.* 394
- № 186 Стаття Ю. Щириці в газеті «Подільська воля» про відкриття українських гімназій у Вінниці. *9 жовтня 1917 р.* 395
- № 187 Повідомлення газети «Народна воля» про влаштування товариством «Просвіта» села Капустяни Брацлавського повіту концерту в пам'ять по Т. Шевченку. *10 жовтня 1917 р.* 397
- № 188 Повідомлення газети «Народна воля» про стан просвітньої справи на Брацлавщині. *10 жовтня 1917 р.* 397
- № 189 Повідомлення газети «Нова Рада» про влаштування лекцій Городоцьким товариством «Просвіта». *13 жовтня 1917 р.* 398
- № 190 Ухвала про виділення коштів Подільському товариству «Просвіта» на утримання дитячого садку. *15-16-17 жовтня 1917 р.* 398
- № 191 Повідомлення Секретаріату в справах освіти про початок занять у Вінницькій українській гімназії. *16 жовтня 1917 р.* 399
- № 192 Стаття В. Дудича в газеті «Подільська воля» про сучасний політичний момент. *16 жовтня 1917 р.* 399

№ 193	Список осіб, запрошених навчати в 1 (5) класі у «Вінницькій Українській Товариства Просвіта Гімназії» (по закону 28 квітня 1917 року). 16 жовтня 1917 р.	401
№ 194	Повідомлення Секретаріату в справах освіти про відкриття та початок занять у Вінницькій українській гімназії. 16 жовтня 1917 р.	403
№ 195	Список осіб, запрошених навчати у «Вінницькій Українській Товариства Просвіта Гімназії». 16 жовтня 1917 р.	403
№ 196	Стаття Г. Тустановського в газеті «Подільська воля» про вибори до Всеросійських та Всеукраїнських Установчих зборів. 29 жовтня 1917 р.	405
№ 197	Повідомлення Секретаріату в справах освіти про відновлення навчання у Вінницькій українській гімназії. 4 листопада 1917 р.	407
№ 198	Звернення Подільського товариства «Просвіта» до Товариства шкільної освіти з проханням надати інформацію щодо російсько-українських словників. 8 листопада 1917 р.	408
№ 199	Повідомлення газети «Нова Рада» про відзначення III Універсалу Центральної Ради Кам'янець-Подільським товариством «Просвіта». 19 листопада 1917 р.	409
№ 200	Циркуляр Подільського губернського комісара щодо використання української мови. 26 листопада 1917 р.	409
№ 201	Доповідь В. Приходька Генеральному секретарству народної освіти щодо українізації шкіл Поділля. 30 листопада 1917 р.	410
№ 202	Телеграма Подільського губернського комісара Брацлавському товариству «Просвіта» про призначення повітового комісара. 12 грудня 1917 р.	417
№ 203	Витяг із доповіді В. Приходька «Скільки уваг до плану діяльності Відділу Дошкільної та Позашкільної Освіти». 1917 рік	418
№ 204	Брошура Т. Верхоли «Про Просвіти (порада, як засновувати сільські та містечкові Просвіти)». 1917 рік.	419

№ 205	Статут (Устав) ..... українського Товариства Просвіта. 1917 рік.	423
№ 206	Статут Українського товариства «Просвіта». 1917 рік.	425
№ 207	Витяг з брошури Т. Верхоли про роль і значення «Просвіт» для самоорганізації громадян. 1917 р.	430
№ 208	Повідомлення газети «Нова Рада» про влаштування вистави товариством «Просвіта» в селі Вербові Балтського повіту. 29 грудня 1917 р.	432
№ 209	Повідомлення газети «Нова Рада» про заснування товариства «Просвіта» в селі Сказинцях Могилів-Подільського повіту. 5 січня 1918 р.	433
№ 210	Обіжник Подільського губернського комісара про передплату тижневика «Вільний Козак». 7 січня 1918 р.	433
№ 211	Повідомлення газети «Нова Рада» про влаштування вистави товариством «Просвіта» села Луполово Балтського повіту. 19 лютого 1918 р.	434
№ 212	Повідомлення газети «Нова Рада» про ставлення до просвітян у селах Михалпольської волості Летичівського повіту. 27 лютого 1918 р.	435
№ 213	Звернення Ради Вінницької «Просвіти» до громадян з проханням прийти на службу Божу з метою вшанування Т. Шевченка. 9 березня 1918 р. ...	435
№ 214	Повідомлення газети «Поділля» про засідання Подільського товариства «Просвіта» 23 березня 1918 року.	436
№ 215	Повідомлення газети «Поділля» про влаштування лекції Кам'янецьким товариством «Просвіта». 28 грудня 1918 р.	437
№ 216	Відношення секретаря Вінницького товариства «Просвіта» до Центральної Ради щодо організації шкільної справи. 28 березня 1918 р.	437
№ 217	Повідомлення газети «Поділля» про відкриття Подільським товариством «Просвіта» курсів української мови. 29 березня 1918 р.	439
№ 218	Повідомлення Кам'янецького повітового комісара О. Красовського про доручення вести справи	

	Подільського товариства «Просвіта». 25 квітня 1918 р.	440
№ 219	Доповідь Подільської губернської управи Першій Подільській народній раді про допомогу Кам'янець-Подільській та Вінницькій «Просвітам». Квітень 1918 р.	441
№ 220	Звернення Педагогічної ради Вінницької української гімназії до Подільської губернської управи з проханням надати допомогу для організації учнівської бурси. Квітень 1918 р.	443

ANNOTATION

The initial stage of The Ukrainian revolution of 1917-1920, due to the significant impact on the revolutionary processes of the structures of the Provisional government and the Central Council is highlighted in proposed book. The fellowship «Prosvita» of Podillya, who were engaged in almost all spheres of public life of the Ukrainian people are at the center of the study. In this context, the process of foundation and restoration of educational centers activity, their material support and financial condition has been revealed. The organizational events of the fellowship «Prosvita» on the device theatrical performances, choral arts, librarian case and publishing activities are separately analyzed. At the same time, the influence of enlighteners on the problem of the revival of various branches of the national school and the incipience of the institute of preschool education in Podillya has been demonstrated. In the field of the author's view other aspects of educational work, in particular the activities in the field of preservation of ancient monuments, archival documents, museum complexes, organization of education for adults, courses of Ukrainian studies, speeches with popular science lectures, etc. A lot of enlighteners have worked in state public authorities and local self-government. All their efforts in these areas of work were aimed at establishing on the principles of national statehood and defending the interests of Ukraine in international relations. Therefore, the retrospective analysis of various aspects of educational activity of the significant period of national history is of considerable cognitive interest and, we hope, will be interesting to the Ukrainian reader.

In the second part of the book, the documents and materials «Prosvita» of Podillya and other state and public institutions have been publishing, that were directly involved in their activities in March 1917 – April 1918. As a rule, announcements on the history of various directions of educational activity are taken from the then periodicals submitted as the all-Ukrainian and regional magazines, among which first of all it is necessary to select the newspaper «Nova Rada», «Narodnya Volya», «Robitnycha Hazeta», «Podilska Volya», «Svobodny Holos», etc.

A significant array of documents, which have been included in the publication is stored in the Central and regional archives of Ukraine. In particular, the number of funds of the Central state archives of Supreme

bodies of power and administration of Ukraine has been worked up by the compiler: the Fund 1115 (Ukrainian Central Council), the Fund 2158 (Podilsky Ukrainian fellowship «Prosvita»), the Fund 2581 (Ministry of national education of the UNR), the Fund 2201 (Ministry of national education of the Ukrainian state); State archives of Khmelnytsky region: Fund R-260 (Podilska provincial people's Council), R-1515 (Kamianets-Podilskyi Ukrainian national choir); the State archive of Vinnytsia region: Fund D-255 (Vinnytsia district Zemska Uprava), the Fund D-72 (Vinnytsia district court). In these pointed archives there are a lot of valuable documents and materials that reveal the pedagogical, cultural and educational activities of the fellowship «Prosvita» in Podillya on the establishing of libraries-reading rooms, holding the performances, lectures, organizing educational institutions, the creating of choirs and the like.

In general, the selected set of documents and materials gives an opportunity to comprehensively analyze the evolution of a variety of plots related to the establishment and activity of fellowships «Prosvita» of the Ukrainian Central Council era. In this context, it is necessary to excrete a few basic topics, defining for the content of educational organizations, which are still remain the field of scientific discussions. In particular, the whole complexes of documents have been illustrating the tireless work of fellowships «Prosvita» in the field of organization and opening of libraries, filling them with Ukrainian-language literature, that designed for different segments of the population.

Another area of activity of fellowships «Prosvita» of Podillya, represented by documental housing edition, is the matter of making theatrical performances and concert performances. The extant materials give grounds to affirm the existence of traveling theaters and the organization of national choirs. In the same aspect it should be emphasized on participation of educators in literary evenings.

The activity of fellowships «Prosvita» in the publishing of books and textbooks, designed for different groups of primary and secondary school students should be allocated to a separate layer. In this area, the fellowships «Prosvita» of Podillya had showed an excessive activity, for which they have deserved the all-Ukrainian recognition.

The presented documents and materials fully characterize the enlightening movement in Podillya in the cities, County centers, towns and villages of the province, which makes it possible to trace it in a wide territorial and administrative dimension.

ЗМІСТ

Шоробура І. М. Товариство «Просвіта» - 150 років історії.....	5
Міхалевський В. Ц. Будьмо з «Просвітою»!.....	7
Адамський В. Р. Просвітницький рух на Поділлі в добу Української Центральної Ради	16
Документи та матеріали	151
Іменний покажчик	445
Географічний покажчик	454
Перелік документів	458
Annotation	476

Науково-документальне видання

В. АДАМСЬКИЙ

**«ПРОСВІТИ» ПОДІЛЛЯ В ДОБУ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
(березень 1917 – квітень 1918 рр.)**

ДОСЛІДЖЕННЯ. ДОКУМЕНТИ. МАТЕРІАЛИ

Художнє оформлення *Костянтин Кравчук*
Комп'ютерна верстка *Сергій Повзун*
Літературний редактор *Олеся Барташук*
Літературний редактор (англійська мова) *Валентина Повзун*

Підписано до друку 15.11.2018. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Book Antiqua.

Ум.друк.арк. 29,6.

Тираж 200 прим. Зам. № 243.

Видано та виготовлено з готового оригінал-макету

ФОП Цюпак А. А.

29008, Хмельницька обл., м. Хмельницький,

вул. Ломоносова, 17.

Тел. моб. 067-393-26-68.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ХЦ № 019 від 25.02.2002 р.

